

HIDDINGH-CURRIE 1
UNISA 1992

*Die
Klementynse
Liturgie*

J A A A Stoop

Universiteit van Suid-Afrika
Pretoria

© 1992 Universiteit van Suid-Afrika
Eerste uitgawe, eerste druk

ISBN 0 86981 615 2

Geset deur Pretoria Setters, Pretoria
Gedruk deur Belmor, Kaapstad
Uitgegee deur die Universiteit van Suid-Afrika, Posbus 392, 0001 Pretoria

© Alle regte voorbehou. Geen gedeelte van hierdie boek mag op enige manier – hetsy meganies of elektronies, met inbegrip van plaat- en bandopnemer en fotokopiëring – gereproduseer word sonder die skriftelike toestemming van die uitgewer nie, met die uitsondering van redelike aanhalings vir navorsings- of resensiedoeleindes.

Inhoud

Voorwoord	vii
Griekse teks en Afrikaanse vertaling van die Klementynse liturgie	2
Historiese inleiding	
1 Die <i>Constitutiones apostolicae</i>	41
2 Die sogenaamde Klementynse liturgie – plek en tyd van ontstaan	42
3 Liturgiese parallele en verwysingsmateriaal	47
4 Bybelse aanknopingspunte	52
4.1 Die gebede vir die kategumene	52
4.2 Die gebede vir die besetenes	53
4.3 Gebede vir die doopkandidate	54
4.4 Die gebede vir die boetelinge	54
4.5 Die gebede vir die gelowiges	55
4.6 Die eucharistiese gebed	55
5 Liturgie en leer	59
6 Die dogmatiese inhoud van die liturgie	62
6.1 Die Godsbegrip	62
6.2 Die Christologie	65
6.3 Die Heilige Gees	70
6.4 Die kerk	70
6.5 Soteriologie	71
6.6 Die sakramente	74
7 Die doksologieë	76
8 Lofprysing en belydenis in die gebede	77
9 Die litanieë	80
10 Hemels-aardse liturgie	81
Kommentaar	
5.11 Diens van die kategumene – die leesgodsdien	83
6.5 Litanie vir die kategumene	87
6.11 Seënbede vir die kategumene	100
7.1 Litanie vir die besetenes	107
7.5 Seënbede vir die besetenes	109
8.2 Litanie vir die doopkandidate	112
8.5 Seënbede van die biskop vir die doopkandidate	115
9.2 Die boetelinge	119
(9.2) Litanie vir die boetelinge	120
9.8 Seënbede vir die boetelinge	123
10.1 <i>Missa fidelium</i>	127
10.3 Litanie vir die gelowiges	127

11.1	Die gebed van die biskop	135
11.7	Inleidende dialoog	140
11.9	Die vredeskus	141
12.4	Die prefasië	144
12.5	<i>Die sursum corda</i>	145
12.6	Die eucharistiese gebed	146
12.27	Inleiding tot die Trishagion	176
(12.27)	Die Trishagion	178
12.28	Die sogenaamde post-Sanctus-gedeelte	180
12.36	Die instellingswoorde	193
12.38	Die anamnese	197
12.39	Die epiklese	201
12.40	Algemene voorbidding	206
13.2	Litanie	209
13.10	Voorbereidende gebed van die biskop	211
13.14	Die kommunie	213
13.16	Kommunie-lied	214
14.1	Diakensoproep tot danksegging	215
15.2	Slotgebed	215
15.7	Slotseën	217
15.9	Slotdoksologie	220

Afkortings	221
Algemene bibliografie	222

Indekse

Lys van Afrikaanse woorde	229
Lys van persoons-, eie-, saak- en plekname	242
Lys van Griekse woorde	245
Lys van Hebreeuse woorde	260
Lys van Latynse woorde	261
Lys van gesiteerde Bybeltekste	262
Lys van gesiteerde ander tekste	273

Voorwoord

My dank en waardering hiermee aan my eggenote vir haar voortdurende bystand en bemoediging gedurende die navorsing vir en die samestelling van hierdie werk. Sy het ook die taal help nasien en was verantwoordelik vir die lys van Afrikaanse woorde. In die tweede plek word dank betuig aan my dogter Maryke Smit vir haar belangstelling en werk met die aanpassings aan die program vir die woordverwerker en die tegniese versorging van die rekenaarwerk; ook aan my seun Jan wat sy rekenaar tot my beskikking gestel het.

My hoop, met die aanbieding van hierdie werk, is dat dit belangstelling in die bestudering van die liturgiegeskiedenis en sy samehang met die dogmageskiedenis mag stimuleer. Moontlik mag hierdie poging ook vir die kerkhistorikus 'n hulpmiddel wees.

OPGEDRA AAN MY VROU EN KINDERS.

’n “Klementynse simbool”

[Sien bladsy 62]

Πιστεύω εἰς θεόν, τὸν πατέρα, παντοκράτορα (6.11; 15.2), τὸν τῶν πάντων κτιστὴν καὶ δημιουργόν (9.8) καὶ εἰς ἓνα κύριον Ἰησοῦν Χριστόν (13.13)

τόν μονογενῆ αὐτοῦ υἱόν, τὸν πρωτότοκον πάσης κτίσεως, δι, οὐ τὰ πάντα ἐγένετο (12.7), τὸν ἐκ τοῦ πατρὸς γεννηθέντα πρὸ πάντων αἰώνων λόγον θεόν (12.7), ἐνανθρωπήσαντα ἔκ παρθένου (12.30.31),

παραδοθέντα Πιλατῷ τῷ ἡγέμονι (12.33) καὶ σταυρωθέντα καὶ ταφέντα

τόν ἀναστάντα ἐκ νεκρῶν τῇ τρίτῃ ἡμέρᾳ (12.34; 12.38),

εἰς τοὺς οὐρανοὺς ἀνελήφθεντα καὶ καθεζόμενον ἐκ δεξιῶν τοῦ θεοῦ καὶ πατρός αὐτοῦ (12.34).

Καὶ πάλιν ἐρχόμενον μετὰ δόξης καὶ δυνάμεως κρίναι νῶντας καὶ νεκρούς (12.38)

καὶ εἰς τὸ πνεῦμα τὸ ἅγιον ἁγίαν καθολικὴν καὶ ἀποστολικὴν ἐκκλησίαν (10.4), ἄφεςιν ἁμαρτιῶν καὶ ζωὴν τοῦ μέλλοντος αἰῶνος (14.2).

Griekse teks van die Klementynse liturgie¹

- 5.11 Μετὰ τὴν ἀνάγνωσιν τοῦ νόμου καὶ τῶν προφητῶν τῶν τε ἀποστολῶν ἡμῶν καὶ τῶν πράξεων καὶ τῶν εὐαγγελίων ἀσπασάσθω ὁ χειροτονηθεὶς τὴν ἐκκλησίαν, λέγων Ἡ χάρις τοῦ κυρίου ἡμῶν Ἰησοῦ Χριστοῦ καὶ ἡ ἀγάπη τοῦ θεοῦ καὶ πατρὸς καὶ ἡ κοινωνία τοῦ ἁγίου πνεύματος μετὰ πάντων ὑμῶν· καὶ πάντες ὑποκρινέσθωσαν Καὶ μετὰ τοῦ πνεύματός σου.
- 5.12 καὶ μετὰ τὴν πρόσρησιν προσλαλησάτω τῷ λαῷ λόγους παρακλήσεως.
- 6.1 Καὶ πληρώσαντος αὐτοῦ τὸν τῆς διδασκαλίας λόγον φημὶ ἐγὼ Ἀνδρέας ὁ ἀδελφὸς Πέτρον,
- 6.2 ἀναστάντων ἀπάντων, ὁ διάκονος ἐφ' ὕψηλοῦ τινος ἀνελθὼν κηρυττέτω Μήτις τῶν ἀκρωμένων, μήτις τῶν ἀπίστων·
- 6.3 καὶ ἡσυχίας γενομένης, λεγέτω Εὐῶτε, οἱ κατηχούμενοι·
- 6.4 καὶ πάντες οἱ πιστοὶ κατὰ διάνοιαν ὑπὲρ αὐτῶν προσευχέσθωσαν λέγοντες Κύριε ἐλέησον. Διακονεῖτω δὲ ὑπὲρ αὐτῶν λέγων
- 6.5 Ὑπὲρ τῶν κατηχομένων πάντες ἐκτενῶς τὸν θεὸν παρακαλέσωμεν, ἵνα ὁ ἅγιός καὶ φιλόανθρωπος εὐμενῶς εἰσακούσῃ τῶν δεήσεων αὐτῶν καὶ τῶν παρακλήσεων, καὶ προσδεξάμενος αὐτῶν τὴν ἰκεσίαν ἀντιλάβηται αὐτῶν καὶ δῶ αὐτοῖς τὰ αἰτήματα τῶν καρδιῶν αὐτῶν πρὸς τὸ συμφέρον, ἀποκαλύψῃ αὐτοὺς τὸ εὐαγγέλιον τοῦ Χριστοῦ αὐτοῦ, φωτίσῃ αὐτοὺς καὶ συνετίσῃ, παιδεύσῃ αὐτοὺς τὴν θεογνωσίαν, διδάξῃ αὐτοὺς τὰ προστάγματα αὐτοῦ καὶ τὰ δικαιώματα, ἐγκαταφυτεύσῃ ἐν αὐτοῖς τὸν ἄγνον αὐτοῦ καὶ σωτήριον φόβον, διανοίξῃ τὰ ὥτα τῶν καρδιῶν αὐτῶν πρὸς τὸ ἐν τῷ νόμῳ αὐτοῦ καταγίνεσθαι ἡμέρας καὶ νυκτός
- 6.6 βεβαιώσῃ δὲ αὐτοὺς ἐν τῇ εὐσεβείᾳ, ἐνώσῃ καὶ ἐγκαταριθμήσῃ αὐτοὺς τῷ ἁγίῳ αὐτοῦ ποιμνίῳ καταξιώσας αὐτοὺς τοῦ λουτροῦ τῆς παλιγγενεσίας, τοῦ ἐνδύματος τῆς ἀφθαρσίας, τῆς ὄντως ζωῆς, ῥύσῃται δὲ αὐτοὺς ἀπὸ πάσης ἀσεβείας καὶ μὴ δῶ τόπον τῷ ἄλλοτρίῳ κατ' αὐτῶν, καθάρισις δὲ αὐτοὺς ἀπὸ παντὸς μολυσμοῦ σαρκὸς καὶ πνεύματος, ἐνοικήσῃ τε ἐν αὐτοῖς καὶ ἐμπεριπατήσῃ διὰ τοῦ Χριστοῦ αὐτοῦ, εὐλογήσῃ τὰς εἰσόδους αὐτῶν καὶ τὰς ἐξόδους καὶ κατευθύνῃ αὐτοῖς τὰ προκείμενα εἰς τὸ συμφέρον.

1 H. Lietzmann, *Liturgische Texte VI, Die Klementinische Liturgie. Kleine Texte für theologische und philologische Vorlesungen und Übungen* 61, Bonn, A. Marcus und E. Weber's Verlag 1910.

Vertaling

Die diens (of mis) van die kategumene

5.11 (Die leesgodsdiens)

Na die voorlesing uit die Wet, die Profete en Briewe, uit die Handeling en die Evangelies, moet hy (die biskop) met uitgestrekte hande, die gemeente groet en sê: Die genade van ons Here Jesus Christus, die liefde van God die Vader en die gemeenskap van die Heilige Gees sal met julle almal wees. En laat almal antwoord: En ook met u gees.

5.12 *En na die groet moet hy die volk toespreek met bemoedigende woorde.*

6.1 *Ek, Andreas, Petrus se broer, sê dat die diaken, na beëindiging van die leerrede en terwyl die gemeente staande bly, op 'n hoërige plek moet gaan staan en aankondig: Geen toehoorder en geen ongelowige moet hier agterbly nie.*

6.3 *En as daar stilte gekom het, moet hy sê: Bid, julle kategumene.*

6.4 *En laat alle gelowiges ernstig vir hulle bid en sê: Kyrie eleison (Heer, ontferm U). Laat hy die diens van die gebede vir hulle waarneem en sê:*

6.5 (Litanie vir die kategumene)

Laat ons almal God aandagtig aanroep ten behoeve van die kategumene dat Hy, die goeie, die mensliwende, hulle smeking en hulle gebede goedgunstig mag aanvaar; en as Hy hulle gebed verhoor het, hulle mag help en aan hulle gee wat hulle harte begeer in soverre dit vir hulle tot nut is. Mag Hy aan hulle die Evangelie van sy Gesalfde openbaar, hulle verlig en insig gee; hulle Godskennis leer en hulle in sy gebooie en verordeninge onderrig; mag Hy in hulle sy rein, heilbringende ontsag inplant; mag Hy die ore van hulle harte ontvanklik maak om dag en nag te verkeer met dinge aangaande sy wet.

6.6 *Mag Hy hulle versterk in die godsvrug; mag Hy hulle verenig met en inskakel in sy heilige kudde, terwyl Hy hulle waardig maak aan die bad van die wedergeboorte, die kleed van onsterflikheid en ware lewe. Mag Hy hulle bevry van alle goddeloosheid en aan die vyand geen vatkans gee nie. Mag Hy hulle reinig van alle bevlekking van liggaam en gees, sodat Hy in hulle mag woon en wandel deur sy Gesalfde. Mag Hy hulle ingange en hulle uitgange seën en hulle voornemens rig op dit wat nuttig is.*

- 6.7 Laat ons dan ernstig bid vir hulle, dat hulle deur inwyding vergewing van hulle oortredinge mag vind. Mag hulle waardig geag word aan die heilige sakramente en aan verkeer met die heiliges.
- 6.8 Staan op, kategumene, en vra vir die vrede van God deur sy Gesalfde. Vra ook vredevolle en sondelose dae gedurende die hele tyd van julle lewe; vra dat julle lewenseinde Christelik mag wees terwyl God julle genadig en goedgesind is. Vra om vrypraak van julle oortredinge; vertrou julleself toe aan die enigste onverwekte God deur sy Gesalfde.
Buig julle hoofde en ontvang die seën.
- 6.9 *By elkeen van die dinge waarvoor die diaken bid, moet die volk, soos reeds vermeld en veral ook die kinders sê:* Heer, ontferm U.
- 6.10 *Terwyl hulle die hoofde buig, laat die biskop hulle die hande oplê en seën soos volg:*
- 6.11 (Seënbede van die biskop vir die kategumene)
Almagtige, onverwekte en ontoeganklike enigste ware God; God en Vader van u Gesalfde, u enigste Seun; God van die Voorspraak (Parakleet) en Heer van die heelal wat deur Christus die dissipels daargestel het as leermeesters in godvrugtheid.
- 6.12 En nou, slaan ag op u dienaars wat onderrig word in die Evangelie van u Gesalfde; gee aan hulle 'n nuwe hart en vernuwe 'n opregte gees in hulle binneste om u wil hartgrondig en gewillig te ken en uit te voer.
- 6.13 Maak hulle die heilige inwyding waardig; verenig hulle met U heilige kerk en maak hulle deelgenote aan die heilige sakramente deur Jesus Christus ons Hoop, wat vir hulle gesterwe het, deur wie aan U die heerlikheid behoort en eerbied toekom in die Heilige Gees tot in ewigheid. Amen.
- 6.14 (Uitstuur van die kategumene)
Hierna moet die diaken sê: Kategumene, gaan heen in vrede.
- 7.1 *Nadat hulle uitgegaan het moet hy sê:*
- 7.2 (Litanie vir die besetenes)
Bid julle almal wat deur onreine geeste besete is. Laat ons almal ernstig vir hulle bid, dat die mensliwende God deur Christus die onreine en kwade geeste mag bestraf en Hy sy smekelinge mag verlos uit die verdrukkende mag van die vyand.

ρύσεται τὰ ἑαυτοῦ πλάσματα ἀπὸ τῆς ἐνεργείας αὐτῶν καὶ καθάριση αὐτά, ἃ μετὰ πολλῆς σοφίας ἐποίησεν.

7.3 ἔτι ἐκτενῶς ὑπὲρ αὐτῶν δεηθῶμεν. σῶσον καὶ ἀνάστησον αὐτούς, ὁ θεός, ἐν τῇ δυνάμει σου. κλίνετε, οἱ ἐνεργούμενοι, καὶ εὐλογεῖσθε.

7.4 *Καὶ ὁ ἐπίσκοπος ἐπευχέσθω λέγων*

7.5 Ὁ τὸν ἰσχυρὸν δῆσας καὶ πάντα τὰ σκεύη αὐτοῦ διαρπάσας, ὁ δοὺς ἡμῖν ἐξουσίαν πατεῖν ἐπάνω ὄφρων καὶ σκορπίων καὶ ἐπὶ πᾶσαν τὴν δύναμιν τοῦ ἐχθροῦ, ὁ τὸν ἀνθρώποκτόνον ὄφιν δεσμώτην παραδοὺς ἡμῖν ὡς στρουθίον παιδίῳ, ὃν φρίττει καὶ τρέμει πάντα ἀπὸ προσώπου δυνάμεώς σου, ὁ ῥήξας αὐτὸν ὡς ἀστραπὴν ἐξ οὐρανοῦ εἰς γῆν, οὐ τοπικῶ ῥήγματι, ἀλλὰ ἀπὸ τιμῆς εἰς ἀτιμίαν δι' ἐκούσιον αὐτοῦ κακόνοιαν,

7.6 οὐ τὸ βλέμμα ξηραίνει ἀβύσσους καὶ ἡ ἀπειλὴ τήκει ὄρη καὶ ἡ ἀλήθεια μένει εἰς τὸν αἰῶνα, ὃν αἰνεῖ τὰ νήπια καὶ εὐλογεῖ τὰ ἐθλάζοντα, ὃν ὕμνουσι καὶ προσκυνοῦσιν ἄγγελοι,

7.7 ὁ ἐπιβλέπων ἐπὶ τὴν γῆν καὶ ποιῶν αὐτὴν τρέμειν, ὁ ἀπτόμενος τῶν ὁρέων καὶ καπνίζονται, ἀπειλῶν θαλάσση καὶ ξηραίνων αὐτὴν καὶ πάντας τοὺς ποταμούςς αὐτῆς ἐξηρημῶν, οὐ νεφέλαι κονιορτὸς τῶν ποδῶν, ὁ περιπατῶν ἐπὶ θαλάσσης ὡς ἐπ' ἐδάφους,

7.8 μονογενῇ θεέ, μεγάλου πατρὸς υἱέ, ἐπιτίμησον τοῖς πονηροῖς πνεύμασι καὶ ῥῦσαι τὰ ἔργα τῶν χειρῶν σου ἐκ τῆς τοῦ ἀλλοτρίου πνεύματος ἐνεργείας· ὅτι σοὶ δόξα, τιμὴ καὶ σέβας, καὶ διὰ σοῦ τῷ σῶ πατρὶ ἐν ἁγίῳ πνεύματι εἰς τοὺς αἰῶνας· ἀμήν.

7.9 *Καὶ ὁ διάκονος λεγέτω Προέλθετε, οἱ ἐνεργούμενοι.*

8.1 *Καὶ μετ' αὐτοὺς προσφωνεῖτω*

8.2 Εὐχασθε, οἱ φωτιζόμενοι. ἐκτενῶς, οἱ πιστοὶ, παντες ὑπὲρ αὐτῶν παρακαλέσωμεν, ὅπως ὁ κύριος καταξίωση αὐτούς, μυηθέντας εἰς τὸν τοῦ Χριστοῦ θάνατον, συναναστῆναι αὐτῷ καὶ μετόχους γενέσθαι τῆς βασιλείας αὐτοῦ καὶ κοινωνοὺς τῶν μυστηρίων αὐτοῦ, ἐνώση καὶ συγκαταλέξῃ αὐτούς μετὰ τῶν σωζομένων ἐν τῇ ἁγίᾳ αὐτοῦ ἐκκλησίᾳ.

U wat die menigte demone en die aartsbose duiwel bestraf het, bestraf U ook nou die opstandiges teen die godsvrug en red u skepsele uit hulle mag. Reinig hulle wie U met groot wysheid gemaak het.

- 7.3 Laat ons nog verder dringend bid vir hulle. Red hulle, o God, en rig hulle op in u krag. Buig die hoofde, besetenes, en ontvang die seën.

7.4 *Laat die biskop bid en sê:*

7.5 (Seënbede van die biskop vir die besetenes)

U wat die sterke vasgebind en al sy werktuie gevat het, wat aan ons die mag gegee het om op slange en skerpioene te trap, asook mag oor alle krag van die vyand; U wat die mensemoordenaar, die slang vasgebind aan ons oorgegee het soos 'n mossie aan kinders; U vir wie alle dinge sidder en beef in aanskouing van U krag; U het hom soos 'n weerligstraal uit die hemel op die aarde laat val – nie uit 'n ruimtelike posisie nie, maar losgeskeur uit 'n ere-posisie en gemaak tot skande – en dit vrywillig en deur sy eie kwaadgesindheid.

- 7.6 U blik laat die waterdieptes opdroog, u dreigement laat berge wegsmelt, u waarheid duur tot in ewigheid. Die kindertjies prys en die suigeling loof U; die engele besing en vereer U.

- 7.7 U kyk na die aarde en dit bewe. U raak die berge aan en U laat hulle brand. U bestraf die see en laat dit opdroog. U verander al sy riviere in woestyne. U wolke is stof onder u voete. U wandel op die see soos op 'n pad.

- 7.8 Enigste God, Seun van die grote Vader: Bestraf die bese geeste en verlos die werke van u hande uit die kragwerking van die vyandige gees. Want aan U behoort die heerlikheid, die eerbied en die aanbidding; en deur U aan u Vader, in die Heilige Gees, tot in ewigheid. Amen.

7.9 (Uitstuur van die besetenes)

En laat die diaken sê: Gaan uit, julle besetenes.

8.1 *En na hulle [uit is] laat hy uitroep:*

8.2 (Litanie vir die doopkandidate)

Bid, doopkandidate. Laat ons, alle gelowiges, dringend vir hulle bid dat die Heer hulle waardig mag maak om ingewy te word in die dood van Christus; om met Hom op te staan en deelgenote te word aan sy koninkryk en gemeenskap te hê aan sy sakramente; en dat Hy hulle mag verenig met en reken tot die gelowiges in sy heilige kerk.

- 8.3 ἔτι ἐκτενῶς ὑπὲρ αὐτῶν δεηθῶμεν. σῶσον καὶ ἀνάστησον αὐτοὺς ἐν τῇ σῇ χάριτι.
- 8.4 *Κατασφραγισάμενοι τῷ θεῷ διὰ τοῦ Χριστοῦ αὐτοῦ, κλίναντες εὐλογεῖσθωσαν παρὰ τοῦ ἐπισκόπου τήνδε τὴν εὐλογίαν*
- 8.5 Ὁ προειπὼν διὰ τῶν ἁγίων σου προφητῶν τοῖς μυομένοις· Λούσασθε, καθαροὶ γένεσθε, καὶ διὰ τοῦ Χριστοῦ νομοθετήσας τὴν πνευματικὴν ἀναγέννησιν, αὐτοὺς καὶ νῦν ἐπιδε ἐπὶ τοὺς βαπτιζομένους καὶ εὐλόγησον αὐτοὺς καὶ ἁγιάσον, καὶ παρασχεύασον ἁγίους γενέσθαι τῆς πνευματικῆς σου δωρεᾶς καὶ τῆς ἀληθινῆς σου υἰοθεσίας, τῶν πνευματικῶν σου μυστηρίων, τῆς μετὰ τῶν σωζομένων ἐπισυναγωγῆς διὰ Χριστοῦ τοῦ σωτῆρος ἡμῶν· δι' οὗ σοι δόξα, τιμὴ καὶ σέβας ἐν ἁγίῳ πνεύματι εἰς τοὺς αἰῶνας· ἀμήν.
- 8.6 *Καὶ λεγέτω ὁ διάκονος Προέλθετε, οἱ φωτιζόμενοι.*
- 9.1 *Καὶ μετὰ τοῦτο κηρυττέτω*
- 9.2 Εὐξασθε, οἱ ἐν μετανοίᾳ. ἐκτενῶς πάντες ὑπὲρ τῶν ἐν μετανοίᾳ ἀδελφῶν ἡμῶν παρακαλέσωμεν, ὅπως ὁ φιλοκτιρμῶν θεὸς ὑποδείξῃ αὐτοῖς ὁδὸν μετανοίας, προσδέξῃται αὐτῶν τὴν παλινωδίαν καὶ τὴν ἐξομολόγησιν, καὶ συντρίψῃ τὸν Σατανᾶν ὑπὸ τοὺς πόδας αὐτῶν ἐν τάχει καὶ λυτρώσῃται αὐτοὺς ἀπὸ τῆς παγίδος τοῦ διαβόλου καὶ τῆς ἐπηρείας τῶν δαιμόνων, καὶ ἐξέλῃται αὐτοὺς ἀπὸ παντὸς ἀθεμίτου λόγου καὶ πάσης ἀτόπου πράξεως καὶ πονηρᾶς ἐννοίας,
- 9.3 συγχωρήσῃ δὲ αὐτοῖς πάντα τὰ παραπτώματα αὐτῶν τὰ τε ἐκούσια καὶ τὰ ἀκούσια καὶ ἐξαλείψῃ τὸ κατ' αὐτῶν χειρόγραφον καὶ ἐγγράψῃται αὐτοὺς ἐν βίβλῳ ζωῆς, καθάρῃ δὲ αὐτοὺς ἀπὸ παντὸς μολυσμοῦ σαρκὸς καὶ πνεύματος καὶ ἐνώση αὐτοὺς ἀποκαταστήσας εἰς τὴν ἁγίαν αὐτοῦ ποίμνην.
- 9.4 ὅτι αὐτὸς γινώσκει τὸ πλάσμα ἡμῶν, ὅτι τίς καυχῆσεται ἀγνὴν ἔχειν καρδίαν ἢ τίς παρρησιάσεται καθαρὸς εἶναι ἀπὸ ἁμαρτίας; πάντες γὰρ ἔσμεν ἐν ἐπιτημίῳ.
- 9.5 ἔτι ὑπὲρ αὐτῶν ἐκτενέστερον δεηθῶμεν (ὅτι χαρὰ γίνεται ἐν οὐρανῷ ἐπὶ ἐνὶ ἁμαρτωλῷ μετανοοῦντι), ὅπως ἀποστραφέντες πᾶν ἔργον ἀθεμίτου προσοικειωθῶσι πάσῃ πράξει ἀγαθῇ, ἵνα ὁ φιλόανθρωπος θεὸς ἡ τάχος εὐμενῶς προσδεξάμενος αὐτῶν τὰς λιτάς, ἀποκαταστήσῃ αὐτοὺς εἰς τὴν προτέραν ἁγίαν καὶ ἀποδώσῃ αὐτοῖς τὴν ἀγαλλίασιν τοῦ σωτηρίου καὶ πνεύματι ἡγεμονικῶς στηρίξῃ αὐτούς, ἵνα μηκέτι σαλευθῶσι τὰ διαβήματα αὐτῶν, ἀλλὰ καταβιωθῶσι κοινωνοὶ γενέσθαι τῶν ἁγίων αὐτοῦ ἱερῶν καὶ μέτοχοι τῶν θείων μυστηρίων, ἵνα ἄξι-οὶ ἀποφανθέντες τῆς υἰοθεσίας, τύχωσι τῆς αἰωνίου ζωῆς.

8.3 Laat ons verder nog ernstig vir hulle bid. Red hulle en verhef hulle in u genade.

8.4 *Laat hulle dan, wat verseël is vir God deur sy Gesalfde, die hoofde buig om die volgende seën van die biskop te ontvang.*

8.5 (Seënbede van die biskop vir die doopkandidate)

U, wat vooraf deur u heilige profete gespreek het tot die wat ingewy moet word: “Word afgewas en word rein,” en wat deur Christus die geestelike wedergeboorte bepaal het; en nou, slaan U ook nou self ag op die doopkandidate; seën en heilig hulle; berei hulle voor om waardig te wees aan u geestelike gawe en aan ware aanneming tot kinders, aan u sakramente van die gees en aan samesyn met die gelowiges deur Christus ons Heiland deur wie aan U die heerlikheid, eer en eerbied toekom in die Heilige Gees tot in ewigheid. Amen.

8.6 (Uitstuur van die doopkandidate)

En laat die diaken sê: Gaan uit, doopkandidate.

9.1 *En laat hy hierna proklameer:*

9.2 (Litanie vir die boetelinge)

Bid, julle wat in boetedoening verkeer. Laat ons almal ernstig bid vir ons broers die boetelinge, dat die barmhartige God aan hulle die weg van bekering mag toon; dat Hy hulle berou en skuldbelydenis mag aanvaar en spoedig die satan onder hulle voete verpletter; dat Hy hulle mag bevry uit die valstrik van die duiwel en aanslae van die demone; dat Hy hulle mag weglei van elke ongeoorloofde woord, onbehoorlike daad asook slegte gedagte.

9.3 Mag Hy al hulle opsetlike asook onbewuste oortredinge vergewe en die skuld-bewys wat daar teen hulle was uitwis en hulle opskryf in die boek van die lewe. Mag Hy hulle reinig van elke besoedeling van liggaam en gees en mag Hy hulle herstel in en verenig met sy heilige kudde.

9.4 Want Hy weet watter maaksel ons is. Want “wie sal kan roem dat hy ’n rein hart het?” of “wie sal kan sê dat hy rein is van sonde?”. Ons is immers almal onder die tug.

9.5 Laat ons dan nog dringender bid vir hulle sodat daar “blydschap kan wees in die hemel oor een sondaar wat hom bekeer”, hulle hul mag afkeer van elke ongeoorloofde daad en hulle toegewy mag wees aan alle goeie werke. Mag die mensliewende God spoedig hulle smeekbedes goedgegunstig aanvaar, hul herstel tot hul vroeëre waardigheid en aan hulle die heilsvreugde teruggee. Mag Hy hulle versterk met die leiding van die Gees sodat hulle voetstappe nie meer sal wankel nie maar hulle waardig geag word om deelnemers te word aan sy heilige sakramente en deelgenote van sy heilsegeime mag wees; sodat hulle mag blyk waardig te wees aan die Godskindskap en die ewige lewe mag verkry.

- 9.6 ἔτι ἐκτενῶς πάντες ὑπὲρ αὐτῶν εἵπωμεν Κύριε ἐλέησον· σῶσον αὐτούς, ὁ θεός, καὶ ἀνάστησον τῷ ἐλέει σου. Ἀναστάντες τῷ θεῷ διὰ τοῦ Χριστοῦ αὐτοῦ κλίνετε καὶ εὐλογεῖσθε.
- 9.7 Ἐπευχέσθω οὖν ὁ ἐπίσκοπος τοιαύδε
- 9.8 Παντοκράτωρ θεὸς αἰώνιε, δέσποτα τῶν ὅλων, κτίστα καὶ πρύταني τῶν πάντων ὁ τὸν ἀνθρώπου κόσμου κόσμον ἀναδείξας διὰ Χριστοῦ καὶ νόμον δοὺς αὐτῷ ἔμφυτον καὶ γραπτὸν πρὸς τὸ ζῆν αὐτὸν ἐνθέσμως ὡς λογικόν, καὶ ἁμαρτόντι ὑποθήκην δοὺς πρὸς μετάνοιαν τὴν σαυτοῦ ἀγαθότητα· ἐπίδε ἐπὶ τοὺς κεκλικότας σοι αὐχένα ψυχῆς καὶ σώματος, ὅτι οὐ βούλει τὸν θάνατον τοῦ ἁμαρτωλοῦ, ἀλλὰ τὴν μετάνοιαν, ὥστε ἀποστρέψαι αὐτὸν ἀπὸ τῆς ὁδοῦ αὐτοῦ τῆς πονηρᾶς καὶ ζῆν.
- 9.9 ὁ Νινευιτῶν προσδεξάμενος τὴν μετάνοιαν, ὁ θέλων πάντας ἀνθρώπους σωθῆναι καὶ εἰς ἐπίγνωσιν ἀληθείας ἐλθεῖν, ὁ τὸν υἱὸν προσδεξάμενος τὸν καταφαγόντα τὸν βίον αὐτοῦ ἄσώτως πατριχοῖς σπλάγχνοις διὰ τὴν μετάνοιαν, αὐτὸς καὶ νῦν πρόσδεξαι τῶν ἱκετῶν σου τὴν μετάνοισιν, ὅτι οὐκ ἔστιν ἢς οὐχ ἁμαρτήσεταιί σοι (ἐὰν γὰρ ἀνομίας παρατηρήσῃ, κύριε κύριε, τίς ὑποστήσεται; ὅτι παρὰ σοὶ ὁ ἰλασμός ἐστι)
- 9.10 καὶ ἀποκατάστησον αὐτούς τῇ ἀγίᾳ σου ἐκκλησίᾳ ἐν τῇ προτέρᾳ ἀξίᾳ καὶ τιμῇ διὰ τοῦ Χριστοῦ, τοῦ θεοῦ καὶ σωτῆρος ἡμῶν, δι' οὗ σοι δόξα καὶ προσκύνησις ἐν ἀγίῳ πνεύματι εἰς τοὺς αἰῶνας· ἀμήν.
- 9.11 Καὶ ὁ διάκονος λεγέτω Ἀπολύεσθε, οἱ ἐν μετανοίᾳ.

MISSA FIDELIUM

- 10.1 Καὶ προστυθέτω
- 10.2 Μὴ τις τῶν μὴ δυναμένων προσελιθέτω. ὅσοι πιστοί, κλίνωμεν γόνυ· δεηθῶμεν τοῦ θεοῦ διὰ τοῦ Χριστοῦ αὐτοῦ, παντες συντόνως τὸν θεὸν διὰ τοῦ Χριστοῦ αὐτοῦ παρακαλέσωμεν.
- 10.3 ὑπὲρ τῆς εἰρήνης καὶ τῆς εὐσταθείας τοῦ κόσμου καὶ τῶν ἁγίων ἐκκλησιῶν δεηθῶμεν, ὅπως ὁ τῶν ὅλων θεὸς αἰδίων καὶ ἀναφαίρετον τὴν ἑαυτοῦ εἰρήνην ἡμῖν παράσχοιτο, ἵνα ἐν πληροφορίᾳ τῆς κατ' εὐσέβειαν ἀρετῆς διατελοῦντας ἡμᾶς συντηρήσῃ.

- 9.6 Laat ons verder almal dringend vir hulle sê: Heer, ontferm U. Red hulle, o God, en verhef hulle deur u barmhartigheid. Staen op, buig nou voor God ter wille van sy Gesalfde en ontvang die seën.
- 9.7 *Laat die biskop dan soos volg bid:*
- 9.8 (Seënbede van die biskop vir die boetelinge)
Almagtige ewige God, Heerser van die heelal, Skepper en Hoof van alle dinge; U het die mens deur Christus 'n sieraad van die wêreld gemaak.
U het aan hom 'n ingebore sowel as 'n geskrewe wet gegee om wettiglik en soos 'n redelike wese te kan lewe. Aan die een wat sondig het U u goedheid gegee as 'n voorskrif vir bekering. Slaan ag op hulle wat voor U na die liggaam neerbuig en na die gees verootmoedig [letterlik: die liggaamlike en geestelike nek buig], omdat U nie die dood van die sondaar begeer nie maar sy bekering, sodat hy hom kan afwend van sy bose weg en kan lewe.
- 9.9 U wat die bekering van die inwoners van Nineve aanvaar het, wat wil hê dat alle mense gered word en tot kennis van die waarheid kom, het in u vaderlike gevoel van barmhartigheid daardie seun wat sy lewe in losbandigheid verwoes het, vanweë sy berou aangeneem: En nou, aanvaar ook nou die gesindheidsverandering van die wat U smeek. Daar is immers geeneen wat nie teen U gesondig het nie. "Want as U Here ons sondes in aanmerking sou neem, wie sou dan nog bestaan? Maar by U is daar versoening."
- 9.10 Gee hulle terug aan U heilige kerk in hulle vroeëre waardigheid en eer, deur Christus ons God en Heiland, deur wie aan U toekom die heerlikheid en aanbidding in die Heilige Gees tot in ewigheid. Amen.
- 9.11 (Uitstuur van die boetelinge)
En die diaken moet dan sê: Boetelinge, gaan uit.
- 10.1 Die mis van die gelowiges (*missa fidelium*)
Laat hy dan byvoeg:
- 10.2 Laat niemand toetree wat nie daartoe bevoeg is nie. Buig die knieë, gelowiges. Laat ons tot God bid deur sy Gesalfde. Laat ons God aandagtig aanroep deur sy Gesalfde.
- 10.3 (Litane vir die gelowiges)
Laat ons bid vir die vrede en welstand van die wêreld en van die heilige gemeentes, sodat die God van die heelal aan ons sy ewige en onvervreembare vrede mag skenk; dat Hy ons mag bewaar om te volhard in die volheid en deug van godvrugtigheid.

- 10.4 Laat ons bid vir die heilige, algemene, apostoliese kerk wat van die [wêreld se] uithoeke tot uithoeke [strek], sodat die Heer dit standvastig en onversteurd mag bewaak en op die rots gefundeer mag behou tot die voleinding van die wêreldtyd.
- 10.5 Laat ons ook bid vir die heilige gemeente [parogie] alhier, dat die Heer van die heelal ons waardig mag ag om sy hemelse verwagting aanhoudend na te streef en voortdurend aan Hom die verskuldigde gebed aan te bied.
- 10.6 Laat ons bid vir elke bisdom onder die hemel, vir hulle wat die Woord van waarheid reg uitlê.
- 10.7 Laat ons bid vir ons biskop Jakobus en vir sy gemeentes [parogieë]; laat ons bid vir ons biskop Klemens en sy gemeentes; laat ons bid vir ons biskop Euodius en sy gemeentes; laat ons bid vir ons biskop Annianus en sy gemeentes dat die genadige God hulle veilig en eerbaar mag hou en hulle 'n lang lewe vergun vir sy heilige gemeentes en dat Hy aan hulle 'n waardige ouderdom in godvrugtigheid en regverdigheid mag gee.
- 10.8 Laat ons ook bid vir ons presbiter, dat die Here hulle mag verlos van elke skandelige en bose werk en hulle presbiteraat ongeskonde en eerbiedwaardig sal hou.
- 10.9 Laat ons bid vir elke bediening en dienswerk in Christus, dat die Heer aan hulle hierin onberispelike diens mag gee.
- 10.10 Laat ons bid vir die voorlesers, die sangers, die maagde, weduwees en wese; laat ons ook bid vir die wat in die huwelik verbind en ouers is, dat die Heer Hom oor hulle almal mag ontferm.
- 10.11 Laat ons bid vir die eunugs wat heilig lewe; laat ons bid vir die wat in onthouding leef en 'n vrome lewe lei.
- 10.12 Laat ons bid vir hulle wat gawes bring in die heilige kerk en vir die wat aalmoese gee aan die armes. Laat ons ook bid vir die wat offerandes en eersteling bring vir die Here ons God; dat die al-goeie God hulle beloon met sy hemelse gawes; hulle in die hede honderdvoudig beloon en in die toekoms met die ewige lewe; en dat Hy aan hulle ewige dinge mag gee in plaas van die tydelike en hemelse dinge in plaas van die aardse.
- 10.13 Laat ons bid vir ons pasgedoopte broeders dat die Heer hulle mag versterk en bevestig.
- 10.14 Laat ons bid vir ons broeders wat in swak gesondheid verkeer; dat die Heer hulle van elke siekte en kwaal mag verlos en hulle veilig bewaar vir sy heilige kerk.

- 10.15 Laat ons bid vir die seevaarders en reisigers. Laat ons bid vir hulle wat in myne, ballingskap, gevangnisse en vasgeketting is ter wille van die naam van die Here. Laat ons bid vir die wat swoeg in bittere slawerny.
- 10.16 Laat ons bid vir ons vyande en vir die wat ons haat; vir die wat ons vervolg ter wille van die Naam van die Here, dat die Heer hulle toorn mag versag en hulle woede teen ons laat bedaar.
- 10.17 Laat ons vir die buitestaanders en vir die dwalendes bid, dat die Here hulle mag bekeer.
- 10.18 Laat ons dink aan die jongmense van die kerk; dat die Here hulle mag vervolmaak in sy vrese en hulle mag lei tot volle volwassenheid.
- 10.19 Laat ons vir mekaar bid dat die Here ons mag behoed en bewaar deur sy genade tot die einde toe; dat Hy ons mag verlos van die bose en al die struikelblokke van hulle wat die ongeregtigheid doen en dat Hy ons veilig lei na sy hemelse koninkryk.
- 10.20 Laat ons bid vir elke Christelike persoon.
- 10.21 Red ons en rig ons op in U genade, o God.
- 10.22 Laat ons opstaan. Laat ons in 'n aandagtige gebed onself en mekaar aan die lewende God deur sy Gesalfde toevertrou.
- 11.1 *Laat die hoëpriester nou bid en sê:*
- 11.2 **(Gebed vir die gelowiges)**
 Almagtige, Allerhoogste Heer, wat woon in die hoogtes; Heilige wat rus onder die heiliges; U wat sonder begin is en alleen heers; U wat deur Christus aan ons die boodskap van kennis gegee het tot erkenning van u heerlijkheid en u naam, wat U aan ons openbaar het sodat ons dit kan begryp.
- 11.3 En nou, slaan U self ook nou deur Hom ag op hierdie kudde van U en bevry dit van alle onkunde en bose werk. Gee dat hulle U met ontsag sal bejeën en in liefde bemin; dat hulle sal bewoond in die teenwoordigheid van u heerlijkheid.
- 11.4 Wees goedgesind en genadig teenoor hulle en wees 'n verhoorder van hulle gebede; hou hulle standvastig, onberispelik en onbesproke sodat hulle heilig mag wees na liggaam en gees en geen vlek of rimpel of iets dergeliks mag hê nie; maar sodat hulle volmaak mag wees en daar geen geskende of onvolkomene onder hulle mag wees nie.

- 11.5 ἄρωγέ δυνατέ ἀπροσωπώληπτε, γενοῦ ἀντιλήπτωρ τοῦ λαοῦ σου τούτου, ὃν ἐξελέξω ἐκ μυριάδων, ὃν ἐξηγόρησας τῷ τιμίῳ τοῦ Χριστοῦ σου αἵματι, προστάτης, ἐπίκουρος, ταμίης, φύλαξ, τεῖχος ἐρυμνότατον, φραγμός ἀσφαλείας· ὅτι ἐκ τῆς σῆς χειρὸς οὐδεὶς ἀρπάσαι δύναται, οὐδὲ γὰρ ἔστι θεὸς ὡς περ σὺ ἕτερος, ὅτι ἐν σοὶ ἡ ὑπομονὴ ἡμῶν.
- 11.6 ἀγίασον αὐτοὺς ἐν τῇ ἀληθείᾳ σου, ὅτι ὁ λόγος ὁ σὸς ἀλήθειά ἐστιν, ἀπροσχάριστε ἀπαραλόγιστε· ῥῦσαι αὐτοὺς πάσης νόσου καὶ πάσης μαλακίας, παντὸς παραπτώματος, πάσης ἐπηρείας καὶ ἀπάτης, ἀπὸ φόβου ἐχθροῦ, ἀπὸ βέλους πετομένου ἡμέρας, ἀπὸ πράγματος ἐν σκότει διαπορευομένου· καὶ καταξίωσον αὐτοὺς τῆς αἰωνίου ζωῆς τῆς ἐν Χριστῷ σου τῷ υἱῷ σου τῷ μονογενεῖ, τῷ θεῷ καὶ σωτῆρι ἡμῶν, δι' οὗ σοὶ δόξα καὶ σέβας ἐν ἀγίῳ πνεύματι νῦν καὶ ἀεὶ καὶ εἰς τοὺς αἰῶνας τῶν αἰώνων· ἀμήν.
- 11.7 *Καὶ μετὰ τοῦτο λεγέτω ὁ διάκονος Πρόσχωμεν.*
- 11.8 *καὶ ἀσπαζέσθω ὁ ἐπίσκοπος τὴν ἐκκλησίαν καὶ λεγέτω Ἡ εἰρήνη τοῦ θεοῦ μετὰ παντῶν ὑμῶν, καὶ ὁ λαὸς ἀποκρινάσθω Καὶ μετὰ τοῦ πνεύματός σου.*
- 11.9 *καὶ ὁ διάκονος εἰπάτω πᾶσιν Ἀσπάσασθε ἀλλήλους ἐν φιλήματι ἀγίῳ. καὶ ἀσπαζέσθωσαν οἱ τοῦ κλήρου τὸν ἐπίσκοπον, οἱ λαϊκοὶ ἄνδρες τοὺς λαϊκοὺς, αἱ γυναῖκες τὰς γυναῖκας.*
- 11.10 *τὰ παιδία δὲ στηκέτωσαν πρὸς τῷ βήματι, καὶ διάκονος αὐτοῖς ἕτερος ἔστω ἐφεστώς, ὅπως μὴ ἀτακτῶσιν· καὶ ἄλλοι διάκονοι περιπατεῖτωσαν καὶ σκοπεῖτωσαν τοὺς ἄνδρας καὶ τὰς γυναῖκας, ὅπως μὴ θόρυβός τις γένηται καὶ μή τις νεύση ἢ ψιθυρίσῃ ἢ νυστάξῃ.*
- 11.11 *οἱ δὲ διάκονοι ἱστάσθωσαν εἰς τὰς τῶν ἀνδρῶν θύρας καὶ οἱ ὑποδιάκονοι εἰς τὰς τῶν γυναικῶν, ὅπως μὴ τις ἐξέλθῃ μήτε ἀνοιχθεῖ ἡ θύρα, κἂν πιστὸς τις ᾖ, κατὰ τὸν καιρὸν τῆς ἀναφορᾶς.*
- 11.12 *εἰς δὲ ὑποδιάκονος διδότη ἀπόρρυψιν χειρῶν τοῖς ἱερεῦσι, σύμβολον καιθαρότητος ψυχῶν θεῷ ἀνακειμένων.*
- 12.1 *Φημι δὴ καὶ γὰρ Ἰάκωβος, ὁ ἀδελφὸς Ἰωάννου τοῦ Σεβεδαίου, ἵνα ἐνθὺς ὁ διάκονος λέγῃ*

- 11.5 Magtige beskermmer wat nie diskrimineer nie, wees die helper, die ondersteuner, bystand, beskikker, bewaarder, versterkte muur, en betroubare vesting van hierdie volk van U, wat U uit tienduise uitgekies en losgekoop het deur die kosbare bloed van u Gesalfde; sodat niemand hulle uit u hand kan ruk nie. Want daar is geen ander God soos U nie; in U is ons verwagting.
- 11.6 Heilig hulle in u waarheid, want u Woord is die waarheid, o onpartydige en onfeilbare. Vrywaar hulle van elke soort siekte en kwaal, van elke oortreding, benadeling en dwaling. Bevry hulle van die vrees vir die vyand, van die pyl wat bedags vlieg en die onheil wat in die donker wandel. Ag hulle waardig aan die ewige lewe wat in Christus, u enigste Seun, ons God en ons Heiland is; deur wie aan U die heerlikheid en eerbied toekom in die Heilige Gees, nou en vir altyd en tot in alle ewigheid. Amen.
- 11.7 *En laat die diaken hierna sê:* Gee aandag.
(Inleidende dialoog)
- 11.8 *En laat die biskop die gemeente groet en sê:* Die vrede van God sal met julle almal wees.
En laat die volk antwoord: En met u gees.
- 11.9 (Vredeskus)
En laat die diaken vir almal sê: Groet mekaar met 'n heilige kus.
Laat die geestelikes nou die biskop groet; die leke-mans mekaar en die vroue mekaar.
- 11.10 *Die kinders moet by die verhoog staan en 'n diaken moet by hulle staan sodat hulle nie wanordelik is nie. Ander diakens moet rondloop en toesig hou oor die mans en vroue sodat daar geen rumoer plaasvind nie en niemand mag kopknik, fluister of insluimer nie.*
- 11.11 *Laat die diakens by die deure van die mans en die onderdiakens by die van die vroue staan, sodat niemand uitgaan en geen deur oopgemaak word nie, al kom daar ook 'n gelowige tydens die offerande.*
- 11.12 *Laat een van die onderdiakens handewaswater aan die priesters gee, as 'n teken van die reinheid van die siele wat aan God gewy is.*
- 12.1 *Verder sê ek, Jakobus, broer van Johannes, seun van Sebedeus, dat die diaken dadelik moet sê:*

- 12.2 Μή τις τῶν κατηχομένων; μή τις τῶν ἀκρωμένων; μή τις τῶν ἀπίστων; μή τις τῶν ἑτεροδόξων; οἱ τὴν πρώτην εὐχὴν εὐχόμενοι προσέλθετε. τὰ παιδιά προσλαμβάνεσθε, αἱ μητέρες. μή τις κατὰ τινος; μή τις ἐν ὑποκρίσει; ὀρθοὶ πρὸς κύριον μετὰ φόβου καὶ τρόμου ἐστῶτες ὥμεν προσφέρειν.
- 12.3 Ὡν γενομένων οἱ διάκονοι προσαγέτωσαν τὰ δῶρα τῷ ἐπισκόπῳ πρὸς τὸ θυσιαστήριον, καὶ οἱ πρεσβύτεροι ἐκ δεξιῶν αὐτοῦ καὶ ἐξ ἐκωνύμων στηκέτωσαν, ὡς ἂν μαιηται παρестῶτες διδασκάλῳ· δύο δὲ διάκονοι ἐξ ἐκατέρων τῶν μερῶν τοῦ θυσιαστηρίου κατεχέτωσαν ἐξ ὑμένων λεπτῶν ῥιπίδιον ἢ πετρὸν ταῶνος ἢ ὀθόνης, καὶ ἡρέμα ἀποσοβείτωσαν τὰ μικρὰ τῶν ἵπταμένων ζώων, ὅπως ἂν μὴ ἐγχρίμπτωνται εἰς τὰ κύπελλα.
- 12.4 Εὐξάμενος οὖν καὶ ἑαυτὸν ὁ ἀρχιερεὺς ἅμα τοῖς ἱερεῦσι καὶ λαμπρὰν ἐσθῆτα μετενδύς καὶ στὰς πρὸς τῷ θυσιαστηρίῳ τὸ τρόπαιον τοῦ σταυροῦ κατὰ τοῦ μετώπου τῇ χειρὶ ποιησάμενος εἰπάτω Ἡ χάρις τοῦ παντοκράτορος θεοῦ καὶ ἡ ἀγάπη τοῦ κυρίου ἡμῶν Ἰησοῦ Χριστοῦ καὶ ἡ κοινωνία τοῦ ἁγίου πνεύματος ἔστω μετὰ πάντων ὑμῶν· καὶ πάντες συμφώνως λεγέτωσαν ὅτι Καὶ μετὰ τοῦ πνεύματός σου.
- 12.5 καὶ ὁ ἀρχιερεὺς Ἄνω τὸν νοῦν, καὶ πάντες Ἔχομεν πρὸς τὸν κύριον. καὶ ὁ ἀρχιερεὺς Εὐχαριστήσωμεν τῷ κυρίῳ, καὶ πάντες Ἀξιον καὶ δίκαιον.
Καὶ ὁ ἀρχιερεὺς εἰπάτω
- 12.6 Ἀξιον ὡς ἀληθῶς καὶ δίκαιον πρὸ πάντων ἀνυμνεῖν σε τοῦ ὄντως ὄντα θεὸν τὸν πρὸ τῶν γενητῶν ὄντα, ἐξ οὗ πᾶσα πατριὰ ἐν οὐρανῷ καὶ ἐπὶ γῆς ὀνομάζεται, τὸν μόνον ἀγέννητον καὶ ἄναρχον καὶ ἀβασίλευτον καὶ ἀδέσποτον, τὸν ἀνεκδιέξοντα, τὸν παντὸς ἀγαθοῦ χορηγόν, τὸν πάσης αἰτίας καὶ γενέσεως κρείττονα, τὸν πάντοτε κατὰ τὰ αὐτὰ καὶ ὡσαύτως ἔχοντα· ἐξ οὗ τὰ πάντα, καὶ ἅπαντα ἐκ τινὸς ἀφετηρίας, εἰς τὸ εἶναι παρῆλθεν.
- 12.7 σὺ γάρ εἰ ἡ ἄναρχος γινῶσις, ἡ αἰδιος ὄρασις, ἡ ἀγέννητος ἀκοή, ἡ ἀδίδακτος σοφία, ὁ πρῶτος τῇ φύσει καὶ μόνος τῷ εἶναι καὶ κρείττων παντὸς ἀριθμοῦ, ὁ τὰ πάντα ἐκ τοῦ μὴ ὄντος εἰς τὸ εἶναι παραγαγὼν διὰ τοῦ μονογενοῦς σου υἱοῦ, αὐτὸν δὲ πρὸ πάντων αἰώνων γεννήσας βουλήσει καὶ δυνάμει καὶ ἀγαθότητι ἀμεσιτεύτως, υἱὸν μονογενῆ, λόγον θεόν, σοφίαν ζῶσαν, πρωτότοκον πάσης κτίσεως, ἄγγελον τῆς μεγάλης βουλῆς σου, ἀρχιερέα σόν, βασιλέα δὲ καὶ κύριον πάσης νοητῆς καὶ αἰσθητῆς φύσεως, τὸν πρὸ πάντων, δι' οὗ τὰ πάντα.

12.2 (Waarskuwingsroep)

Is hier nog 'n kategumeen? Of 'n toehoorder? Is hier nog ongelowiges of heterodoksies? Laat die wat die eerste gebed gebid het, toetree. Moeders, hou julle babas by julle. Is daar nog iemand met 'n wrok? Is daar nog 'n huigelaar? Laat ons met vrees en bewing regop staan voor die Here om te offer.

12.3 (Die Anafora)

En na dit alles plaasgevind het, laat die diakens die gawes bring na die biskop by die altaar; laat die presbiteres staan aan sy regter- en linkerkant soos dissipels hulle leermeester bystaan. Laat twee diakens aan weerskante van die altaar 'n waaier van dun perkament of van powere of van linne neem en laat hulle saggies die klein vlieënde insekte wegwaai, sodat dit nie in die bekere val nie.

12.4 *Die hoëpriester bid dan gedemp saam met die priesters, geklee in 'n skitterwit kleed. Staande by die altaar slaan hy 'n kruisteken met sy hand op sy voorkop en sê:*

(Die Prefasie)

Die genade van die Almagtige God en die liefde van ons Heer Jesus Christus en die gemeenskap van die Heilige Gees sal met julle almal wees.

En laat almal dan gesamentlik sê: En met u gees.

12.5 (Die *sursum corda*)

Dan sê die hoëpriester: Verhef die gedagte *en almal sê dan:* Ons het dit by die Heer.

Die hoëpriester sê verder: Laat ons die Here dank; *en almal sê:* Dit is waardig en reg.

Die hoëpriester moet dan sê:

12.6 (Die eucharistiese gebed)

Dit is waarlik waardig en reg om U wat die ware synde God is bo alles te loof. U was voor die skepsele daar. Van U het elke gemeenskap in die hemel en op aarde sy naam. U is die enigste Onverwekte wat sonder begin is en oor wie geen koning of heerser is nie. U het niks nodig nie en is die Voorsiener van al die goeie. U is beter as elke oorsaak en oorsprong en U bly altyd een en dieselfde. Uit U het alle dinge voortgekom as 't ware vanaf die aanvangspunt.

12.7 Want U is die kennis wat geen oorsprong het nie, die ewige gesig, die onverwekte gehoor, die instinktiewe Wysheid. U is die eerste van natuur, is een in wese en is verhewe bo elke getal. U het alle dinge uit die niet tot stand gebring deur u enigste Seun. Voor alle tye het U Hom sonder tussenganger verwek deur u raadsplan, krag en goedheid. U het Hom verwek as enigste Seun, as God die Logos, lewende Wysheid, eersgeborene van die hele skepping, Engel van u groot raad, u Hoëpriester, Koning en Heer van die hele spirituele en materiële natuur, wat voor alle dinge is en deur wie alle dinge is.

- 12.8 σὺ γάρ, θεὲ αἰώνιε, δι' αὐτοῦ τὰ πάντα πεποίηκας καὶ δι' αὐτοῦ τῆς προσηκούσης προνοίας τὰ ὅλα ἀξιοῖς· δι' οὗ γάρ τὸ εἶναι ἐχαρίσω, δι' αὐτοῦ καὶ τὸ εὖ εἶναι ἐδωρήσω· ὁ θεὸς καὶ πατὴρ τοῦ μονογενοῦς υἱοῦ σου, ὁ δι' αὐτοῦ πρὸ πάντων ποιήσας τὰ Χερουβὶμ καὶ τὰ Σεραφίμ αἰῶνάς τε καὶ στρατιάς δυνάμεις τε καὶ ἐξουσίας ἀρχάς τε καὶ θρόνους ἀρχαγγέλους τε καὶ ἀγγέλους, καὶ μετὰ ταῦτα πάντα ποιήσας δι' αὐτοῦ, τὸν φαινόμενον τοῦτον κόσμον καὶ πάντα τὰ ἐν αὐτῷ.
- 12.9 σὺ γάρ εἰ ὁ τὸν οὐρανὸν ὥς καμάραν στήσας καὶ ὥς δέρριν ἐκτείνας καὶ τὴν γῆν ἐπ' οὐδενὸς ἰδρύσας γνώμη μόνη, ὁ πῆξας στερέωμα καὶ νύκτα καὶ ἡμέραν κατασκευάσας, ὁ ἐξαγαγὼν φῶς ἐκ τῆς σαρῶν καὶ τῆς τοῦτου συστολῆς ἐπαγαγὼν τὸ σκότος εἰς ἀνάπαυλιν τῶν ἐν τῷ κόσμῳ κινουμένων ζώων, ὁ τὸν ἥλιον τάξας εἰς ἀρχάς τῆς ἡμέρας ἐν οὐρανῷ καὶ τὴν σελήνην εἰς ἀρχάς τῆς νυκτὸς καὶ τὸν χορὸν τῶν ἀστέρων ἐν οὐρανῷ καταγράψας εἰς αἶνον τῆς σῆς μεγαλοπρεπείας,
- 12.10 ὁ ποιήσας ὕδωρ πρὸς πόσιν καὶ καθαρίσας, ἀέρα ζωτικὸν πρὸς εἰσπνοὴν καὶ ἀναπνοὴν καὶ φωνῆς ἀπόδοσιν διὰ γλώττης πληττούσης τὸν ἀέρα καὶ ἀκοὴν συνεργουμένην ὑπ' αὐτοῦ ὥς ἐπαίειν εἰσδεχομένην τὴν προσπίπτουσαν αὐτῇ λαλίαν,
- 12.11 ὁ ποιήσας πῦρ πρὸς σκότους παραμυθίαν, πρὸς ἐνδείας ἀναπλήρωσιν καὶ τὸ θερμαίνεσθαι ἡμᾶς καὶ φωτίζεσθαι ὑπ' αὐτοῦ,
- 12.12 ὁ τὴν μεγάλην θάλασσαν χωρίσας τῆς γῆς καὶ τὴν μὲν ἀναδείξας πλωτὴν, τὴν δὲ ποσὶ βάσιμον ποιήσας, καὶ τὴν μὲν ζώοις μικροῖς καὶ μεγάλοις πληθύνας, τὴν δὲ ἡμέροις καὶ ἀνιθίστοις πληρώσας φυτοῖς τε διαφόροις στέφας καὶ βοτάναις στεφανώσας καὶ ἀνίθει καλλύνας καὶ σπέρμασι πλουτίσας,
- 12.13 ὁ συστησάμενος ἄβυσσον καὶ μέγα κύτος αὐτῇ περιεΐξας, ἁλμυρῶν ὑδάτων σεσωρευμένα πελάγη, περιφράξας δὲ αὐτὴν πύλαις ἁμμου λεπτοτάτης, ὁ πνεύμασί ποτε μὲν αὐτὴν κορυφῶν εἰς ὀρέων μέγεθος, ποτὲ δὲ στρωννύων αὐτὴν εἰς πεδίον, καὶ ποτὲ μὲν ἐκμαίνων χειμῶνι, ποτὲ δὲ πραῦνων γαλήνῃ ὥς ναυσιπόροις πλωτῆρσιν εὐχολὸν εἶναι πρὸς πορείαν,
- 12.14 ὁ ποταμοὺς διαζώσας τὸν ὑπὸ σοῦ διὰ Χριστοῦ γενόμενον κόσμον καὶ χειμάρροις ἐπικλύσας καὶ πηγαῖς ἀενάοις μειθύσας, ὅρεσι δὲ περιφίγξας εἰς ἔδραν ἀτρεμῇ γῆς ἀσφαλεστάτην.

- 12.8 Want U die ewige God, het deur Hom alle dinge gemaak en deur Hom het U alle dinge waardig gemaak aan u toepaslike voorsienigheid. Deur Hom het U gegee om te wees, deur Hom het U geskenk om goed te wees. God en Vader van u enigste Seun, U het deur Hom voor alle dinge, die gerubs en serafs, aeone en skare van hemelwesens, kragte en magte, owerhede en trone, aartsengele en engele gemaak. U het, na al hierdie dinge, deur Hom hierdie sigbare wêreld en alles wat daarin is, gemaak.
- 12.9 Dit is U wat die hemel soos 'n koepel gevorm het en soos 'n vel uitgespan het. U het die aarde slegs deur u wil [of gedagte] gevestig op niks. U het die uitspansel gevestig en dag en nag gemaak. Die lig het U uit die skatkamers uitgelei, en deur dit terug te trek bring u die duisternis as rus vir die wesens wat op die wêreld beweeg.
- Dit is U wat die son in die hemel daargestel het om die dag te oorheers en die maan om te heers in die nag; dit is U wat die sterrekoor in die hemel afgeteken het tot lof van u majesteit.
- 12.10 Dit is U wat die water gemaak het as drank en reinigingsmiddel; die lewege-wende lug vir in- en uitaseming en om geluid voort te bring wanneer die tong dit slaan; ook die gehoor wat daaronder saamwerk om die spraak wat daarop val te ontvang.
- 12.11 Dit is U wat vuur geskep het as 'n troos teen die duisternis en tot vervulling van ons behoeftes, sodat ons verwarm kan word en lig daardeur verskaf kan word.
- 12.12 U het die groot see van die land geskei. Die een het U bevaarbaar gemaak, die ander toeganklik vir voete. Die een het U gevul met klein en groot diere en die ander met makkes en wildes. U het dit gekrans met verskillende soorte bome, dit gekroon met grasvelde, verfraai met blomme en verryk met sade.
- 12.13 U het die onderaardse diepte ingehok en as groot wal die oseane, wat opgehoop is met soutwater, rondom geplaas en dit omsoom met poorte van die fynste sand. Dit is U wat dit eenkeer met winde opswEEP tot die grootte van berge en dit dan weer platstryk tot 'n vlakte; dit eenkeer waansinnig maak met 'n storm en dan weer tot stilte kalmeer sodat dit vir seevarende matrose maklik bevaarbaar kan wees.
- 12.14 Dit is U wat die wêreld, wat uit U en deur Christus ontstaan het, met riviere omgord het; met strome het U dit oorvloedig gemaak en dit deurdrenk met standhoudende fonteine. U het dit vasgebind met berge tot 'n uiters standvastige en stewige fondament van die land.

- 12.15 U het u wêreld gevul en dit versier met welriekende en geneeskrachtige kruie, met 'n groot verskeidenheid diere, sterkeres en swakkeres, eetbares en werkendes, makkes en wildes; met die gesis van die kruipendes en gekwetter van veelkleurige voëls.
- [U het dit georden] met die kringloop van jare, met die getalle van maande en dae, met die reëlmaat van die seisoene; met die bewegings van skadu-bringende wolke vir die voortbring van die oes en onderhoud van lewende wesens. Op u bevel het U die stilstand van die waaiende winde bepaal, asook die hoeveelheid bome en grasse.
- 12.16 Maar U het nie net die wêreld gemaak nie. U het ook die mens as wêreldbewoner daarop geskep en hom bestem as sieraad van die heelal. Want in u wysheid het U gesê: Laat ons 'n mens maak volgens ons beeld en ons gelykenis en laat hy heers oor die visse van die see en oor die voëls van die hemel.
- 12.17 Daarom het U hom gemaak uit 'n onsterflike siel en met 'n verganklike liggaam; die een uit die niet en die ander uit die vier elemente. Wat die siel betref, het U hom 'n redelike oordeelsvermoë gegee om te onderskei tussen gods-vrug en goddeloosheid en te bepaal wat reg en onreg is. Wat die liggaam betref, het U hom die vyf sin-tuie gegee en beweging wat hom van die een plek na die ander bring.
- 12.18 Want U, Almagtige God, het deur Christus 'n paradys in Eden in die Ooste geplant, dit toegerus met verskillende eetbare plante en hom daar ingelei soos in 'n weelderige huis. U het aan hom 'n ingebore wet gegee om uit te voer, sodat hy die sade van Godskennis inherent kan hê.
- 12.19 Toe U hom in die paradys van genot ingelei het, het U aan hom die mag gegee om van alles te eet, maar U het hom die inname verbied van slegs een ding, wat die verwagting van beter dinge inhou; sodat, as hy die gebod sou onderhou, hy as beloning daarvoor onsterflikheid sou ontvang.
- 12.20 Toe hy as gevolg van die verleiding van die slang en op advies van die vrou geen ag geslaan het op die gebod nie en van die verbode vrug geproe het, het U hom in U regverdigheid uit die paradys verdrywe; maar U het in u goedheid die totaal verlorene nie oor die hoof gesien nie (want hy was u skepsel); maar U het u skepping aan hom onderwerp, en hom vergun om met sy eie geswoeg en gesweet vir homself voedsel te voorsien, terwyl U alles plant, laat aanwas en laat ryp word. Na 'n wyle het U hom uiteindelik gerusgestel deur hom met 'n eed te roep tot wedergeboorte; terwyl U die doodvonnis opgehef en lewe deur opstanding belowe het.
- 12.21 Maar nie alleen dit nie. U het hulle wat uit hom voortgekom het tot 'n ontelbare menigte uitgegiet; U het diegene wat aan U getrou gebly het verheerlik, maar hulle wat afvallig was, gestraf.

Die offerande van Abel het U aangeneem as die van 'n regverdige; maar die offergawe van die broedernoordenaar Kain het u afgewys as die van 'n onreine. Hierby het U Set en Enos aangeneem en Henog het U verplaas.

- 12.22 Want U is die formeerder van die mense, die gewer van lewe en vervuller van menslike behoeftes; die wetgewer wat 'n beloner is van hulle wat die wette onderhou en bestraffer van die wat dit oortree. U het die groot vloed oor die wêreld gebring vanweë die menigte goddeloses, en die regverdige Noag uit die vloed gered in die ark saam met agt mense. So het U die einde van die dinge wat verbygegaan het en die begin van die toekomstiges laat plaasvind. Dit is U wat die verskriklike vuur aangesteek het teen die vyf stede van Sodom; so het U die vrugbare aarde tot brakgrond gemaak vanweë die boosheid van sy inwoners, maar die regverdige Lot uit die brand geruk.
- 12.23 Dit is U wat Abraham uit die goddeloosheid van sy voorvaders bevry het; hom 'n erfgenaam van die wêreld gemaak en aan hom u Gesalfde openbaar het. U het Melgisedek gekies as 'n hoëpriester in u diens. U het u dienaar Job, wat baie verduur het, tot 'n oorwinnaar oor die aartsbose slang gemaak en Isak 'n kind van die belofte. U het Jakob die vader van twaalf kinders gemaak en hulle wat uit hom voortgekom het, uitgebrei tot 'n groot menigte en na Egipte gelei, vyf-en-sewentig mense altesaam.
- 12.24 U, Here, het Josef nie oor die hoof gesien nie, maar as beloning vir sy selfbeheersing om U ontwil, het U aan hom die heerskappy oor die Egiptenare gegee. U, Here, het ook nie verontagsaam dat die Hebreërs swoeg onder die Egiptenare vanweë die beloftes aan hulle vaders nie, maar U het hulle bevry en die Egiptenare gestraf.
- 12.25 Al het die mense die natuurlike wet gedeeltelik vernietig deur enersyds die skepping as selfbewegend te beskou, dit andersyds meer as wat nodig was vereer en op dieselfde vlak geplaas het as U, die God van alle dinge, het U hulle nogtans nie toegelaat om af te dwaal nie. U het u heilige dienaar Moses aangewys en die geskrewe wet gegee as 'n ondersteuning vir die natuurlike wet en so getoon dat die skepping u werk is. U het die politeïstiese dwaling uitgeroei; U het Aäron en sy nageslag vereer met priesterlike waardigheid; U het Hebreërs wat gesondig het gestraf, maar diegene wat hulle bekeer het, het u aangeneem.
- 12.26 Die Egiptenare het U met die tien plaë gestraf; die see het U gekloof en die Israeliete daardeur gelei; die Egiptenare wat hulle agtervolg het, het U in die water omgebring. Deur middel van 'n hout het U die bitter water soetgemaak en water laat stroom uit die steil rots. Uit die hemel het U manna laat reën; uit die lug het U kwartels as voedsel voorsien; 'n vuurkolom snags as 'n lig en 'n wolkkolom bedags as 'n skadu teen die hitte. U het Josua as aanvoerder aangestel en die sewe volke van die Kanaäniete deur hom verslaan; die Jordaan het U gekloof en die riviere van Etam laat opdroog. U het die mure afgebreek sonder werktuie en mensehande.

12.27 ὑπὲρ πάντων σοι ἡ δόξα, δέσποτα παντοκράτωρ. σὲ προσκυνοῦσιν ἀνδριῆμοι στρατιαὶ ἀγγέλων, ἀρχαγγέλων, θρόνων, κυριοτήτων, ἀρχῶν, ἐξουσιῶν, δυνάμεων, στρατιῶν αἰωνίων· τὰ Χερουβὶμ καὶ τὰ ἑξαπτέρυγα Σεραφὶμ ταῖς μὲν δυοὶ κατακαλύπτοντα τοὺς πόδας, ταῖς δὲ δυοὶ τὰς κεφαλὰς, ταῖς δὲ δυοὶ πετόμενα, καὶ λέγοντα ἅμα χιλιάς χιλιάσιν ἀρχαγγέλων καὶ μυριάς μυριάσιν ἀγγέλων ἀκαταπαύστως καὶ ἀσιγήτως βοῶσαις·

Καὶ πᾶς ὁ λαὸς ἅμα εἰπάτω Ὁ Ἅγιος, ἅγιος, ἅγιος κύριος Σαβαώθ, πλήρης ὁ οὐρανὸς καὶ ἡ γῆ τῆς δόξης αὐτοῦ· εὐλογητὸς εἰς τοὺς αἰῶνας· ἀμήν.

12.28 *Καὶ ὁ ἀρχιερεὺς ἐξῆς λεγέτω*

12.29 Ὁ Ἅγιος γάρ εἰ ὡς ἀληθῶς καὶ πανάγιος, ὕψιστος καὶ ὑπερυψούμενος εἰς τοὺς αἰῶνας· ἀμήν.

12.30 ἅγιος δὲ καὶ ὁ μονογενὴς σου υἱός, ὁ κύριος ἡμῶν καὶ θεὸς Ἰησοῦς ὁ Χριστός, ὃς εἰς πάντα ὑπηρετησάμενός σοι τῷ θεῷ αὐτοῦ καὶ πατρί, εἰς τε δημιουργίαν διάφορον καὶ πρόνοιαν κατάλληλον, οὐ περιεῖδε τὸ γένος τῶν ἀνθρώπων ἀπολλύμενον, ἀλλὰ μετὰ φυσικὸν νόμον, μετὰ νομικὴν παραίνεσιν, μετὰ προφητικὰς ἐλέγχους καὶ τὰς τῶν ἀγγέλων ἐπιστάσις (παραφιθειρόντων σὺν τῷ θεῷ καὶ τὸν φυσικὸν νόμον καὶ τῆς μνήμης ἐκβαλλόντων τὸν κατακλυσμὸν, τὴν ἐκπύρωσιν, τὰς κατ' Αἰγυπτίων πληγὰς, τὰς κατὰ Παλαιστίνων σφαγὰς, καὶ μελλόντων ὅσον οὐδέπω ἀπόλλυσθαι πάντων) εὐδόκησεν αὐτὸς γνῶμη σῇ ὁ δημιουργὸς ἀνθρώπου ἀνθρώπου γενέσθαι, ὁ νομοθέτης ὑπὸ νόμους, ὁ ἀρχιερεὺς ἱερεῖον, ὁ ποιμὴν πρόβατον

12.31 καὶ ἐξευμενίσάτο σε τὸν ἑαυτοῦ θεὸν καὶ πατέρα καὶ τῷ κόσμῳ κατήλλαξε καὶ τῆς ἐπικειμένης ὀργῆς τοὺς πάντας ἡλευθέρωσε γενόμενος ἐκ παριθένου, γενόμενος ἐν σαρκὶ ὁ θεὸς λόγος, ὁ ἀγαπητὸς υἱός, ὁ πρωτότοκος πάσης κτίσεως, κατὰ τὰς περὶ αὐτοῦ ὑπ' αὐτοῦ προρρηθείσας προφητείας ἐκ σπέρματος Δαβὶδ καὶ Ἀβραάμ, φυλῆς Ἰουδα, καὶ γέγονεν ἐν μήτρᾳ παριθένου ὁ διαπλάσσων πάντας τοὺς γεννωμένους, καὶ ἐσαρκώθη ὁ ἄσκαρος, ὁ ἀχρόνως γεννηθεὶς ἐν χρόνῳ γεγέννηται.

12.32 πολιτευσάμενος ὁσίως καὶ παιδεύσας ἐν θέσμῳ, πᾶσαν νόσον καὶ πᾶσαν μαλακίαν ἐξ ἀνθρώπων ἀπελάσας σημειᾷ τε καὶ τέρατα ἐν τῷ λαῷ ποιήσας, τροφῆς καὶ ποτοῦ καὶ ὕπνου μεταλαβὼν ὁ τρέφων πάντας τοὺς χρήζοντας τροφῆς καὶ ἐμπιπλὼν πᾶν ζῶον εὐδοκίας, ἐφάνέρωσέ σου τὸ ὄνομα τοῖς ἀγνωστοῖς αὐτό, τὴν ἄγνωστον ἐφυγάδευσε, τὴν εὐσέβειαν ἀνεζωπύρωσε, τὸ ἐλέημά σου ἐπλήρωσε, τὸ ἔργον ὃ ἔδωκας αὐτῷ ἐτελείωσε.

- 12.27 Bo alles behoort aan U die heerlikheid, Almagtige Heerser. Die ontelbare skares van engele, aartsengele, trone, heerskappye, heersers, magte, kragte en ewige leërskaare aanbid U. Die gerubs en die sesvlerrige serafs wat die voete bedek met twee vlerke, die hoofde met twee ander, terwyl hulle vlieg met nog twee, roep saam uit met die duisendmaal duisende van aartsengele en met tienduizendmaal tienduizende engele, aanhoudend en sonder om stil te bly, en sê:
En laat die hele volk saam sê:

(Die Trishagion)

Heilig, heilig, heilig is die Heer Sebaoth [van die leërskaare]; die hemel en die aarde is vol van sy heerlikheid; geprys is Hy tot in ewigheid. Amen.

(Post-Sanctus)

- 12.28 *Laat die hoëpriester vervolgens sê:*

- 12.29 Want U is waarlik heilig en allerheilig; [U is] die Hoogste en Allerhoogste vir ewig.

- 12.30 Heilig is ook u enigste Seun, ons Heer en God, Jesus die Christus wat in alles aan U, sy God en Vader, diensbaar is wat betref die voortreflike skepping sowel as die ooreenstemmende voorsienigheid. Hy het nie oor die hoof gesien dat die mensegeslag verlore gaan nie. Hulle het immers die geskrewe sowel as die natuurwet verontagsaam en uit hulle herinnering uitgewis die vloed, die brand (Sodom), die tien plaë teen die Egiptenare en die slagtinge teen die inwoners van Palestina, asook die feit dat almal wat nog nie bestaan het nie ook verlore sou gaan.

Na die natuurwet en die wetlike voorskrif, bestraffinge van die profete en bemoeienis deur engele het Hy, die Formeerder van die mens, met u wil ingestem om mens te word. Hy, die Wetgewer, het Homself onder die wette gestel. Hy, die Hoëpriester, het offerande geword en Hy, die Herder, het offerlam geword.

- 12.31 Hy het U, sy God en Vader, genadig gestem en met die wêreld versoen. Gebore uit 'n maagd het Hy almal van die dreigende toorn bevry. As God die Logos het Hy, die geliefde Seun, die eersgeborene van die hele skepping, vlees geword. In ooreenstemming met dit wat vooraf in die profesieë oor Hom en deur Homself gesê is, is Hy gebore uit die saad van Dawid en Abraham, uit die stam van Juda. Die Skepper van alle geborenes was in die skoot van 'n maagd; die nie-vleeslike het vlees geword; die buite die tyd geborene is in die tyd gebore.

- 12.32 Hy het heilig gelewe en het volgens die wet onderrig. Hy het elke kwaal en siekte van die mense weggeneem en het tekens en wonders onder die volk gedoen. Hy wat alle voedselverbruikers voed en elke lewende wese versadig met welbehag, het deel gehad aan voedsel, drank en slaap. Hy het u Naam openbaar aan die wat dit nie geken het nie. Die onkunde het Hy verdrywe en godsvrug weer laat herlewe. Hy het u wil uitgevoer en die werk wat U Hom gegee het volbring.

- 12.33 En nadat Hy al hierdie dinge suksesvol uitgevoer het, is Hy gevang deur die hande van wettelose en verkeerdelik so genoemde priesters en hoëpriesters. Deur die verraad van die wettelose volk wat siek is van boosheid het Hy in ooreenstemming met u wil baie gely en alle smaad verduur. Hy is oorgelewer aan goewerneur Pilatus. Die Regter is verhoor en die Heiland is veroordeel. Hy wat nie kon ly nie is aan die kruis vasgenael en Hy wat onsterflik is van natuur het gesterwe. Die Lewendmaker is begrawe sodat Hy hulle deur wie die dood ontstaan het van lyding kon bevry en van die dood kon verlos, die bande van die duiwel kon verbreek en so die mense van sy verleiding kon verlos.
- 12.34 Nadat Hy op die derde dag opgestaan het uit die dode en veertig dae lank met sy dissipels verkeer het, is Hy opgeneem in die hemele en het Hy gaan sit aan die regterhand van U, sy God en Vader.
- 12.35 Daarom, gedagtig aan dit wat Hy ter wille van ons verduur het, loof ons U, Almagtige God, nie soveel as wat ons moet nie, maar soveel as wat ons kan en voer so sy opdrag uit.
- 12.36 **(Instellingswoorde)**
 Want in die nag waarin Hy verraai is, het Hy die brood geneem met sy heilige en onbevlekte hande, opgekyk na U, sy God en Vader, en nadat Hy dit gebreek het, het Hy dit aan sy dissipels gegee en gesê:
 Dit is die sakrament van die nuwe verbond, neem daarvan en eet, dit is my liggaam wat vir baie verbreek is tot vergewing van sondes.
- 12.37 Net so het Hy die drinkbeker [voorberei] met wyn en water vermeng, dit geheilig en aan hulle gegee met die woorde:
 Drink almal daaruit. Dit is my bloed wat tot vergifnis van sonde vir baie mense vergiet is. Doen dit tot my gedagtenis. Want so dikwels as julle hierdie brood eet en hierdie beker drink, verkondig julle my dood, totdat Ek kom.
- 12.38 **(Anamnese)**
 Gedagtig dan aan sy lyding, sy dood, sy opstanding uit die dode, sy terugkeer na die hemel en sy toekomstige tweede teenwoordigheid [paroesie], waarin Hy kom met heerlikheid en krag om die wat nog lewe en die dooies te oordeel en om elkeen te vergeld volgens sy werke, offer ons aan U Koning en God, volgens sy opdrag hierdie brood en hierdie drank en ons dank U deur Hom daarvoor dat U ons waardig geag het om voor U te staan en priesterlike diens vir U te verrig.
- 12.39 **(Epiklese)**
 Ons smee dat U hierdie gawes wat voor U lê goedgeunstig sal aansien en dat ons U, die God wat niks nodig het nie, daarmee mag behaag tot eer van u Gesalfde; dat U u Heilige Gees, die getuie van die lydinge van die Heer Jesus, mag afstuur oor hierdie offerande sodat Hy hierdie brood en hierdie drank

mag openbaar as liggaam en bloed van u Gesalfde; sodat hulle wat daaraan deel het, versterk mag word in godsvrug en vergewing van sondes mag verkry; dat hulle van die duiwel en sy verleiding verlos mag word, vervul mag word deur die Heilige Gees, waardig mag word aan u Gesalfde en die ewige lewe mag verkry; terwyl U, Almagtige Heerser, met hulle versoen is.

12.40 (Algemene voorbedding)

Verder bid ons U, Here, ook vir u heilige kerk wat van die uithoeke tot die uithoeke [van die aarde] strek; wat U verkry het deur die kosbare bloed van u Gesalfde, om dit onversteurd en ongeskonde te bewaar tot aan die voleinding van die tyd. Ons bid vir die hele episkopaat wat die Woord van waarheid suiwer verkondig.

12.41 Verder bid ons U ook vir my [in my] geringheid, wat aan U offer en vir die hele presbiteraat, vir die diakens en die hele klerus, dat U hulle almal wysheid mag skenk en mag vervul met die Heilige Gees.

12.42 Verder bid ons U Heer, vir die keiser en vir die wat in gesagsposisies is; vir die hele leer, sodat ons in vrede mag verkeer; dat ons die hele tyd van ons lewe in stilte en in eensgesindheid kan deurbring en U kan verheerlik deur Jesus Christus, ons Hoop.

12.43 Verder offer ons ook aan U [’n gebed] vir al die heiliges wat van die skepping af vir U welbehaaglik was; vir die patriarge, profete, regverdiges, apostels, martelare, konfessore, biskoppe, priesters, diakens, onderdiakens, voorlesers, sangers, maagde, weduwees en vir al die leke wie se name U self ken.

12.44 Ook offer ons aan U [’n gebed] vir hierdie volk, dat U hom maak tot lof van u Gesalfde, tot ’n koninklike priesterskap en tot ’n heilige volk. [Ons bid] vir die wat in maagdelikheid en kuisheid lewe; vir die weduwees van die kerk, vir die wat eerbaar getroud is en kinders verwek; vir die kinders van u volk, dat U niemand van ons verwerplik maak nie.

12.45 Verder smee ons U ook vir hierdie stad en vir die wat daarin woon; vir die siekes; vir die wat in harde slawerny of in ballingskap verkeer; vir die wie se besittings gekonfiskeer is; vir seevaarders en reisigers, dat U die Bystand van almal, almal se Helper en almal se Steun mag wees.

12.46 Verder bid ons U vir die wat ons haat en vervolg om u naam ontwil; vir hulle wat buite is en vir die afgedwaaldes; dat U hulle tot die goeie mag bekeer en hulle woede mag kalmeer.

- 12.47 Verder bid ons U vir die kategumene van die kerk en ook vir die wat deur die vyand neergeslaan is [die energumene dus] en vir ons broeders wat in boetedoening verkeer, sodat U hulle in die geloof mag vervolmaak, hulle mag reinig van die werking van die bose, dat U hulle berou mag aanneem en dat U hulle en ons oortredinge mag vergewe.
- 12.48 Verder offer ons aan U [’n gebed] vir ’n gunstige weersgesteldheid en vir oorvloedige oeste sodat ons ononderbroke deel kan hê aan die goeie dinge wat van U kom, en U kan loof as die voortdurende gewer van voedsel aan alle vlees.
- 12.49 Verder bid ons U, die God van elke wese wat waarneem en dink en ons Koning is, vir hulle wat weens goeie redes afwesig is; sodat U ons almal mag bewaar in godsvrug en ons onberispelik, onbevlek en onbesproke mag saambring in die koninkryk van u Gesalfde.
- 12.50 Want aan U behoort die heerlikheid, die eerbied en die dank, verering en aanbidding; aan die Vader en aan die Seun en aan die Heilige Gees; nou en vir altyd en tot in die onafgebroke en nimmereindigende ewigheid van ewighede.
En laat die hele volk sê: Amen.
 (Seën en verdere voorbidding)
- 13.1 *Laat die biskop dan sê:* Mag die vrede van God met julle almal wees.
En laat die hele volk sê: En met u Gees.
- 13.2 (Litanie)
En laat die diaken weer aankondig:
- 13.3 Laat ons andermaal weer tot God bid deur sy Gesalfde. Laat ons bid vir die gawe wat geoffer is aan die Here ons God, dat die goeie God, deur die midde-laarskap van sy Gesalfde, dit mag aanvaar op sy hemelse altaar as ’n welbehaaglike offergeur.
- 13.4 Laat ons bid vir hierdie kerk en die volk; vir die hele episkopaat, vir die hele presbiteraats, vir elke diakonaat in Christus, elke dienswerk van die kerk in geheel, dat die Heer hulle almal mag bewaar en bewaak.
- 13.5 Laat ons bid vir konings en owerhede, dat ons in vrede mag verkeer; dat ons ’n ongestoorde en stil lewe kan lei en dit kan deurbring in alle godvrugtigheid en eerbiedwaardigheid.
- 13.6 Laat ons dink aan die heilige martelare, dat ons waardig geag mag word om deelgenote te word aan hulle stryd. Laat ons bid vir hulle wat in die geloof ontslaap het.

- 13.7 ὑπὲρ τῆς εὐκρασίας τῶν ἁέρων καὶ τελεσφορίας τῶν καρπῶν δετηθῶμεν.
- 13.8 ὑπὲρ τῶν νεοφωτίστων δετηθῶμεν, ὅπως βεβαιωθῶσιν ἐν τῇ πίστει. πάντες ὑπὲρ ἀλλήλων παρκαλέσωμεν.
- 13.9 ἀνάστησον ἡμᾶς, ὁ θεός, ἐν τῇ χάριτί σου. ἀναστάντες ἑαυτοὺς τῷ θεῷ διὰ τοῦ Χριστοῦ αὐτοῦ παραινώμεθα.
- 13.10 *Καὶ ὁ ἐπίσκοπος λεγέτω* Ὁ θεὸς ὁ μέγας καὶ μεγάλωνυμος, ὁ μέγας τῇ βουλῇ καὶ κραταῖος τοῖς ἔργοις, ὁ θεὸς καὶ πατὴρ τοῦ ἁγίου παιδὸς σου Ἰησοῦ τοῦ σωτῆρος ἡμῶν, ἐπίβλεψον ἐφ' ἡμᾶς καὶ ἐπὶ τὸ ποίμνιόν σου τοῦτο, ὃ δι' αὐτοῦ ἐξελέξω εἰς δόξαν τοῦ ὀνόματός σου· καὶ ἁγιάσας ἡμῶν τὸ σῶμα καὶ τὴν ψυχὴν καταξίωσον, καθαροὺς γενομένους ἀπὸ παντὸς μολυσμοῦ σαρκὸς καὶ πνεύματος, τυχεῖν τῶν προκειμένων ἀγαθῶν· καὶ μηδὲνα ἡμῶν ἀνάξιον κρίνης, ἀλλὰ βοηθὸς ἡμῶν γενοῦ, ἀντιλήπτωρ, ὑπερασπιστὴς διὰ τοῦ Χριστοῦ σου· μετ' οὗ σοι δόξα, τιμὴ, αἶνος, δοξολογία, εὐχαριστία καὶ τῷ ἁγίῳ πνεύματι εἰς τοὺς αἰῶνας· ἀμήν.
- 13.11 *Καὶ μετὰ τὸ πάντα εἰπεῖν* Ἀμήν ὁ διάκονος λεγέτω Πρόσχωμεν·
- 13.12 *καὶ ὁ ἐπίσκοπος προσφωνησάτω* τῷ λαῷ οὕτω Τὰ ἅγια τοῖς ἁγίοις.
- 13.13 *Καὶ ὁ λαὸς ὑπακουέτω* Εἰς ἅγιος, εἰς κύριος, Ἰησοὺς Χριστὸς εἰς δόξαν θεοῦ πατρὸς εὐλογητὸς εἰ εἰς τοὺς αἰῶνας· ἀμήν. δόξα ἐν ὑψίστοις θεῷ καὶ ἐπὶ γῆς εἰρήνῃ, ἐν ἀνθρώποις εὐδοκία· ὡσαννὰ τῷ υἱῷ Δαβίδ, εὐλογημένος ὁ ἐρχόμενος ἐν ὀνόματι κυρίου θεὸς κύριος καὶ ἐπεφάνη ἐν ἡμῖν, ὡσαννὰ ἐν τοῖς ὑψίστοις.
- 13.14 *Καὶ μετὰ τοῦτο μεταλαμβάνετω ὁ ἐπίσκοπος, ἔπειτα οἱ πρεσβύτεροι καὶ οἱ διάκονοι καὶ οἱ ὑποδιάκονοι καὶ οἱ ἀναγνώσται καὶ οἱ ψάλται καὶ οἱ ἀσκηταί, καὶ ἐν ταῖς γυναιξίν αἱ διάκονοι καὶ αἱ παρθένοι καὶ αἱ χῆραι, εἴτα τὰ παιδία, καὶ τότε πᾶς ὁ λαὸς κατὰ τάξιν μετὰ αἰδοῦς καὶ εὐλαβείας ἄνευ θορύβου.*
- 13.15 *καὶ ὁ μὲν ἐπίσκοπος διδότω τὴν προσφορὰν λέγων* Σῶμα Χριστοῦ, καὶ ὁ δεχόμενος λεγέτω Ἀμήν· ὁ δὲ διάκονος κατεχέτω τὸ ποτήριον καὶ ἐπιδιδούς λεγέτω Αἷμα Χριστοῦ, ποτήριον ζωῆς, καὶ ὁ πίνων λεγέτω Ἀμήν.

- 13.7 Laat ons bid vir 'n gunstige weersgesteldheid en dat die oes tot volle wasdom kom.
- 13.8 Laat ons bid vir die pasgedooptes, dat hulle versterk mag word in die geloof. Laat ons almal vir mekaar bid.
- 13.9 Verhef ons, o God, in u genade.
Laat ons opstaan en ons toewy aan God deur sy Gesalfde.
- 13.10 *En laat die biskop sê:*
(Voorbereidende gebed van die biskop)
O God, U is groot en u naam is groot; U is groot in u Raad en kragtig in u werke; o God en Vader van u heilige Dienaar Jesus, ons Heiland, slaan ag op ons en hierdie kudde van U, wat U deur Hom uitgekies het tot eer van u naam; heilig ons liggaam en siel en maak dit waardig; laat ons rein word van elke bevelking van liggaam en gees om deel te hê aan die gawes wat gereed lê. Veroordeel niemand van ons as onwaardig nie maar wees ons Hulp, ons Steun, ons Beskermer deur u Gesalfde. Met Hom aan U die heerlikheid, die eer, die lof, die doksologie, die dank en ook aan die Heilige Gees in ewigheid. Amen.
- 13.11 *En nadat almal Amen gesê het, laat die diaken sê:* Gee aandag.
- 13.12 *En laat die biskop die volk aldus aanspreek:*
Die heilige vir die heiliges.
- 13.13 *En laat die volk antwoord:*
Een is heilig, die een Heer, Jesus Christus tot eer van God die Vader, wat geprys is in ewigheid. Amen.
Eer aan God in die hoogtes en vrede op aarde, en onder mense welbehag. Hosanna vir die Seun van Dawid; geseënd is Hy wat kom in die naam van die Heer. Die Heer is God en het onder ons verskyn; Hosanna in die hoogtes.
- 13.14 (Kommunie)
Laat die biskop hierna kommunie ontvang, daarna die presbiter, die diakens en onderdiakens, die voorlesers, sangers en askete; en onder die vroue, diakens, maagde en weduwees; daarna die kinders en dan die hele volk in rangorde, in eerbied en ontsag sonder geraas.
- 13.15 *Laat die biskop die offer aanbied en sê:* Die liggaam van Christus, *en laat die ontvanger sê:* Amen.
Die diaken neem die drinkbeker en as hy dit aanbied, sê hy: Die bloed van Christus, die drinkbeker van die lewe.
En laat die een wat drink, sê: Amen.

- 13.16 *En terwyl al die ander kommuniseer, laat Ps 33 gesing word.*
- 13.17 *En wanneer alle mans en alle vroue kommunie ontvang het, moet die diakens die oorblyfsels neem en in die stoorkamers indra.*
- 14.1 *As die sanger opgehou het, laat die diaken sê:*
- 14.2 (Oproep tot danksegging)
- Noudat ons deel gehad het aan die kosbare liggaam en kosbare bloed van Christus, laat ons Hom dank, wat ons waardig geag het om deel te hê aan sy heilige sakramente en Hom smeeke dat dit nie vir ons tot 'n oordeel word nie maar dien tot ons heil, tot nut van siel en liggaam; tot bewaring van die godsvrug; tot vergewing van sondes en tot die lewe van die toekomstige wêreldtyd.
- 14.3 Laat ons opstaan. Laat ons onself in die genade van Christus toevertrou aan die enigste onverwekte God en aan sy Gesalfde.
- 15.1 *Laat die biskop dan dank:*
- 15.2 (Slotgebed)
- Here God, Almagtige Heerser; Vader van u Gesalfde en u geprese Dienaar, wat hulle verhoor wat U met opregtheid aanroep; wat ook die versugtinge van die wat swyg verstaan: Ons dank U dat U ons waardig geag het om deel te hê aan u heilige sakramente, wat U ons aangebied het tot bevestiging van die dinge wat ons goed ken, tot bewaring van die godsvrug en tot vergewing van oortredinge; omdat die naam van u Gesalfde uitgeroep is oor ons en ons aan U behoort.
- 15.3 U wat ons afgesonder het van die gemeenskap van die goddeloses, verenig ons met hulle wat toegewy is aan U; versterk ons in U waarheid deur ons met die Heilige Gees te besoek; openbaar aan ons dit wat ons nie weet nie; vervul die dinge wat nog by ons ontbreek en bevestig dit wat ons reeds weet.
- 15.4 Bewaar die priesters onbevlek in u diens, behou die konings in vrede, heersers in geregtigheid, die lug in goeie gesteldheid, die oes in oorvloed, die wêreld in u almagtige voorsienigheid.
- Kalmeer die oorlogsugtige volke en bekeer die wat dwaal.
- 15.5 Heilig u volk. Behoed hulle wat in maagdelikheid verkeer, bewaar in die geloof hulle wat in die egtelike staat is en gee krag aan die kuises. Maak die onmondiges volwasse; versterk die pasgedooptes, onderrig die kategumene en maak hulle waardig aan die inwyding.
- Lei ons almal na die koninkryk van die hemele in Christus Jesus ons Here; aan Hom, aan U en die Heilige Gees behoort die heerlikheid en eer, en kom die ontsag toe tot in ewigheid. Amen.

- 15.6 *Καὶ ὁ διάκονος λεγέτω* Τῷ θεῷ διὰ τοῦ Χριστοῦ αὐτοῦ κλίνατε καὶ εὐλογεῖσθε·
- 15.7 *Καὶ ὁ ἐπίσκοπος ἐπενχέσθω* λέγων Ὁ θεὸς ὁ παντοκράτωρ, ὁ ἀληθινὸς καὶ ἀσύγκριτος, ὁ πανταχοῦ ὢν καὶ τοῖς πᾶσι παρὼν καὶ ἐν οὐδενὶ ὡς ἐνόν τι ὑπάρχων, ὁ τόποις μὴ περιγραφόμενος, ὁ χρόνοις μὴ παλαιούμενος, ὁ αἰῶσι μὴ περατούμενος, ὁ λόγοις μὴ παραγόμενος, ὁ γενέσει μὴ ὑποκείμενος, ὁ φυλακῆς μὴ δεόμενος, ὁ φθορᾶς ἀνώτερος, ὁ τροπῆς ἀνεπίδεκτος, ὁ φύσει ἀναλλοίωτος, ὁ φῶς οἰκῶν ἀπρόσιτον, ὁ τῇ φύσει ἀόρατος, ὁ γνωστός πάσαις ταῖς μετ' εὐνοίας ἐκζητούσαις σε λογικαῖς φύσεσιν, ὁ καταλαμβανόμενος ὑπὸ τῶν ἐν εὐνοίᾳ ἐπιζητούντων σε, ὁ θεὸς Ἰσραὴλ, τοῦ ἀληθινῶς ὀρώντος, τοῦ εἰς Χριστὸν πιστεύσαντος λαοῦ σου·
- 15.8 εὐμενὴς γενόμενος ἐπάκουσόν μου διὰ τὸ ὄνομά σου καὶ εὐλόγησον τοὺς σοι κεκληκότας τοὺς ἑαυτῶν αὐχένας, καὶ δὸς αὐτοῖς τὰ αἰτήματα τῶν καρδιῶν αὐτῶν τὰ ἐπὶ συμφέροντι καὶ μηδὲνα αὐτῶν ἀπόβλητον ποιήσης ἐκ τῆς βασιλείας σου, ἀλλὰ ἁγιάσον αὐτούς, φροῦρησον, σκέπασον, ἀντιλαβοῦ, ῥῦσαι τοῦ ἁλλοτρίου, παντὸς ἐχθροῦ, τοὺς οἴκους αὐτῶν φύλαξον, τὰς εἰσόδους αὐτῶν καὶ τὰς ἐξόδους φρούρησον·
- 15.9 ὅτι σοὶ δόξα, αἶνος, μεγαλοπρέπεια, σέβας, προσκύνησις καὶ τῷ σῷ παιδὶ Ἰησοῦ τῷ Χριστῷ σου, τῷ κυρίῳ ἡμῶν καὶ θεῷ καὶ βασιλεῖ, καὶ τῷ ἁγίῳ πνεύματι νῦν καὶ ἀεὶ καὶ εἰς τοὺς αἰῶνας τῶν αἰώνων· ἀμήν.
- 15.10 *Καὶ ὁ διάκονος ἐρεῖ* Ἀπολύεσθε ἐν εἰρήνῃ.
- 15.11 *Ταῦτα περὶ τῆς μυστικῆς λατρείας διατασσόμεθα ἡμεῖς οἱ ἀπόστολοι ὑμῖν τοῖς ἐπισκόποις καὶ τοῖς πρεσβυτέροις καὶ τοῖς διακόνους.*

15.6 *En laat die diaken sê:* Buig voor God deur sy Gesalfde en ontvang die seën.

15.7 *En laat die biskop aldus bid en sê:*

(Slot-lofprijsing en -seën)

Almagtige God, wat waaragtig en onvergelyklik is; U wat oral en by almal teenwoordig is en tog in wese in niks aanwesig is nie; wat nie deur ruimte beperk is nie, met die tye nie verouder nie en deur eeue nie beëindig word nie; wat deur woorde nie verlei word nie; wat aan geboorte nie onderworpe is nie; wat geen beskerming nodig het nie; wat verhewe is bo verderf, nie verandering ervaar nie en onveranderlik van natuur is; wat 'n ontoeganklike lig bewoon en van natuur onsigbaar is; wat bekend is aan al die redelike wesens wat u nader met opregtheid; wat begryp word deur die wat U in oorgawe soek; God van Israel, die volk wat waarlik sien, en wat in Christus glo;

15.8 wees weldadig en verhoor my ter wille van u naam en seën hulle wat die nek voor U buig. Gee aan hulle die bedes van hulle harte in soverre dit tot hulle heil dien; maak niemand van hulle 'n uitgeworpene uit u Koninkryk nie maar heilig hulle, bewaar en beskut hulle; help en red hulle van die teëstander en van elke vyand; bewaak hulle huise en bewaar hulle ingange en uitgange.

15.9 (Slotdoksologie)

Want aan U die heerlikheid, die lof, die majesteit, eerbied en aanbidding, asook aan u Dienaar Jesus u Gesalfde, ons Heer, God en Koning, asook aan die Heilige Gees; nou, vir altyd en tot in ewigheid. Amen.

(Afsluiting)

15.10 *En die diaken sal sê:* Gaan heen in vrede.

15.11 *Ons, die apostels, skryf hierdie dinge aangaande die sakramentele diens voor aan julle, die biskoppe, presbiteres en diakens.*

Historiese inleiding

1 Die *Constitutiones Apostolicae*

Die sogenaamde Klementynse liturgie is te vind in die agste boek van die versameling wat bekend staan as die *Constitutiones Apostolicae*,¹ of ook *Canones ecclesiastici apostolorum*. Die Griekse titel is *Διαταγαὶ τῶν ἁγίων ἀποστόλων*. *Διαταγαὶ* is reëls, bepalinge of regulasies en daarom bevat dit kerkordelike bepalinge wat aanspraak maak op apostoliese oorsprong of gesag. Die outeurskap is geplaas op naam van Klemens, die tweede biskop van Rome na Petrus. In die tweede kanon van die konsilie van Trullo² van 692 (*Concilium Quinisextum*) is hierdie versameling as skadelik vir die gelowiges verwerp op grond daarvan dat dit vol ketterse interpolasies is. Slegs die laaste gedeelte van die agste boek (8.47vlg.), wat bestaan uit sogenaamde kanones van die apostels, is nie verwerp nie. Kanon 85, die laaste een, bevat 'n lys van kanonieke boeke van die Bybel. Die drie Makkabeërboeke asook “twee briewe en *Constitutiones* van Klemens” word in die lys ingesluit. Die konsilie self verwys na die versameling in geheel as die “apostoliese konstitusies deur Klemens”.

Die agt boeke van hierdie werk stam duidelik nie van die apostels nie en nog minder van Klemens, maar is 'n versameling wat tot stand gekom het in Sirië of Konstantinopel teen ongeveer 380 nC.

Die eerste ses boeke stem ooreen met die sogenaamde *Didascalia*. Boek 7 is in sy eerste helfte 'n uitbreiding van die *Didache*. Die tweede helfte bevat gebedsformuliere en voorskrifte oor die onderrig van kategumene asook oor die doop. Die agste boek handel agtereenvolgens oor charismas (*περὶ χαρισμάτων*), wydinger (*χειροτονίων*) en die bogenoemde kerklike kanones (*κανόνων ἐκκλησιαστικῶν*).

Onder die rubriek *χειροτονίαι* kom, onder die gebede en seremonies van die biskopswyding, die oudste bekende volledige eucharistiese liturgie in Grieks voor (8.6–15). Hierdie gedeelte het bekend geword as die Klementynse liturgie, hoewel Klemens self nie die outeur in die geskrif genoem word nie.

Hier kom Andreas (8.6.1) en Jakobus die ouere (8.12.1) voor as die outeurs. Proklos, patriarg van Konstantinopel (oorl. 447), het in sy *Λόγος περὶ παραδόσεως τῆς θείας λειτουργίας* (MPG 65, col. 849) vir die eerste keer hierdie “eerste weergawe van die liturgie” 'n geskrif van Klemens genoem.

Die Griekse teks van die *Constitutiones* is vir die eerste keer in die Weste uitgegee deur F. Torrès te Venesië in 1563. In 1906 het F. X. Funk dit in sy grootwerk *Didascalia et constitutiones apostolorum* te Paderborn uitgegee. Die teks van Funk is oorgedruk in die serie *Kleine Texte* 61 van Hans Lietzmann. In deel 1 van hierdie werk is laasgenoemde teks benut. Die Griekse teks met 'n Latynse vertaling is ook afgedruk in Migne, *Patrologia Graeca* 1, col. 556–1156.

1 F. Nau, *DThC* 3, pp. 1520–1537; H. Leclercq, *DACL* 3.2, pp. 2732–2795; W. C. van Unnik, *RGG* 1, p. 517; B. Altaner, *Patrologie*, Freiburg, p. 43vlg.

2 Mansi 2, p. 940.

2 Die sogenaamde Klementynse liturgie – plek en tyd van ontstaan

Dit staan min of meer vas dat die versameling en redigering van die *Constitutiones* plaasgevind het in die laaste jare van die vierde eeu. Die vraag is dan of die liturgie ook in hierdie tyd deur die redaktor saamgestel is. Leclercq³ aanvaar dat dit wel die geval is, sodat die algemene skema daarvan by die Siriese liturgie van die vierde eeu pas. Dit was wat hy noem 'n "liturgie-fantasie", 'n fantasie-liturgie, 'n privaatwerk wat tot geen bepaalde kerk of gemeente behoort het nie. Die redaktor sou dit saamgestel het uit ouer elemente om so daaraan 'n antieke karakter te gee.

Ook Baumstark⁴ meen dat dit nie 'n egte liturgiese teks is wat werklik deur 'n gemeentelike gebruik is nie. Dit is volgens hom veeleer 'n soort ideale formulier wat saamgestel is uit verskillende bronne en as model vir ampsdraers kon dien. Jungmann,⁵ wat aanvaar dat die hele agste boek in sy opbou en in sy regtelike bepalinge 'n verwerking is van die "Apostoliese oorlewering" van Hippolytus, is dieselfde mening toegedaan. Hy skrywe dat in die Klementynse misliturgie, van die oorspronklike ontwerp van Hippolytus nie veel oorgebly het nie.

Die eucharistie-gebed is volgens hom 'n persoonlike skepping van die redaktor. Vanweë die omvang daarvan meen hy kon dit nie vir werklike gemeentelike gebruik bestem gewees het nie, maar as model vir selebrante wat dit self kon omvorm.

Dit is moeilik om te aanvaar dat die Klementynse liturgie 'n "fantasie-liturgie" of privaatliturgie was net op grond daarvan dat daar nie vasgestel kan word waar dit in gemeentelike gebruik was nie of op grond van die lengte van die eucharistiese gebed. 'n Mens behoort meer agting te hê vir 'n dokument wat die vroeë Christene met apostoliese gesag bekleed het; dit is ondenkbaar dat dit deur 'n privaatpersoon opgestel en bestem was vir 'n ander doel as dit wat die tradisie daaraan toegeskryf het.⁶

Ander moontlikhede bly oop, soos onder andere dat dit 'n alternatiewe formulier was of een wat gebruik is by besondere geleenthede soos byvoorbeeld tydens 'n biskopswyding, want in 8.5 sluit dit aan by gebede wat saamhang met die wydingeremonie.

Indien dit as gemeentelike liturgie gebruik is, was dit waarskynlik in die omgewing van Antiochië of in die stad self. Dit het waarskynlik ook hier ontstaan. Die feit dat dit baie ooreenstemmings vertoon met die gegewens oor die liturgie van Antiochië wat in die werke van Chrysostomus te vind is, dui daarop. Ook die feit dat die liturgie voorbidding bevat vir Euodius, die eerste biskop van Antiochië, dui in dié rigting.

J. S. Drey,⁷ die voorganger van F. Probst, was van mening dat elke kerk in die vroeë Christendom sy eie liturgie gehad het. Die Klementynse liturgie sou dan een van hierdie vroegste liturgieë gewees het. Die ooreenkoms wat dit vertoon met liturgiese gege-

3 Leclercq, *op. cit.*, p. 2785.

4 A. Baumstark, *Comparative Liturgy*, ET by F. L. Cross, London 1958, p. 20.

5 J. A. Jungmann, *Missarum Solemnia* 1, Wien, Freiburg, Basel 1962, p. 46.

6 M. Metzger, *Les deux prières eucharistiques des Constitutions Apostoliques*, RSR 45, 1971, p. 70.

7 J. S. Drey, *Neue Untersuchungen über die Constitutionen und Canones der Apostel*, Tübingen 1832, p. 139.

wens in Cyrillus van Jerusalem maak dit volgens hom moontlik dat dit oorspronklik die liturgie van hierdie gemeente was en dat dit van werklik antieke, feitlik apostoliese ouderdom is.

Hierin het hy navolging gevind deur F. Probst.⁸ Hy gaan uit van 'n stelling van Eusebius (*in Ps* 104.1) dat die Heilige Gees, deur die psalmiste, aan die apostels opdrag gegee het om die Christelike godsdienst te orden en in te rig. In die Klementynse liturgie is derhalwe die liturgie te vind wat vanaf die dae van die apostels bestaan het en wat die bindmiddel en sentrum gevorm het van die liturgieë van Caesarea, Jerusalem, Antiochië en Alexandrië. Ook Drews⁹ het die hoë ouderdom van die Klementynse liturgie beklemtoon.

Baie gegewens binne die liturgie versterk die indruk van 'n hoë ouderdom. Die algemene aard en toon van die gebede herinner aan 'n tyd voor die vierde eeu. Toe het daar 'n liturgiese hervorming plaasgevind en die liturgieë van die belangrikste gemeentes het hulle beslag gekry. In hierdie tyd was die neiging om die gebede te verkort en die rites self uit te brei. In die Klementynse liturgie is die omgekeerde waar: die gebede is uitgebreid en die rites baie eenvoudig. Die lengte van die gebede het die liturgie verdag gemaak, terwyl dit op sigself juis op 'n hoë ouderdom kan dui.

In die voormis van die Klementynse liturgie kom die gewone gebede, wat ook in ander liturgieë bestaan en wat open met 'n kategumenediens, nie voor nie. F. Probst¹⁰ het in dié verband daarop gewys dat die ritueel met betrekking tot die boetelinge in die Klementynse liturgie bewys dat dit geskryf moes gewees het ten minste voor 397, die sterfjaar van Nectarius wat in Konstantinopel die openbare boetedoening afgeskaf het.

Die omslagtige styl herinner aan 'n tyd toe improvisasie nog dikwels voorgekom het en die biskop of voorganger gebid het "soos hy daartoe in staat was" (*Just.*, 1 *Apol.* 67.5; Goodspeed, *op. cit.*, p. 75).

Die bewoording van die gebed in 10.15vlg. waar verwys word na vervolging ter wille van die naam of tot mynwerk gestraf wees ter wille van die naam van die Here (10.16) herinner aan die vraagstuk, uit die Plinius–Trajanuskorrespondensie, of Christene net ter wille van die naam gestraf moet word. Andersyds word gebid vir toleransie van die keiser en sy amptenare teenoor die Christene. Dit veronderstel 'n nog steeds onverdraagsame owerheid.

Die feit dat bepaalde woorde en uitdrukkings wat in latere liturgieë voorkom totaal ontbreek, dui ook op 'n vroeër tyd.¹¹ In die Basiliusliturgie byvoorbeeld word gepraat van "bedienaars van u nuwe verbond en liturge (*leitourgous*) van u heilige misteries" (Antoniadis, *op. cit.*, p. 347) en die werkwoord *leitourgein* kom meermale voor terwyl dit glad nie in die Klementynse liturgie gebruik word nie.

8 F. Probst, *Liturgie der drei ersten christlichen Jahrhunderten*, Tübingen 1870. *id.*, *Liturgie des vierten Jahrhunderts und deren Reform*, Münster 1893, p. 335vlg.

9 P. Drews, *Untersuchungen über die sogen. Clementinische Liturgie*, Tübingen 1906.

10 F. Probst, *Die ältesten römischen Sacramentarien und Ordines*, Münster, 1892, p. 12.

11 S. Antoniadis, *Place de la liturgie dans la tradition des lettres Grecques*, Leiden 1939, p. 100.

Die woord *αἵρεσις* word ook nog nie gebruik nie maar in stede daarvan *οἱ ἑτερόδοξοι*. In latere liturgieë word die woord *ιερεύς* vervang met die woord *πρεσβύτερος* wat nog in die Klementynse liturgie voorkom. Slegs in hierdie liturgie word van die middelaarskap van Christus (*μεσσιτεία* – 13.2) gepraat terwyl later dooies, heiliges en die maagd Maria as middelaars tussen God en die mense voorkom (vgl. *Lit. Jac.*, Antoniadis, *op. cit.*, p. 303).

Die transsubstansiasieleer wat duidelik in die latere liturgieë voorkom, verskyn nog nie werklik in die Klementynse liturgie nie. In die Jakobusliturgie (Antoniadis, *op. cit.*, p. 309) word in die epiklese gebid dat die elemente gemaak word (*ποιεῖν*) tot liggaam en bloed van Christus terwyl in die Klementynse liturgie “openbaar word” of “vertoon word as” liggaam en bloed gebruik word.

In die Jakobusliturgie (Antoniadis, *op. cit.*, p. 301) en in die Markusliturgie (*ibid.*, p. 332) word gebid vir die heilige stad van God, die koningin-stad (Konstantinopel). Aangesien dit in die Klementynse liturgie nie die geval is nie, is dit ook moontlik ’n aanduiding dat die teks ouer as 330 nC moet wees.

Hierdie liturgie gebruik ook baie ander woorde wat in die latere liturgieë opsetlik vermy is.

Hiertoe behoort woorde wat die alledaagse lewe beskryf soos *γάμος* (die ander het die meer verhewe *συζυγία*), *αἰσθησις*, *ιδρώς*, *γεῦσις*, *πόσις*, *κάθαρσις*, *ἀκάθαρτος*, *ἀναπνοή*, *θερμαίνεσθαι*, *ζῶα*, *ἐδῶδιμα*, *ἄλκιμος*, *ἀδρύνω*, ens. Ook woorde wat tot die heidense gewoontes en godsdiens behoort en wat later vermy is, kom hier voor, soos *ἀφετηρία*, *πένταθλον*, *πρύτανις*.

Die woord *μυστήριον* is algemeen deur die Christendom oorgeneem en is later dikwels gebruik, maar slegs *ἀμύητος* kom nog voor in die Jakobusliturgie. Ander terme uit die misteriegodsdiens kom slegs in die Klementynse liturgie voor, soos *καθοσσωμένος*, *μύησις*, *μνηθεῖς* en *μνόμενος*. Die woord *ιερεῖον* wat deur die Klementynse liturgie gebruik word, herinner te veel aan die bloedige slagting van offerdiere en is later vermy. Verdere terme wat later in onguns geraak het kom nog in die Klementynse liturgie voor, soos *δαίμων*, *διάβολος*, *ἐναγής*, *τέρας*, *ἀδελφοκτόνος*, *ἀρχέκακος*, *ἀνθρωποκτόνος*, *ἀσεβής* en *ὄρκος*.

Onder hierdie groep woorde wat later vermy is, tel ook filosofiese terme soos *γνῶμη* wat dit in suiwere Attiese sin gebruik as “gedagte” (12.9) – God het die aarde gegrondves slegs met sy “gedagte”. Dit het dieselfde betekenis by Plato, *Leges* 672B. In *Oedipus Rex* 398 laat Sophokles Oedipus sê dat hy die raaisel van die sfinks slegs deur nadenke of gedagte opgelos het. *Διάννωσις* kom by Plato voor in *Leges* 865C asook by baie klassieke skrywers in die sin van “die vermoë om te kan onderskei” of diagnose. In die Klementynse liturgie word gesê dat God aan die mens ’n *λόγιμη διάννωσις* gegee het. Later verdwyn dit.

Ten opsigte van die taal van die Klementynse liturgie moet die aandag ook nog gevestig word op die talryke ooreenkomste met, aanhalings uit en toespelings op die Septuaginta wat hierin voorkom. In die kommentaar sal dit aangedui word. Ook

Hebraïsmes en die aansluiting by Joodse liturgiese vorme en uitdrukkings herinner aan 'n hoë ouderdom en baie vroeë ontstaanstyd.

Die nog onnoukeurige teologiese taalgebruik staan in sterk kontras met die van latere tye en herinner aan die voor-Niceense tyd. Die triniteitsleer is onontwikkel en pas meer by die van Justinus.

Die opeenhoping van Godspredikate wat voorkom in die eucharistiese gebed (12.7 en 15.7) is 'n antieke tendens. Christologiese formules wat later in die Christologiese twistes verdag geraak het, word hier nog op ongereflekteerde wyse gebruik en hoef nie noodwendig op ketterse simpatieë te dui nie.

Dit kan intendeel teruggevoer word tot pre-Ariaanse tye. As voorbeeld kan hier dien die uitspraak dat Christus verwek is deur die wil van die Vader (*βουλήσει*) in 12.7. Justinus het nog dieselfde mening gehuldig, maar in die Ariaanse stryd was dit 'n omstrede gedagte en is later weggelaat. Dieselfde geld die gebruik van *πρωτότοκος* en *ἄγγελος τῆς βουλῆς* in 12.7, asook die subordinasianisme ten opsigte van Jesus in 12.30 en ander plekke.

Leclercq¹² maak die opmerking dat dit lyk asof die Klementynse liturgie, as sy hele karakter en al die antieke formules in ag geneem word, teruggaan op die derde eeu sonder dat die tydsgrense nader afgebaken kan word. Hierby kan 'n mens aansluit, want gegewens ontbreek om enigiets anders definitief in dié verband te sê.

Hierby moet die werksaamheid van 'n latere redaktor, wat die hele versameling tot stand gebring het, in aanmerking geneem word. Hoe ingrypend dit was, is moeilik om vas te stel. Verskillende interne gegewens dui op 'n latere tyd en kan aan die redaktor toegeskryf word. Die skeiding van geslagte by die vredeskus en in die godsdiens in die algemeen, is by Tertullianus nog onbekend. Dit kenmerk 'n latere gebruik. Die reëling: "Diakens moet staan by die deure van die mans en onderdiakens by die van die vroue" (11.11) bevat 'n teësprak. Toe onderdiakens ingestel is, het daar geen diakens meer by die deure op wag gestaan nie en solank diakens die deure bewaak het, was daar nog nie onderdiakens nie.

In die derde eeu was die bewaking van die deure die taak van *ostiarii* en dit is ondenkbaar dat diakens weer in die vierde eeu hierdie taak verrig het. Dit toon dat die formulier stam uit 'n tyd toe daar nog nie *ostiarii* was nie en diakens deurwagters was. Die versamelaar het hier woorde ingevoeg wat pas by sy eie tyd, die einde van die vierde eeu. Trouens, enige teks wat vir eeue in liturgiese gebruik was, sou van tyd tot tyd aangepas word en 'n mens kan invoegings en aanpassings verwag.

'n Verdere probleem bestaan in 13.2 waar gesê word "laat die diaken weer aankondig". Die voorbedding word dan herhaal en in die mond van die diaken gelê. 'n Herhaling van die voorbedding is ondenkbaar en geen getuienis daarvoor is by ander kerklike skrywers te vind nie. Daar is ook geen bewys dat die diaken in die *missa fidelium* gebede gedoen het nie.

12 Leclercq, *op. cit.*, p. 2753.

Volgens Probst¹³ het die oorspronklike formulier, wat die redaktor voor hom gehad het, aan die einde van 12 ten einde geloop. In 13 het hy 'n ander litanie ingevoeg wat in baie opsigte met die vorige ooreenstem.

'n Verdere interpolasie is 12.1: "ek, Jakobus, die broer van Johannes, seun van Sebedeus sê ...". Ook die slot van 13 is problematies. Die reëling is hier soos volg: biskop, priesters, diakens, onderdiakens en dan die hele volk kommuniseer. Dan deel die biskop die hostie uit en die diaken bied die kelk aan. Ps 34 (*Ps 33*) word gesing terwyl "die ander" kommuniseer. Wie is hierdie "ander" na die klerici en gemeente? Die woorde "Priesters, diakens en hele volk" is waarskynlik 'n invoegsel. Die woord *μεταλαμβάνετω* maak dit duidelik. Die res "neem" nie op dieselfde wyse as die biskop nie. Laat 'n mens die sin as 'n invoeging weg, dan is die prosedure: hierna neem die biskop die gawe en bied dit aan ... en terwyl alle ander kommuniseer, word Ps 34 (*Ps 33*) gesing.

Verder is 'n vergelyking te maak tussen die voorbidding in 12 wat ooreenstem met die in 10. In laasgenoemde word vir die presbiteres, die hele diakonaat en dienswerk gebed. Die dienswerk word gespesifiseer as die van "voorlesers en sangers", waarby ook maagde, weduwees en wese bygevoeg is. In die voorbede van 12.43 word gebed vir die "diakens en die hele klerus". Van onderdiakens, deurwagters, ens. is daar dan geen sprake nie.

As die liturgie in die gebed van die gelowiges sangers en voorlesers vermeld, is dit onbegryplik waarom onderdiakens en deurwagters, wat gelyke rangorde met hulle het, nie genoem word nie. Die rede lê daarin dat, buiten voorlesers en sangers, daar ten tye van die ontstaan van die liturgie nog geen ander laer geestelikes was nie.

Die gedagtenis van die gestorwenes (12.43) volg op die voorbidding vir die lewendes in 12.44vlg. Hier word *confessores* vermeld wat nie elders in die liturgie voorkom nie, asook onderdiakens wat in twee plekke, soos reeds genoem, latere toevoegings is. In die vroegste tyd is slegs martelare vermeld. In die martelaarsakte van Ignatius word gesê "laat ons deelgenote wees aan sy stryd" (*κοινωνῶμεν τῷ ἀθλήτῃ*).

Die liturgie 13.6 gebruik die uitdrukking *κοινωνοί γενέσθαι τῆς ἀθλήσεως*. So het die *memento* in die begin van die tweede eeu reeds gelui. Met verloop van tyd was martelare alleen nie meer genoeg om te vermeld nie. In die tyd van Cyprianus (eerste helfte van die tweede eeu) is ook gestorwe konfessore in die liturgie herdenk. Hierdie is waarskynlik dus ook 'n latere invoeging.

Die vermelding van askete,¹⁴ vir wie in 12.44 by implikasie gebed word, en in 13.14 onder die kommunikante voorkom, dui op 'n latere tyd toe hulle reeds 'n eie stand in die kerk gevorm het. Eers teen die begin van die derde eeu het hulle so 'n aparte stand uitgemaak.

Al hierdie punte kan of op 'n latere ontstaan van die liturgie dui, of op die werksaamheid van 'n latere redaktor. In die lig van die algemene antieke indruk wat die hele

13 F. Probst, *Liturgie der drei ersten christlichen Jahrhunderten*, p. 276.

14 Probst, *op. cit.*, p. 282.

liturgie maak, moet aanpassings met verloop van tyd en die werk van 'n latere redaktor teen die einde van die vierde eeu aanvaar word.

3 Liturgiese parallele en verwysingsmateriaal

Die redaktor van die *Constitutiones Apostolicae* het in sy eerste ses boeke baie gebruik gemaak van die *Didascalia*; die *Didache* het 'n deel van boek sewe uitgemaak.¹⁵ In boeke een tot sewe, asook in boek agt, het hy sekerlik die eerste Klemensbrief geken en gebruik. Die opskrif van CA 1 byvoorbeeld is identiek met die van 1 *Clem.* Verder is CA 5.7 identiek met 1 *Clem.* 25vlg. Ten opsigte van boek agt is 12.27 vergelykbaar met 1 *Clem.* 34.5 in soverre dit betrekking het op die Trishagion.

Dit is duidelik dat die eerste Klemensbrief hier 'n herinnering aan of verwysing na die liturgie bevat, hoewel W. C van Unnik¹⁶ dit bestry het. Die moontlikheid is sterk dat hierdie eeue-oue lofprysing, wat teruggaan op die vroeë tempelliturgie, ook in die Christelike kerk voortgesit is. Dit blyk ook uit gedeeltes van Openbaring 4 en 5.¹⁷ 'n Mens het dus hier te doen met die oer-elemente van die Joodse en Christelike eredienste.

Die aanwysings vir voorbidding soos vervat in 1 *Clem.* 59–61 bied die oudste getuienis van die bestaan van so 'n uitgebreide voorbidding in die Christelike liturgie. Dit kan vergelyk word met die intersessiegebede in die Klementynse liturgie.

In beide die vroeër gesiteerde werke van Probst word waardevolle gegewens aangebied oor liturgiese materiaal of spore van die liturgie wat aangetref word by onder andere Justinus, Origenes, Clemens Alexandrinus, Cyrillus van Jerusalem, Chrysostomus, Theodorus van Mopsuestia en Athanasius. Die liturgie van Palestina is saamgestel uit die werke van Cyrillus van Jerusalem; die van Antiochië uit die werke van Chrysostomus deur Brightman.¹⁸ Besonder waardevolle opstelle oor die liturgiese materiaal in die ou kerklike skrywers is ook te vind in 'n werk saamgestel deur W. Rordorf e.a.¹⁹ In die kommentaar sal telkens verwys word na ooreenkomste tussen bepaalde uitdrukings in die liturgie en uitsprake van hierdie ou kerklike skrywers.

Werklik vroeë liturgiese tekste is veral die *Canones Hippolyti*,²⁰ die *Euchologion* van Serapion²¹ en die *Testamentum domini nostri Jesu Christi*.²²

Die *Canones Hippolyti* of kerkorde van Hippolytus, wat lank bekend was as die Egiptiese kerkorde, kan in hoofsaak beskou word as 'n egte werk van Hippolytus van Rome

15 Leclercq, *op. cit.*, p. 2753.

16 W.C. van Unnik, 1 Clement 34 and the Sanctus, *Vig. Chr.* 5, 1951, pp. 204–248.

17 Probst, *op. cit.*, p. 26.

18 F.E. Brightman, *Liturgies, Eastern and Western*. 1 *Eastern Liturgies*, Oxford 1896, pp. 464–470; 470–475.

19 W. Rordorf, *L'eucharistie des premiers Chrétiens. Le point théologique* 17, Paris 1976.

20 G. Dix, *The treatise on the Apostolic Tradition of St. Hippolytus of Rome*, London 1968;

B. Botte, *La Tradition Apostolique. Sources Chrétiennes* 11, Paris 1968.

21 H. Lietzmann, *KT*. 61, Bonn 1910, pp. 30–32.

22 I. E. Rahmani, *Testamentum Domini nostri Jesu Christi*, Mainz 1899; F. Nau – P. Ciprotti, *La version syriaque de l'Octateuque de Clément*, Paris 1967, pp. 25–68.

(ca 220 nC), naamlik sy *Ἀποστολικὴ παράδοσις* of *Traditio Apostolica*. Dit het behoue gebly in Koptiese, Arabiese, en Ethiopiese vertalings, asook 'n klein gedeelte in Latyn, en het waarskynlik ook as bron vir die Klementynse liturgie gedien.

Die *Euchologion* van Serapion is 'n versameling van dertig gebede geskryf deur Serapion, biskop van Thmuis (geb. 339; oorl. na 362). Die *Testamentum Domini nostri Jesu Christi* is twee boeke wat oorspronklik in Grieks geskrywe is dog slegs in Siriese, Koptiese, Ethiopiese en Arabiese tekste behoue gebly het.

Dit is 'n verwerking en uitbreiding van die kerkorde van Hippolytus. In die tweede boek daarvan kom 'n beskrywing van die eucharistiese viering voor.

Die Jakobusliturgie (Antoniadis, *op. cit.*, pp. 277–314) was vir die grootste gedeelte reeds opgeteken teen die einde van die vierde eeu of op sy laatste aan die begin van die vyfde eeu.²³

Die Markusliturgie (Antoniadis, *op. cit.*, pp. 315–345) was in Egipte in gebruik en in sy Koptiese vorm staan dit op naam van Cyrillus. Die eucharistiese gebed van Serapion is daarop gebaseer.

Die Basiliusliturgie (Antoniadis, *op. cit.*, pp. 346–357), wat die Markusliturgie in Egipte in 'n groot mate verdring en verskillende uitbreidings ondergaan het, se oervorm is moeilik vasstelbaar. In die huidige ortodokse kerke word dit nog vir tien dae per jaar gebruik.

Die sogenaamde Chrysostomusliturgie (Antoniadis, *op. cit.*, pp. 6–44) wat sedert die tiende eeu op naam van Chrysostomus staan, is die mees algemeen gebruikte liturgie van die Grieks-Ortodokse kerk. Dit sluit in hoofsaak aan by die liturgie wat ten tye van Chrysostomus in Konstantinopel gebruik is, dog in sy huidige vorm het dit baie later ontstaan. Kodifisering van die bogenoemde Oosterse liturgieë behoort eers tot die sesde eeu.²⁴ In die kommentaar sal telkens vergelykings tussen hierdie latere liturgieë en die Klementynse gemaak word.

In hoofsaak stem die uiterlike skemas van die *Traditio Apostolica* en die Klementynse anafora ooreen.²⁵ Die *Traditio Apostolica* se skema bevat 'n inleidende dialoog, 'n inleidende seën en 'n anamnese van die wonders wat God deur Christus gedoen het. Dan volg die instellingswoorde, offerandegebed, epiklese, slot-doksologie en 'n slot-Amen.

Die Klementynse anafora 12.3vlg. bevat ook die inleidende dialoog en seën. Dan volg in 12.6–34 die eucharistiese gebed wat eintlik 'n lang anamnetiese seksie is of andersyds 'n lang lofprysing waarvan anamnese die basiese element is. Dit bring lof aan die Vader en die Seun oor die wonders en weldade van God in die Ou Testament.

Voordat oorgEGAAN word na die wonders van God in Christus, soos vervat in die Nuwe Testament, word die Trishagion hier ingevoeg. Hierna volg die instellingsverhaal

23 A. Tarby, *La prière eucharistique de l'église de Jerusalem*, Paris 1972, p. 26vlg.

24 G. Kretschmar, *RGG* 4, p. 404.

25 M. Metzger, *op. cit.*, p. 56.

(12.35–37), offerandegebed (12.38), epiklese en intersessiegebede (12.40–49). Dit eindig ook met 'n doksologie en Amen (12.50).

Daar word algemeen aanvaar dat die anafora van die *Traditio Apostolica* die ouere is en dat dit gedien het as bron vir die Klementynse liturgie. Dit kan in elk geval, soos reeds gesê, die uiterlike skema geld. Die Klementynse liturgie volg sy eie weg met sy lang anamnetiese lofprysing en die afsluiting daarvan met die Trishagion. Bybelse aanhalings en aanknopingspunte oorheers hierdie lang lofprysing of belydenis van die groot wonderdade van God in die Ou Testament. Ook Stoïsynse gedagtes het 'n rol gespeel by sy beskrywing van die skepping, soos in die beskrywing van die ontstaan van geluid 12.10 en van die vier elemente 12.17.

Ten opsigte van die werk van Christus is ook deur die Klementynse liturgie van ouer stof gebruik gemaak. Indien die *Traditio Apostolica* inderdaad as bron gebruik is, is die materiaal hier ook aansienlik uitgebrei. Die *Traditio Apostolica* vermeld slegs die opstanding van Christus, terwyl die Klementynse liturgie veel meer volledig is in 12.34.

Die instellingsverhaal, die gebed oor die offerande en epiklese, is in die Klementynse liturgie baie langer as die van die *Traditio Apostolica*. Die instellingswoorde van laasgenoemde is baie kort en bevat slegs die woorde van Christus oor die brood en wyn. Hier verwys die offerandegebed slegs na die dood en opstanding van Christus, terwyl die Klementynse liturgie hier nog byvoeg die lyding, die sit aan die regterhand van die Vader, asook die paroesie. Die *Traditio Apostolica* se epiklese bevat slegs een bede, naamlik vir die gawe van die Gees aan die kommunikante met die oog op hulle geloofsgroei. 'n Tweede bede dat die Heilige Gees oor die gawes kom, word beskou as 'n toevoeging tot die oorspronklike teks.²⁶ Ook hier is die Klementynse meer uitgebreid.

In die *Traditio Apostolica* word die epiklese direk gevolg deur die slot-doksologie. Daarenteen het die Klementynse liturgie na die epiklese twee lang intersessiegebede.

Ook die slot-doksologie in die anafora van die *Traditio Apostolica* het in die Klementynse liturgie 'n uitbreiding ondergaan met 'n opeenhoping van doksologiese terme.

Die *Testamentum Domini nostri Jesu Christi* het die *Traditio Apostolica* ook uitgebrei.²⁷ Die anafora van die apostoliese tradisie vorm 'n byna ongeskonde gedeelte hiervan, terwyl aan die begin en slot gedeeltes bygevoeg is. Na 'n inleidende dialoog spreek die biskop drie agtereenvolgende “eucharistieë” uit; respektiewelik gerig tot die Vader, die Seun en weer tot die Vader. Dit bevat verskeie herhalings en die derde “danksegging” lyk na die inleiding tot die Trishagion in CA 8.12.27. Hierna volg 'n kort anamnese van die werk van Jesus Christus, gevolg deur die instellingsverhaal en die offerandegebed.

Tussen die epiklese en offerande staan 'n nuwe offerandegebed, danksegginge en voorbedes. Die epiklese bevat slegs die bede vir die gawe van die Heilige Gees aan die kommunikante. Die slot-doksologie is identies aan die een in die *Traditio Apostolica*.

²⁶ Metzger, *op. cit.*, p. 61; Boyer, *Eucharistie*, Tournai 1965, pp. 170–174.

²⁷ Metzger, *op. cit.*, p. 63.

Drie dialoog-formules tussen die biskop, diaken en gemeente bestaande uit interessesies en danksegginge sluit die geheel af.

Die geheel is nie so afgerond en goed opgebou as die Klementynse liturgie se anafora nie. Die instellingsverhaal bevat slegs die broodwoorde van Christus en nie die wynwoorde nie. Dit word ook gekenmerk deur verskillende tussenwerpsels van die gemeente.

Min of meer uit dieselfde tyd as die *Constitutiones* volg die anafora van Serapion²⁸ in brêe trekke dieselfde skema as die Klementynse maar verskil daarvan in detail. Sy anamnese is geskryf in 'n meer beskrywende as verhalende styl, aangesien dit meer klem lê op die verskillende aspekte van Gods wese as sy daade; ook voorbedes is daarin verweef. Die Trishagion is voorafgegaan deur 'n inleiding en word gevolg deur 'n bede vir die teenwoordigheid van God. Aangesien hemel en aarde vol is van sy heerlikheid word gevra dat God ook die aangebode offerande mag vervul met sy mag en teenwoordigheid. Hoewel dit as epiklese beskou word, volg die eintlike epiklese eers na die offergebed.

In plaas van “gedagtig aan” verskyn “ons offer aan U” vyf keer in die gebed. Eers word die brood as *figura* van die liggaam van Christus geoffer aan God en dan word die betekenis van die brood verduidelik deur die eerste deel van die instellingsverhaal, Christus se broodwoorde. Die offerande gaan voort met 'n vermelding van die lyde van Christus en bepaalde gebede ten behoewe van die kerk. Op dieselfde wyse word die betekenis van die beker uitgespel en verbind met Jesus se wynwoorde. Die woorde “doen dit tot my gedagtenis” ontbreek.

'n Besondere kenmerk van die anafora van Serapion is sy Logos-epiklese. Al die ander het epikleses van die Heilige Gees. Die epiklese word gevolg deur interessiegebede ten behoewe van die gemeente, die dooies en die persone wat die offergawes gebring het. Die slot-doksologie is trinitaries. Soos die eerste twee anaforas, is sy skema ook baie naby aan die van die Klementynse liturgie.²⁹

Eie aan die Klementynse liturgie is veral die anamnese van die skepping en van Gods wonderdade in die Ou Testament, die eerste bede van die epiklese en 'n groot gedeelte van die interessiegebede. Die anafora van Serapion loof die transendensie van God, maar vermeld nie sy daade nie. Die Klementynse liturgie het dus voortgebou op die skema van die *Traditio Apostolica* met behulp van tradisionele gebedsformules.

W. Bousset³⁰ het daarop gewys dat die “eucharistiese” gebede in CA 7.34vlg. verwant is aan Joodse tekste en die betrokke gebede weer het baie gemeenskaplik met die Klementynse anafora.

L. Ligier³¹ het die ooreenkoms beskryf tussen die anamnese van die skepping en die goddelike wonders van die Ou Testament, wat die eerste deel uitmaak van die Klementynse anafora en die *Seder 'Abodah* van die Joodse *Kippur* of versoendag.

28 *ibid.*, p. 65.

29 *ibid.*, p. 68.

30 W. Bousset, *Eine jüdische Gebetssammlung im siebenten Buch der Apostolischen Konstitutionen. Nachrichten von der Königlichen Gesellschaft der Wissenschaften zu Göttingen, Philologisch historische Klasse aus dem Jahre 1915*, Berlin 1916, pp. 435–489.

31 L. Ligier, *Péché d'Adam et péché du Monde*, t. 2, pp. 290–492.

Andersyds het C Giraudo³² voortgebou op P Audet³³ se werk, wat 'n identiese inhoud tussen *εὐχαριστεῖν* en *εὐλογεῖν* sien as projeksie van die Joodse werkwoordgroep *brk*. Wat die vorm betref herken Giraudo die Joodse oorsprong van die Christelike liturgie in 'n hele serie *berakoth* asook in die *todah*. In CA 7.33–38 vind hy 'n egte Joodse gebed (*tefilla*)-struktuur wat in ver-Christelike vorm van toepassing gemaak is op die Dag van die Heer en waarby God geloof is vir die nuwe dispensasie in die viering van die betrokke dag. Hierdie gebedsformulier begin met 'n *berakah* met 'n sentrale anamnetiese seksie, wat uiteindelik oorgaan in 'n epikletiese gedeelte.

Die sentrale gedeelte pas dan by die Joodse *Qedussat hajjom*, die sabbatsgebed. Die epikletiese seksie begin met 'n *καὶ νῦν*, “en nou”, soos die Hebreeuse *w'atta*. Die struktuur van die Klementynse anafora stem hiermee ooreen.³⁴ Ook die nagmaalsgebede in die *Didache* 10, 2–5 gaan in vorm terug op Joodse modelle en veral die *Birkat hammazon*.³⁵ In die tweede gebed van die Christelike formulier gaan die *berakah* oor “geestelike spys en drank”.

Die tema van die aartsvaders, die wet en die bevryding uit Egipte wat in die tweede bedede van die *Birkat hammazon* voorkom, word in die tweede gebed van die Christelike vorm 'n heilshistoriese anamnese. Dit begin by die skepping (*Did.* 10, 8) en gaan voort met God se voorsiening van voedsel en vir die gawe van die wet. Die epikletiese seksie word in die *Didache* 'n gebed vir die kerk, die nuwe Israel en die nuwe Jerusalem – 'n Vergelyking tussen genoemde liturgieë toon bepaalde gemeenskaplike elemente – 'n aanvangsgebed, offerandegebed, epiklese, intersessiegebede en slot-doksologie. Veral ten opsigte van die struktuur van die gebede en doksologieë is dit hoogs waarskynlik, indien nie absoluut seker nie, dat hier uit die gebedstradisie van die Jodedom ook geput is.

Veral in kringe waar Joodse Christene aanvanklik die meerderheid was, lê dit voor die hand dat ou gebedsvorme en -formules soos *berakoth* en die *todah* met hulle anamnetiese en epikletiese seksies behoue sou gebly het, maar dat dit met nuwe inhoud gevul is ten opsigte van die heilswerk van Christus. Ou gebedstekste en veral Psalmtekste is as 't ware vanself in die gebede ingewef deur gelowiges wat die Ou en Nuwe Testament geken het.

Vaste teksreekse met betrekking tot die skepping en die Ou-Testamentiese heilsgeskiedenis het 'n mens in elk geval in enkele Psalms asook in gedeeltes soos Hand 7 en Heb 11. Ook uit die *Testimonia* kon geput word om die inhoud aan te vul.

Bogenoemde oudste liturgieë het elk op sy eie wyse die inhoud van die min of meer vaste liturgiese elemente tot stand gebring. Die Klementynse anafora het die skema op 'n besonder logiese wyse ontwikkel. Herhalinge is tot 'n minimum beperk en die

32 C. Giraudo, *La Struttura letteraria della preghiera eucaristica. Saggio sulla genesi letteraria di una forma*, Roma 1981.

33 J-P. Audet, Esquisse historique du genre littéraire de la “bénédiction” juive et de l’“eucharistie” chrétienne, *RB* 65, 1958, pp. 371–399.

34 Giraudo, *op. cit.*, pp. 254–260.

35 *ibid.*, p. 249vlg.

vorme is nie vermeng nie. Anamnetiese en epikletiese seksies is apart gehou. Die invoeging van die Trishagion staan op 'n besonder logiese posisie tussen die Ou-Testamentiese en Nuwe-Testamentiese heilsgeskiedenis.

Die anafora van die *Testamentum Domini* is nie so goed opgebou nie. Hier is aanroepinge van God en danksegginge vermeng; bepaalde formules word meermale herhaal en dieselfde tema net in ander woorde omskryf. 'n Vermelding van Bybelse gebeurtenisse ontbreek.³⁶ Die anafora van Serapion stem meer ooreen met die *Testamentum Domini* as met die Klementynse en ook hier word geen aansluiting by die Bybelse geskiedenis gemaak nie.

4 Bybelse aanknopingspunte

Die Bybel bly een van die belangrikste vormende elemente van die liturgie. Liturgiese gedagtes lê soms ook agter sommige Bybelgedeeltes of -tekste. Die inhoud en woordeskaf sluit vir die grootste gedeelte aan by die Bybel. In die Klementynse liturgie het veral die Ou Testament, en dus die Septuaginta, 'n geweldige groot rol gespeel. Dikwels is Bybelverse eenvoudig aaneengeryg.

4.1 Die gebede vir die kategumene

Die kategumenaat is gewortel in die Bybel. Gal 6.6 sinspeel reeds op geloofsonderrig. Die litanie 6.5–8 is toegespits op die situasie van die kategumene. Die verskillende bedes is vir 'n groot gedeelte sinsnedes en frases uit die Bybel. Met die bede, gee aan hulle “die begeertes van hulle harte”, sluit die liturgie aan by Ps 36.4. Die bede om verligting en onderrig (*συνετίζω*) in die gebooië en insettinge van God herinner veral aan Ps 118.26.27.

Die vrese van God word rein en heilbringend genoem, soos in Ps 18.10. Ooreenkomstig Ps 1.2 word gebed dat die harte geopen word om dag en nag by God te wees. Om gereken te word tot die kudde volg logies uit die beeld wat so dikwels in die Johannesevangelie gebruik word vir die gemeente; hoewel *ἐνώω* nie in die Nuwe Testament voorkom nie, staan “gereken word tot” in Hand 1.17, terwyl “versterk word” teruggaan op Ps 40.13. Die beskrywing van die doop as “bad van die wedergeboorte” sluit aan by Tit 3.5 en die “kleed van onsterflikheid” by 1 Kor 15.53, 54. Die uitdrukking *ὁντως ζωή* van die bede in die liturgie is te vind in 1 Tim 6.19.

As die doop hier beskryf word as bevryding uit goddeloosheid, sluit die bede met sy gebruik van die werkwoord *ῥύομαι* nie net by die Onse Vader aan nie, maar seker ook by Is 59.20 wat in Rom 11.26 gesitueer word. Die bede in 6.6 om reiniging van elke bevlekking van siel en liggaam sluit aan by 2 Kor 7.1 en die “woon en wandel van God in hulle” by 2 Kor 6.16 (of Lev 26.11). Die “regstelling van hulle voornemens” kan vergelyk word met Ps 89.17. Die bede dat hulle ingange en uitgange gesien word, put uit Ps 120.8. Hoewel *πλημμέλημα* in 6.7 oorspronklik 'n musiekterm is, word dit hier gebruik vir “sonde” soos in 2 Esdr 10.19 en in Dan 9.7. “Verkeer

36 Metzger, *op. cit.*, p. 69.

met die heiliges” vloei voort uit die Nuwe-Testamentiese benaming vir die gelowiges in Hand 20.32; Ef 1.18 en Kol 1.12.

Ook die gebed van die biskop vir die kategumene (6.12–13) sluit nou aan by die Bybel. Die uitdrukking “sien neer op” (*ἐπιθε ἐπι*) is bekend in klassieke Grieks in gebede tot die gode, maar ook hier is dit weer die Septuaginta wat die beste vergelykingsmateriaal bied. Vergelyk onder andere met *Ps* 89.16: *ἐπιθε ἐπὶ τοὺς δούλους σου καὶ τὰ ἔργα σου* en in die Nuwe Testament met Luk 1.25 en Hand 4.29. Dit was natuurlik ook in die verdere patristiese literatuur bekend, behalwe in die liturgie. As die biskop bid dat God hulle ’n nuwe hart gee en hulle binneste vernuwe, sluit dit net so aan by *Ps* 50.12.

Die doen van die wil van God *ἐν καρδίᾳ πλήρει καὶ ψυχῇ θελούσῃ* is woorde wat stam uit 2 *Mac* 1.3. Die uitdrukking “Jesus Christus ons Hoop” spruit uit 1 Tim 1.1 en Kol 1.27. Oor die doksologie, wat net so Bybels is, is elders gehandel.

Hierdie twee eeue-oue gebede beweeg dus absoluut binne die taal en uitdrukkingswyse van die Bybel. In die kommentaar word uiteraard in meer besonderhede hieroor gehandel. Die ander gebede van die liturgie vertoon dieselfde beeld en ’n kursoriese blik daaroor kan in hierdie stadium gegee word.

4.2 Die gebede vir die besetenes

Bestrafing van onreine en bose geeste deur Christus (7.2, of deur God in Christus) sluit aan by Mark 5.8. Die uitdrukking “onreine geeste” as sinoniem met *δαίμων* kom veral in die Markus-evangelie voor. Die mense wat in die gebed as *πλάσματα* van God beskryf word, is ’n Ou-Testamentiese uitdrukking wat die beste bekend is uit *Ps* 102.14. In die Afrikaanse vertaling lui dit (*Ps* 103.14): “Hy weet watter maaksel ons is.”

Ook die uitdrukking dat God “met groot wysheid gemaak het” (7.2) is Ou-Testamenties. *Ps* 103.24 lui *πάντα ἐν σοφίᾳ ἐποίησας*. Die gebedsroep “red en rig op” gaan terug op Psalmgebede soos *Ps* 3.8: *ἀναστά κύριε σώσον με*.

Die gebed van die biskop vir die besetenes (7.4–7) bestaan vir die grootste gedeelte uit Bybeltekste of inspelinge op Bybeltekste. “Die een wat die sterk man vasbind” is gebruik soos in die gelykenis van Jesus in Matt 12.29, maar dit is toegepas op die oorwinnende mag van Jesus. Die “mag om op slange en skerpioene te trap” is ’n direkte sitaat uit Luk 10.19. Die woord “mensemoordenaar” vir die duiwel is Nuwe-Testamenties (Joh 8.44; 1 Joh 3.15). Oorgee “soos ’n mossie aan kinders” (7.5) herinner aan *Iob* 40.29 en *ὃν φροῖττει καὶ τρέμει* ... kom woordeliks uit die gebed van Manasse (*Od* 12.4). Die duiwel se val, soos “’n weerligstraal uit die hemel”, waarna in die gebed verwys word, staan natuurlik in Luk 10.18.

Verskillende sinsnedes uit die Ou Testament word in 7.7 gebruik om Christus as God te verheerlik, onder andere *Is* 44.27; *Ps* 105.9; *Ps* 96.5 (die berge smelt weg soos was voor u aangesig), *Ps* 116.2 (sy waarheid duur tot in ewigheid), *Ps* 8.3 (die kinders en suigeling ver kondig sy lof), asook 2 *Esdr* 19.6 (Neh 9.6: die engele verheerlik en aanbid Hom). In 7.7 kom ook ’n aanhaling van *Ps* 103.32 voor wat gekombineer is met *Nah* 1.4. Ten slotte staan daar ook nog ’n aanhaling van *Iob* 9.8.

4.3 Gebede vir die doopkandidate

Die litanie bevat hier net die bede dat die Heer die doopkandidate waardig sal maak om ingelyf te word in die dood van Christus en saam met Hom op te staan, soos in Rom 6.3vlg. Die bede dat hulle mag deel in sy koninkryk kan vergelyk word met Ef 5.5: *κληρονομία ἐν τῇ βασιλείᾳ τοῦ Χριστοῦ*. Die woord *φωτιζόμενοι*, “wat verlig sal word”, wat vir die doopkandidate gebruik word, het sy oorsprong in die Bybel. Die werkwoord word meermale in die Septuaginta gebruik in verband met die gelowiges, dog ook Joh 1.9 en 1 Kor 4.5 vorm die agtergrond van die uitdrukking.

Die gebed van die biskop vir die doopkandidate gee ’n aanhaling uit die Ou Testament (*Is* 1.16) as Skrifbewys vir die doop, net soos Justinus (*Dial.*, 61.1), maar voer dit verder ook terug op ’n gebod van Christus wat “’n geestelike geboorte van bo af” beveel het. Kindschap van God wat verkry word deur die doop, sluit aan by Rom 8.15 en 8.23.

4.4 Die gebede vir die boetelinge

Die litanie vir die boetelinge begin met die bede dat God hulle die weg tot bekering toon (9.2). Psalms soos *Ps* 24 met sy boetestemming en die bede dat God die mens sy weë leer, het hier vormend gewerk. Die bede dat God die Satan vertrap onder hulle voete sluit aan by Rom 16.20 en “verlossing uit die strik van die duiwel” kom uit 2 Tim 2.26.

Die frase “wettelose woorde” stam uit 2 *Mac* 10 (*ἀθέμιτους λόγους*) en “onbehoorlike dade” (*ἀτόπα*) uit *Iob* 27.6; 34.12; 35.13 en Luk 23.41. Die beeld van die skuldbewys met sy eise teen ons, uit Kol 2.14 asook die van die boek van die lewe uit Dan 12.1; Op 13.8; 20.15 en 22.19 ens. word deur die liturgie in 9.3 gebruik. “Reiniging van elke bevlekking van liggaam en gees” uit 2 Kor 7.1 wat in 6.6 gebruik is, word hier herhaal.

Ps 102.14 (God ken sy skepele – *πλάσματα*) word aangehaal in 9.4 om te beklemtoon dat die menslike swakheid en sondigheid by God bekend is. Vir die algemene sondigheid van die mens vergelyk *Prov* 20.9 en *Sir* 8.5 (ons is almal *ἐν ἐπιτιμίῳ*; ons staan as ’t ware almal onder die tug). Die bede om bekering van die boetelinge in 9.5 word versterk deur verwysing na die vreugde in die hemel oor een sondaar wat hom bekeer (Luk 15.7). Die bede om versterking deur die Gees sluit aan by *Ps* 50.14 en “dat hulle voetstappe nie meer sal wankel nie” by *Ps* 16.5.

Volgens die liturgie (9.8) is die natuurlike wet (Rom 2.14) en die geskrewe wet aan die mens gegee sodat hy binne die wet soos ’n redelike wese kan lewe; daarmee het God sy goedheid self gegee as ’n “preskripsie tot bekering”. Die teks by uitstek oor bekering, *Ez* 33.11, word ook aangehaal in die gebed (9.8). Die aanneming deur die Nineviete van die bekeringsprediking van Jona (9.9) uit Jon 3 en Matt 12.40vlg. dien as illustrasie van die universele heilswil van God, wat wil dat alle mense gered word. Die vader in die gelykenis van die verlore seun is sonder meer God, wat gevra word om ook nou die bekering van die boetelinge te aanvaar. Die grond daarvoor is ook die belydenis uit 3 *Regn* 8.46 dat daar geeneen is wat nie gesondig het nie en dat, as God die ongeregtigheid sou toereken, niemand sal kan bestaan nie en dat daar by God versoening te vind is (*Ps* 129.3.4).

4.5 Die gebede vir die gelowiges

Die litanie vir die gelowiges (10.3–22) bevat ook sinsnedes wat aanhalings uit of verwysings na Bybeltekste is. Hieronder val die beskrywing van die kerk (10.4) as strekkende van “uithoeke tot uithoeke”. Die uitdrukking kom uit *Ps* 71.8 (vgl. *Rom* 10.18). Die kerk word ook beskryf as gebou op ’n rots soos die huis in *Matt* 7.25 en daar word gebed dat dit so stewig bly tot die voleinding van die wêreldtyd (vgl. *Matt* 28.20).

Die bede vir die biskoppe wat die woord korrek uitleë (“sny” 10.6) verwys na 2 *Tim* 2.15. Die “waardige leeftyd” wat vir die biskoppe gevra word mag sinspeel op *Sap* 4.8. Die gebed vir die vyande en haters (10.16) sluit natuurlik aan by *Matt* 10.22 en 5.44. Die gebed vir die jongmense van die kerk (10.18) vir wie gevra word dat hulle gelei word tot volwassenheid herinner aan *Ef* 4.13. Die bede om verlos te word van die bese (10.19) is natuurlik van die Onse Vader afhanklik (*Matt* 6.13). Die “wat ongeregtheid doen” (10.19) word so genoem waarskynlik volgens *Ps* 140.9.

Die boodskap van “kennis wat God deur Christus gegee het tot erkenning van sy heerlikheid en sy naam” (11.2) herinner aan 2 *Kor* 4.6 en veral *Joh* 17.6 en 26. Onkunde (11.3) is ’n kenmerk van die heidense voor-Christelike tyd soos in *Ef* 4.18 en in onkunde is bese dade gepleeg soos in *Hand* 3.17. Die twee Bybelse stemmings van vrees-ontsag en liefde teenoor God (vgl. *Deut* 10.12) kenmerk in die liturgie die neerbuigende ontsag voor die heerlikheid van God.

Die bede dat God ’n verhoorder van gebede sal wees en dat die gelowiges sonder vlek of rimpel bewaar sal word (11.4) sluit aan by *Ef* 5.27 maar die aandrang op volkommenheid herinner aan Ou-Testamentiese reinheidswette (*Lev* 21.17). In 11.5 word gevra dat God ’n helper (*ἀντιλήπτωρ*) van die gemeente mag wees soos dikwels in die Psalms bely word (bv. in *Ps* 118.114). In dié verband is die opeenhoping van attribute en sinonieme vir God as ’n helper opvallend hoog in die liturgie.

Die uitverkiesing van die gemeente (11.5) sluit aan by die Ou-Testamentiese uitverkiesing van die volk Israel, wat voortgesit is in die Nuwe Testament in onder andere 1 *Kor* 1.27–29 en *Ef* 1.4. Hierby sluit die uitspraak aan dat die gemeente losgekoop is deur die kosbare bloed van Christus met ’n aanhaling uit *Hand* 20.28 of 1 *Pet* 1.19. Ook die vertrouensvolle belydenis dat “niemand uit u hand kan ruk nie” is Nuwe-Testamenties (*Joh* 10.29). Soos die psalmis (*Ps* 61.6) bely die biddende gemeente ook hier dat God sy verwagting is. In 11.6 sluit die gebed aan by die hoëpriesterlike gebed van Christus (*Joh* 17.17). Die verdere bedes om redding uit verskillende situasies bevat almal sinsnedes uit die Bybel: *Matt* 4.23; *Ps* 63.2; *Ps* 90.5.6.

4.6 Die eucharistiese gebed

Die aanhef van die gebed is een groot lofprysing van God “aan wie die hele gemeenskap van gelowiges op aarde sy bestaan te danke het” (*Ef* 3.15 in die Afrikaanse vertaling “van wie elke vaderland genoem word”). Merkwaardig is die invoeging (12.6) “asof van die aanvangspunt (*ἀφετηρία*) af” in 1 *Kor* 8.6 se woorde “uit wie alle dinge is”. Dit is bedoel as ’n verklaring van die teks. Die leer van die skepping uit niks (12.7) het ’n moontlike Bybelse aanknopingspunt in 2 *Mac* 7.28 en *Rom* 4.17. Die idee van

die skeppingsmiddelaarskap van Christus gaan terug op 1 Kor 8.6 en dit gaan oor in verheerlikende terme in verband met Jesus Christus: sy pre-eksistensie vloei voort uit die Messiaanse verklaring van *Ps* 2.7, wat ook in Hand 13.33 gebruik is.

Die benaming van Christus as Logos het natuurlik sy wortels in die proloog van die Johannes-evangelie. Die benaming Wysheid (lewende) spruit uit die Ou-Testamentiese gedagtes oor die verpersoonlikte Wysheid in Spr 8.21–36. Die titel “Eersgeborene van die hele skepping” is gehaal uit Kol 1.15–20 terwyl die benaming “Engel van die groot raad” ’n Messiaanse verklaring van die Septuaginta-weergawe van *Is* 9.5 is. Net so sluit die titel “u hoëpriester” aan by die Messiaanse verklaring van *Ps* 109.4 en die Hebreërbrief.

Jesus word koning genoem soos in 1 Kor 15.25 en die titel *Κύριος* vir Jesus is natuurlik algemeen in die Nuwe Testament (o.a. Hand 9.28; 11.17; Rom 1.4 en talryke ander plekke). Hier is dit in kosmiese sin bedoel. Christus is Heer oor “alle dinge in hemel en op aarde” soos in Matt 28.18.

Ook die titel *μονογενής* is natuurlik Bybels. Hierdie gedeelte (12.6–7) wat met sy kort sinsnedes en frases een groot “loflied” of lofprijsing wil wees, bevat dus slegs verheerlikende terme van God en Christus. Lofprijsing en belydenis loop hand aan hand en ’n mens sou ook kan sê dis een groot belydenis van God en Jesus Christus.

In 12.8 gaan die lofprijsing oor na die verheerliking van die skeppingswerk van God. Op dié wyse word dit ’n egte *berakah* soos die “model-gebed” van die sinagoge in Neh 9 (2 *Esdr* 19 in die Septuaginta). Daar word ook eers die een Here geloof en dan word die skeppingswerk verheerlik. Dit tel onder die “groot daade van God” soos die skepping ook in *Ps* 135.4 besing word. Die skepping word nou in die liturgie as ’t ware besing in psalmstyl: “U het die hemel gevorm soos ’n koepel en soos ’n vel uitgespan” (*Is* 40.22; *Ps* 103.2). Die vestiging van die aarde op “niks” (*Iob* 26.7) kom ook hier te voorskyn.

Teenoor Gen 1.3 se bekende skeppingswoord “laat daar lig wees” lyk dit met die eerste oogopslag vreemd dat hier (12.9) gesê word dat God die lig uitgelei het uit sy skatkamers. Dit is egter woordeliks geneem uit *Ier* 28.16. Die massoretiese teks *Jer* 51.16 lui hier anders: “Hy laat die wind uit sy voorraadskuur kom,” soos dit in Afrikaans vertaal is.

Die duisternis en nag wat dikwels in Bybelse konteks ’n negatiewe konnotasie het, word hier (12.9) positief aangewend: God het dit bestem tot rus vir alle wesens op aarde. Ook in *Ps* 103.20 het dit hierdie positiewe betekenis: dit is bestem vir die wilde diere om dan vry te kan rondloop. Soos Gen 1.16 sê die liturgie dat die “son gemaak is om bedags te heers en die maan om snags te heers”.

Die “sterrekoor”, sê die liturgie, is deur God bestem om in te pas in die verkondiging van sy lof soos in *Ps* 18.2. Die vier elemente, aarde, water, lug en vuur, word hier elkeen apart aangegee as geskape deur God en ook word die nut daarvan vir die mense weergegee. Water is bestem vir die mense om te drink en ook tot reiniging. In *Ps* 103.10.11 word gesê dat dit geskep is sodat die diere (*θηρία*) kan drink.

Die liturgie sluit meermale by hierdie Psalm aan. Lug word lewegewend genoem en dien die asemhalingsproses en die vuur dien tot versagting en verligting van die duisternis, sê die liturgie en sluit daarna weer aan by die skeppingsverhaal (Gen 1.9vlg.) oor die verdeling van die waters om die see te vorm (12.13). Die beskrywing van die see met sy “klein en groot diere” is ontleen aan *Ps* 103.25.

Soos in die skeppingsverhaal (Gen 1.11vlg.) word nou die skepping van plante en verskillende sade vermeld (12.15). Vervolgens word die inperking van die oervloed beskryf en dit herinner aan *Iob* 38.8 asook aan die gebed van Manasse (*Od* 12.3). Met sy weergawe van die skepping van die mens (12.16) sluit die liturgie weer aan by die Bybelse skeppingsberig deur *Gen* 1.26 aan te haal.

In die vermelding van die paradysgebeure (12.19) sluit die liturgie aan by *Gen* 2.17 en die boom van kennis van goed en van kwaad. In die Bybelse berig is hierdie boom eintlik ’n “doodsboom”, want in *Gen* 2.17 word gesê dat hulle sal sterwe as hulle van die vrugte daarvan eet. In *Gen* 3.4vlg. is dit die woorde van die “slang” dat hulle nie sal sterwe nie maar soos gode sal wees as hulle daarvan eet. Die liturgie lei die loon vir gehoorsaamheid aan Gods gebod as positiewe teenpool hieruit af: “as hulle die gebod bewaar sal die ontvangs van onsterflikheid die loon wees”.

Die sondeval, die verleiding van die vrou en haar raadgewing aan Adam uit *Gen* 3.1vlg., asook die verdrywing uit die paradys, word as ’t ware die begin van die groot heilsgeskiedenis van God, waarin oordeel en genade mekaar afwissel. Die mens word uitgedryf uit die paradys om “in die sweet van sy aangesig sy brood te verdien”, maar God gee die wasdom en die groei en roep die mens tot onsterflikheid en wedergeboorte (12.20). Die hele menigte van die nageslag van Adam (12.21) gaan voort in die skema dat God die wat by Hom bly, verheerlik en die wat Hom verlaat, straf. Die geskiedenis van Kain en Abel uit *Gen* 4.3vlg. staan hier eerste op die lys net soos in die lys van geloofsgetuies in *Heb* 11.4.

Set en Enos (*Gen* 5.1–9) word ’n voorbeeld van die “aanneming” deur God (12.21) asook Henog se “verplasing” of “wegneem” (*Gen* 5.24). In *Heb* 11.5 staan Henog se naam as geloofsgetuie na Abel. In *Heb* 11.6 word God, net soos in die liturgie (12.19–20), ’n beloner genoem van die wat sy gebooie onderhou, voordat soos ook hier, oorgegaan word na die geskiedenis van die sondvloed van *Gen* 6.6vlg. en 7.6vlg.

Die verhaal van Sodom en Gomorra en die redding van Lot soos vervat in *Gen* 19.25 en 2 *Pet* 2.6 is ’n ander moment in die geskiedenis van die oordeel en genade van God wat in die liturgie geloof word.

Abraham se redding uit die ongeloof van sy vaders word geloof (12.23). Die basis van die geskiedenis lê in *Gen* 12.1vlg. en Abraham staan ook in *Heb* 11.8 in die lys van geloofsgetuies. Hy word ’n erfgenaam van die wêreld genoem, moontlik in aansluiting by *Gen* 13.15vlg. of *Gen* 17.1–8. Dat Christus aan Abraham openbaar is, is waarskynlik afgelei uit *Gen* 18.2vlg. en die besoek van die drie vreemdelinge aan hom.

Melgisedek (*Gen* 14.18 en *Heb* 7) is die volgende figuur in die liturgie wat begenadig is met diens as “hoëpriester” van God. Job die “dienaar van God” (*Iob* 42.8) se oorwinning oor die aartsbose “slang” word as God se reddingswerk geprys. Verder word

vermeld dat God Isak 'n kind van die belofte gemaak het (vgl. Gen 12.7 en Heb 11.9); dat God Jakob as vader van twaalf seuns (Gen 35.22) tot 'n groot menigte gemaak het en as vyf-en-sewentig persone (vgl. Hand 7.9vlg.) uit Egipte gelei het.

Die Josefgeskiedenis (12.24) uit Gen 39vlg. illustreer hoe God kuisheid beloon deur dat aan hom vergun is om oor die Egiptenare te heers. Die uittoeg uit Egipte wys dat God nie sy mense oor die hoof sien nie maar red. Oordeel oor die Egiptenare en redding vir Israel word geloof net soos in *Ps* 135.8vlg. en ander plekke. Ook in Hand 7.17vlg. en in Heb 11.23vlg. neem die eksodus 'n prominente plek in. Die wetgewing deur Moses (Eks 20.3–17) toon hoe God mense, wat die natuurlike wet kragteloos gemaak het, nie gestraf het nie maar nog weer 'n geskrewe een gegee het tot hulp van die natuurlike (12.25). God toon so, volgens die liturgie, dat die skepping sy werk is en dat Hy die politeïstiese dwaling wil uitroei.

Onder die wonderdade van God in die Ou Testament wat toon dat God sy volk nie vergeet nie, word agtereenvolgens die volgende vermeld: die instelling van die priester-skap (Aäron Eks 28.1); die deurtog deur die Rooi See (Eks 14.21); die soetmaak van die waters (Eks 15.22-25); die water uit die rots (Eks 17.6 of *Ps* 135.16); die manna (Eks 16.14vlg. of *Ps* 104.40); die kwartels (Eks 16.13 en *Ps* 104.40); die vuurkolom snags en die wolkkolom bedags (Eks 13.21) asook Josua se roeping tot aanvoerder (*στρατηγός*) en die landsverowering. “Oor al hierdie dinge, aan U die heerlikheid, Almagtige Heer” so sluit die liturgie die geskiedenis van die Ou-Testamentiese verlossingswerk van God lofprysend af. Dit is soos die refrein in *Ps* 136 “Aan sy liefde is daar geen einde nie”.

Die doksologie kry op hierdie punt 'n grootse gestalte en dit vorm 'n fokuspunt tussen die Ou-Testamentiese en Nuwe-Testamentiese heilsgeskiedenisse in. Daar word vertel van die aanbidding van God deur die hemelse wesens soos in 2 *Esdr* 19.4. Dit dien as inleiding tot die feestelike Trishagion. Die gemeente loof God saam met die hemelse leërskaare.

Die gebed gaan nou voort (12.28) deur hierby aan te sluit en God asook Christus as heilig te loof. Dan volg 'n beskrywing (12.30) van hoe God die mensegeslag na al sy reddingsdade en sy wetgewings in die Ou-Testamentiese geskiedenis nie oor die hoof gesien het nie maar sy heil laat voortgaan het. Christus het mens geword en sy versoenings- (2 Kor 5.19) en verlossingswerk voltrek, deur as *πρωτότοκος πάσης κτίσεως* (Kol 1.15) gebore te word uit 'n maagd en uit die geslag van Dawid (Rom 1.1).

Die “heilige lewe” van Jesus (12.32), sy “genesing van elke siekte en kwaal” (Matt 4.23), sy wonders en tekens word vermeld. Die wonderlike voorsorg van God wat in *Ps* 145.16 geloof word: U maak u hand oop en skenk u guns en oorvloed aan al wat leef, word op Jesus van toepassing gemaak. Verder word gesê dat Jesus die naam van God openbaar het (vgl. Joh 17.6) en so die onkunde verdrywe het.

Die lyding en sterwe van Jesus word beskrywe in Bybelse terme – dit alles het Hy gedoen, so word gesê, om die band van die duiwel los te maak en mense van sy verleiding te bevry. Ook die “opname in die hemel” en die “sit aan die regterhand van die Vader” sluit natuurlik aan by die Nuwe-Testamentiese gegewens (Mark 16.19; Hand 2.33).

Ook die ander gebede van die liturgie sluit so aan by Bybelse gegewens en wemel van die Bybeltekste, maar hier word afgesien van verdere bespreking. In die kommentaar word die aandag genoegsaam daarop gevestig. Veral die lang eucharistiese gebed is hier uitvoerig bespreek om duidelik te maak dat 'n mens nie noodwendig na bepaalde parallele uit die Jodedom hoef te soek nie, omdat die Bybelse "loflied" of lofprysing van God vir sy groot daade wat in die Ou en Nuwe Testament geloof word, die wortels bevat waarop hier in die liturgie voortgebou is.

5 Liturgie en leer

Prosper van Akwitanië het eens sy beroemde stelling gemaak dat *legem credendi lex statuat supplicandi* en daarmee 'n groot waarheid gespreek. Hiervolgens is dit die gebedswet wat die geloofswet tot stand bring. 'n Mens kan sê dat daar tussen liturgie en leer 'n konstante wisselwerking is. Dit is reeds in die Nuwe Testament die geval,³⁷ waar himniese of liturgiese formules op die agtergrond lê. 'n Voorbeeld is 2 Tim 2.11.12 (Afrikaanse vertaling: "Dit is 'n betroubare woord: As ons saam met Hom gesterf het, sal ons ook saam met Hom lewe"). Hieragter lê moontlik 'n doophimne. Die woorde gee ook Paulus se leer oor die dood en opstanding van Christus weer.

Die titel *Κύριος* vir Jesus Christus in die Nuwe Testament het ontstaan uit die gelowige aanroep van sy Naam en dus uit die gebedspraktyk van die kerk.³⁸ Hieruit het ook die vroegste kernagtige belydenis van die gemeente ontstaan: Jesus is die Here. Die voortgesette gebruik om die Naam van Jesus aan te roep of te bely het later gehelp in die formulering van die leerstellige definisies ten opsigte van die persoon van Jesus.

Die formele gebede van die kerk was steeds gerig aan God deur Jesus Christus (vgl. *Did.* 9.4.; Lightfoot, *op. cit.*, p. 221.). Justinus (1 *Apol.* 65.3) beskryf die ontvangs van die eucharistiese elemente deur die voorganger en sê dat hy 'n lofprysing en heerlikheid bring aan die Vader van die heelal deur die Naam van die Seun en deur die Heilige Gees. Sulke doksologieë is van die vroegste vaste elemente van die liturgie en het vanselfsprekend meegewerk aan die totstandkoming van 'n triniteitsleer.

In Novatianus se *de Trinitate*, wat die eerste groot dogmatiese werk in Latyn uitmaak, is daar verskillende raakpunte met die liturgie. Faustus van Reji (*de Spirito Sancto* 1, *CSEL* 21, p. 102) maak later die stelling dat die apostels die *fides catholica* met wonderlike bondigheid saamgevat het as 'n *salutare carmen symboli*. Die woord *carmen* kan behalwe 'n lied ook 'n formule en dus ook 'n liturgiese formulering aandui. Die dogmatiese formulering van 'n triniteitsleer en die aanbidding van die drie-enige God loop parallel.

Behalwe gebede aan God deur Jesus Christus is veral in die populêre godsdiens gebede en himnes direk aan Jesus Christus gerig. Aan die slot van sy *Paidagogus* gee Clemens Alexandrinus 'n Christuslied weer. Hoewel dit waarskynlik nie in die erediens gebruik is nie, kon dit daarvoor bestem gewees het omdat dit beweeg binne die stemming wat

37. M. Wiles, *The making of Christian doctrine*, Cambridge 1975, pp. 62-93.

38. W. Bousset, *Kyrios Christos*, Göttingen 1921, p. 224vlg.; O. Cullmann, *The Christology of the New Testament*, London 1959, p. 205.

in die gemeente geheers het. Dit is 'n gebed wat direk aan Christus gerig is. Hierdie verering van Jesus Christus as God staan ook in die Klementynse liturgie. Hy word aangeroep as *μονογενῇ θεῷ* (7.8). Dit bewys dat hierdie Christusverering nie tot die populêre godsdiens beperk gebly het nie.

Dit het vroeg reeds nadenke en konflik meegebring. Vir die gevoel van die Monargiane het dit die bestaan van "twee Gode" geïmpliseer.³⁹ Die Monargiane het die eenheid van Gods mag probeer handhaaf en veral die dinamiese Monargiane het Christus beskou as 'n mens wat besondere krag of *δύναμις* van God ontvang het.

Een van hulle, Artemon, het beweer dat sy leer die tradisionele is en dat Christus nie as 'n God beskou is deur die kerk van Rome voor die tyd van biskop Victor aan die einde van die tweede eeu nie. Eusebius vertel hiervan (*HE* 28.1–5; Schwartz, *op. cit.*, p. 215). Hy gee 'n aanhaling waarin Artemon bestry word op tweeërlei gronde: Christus is in die teologie van Justinus, Miltiades, Tatianus en Klemens as God beskrywe en dit is ook die geval in die "alombekende boeke" van Irenaeus en Melito. Tweedens het liedere wat "van die begin af geskrywe is" deur gelowige broeders, Christus as die Logos van God besing en Hom as God beskryf. Die leer en die liturgie is hier saam aangewend om die kwessie op te los.

Ook in die Ariaanse twiste is die verwyd aan Arius gerig dat sy leer die Christene aan die verering van 'n skepsel skuldig sou maak. 'n Beroep op die liturgie het meermale die argumente van Arius se bestryders versterk.⁴⁰ Die liturgie het hier meegewerk om die dogmatiese formuleringe teweeg te bring; nadat hulle eers daar was, het hulle weer die liturgie bewustelik beïnvloed. Hoe dit ook al sy, die wisselwerking tussen liturgie en leer is daarmee duidelik.

F. Probst⁴¹ het in 'n analise van die eerste Klemensbrief opgemerk dat die liturgiese dankseggingsgebed die apostoliese geloofsbelydenis bevat. Omdat die Klemensbrief ook die geloofsreël bevat, bevat dit ook die eucharistiese gebed, aldus Probst. In 'n kritiek op die stelling van Probst het Kattenbusch 'n ontleding gemaak van die leerstellige basis van die liturgie in die tweede eeu.⁴² Hoewel hy Probst gekritiseer het, kon Kattenbusch met sy stelling geen fout vind nie.

J. Lebreton het in 'n ontleding van die eucharistiese gebed van die *Traditio Apostolica* tot die konklusie gekom dat die geloofsbelydenis wat by die doop afgelê is, ook weer in die liturgiese formules bely word.⁴³ H. Lietzmann het egter duidelik die uitspraak gemaak dat die christologiese formuleringe uit die eucharistiese liturgie spruit.⁴⁴

39 Wiles, *op. cit.*, p. 69.

40 Wiles, *op. cit.*, p. 75.

41 F. Probst, *Liturgie der ersten christlichen Jahrhunderten*, pp. 47–48; A. Hamman, Du symbole de la foi à l'anaphore eucharistique, in *Kyriakon. Festschrift Johannes Quasten 2*, Münster 1970, pp. 834–843.

42 F. Kattenbusch, *Das Apostolische Symbol 2*, Darmstadt 1962, pp. 347–353; Hamman, *op. cit.*, p. 836.

43 J. Lebreton, *Histoire du dogme de la Trinité 2*, Paris 1928, p. 212; Hamman, *op. cit.*, p. 836.

44 H. Lietzmann, Die Anfänge des Glaubensbekenntnis, *Festschrift Harnack*, Tübingen 1921, p. 238.

In opvolging van hierdie aanmerkings wys Hamman op die ooreenkomste tussen Justinus 1 *Apol.* 13, waaruit Hahn⁴⁵ 'n geloofsbelydenis gerekonstrueer het, en 1 *Apol.* 65 en 67.

Die eerste van hierdie twee “geloofsbelydenisse” is vir Justinus 'n uitdrukking van wat hy geleer het van Jesus Christus self (1 *Apol.* 13.3; Goodspeed, *op. cit.*, 34) en dit beskrywe die kultus van die ware God, Jesus Christus en die “profetiese Gees”. Die eerste gedeelte (13.1) bevat 'n verwysing na die lofoffer en danksegging, wat herinner aan die eucharistiese liturgie. Andersyds rapporteer hy in 1 *Apol.* 65 en 67 direk oor die eucharistie.

Uit hierdie vergelyking konkludeer Hamman⁴⁶ dat Justinus, of hy nou van die Christelike geloof praat of van die eucharistiese viering, altyd weer verwys na onderrig wat hy van Jesus Christus ontvang het. Hy vind hierin 'n stukkie teologie en leer van die “ekonomie” van die Drie-eenheid wat onderliggend is aan die doopbelydenis sowel as aan die eucharistiese gebed.

Hamman maak ook 'n vergelyking tussen CA 7.39 wat in 'n kategetiese konteks staan en CA 8.12, die eucharistiese anafora van die Klementynse liturgie, en hy konkludeer:⁴⁷ die kategese en die anafora loop uit op die trinitariese “misterie”. Die Drie-eenheid is geopenbaar in die “ekonomie” waarin die drie persone saam is sedert die skepping en dwarsdeur die geskiedenis.

Hierdie grootse gebed gaan, sonder om die een goddelike persoon bo die ander te stel, vanaf die Vader oor na die werk van die Seun en dan na die werk van die Gees in die kerk, om te eindig met 'n slot-doksologie.

Hamman sê ten slotte: die anafora kom weer uit by die doopkategorie. Die belydenis word danksegging en die geloof word sakramentele misterie. Dus, ook Hamman vestig 'n noue verband tussen die leer en die liturgie.

Hierdie wisselwerking blyk egter nog meer uit 'n vergelyking tussen die gebede en doksologieë van die Klementynse liturgie en die vroeë simbole. Hierby kan 'n mens in gedagte hou dat lofprysing en belydenis altyd bymekaar hoort. In die woord eucharistie lê nie net die betekenis van danksegging nie, maar ook van lofprysing en daarom kan 'n mens belydeniselemente verwag in die eucharistiese en ander gebede. 'n “Simbool” kan saamgestel word uit die Klementynse liturgie se uitsprake, gebede en doksologieë. Of die sinsnedes wat pas by die simbole in tydsorde die liturgie voorafgegaan het en of die omgekeerde waar is, is moeilik bepaalbaar.

Vanweë die algemene reël dat in die vroegste tyd die liturgiese praktyk die formuleeringe in simbole voorafgegaan het, is die moontlikheid sterk dat laasgenoemde waar is. Die teoloë wat die simbole opgestel het, was ampsdraers van die kerk, biskoppe wat self die eeu-oue gebede voorgedra het. Dit lê voor die hand dat hulle die formuleeringe van hulle geloof hierby sou aanpas.

45 A. Hahn, *Bibliothek der Symbole und Glaubensregeln der alten Kirche*, 1897, p. 4.

46 Hamman, *op. cit.*, p. 839.

47 Hamman, *op. cit.*, p. 842.

'n Simbool wat kon voortvloei uit die Klementynse liturgie, of wat daaragter gelê het, kon min of meer soos volg gelui het:

Ek glo in God, die almagtige (6.11; 15.2) die skepper en formeerder van alle dinge (9.8; 12.22) en in een Heer Jesus Christus (13.13) sy enigste seun, die eersgeborene van die hele skepping (12.31), deur wie alle dinge ontstaan het (12.7); God die Woord (Logos – 12.7), wat gebore is uit die Vader voor alle eeue (12.7), wat mens geword het uit 'n maagd (12.30.31), wat oorgegee is aan die goewerneur Pilatus (12.33) en wat ook gekruisig en begrawe is; wat op die derde dag opgestaan het vanuit die dode (12.34; 12.38), opgeneem is in die hemel en sit aan die regterhand van sy God en Vader (12.34); wat weer sal kom met heerlikheid en krag om te oordeel oor die lewendes en dooies (12.38) en in die Heilige Gees. Ek glo 'n heilige, algemene en apostoliese kerk (10.4), die vergewing van sondes en die lewe van die toekomstige eeu. (Die Griekse teks soos saamgestel deur die skrywer verskyn op p. 1.)

6 Die dogmatiese inhoud van die liturgie

Soos reeds gesê, het die *Concilium Quinisextum* (691/692) gemeen dat die *Constitutiones Apostolicae* vol ketterse interpolasies is. Patriarg Photius (oorl. 891) was baie meer spesifiek en het gemeen hulle is Ariaans (*Bibliotheca* 113, *MPG* 103, *col.* 388 C; vergelyk ook *MPG* 1, *col.* 548*sqq.*). Van die moderne geleerdes het C. H. Turner⁴⁸ probeer bewys dat die *Constitutiones* Ariaans is en sedertdien is dit die min of meer algemeen aanvaarde opinie.

'n Mens moet hier egter in gedagte hou dat die kompilator nie op sistematiese wyse oor die Christelike geloof gehandel het nie, maar juis dat hy meesal 'n praktiese en liturgiese doel voor oë gehad het. Omdat dit 'n versameling is, kan al die dele nie oor dieselfde kam geskeer en sonder meer as Ariaans beskryf word nie. Die Klementynse liturgie moet dan ook afsonderlik en in eie reg beoordeel word. Turner het in die Klementynse liturgie slegs drie “Ariaanse” gedeeltes gevind (t.w. in 12.7 en in die doksologieë 12.50 en 15.9). Om hierdie plekke in isolasie te behandel bring die gevaar mee dat hulle uit verband geruk kan word. Die teologiese gedagtes van die liturgie moet daarom as geheel beoordeel word.

6.1 Die Godsbegrip

Daar kan natuurlik geen sprake wees van 'n uitgewerkte leer aangaande God nie. 'n Mens het nie met 'n dogmatiek te doen nie maar met aanbidding en lofprysing. Maar, omdat lofprysing en belydenis dikwels so naby mekaar lê, vind 'n mens tog 'n besondere Godsbegrip in die aanroepvorms van God, in die opeenhoping van Godspredikate en in bepaalde formules.

God word geloof en bely as die enige God. Hy is die enigste onverwekte God (*μόνος ἀγεννήτος* 12.6; 14.3). In die Ariaanse twistes het die Ariane in hierdie ou formule 'n

⁴⁸ C. H. Turner, *JThS* 15 (1913) pp. 63–65; 16 (1914–1915) pp. 54–61; 523–538; 31 (1930) pp. 128–141; M. Metzger, *La Théologie des Constitutions Apostoliques par Clément*, *RSR* 57, 1983, p. 35.

bewys gesien vir die verskillende nature van die Vader en die Seun en het dit gestel teenoor die Niceense belydenis van “ware God uit ware God”. Die gebruik daarvan in die liturgie maak egter nog nie daarvan ’n Ariaanse liturgie nie. Die belydenis van die enigheid van God gaan terug op die ou Joodse *Schema*-belydenis in Deut 6.4. By Justinus kom dieselfde formule meermale voor (1 *Apol.* 14.1.25.49.53). By Justinus is dit gerig teen die politeïsme en teogonieë van sy omgewing; in die gebede van die Klementynse liturgie pas dit ook nog in ’n heel vroeë tyd van die kerk in.

God word aangespreek as die Almagtige (*παντοκράτωρ* 6.11; 9.8; 12.39; 15.2). Hierdie benaming word in die Septuaginta gebruik as vertaling van *Sebaoth* (God van die “leërskaar”). In die Nuwe Testament kom dit voor in 2 Kor 6.18 en verder veral in Openbaring (1.8; 4.8; 11.17; 15.3; 16.7 ens.). In Op 4.8 staan dit in die Bybelse Trishagion en daarmee is die gebruik daarvan in die vroeë kerk vas ingeburger. ’n Mens vind dit by Justinus (*Dial.* 16.4) en verder in die vroeë simbole.

Ook weer soos in die vroeë simbole, is God die Vader genoem en veral die Vader van sy heilige Seun Jesus Christus (6.11; 7.8; 13.10). Hierdie laaste uitdrukking kom dikwels in die *Constitutiones* voor (o.a. 1.8; 2.20; 8.46; 7.46; 5.6 en ander plekke). In die *Didascalica* word dit verny dog in die *Constitutiones* se weergawe daarvan kom dit wel voor, sodat ’n mens dit as kenmerkend van die Christologie van die *Constitutiones* kan beskou.⁴⁹ Verder word God die Skepper (*κτιστής* 9.8) en Demiurg of Formeerder (*δημιουργός* 12.22) genoem. Die term *κτιστής* is van vroeg af reeds in die liturgie opgeneem. Hoewel dit skaars is in die Bybel kom dit reeds in die eerste Klemensbrief in liturgiese verbande voor. Albei die terme kom voor in die vroeë simbole. Dit is egter die woord *ποιήτης* wat meermale in die simbole gebruik word vir God as die Skepper. Die Klementynse liturgie ken nie hierdie term nie.

God word in die liturgie meermale Heer (*Κύριος*) genoem in aansluiting by die Ou-Testamentiese *Adonai* asook *Jahweh* wat in die Septuaginta vertaal word met *Κύριος*.⁵⁰ Dit is baie duidelik die geval waar direkte Ou-Testamentiese tekste aangehaal word soos in 9.9 waar *Ps* 129.3 met sy dubbele *κύριε* gesitêr word. Ook die Trishagion uit Jes 6.3 geld hier (12.28) en die aanhaling van *Ps* 117.26 in 13.13.

In die lang reeks historiese gebeurtenisse en persone uit die Ou Testament wat voorkom in die pre-Sanctus-gedeelte word *Κύριος* telkens weer gebruik vir God wat in die geskiedenis ingryp. Dikwels word “Almagtige” daarby gevoeg, byvoorbeeld in 11.2 (*Κύριε παντοκράτωρ*). Soms word God Heer van die heelal (*κύριος τῶν ὅλων*) genoem.

Hierdie benaming van God as die *Κύριος* is natuurlik in lyn met die Nuwe-Testamentiese en vroeg-Christelike gebruik.⁵¹ Die feestelike “Vader, Heer van die hemel en die aarde” van Matt 11.25 getuig daarvan. ’n Opvallende liturgiese verband dra die *Κύριος ὁ θεός ὁ παντοκράτωρ* in Op 4.8. Veral in gebede het *Κύριος* die aanspreekvorm van God gebly, soos in Hand 1.24. ’n *Prima facie* blik op die gebede van die eerste Klemensbrief illustreer dit reeds genoegsaam: 1 *Clem.* 59.3; Lightfoot, *op. cit.*, p. 37; 60.1; *ibid.*, p. 37; 61.1; *ibid.*, p. 38 en ander plekke.

49 Metzger, *op. cit.*, p. 43.

50 W. Foerster, *ThWb* 3, p. 1056.

51 Foerster, *op. cit.*, p. 1085.

Dit is gevolglik niks vreemd nie dat in sowat twintig uit 'n totaal van dertig plekke waar die titel in die Klementynse liturgie voorkom, dit betrekking het op God as die Heer. Op een lyn met *Κύριος* staan *δέσποτης*. God is *δέσποτης τῶν ὅλων* (9.8). Hy is die Almagtige Heerser van die heelal. Hierdie aanspreekvorm sluit aan by die van die Hellenistiese Jodendom, die Nuwe Testament en die vroeg-Christelike gebedstradisie.

Die benaming *πρῦτανις* (9.8) vir God as prins of heerser kom min voor in die vroeg-Christelike literatuur, dog is nie totaal onbekend nie. In latere liturgieë is dit vermy, moontlik as gevolg van die heidense konnotasies daarvan. God word ook koning genoem in 12.38. Die feestelike en in die vroeë kerk alombekende *Ps* 23 se *βασιλεύς τῆς δόξης* of *Ps* 5.3 se *ὁ βασιλεύς μου καὶ ὁ θεός μου* moes noodwendig 'n neerslag gevind het. In die gebedstradisie staan 1 *Clem.* 61.2 se *βασιλεύς τῶν αἰώνων*. In *Hermas vis.* 3.8.9 is God ooreenkomstig *Ps* 47.3 *ὁ βασιλεύς ὁ μέγας*. Ook die Diognetusbrief (7.4) ken God as koning.

Die reeks beskrywende benaminge vir God is ewe wyd. Hulle druk almal bepaalde werksaamhede van God uit. God word beskryf as die wetgewer (12.22). Hy het die ingebore, asook die geskrewe wet gegee (9.8). Hy is ook die een wat voorsien. Hy is die gewer van elke goeie gawe (*χορηγός*) of ook die gewer van die lewe (12.22). God se voorsienigheid, sy (*προνοία*), is almagtig en as sodanig is Hy die vervuller van menslike behoeftes en nood.

'n Wye reeks sinonieme beskryf God as helper, beskermmer en ondersteuner van die gelowiges: *ἀρωγός* *δυνατός* (11.5), *προστάτης* (11.5), *ἐπικουρός* (11.5), *φύλαξ* (11.5) en *ἀντιλήπτωρ* (11.5; 12.45; 13.10). Ook die beelde “versterkte muur” en “betroubare beskutting” (11.5) gee uitdrukking aan die vertroue op God se beskerming. Vol vertroue bid die gelowige tot God die verhoorder (*ἐπήκοος*) van die gebede. 'n Hele aantal adjektiewe gee uitdrukking aan die wese van God. Hy is ewig (*αἰώνιος*) in Bybelse trant (*Gen* 21.33 en *Rom* 16.26) of ook op meer filosofiese wyse uitgedruk *αἰδίας* (10.3). Aan Gods ewigheid gee ook die negatiewe predikaat *ἀναρχος* (sonder begin) in 12.6 en 12.7 uitdrukking. God alleen is die ware synde (*ὄντως ὄν*) wat voor alle skepsels daar was en ook nie verwek is nie (*ἀγεννήτος*). Hy is die ware God (*ἀληθινός* 15.7).

Verskillende sulke negatiewe predikate word opeengehoop in 12.6. Hierdie negatiewe teologie het egter 'n dieperliggende positiewe waarde wat daaraan die karakter van diep innerlike verering van die onbegryplike God gee. God word *ἀβασίλευτος* genoem. 'n Koning heers nie oor Hom nie en Hy is sonder meester. In positiewe sin beteken dit immers die Koning van alle konings. Verder word Hy aangeroep as die een wat niks nodig het nie (*ἀνεκδέχης*).

Die ewigheid van God word ook nog verder beklemtoon deur die uitdrukkings “wat deur die tye nie verouder word nie”, “deur die eeue nie begrens” word nie en “bo verganklikheid verhewe” is (15.7). Hy is nie vir verandering vatbaar nie maar is onveranderlik (15.7) en is altyd dieselfde (12.6).

Die grootheid en majesteit van God kry nie net uitdrukking in die baie doksologieë waar *δόξα* (heerlikheid), *σέβας* (verering) en *τίμη* (eer) aan Hom gegee word nie, maar ook in adjektiewe soos “groot” ens. God is groot van raad en kragtig in sy werke (13.10).

As *ὑψίστος*, die “hoogste” God, word God aanbid as die “onvergelyklike”, die “gans andere”, in aansluiting by die Ou Testament (15.7). Hy is heilig en onsigbaar in wese. Hy bewoon ’n ontoeganklike lig (12.39) en is verder alomteenwoordig sonder om deur ruimte begrens te word (15.7).

In sy bemoeienis met die mense, is God goed (*ἀγαθός* 13.3) of die al-goeie (*πανάγαθος*). Hy is mensliewend (*φιλόανθρωπος* 9.5), barmhartig (*φιλοκτιρμών* 9.2; 6.5; of *οἰκτίρων*), en genadig (*ἰλεως* 6.8; *εὐμένης* 11.4). Hy is ook onfeilbaar (11.6), is geen aannemer van die persoon nie (11.5), diskrimineer nie en is onpartydig (*ἀπροσҳάριστος* 11.6).

Ten slotte bly daar ten opsigte van die Godsbegrip die vraag na die kenbaarheid van God oor. In die Ariaanse twistes het die Eunomiane die ekstreme Arianisme verteenwoordig. Hulle standpunt was dat die mens God kan ken net so goed as wat God Homself ken en soos die mens homself ken. Die ortodokse vaders het hierteenoor die onkenbaarheid van Gods wese geleer. Volgens hulle kan die mens God se wese slegs deur die Logos en deur sy werke ken. Die klem wat deur die Klementynse liturgie gelê word op die religieuse kennis, in 11.2–3; 15.2.3.7 en 12.6 en wat deur G. Wagner⁵² as “religieuse rasionalisme” en Eunomianisme beskou is, het in werklikheid geen grond nie. Alhoewel die woord “onkenbaar” nie voorkom nie, maak die bogenoemde negatiewe vererende terme so ’n aanklag onmoontlik.

6.2 Die Christologie

Die enkel benaming Jesus tref ’n mens slegs twee keer in die liturgie aan, naamlik in die sinsnede *τὰ παθήματα τοῦ Κυρίου Ἰησοῦ* (12.39) en verder in die beskrywing van God as die Vader van sy heilige Dienaar (*παῖς* 13.10).

Die volledige benaming Jesus Christus kom voor op agt plekke. Daarvan kom een voor in die groet: Die genade van ons Here Jesus Christus, die liefde van God, die Vader en die gemeenskap van die Heilige Gees met u almal (5.11 en 12.4). Ook die doksologie in 15.9 bevat dit: Aan U die heerlikheid ... en aan U Seun, Jesus die Christus, ons Heer. Die feestelike uitroep in 13.13 loof Jesus as die Christus: *εἰς ἄγιος, εἰς Κύριος Ἰησοῦς Χριστός εἰς δόξαν θεοῦ πατρός*. So word ook in 12.30 onmiddellik na die Trishagion bely: Heilig is ook U eniggebore Seun, ons Heer en God, Jesus Christus. In 6.13 word gebed dat die kategumene waardig geag mag word aan die heilige sakramente of misteries, deur Jesus Christus “ons hoop”. Ook in 12.42 word Jesus Christus “ons hoop” genoem. Laastens verskyn die volle benaming in die sinsnede “lei almal na die koninkryk van die hemele in Christus Jesus” (15.5). Die benaming “Christus” (sonder die byvoeging van Jesus) kom op sewe-en-dertig plekke voor.

’n Besondere eienaardigheid van die Klementynse liturgie is dat in vyf-en-twintig van hierdie gevalle gepraat word van “die Gesalfde (Christus) van God”. In die oorblywende gevalle geskied dit altyd met verwysing na God en sy “Gesalfde” (*ὁ Χριστὸς αὐτοῦ*

52 Metzger, *op. cit.*, p. 35; G. Wagner, “Zur Herkunft der AK ...”, in *Mélanges ... B. Botte*, Louvain 1972, pp. 525–537; *id.*, *Der Ursprung der Chrysostomus Liturgie*, LQF59, Münster 1973, p. 182.

bv. 6.5; 6.12; 8.4; 10.2 en ander plekke), of waar God persoonlik aangespreek word: *ὁ Χριστὸς σου* (11.5; 12.23; 12.39 ens.).

Die insidensie hiervan is opvallend hoog. Dit is natuurlik 'n Ou-Testamentiese uitdrukking: *Ps* 2.2 (*οἱ ἄρχοντες συνήχθησαν ἐπὶ τὸ αὐτό κατὰ τοῦ Κυρίου καὶ κατὰ τοῦ Χριστοῦ αὐτοῦ*) is reeds in die vroegste gemeente Messiaans verklaar (Hand 4.26) en op Jesus toegepas. Vergelyk ook *Ps* 88.39; 1 *Regn* 24.7 en *Hen* 48; 52.5; *Ps Sal* 17.36; 18.6.8. In die Nuwe Testament is die uitdrukking, behalwe in Hand 4.26, nog te vind in Luk 2.26 en in die belydenis van Petrus: Jesus is *τὸν Χριστὸν τοῦ θεοῦ* (Luk 9.20). Dit is gevolglik 'n baie ou vorm van belydenis.

Die twee oorblywende plekke waar dit in die Nuwe Testament voorkom, is Op 11.15 en 12.10 waar in albei gevalle 'n luide hemelse lofsang ("hemelse liturgie") weerklink. In Op 11.15 lui die Afrikaanse vertaling: Die koningskap oor die wêreld behoort aan ons Here en sy Gesalfde (*τοῦ Χριστοῦ αὐτοῦ*) en Hy sal as koning heers tot in alle ewigheid.

In 12.10 lui die Hemelse stem: Nou het ons God die redding gebring; nou is sy mag en koningskap hier en die gesag van sy Gesalfde. Agter hierdie "hemelsliturgiese" lofliedere mag ou, werklik "aardse" liturgiese vorme lê. Terwyl dit skaars is in die Apostoliese Vaders gebruik Justinus dit nog enkele kere (1 *Apol.* 40.7; *Dial.* 7.3; 39.1.5; 42.1.) In die simbole kom dit nêrens so voor nie en in die latere liturgieë het dit skaars geword. 'n Mens se eerste indruk is dat die Klementynse liturgie hier 'n neerslag bevat van 'n ou liturgiese belydenis wat langsaam in onbruik geraak het. Die Klementynse liturgie verteenwoordig 'n tyd toe dit nog meer algemeen en vryelik gebruik is.

Verder is opvallend die frekwensie waarmee die term opduik in die gesprek van Justinus met Trypho, die Jood; dit is 'n term wat die Jode maklik sou verstaan. Dit mag daarom ook heenwys na die Christelik-Joodse agtergronde van hierdie liturgie.

Soos God, word ook Jesus die Heer (*Κύριος*) genoem (5.11 en 12.4). Dit sluit aan by die begroeting in 2 Kor 13.13. Baie duidelik is weer die belydenis in 12.30: "Heilig is ook U enigste Seun, ons Here Jesus Christus" en net so in 13.13: "Een is heilig, die een Heer Jesus Christus."

Die *Κύριος*-titel word slegs in agt gevalle betrek op Christus. Daar is natuurlik 'n hele aantal plekke waar dit op God of Christus betrek kan word. Dit bly in elk geval 'n feit dat Jesus hier bely en geloof word as Here. Daarmee sluit dit aan by die oudste belydenis van die kerk: "Jesus is Here". Lofprysing en belydenis gaan pragtig saam in 12.30: "Heilig is ook U eniggebore Seun, ons Heer en God, Jesus die Christus" asook in die vererende uitroep van 13.13: Een is heilig, een is Heer, Jesus Christus tot heerlikheid van God die Vader.

Die Klementynse liturgie vereer Christus as God. In 7.8 word Jesus direk in aanbidding aangespreek: *μονογενὴ θεέ, μέγαλον πατέρα νίε*. In 15.9 word Hy in die dokso-logie saam met die Vader ingesluit: *καὶ τῷ σῷ παιδί Ἰησοῦ τῷ Χριστῷ σου, τῷ κυρίῳ ἡμῶν καὶ θεῷ καὶ βασιλεῖ*. Christus word hier bely as God en koning (en geloof natuurlik). Ook in die belydenis van 12.30 is Christus bely as God. Hy is God en Heiland 9.10; 11.6; en ook God die Logos 12.7.

Reeds in die nuwe Testament word Jesus Christus God genoem.⁵³ Dit is die geval in Joh 1.1 maar veral in Joh 20.28 in die belydenis van Thomas “my Here en my God” (vgl. Rom 9.5; Tit 2.13 ens.). In die Ignatiusbriewe word Christus dikwels God genoem (*Smyrn.* 1.1; Lightfoot, *op. cit.*, p. 127; *Magn.* 13.2; *ibid.*, p. 115; *Rom.*, *Proem.*; *ibid.*, p. 120). Veral *Smyrn.* 1.1 het *δοξάζω Ἰησοῦν Χριστὸν τὸν θεόν* wat aansluit by die verering van Christus as God waarop Plinius se brief aan Trajanus (*ep* 10.96) gesinspeel het.

Reeds Bousset⁵⁴ het daarop gewys dat die hoofmotief agter die neiging om Jesus Christus God te noem ’n praktiese kultiese was. God alleen is immers aanbid en vereer. Daarom wou Paulus van Samosata die, volgens hom, “nuwe” Christushimnes uit die kerk weer (Eus., *HE* 7.30.10). Die behoefte aan die verering van Jesus Christus het egter geseëvier en in die godsdienstige praktyk het die grense tussen Christus en God verdwyn. By Justinus kom die belydenis van Jesus as God dikwels voor, veral in die Dialoog met Trypho waar hy wil bewys dat Christus *προσκυνητός* is (*Dial.* 63.5; Goodspeed, *op. cit.*, p. 169; 126.1; *ibid.*, p. 246). Agter Justinus se uitsprake lê die gemeentelike kultus en godsdienstige praktyk.

Die himnologiese gemeentelike teologie het die vergoddeliking van Jesus bevorder. In die Klementynse liturgie het dit reeds vaste beslag gekry in die amptelike gemeentelike godsdiens. Die eindpunt van die ontwikkeling is die Niceense belydenis van “God uit God”.

Intussen is God ook sý God en Vader (12.31 en 12.34). Christus is in alles, sê die liturgie op byna subordinasiane wyse, onderhorig “aan U sy God en Vader”.

Soos God word Jesus ook koning genoem in die Klementynse liturgie. Hy is koning en Heer van die hele spirituele en materiële natuur (12.7). Die gelowiges word saamgebring in sy *βασιλεία*, waar Hy koning is (12.49). Vir die doopkandidate word gebid om deel te hê aan sy koninkryk (8.2) en ook in die slotdoksologie (15.9) word Jesus geloof as koning. Vergelyk ook 12.7. Die *βασιλεύς*-titel vir Jesus is in die kerk teruggedring sodat dit feitlik nie in die simbole voorkom nie. Die liturgie verteenwoordig ook in dié opsig ’n ou stadium van teologiese ontwikkeling.

’n Verdere titel van Jesus Christus in die Klementynse liturgie is *παῖς θεοῦ*, die “Dieenaar” of “seun” van God. Hier kom drie plekke ter sprake: in 13.10 word God aangespreek as Vader van sy heilige *παῖς*, Jesus ons Heiland; in 15.2 en in die slotdoksologie word eer en verering toegebring aan Gods *παῖς*, Jesus Christus.

Dit kan natuurlik dienaar of kind wees, maar dit is een van die oudste benaminge wat die Christene gehad het vir Jesus Christus.⁵⁵ Dit sluit aan by die *Ebed Jahweh*, die lydende dienaar (knecht)-figuur van Jes 42.1–4; 49.1–7; 50.4–11; 52.13–53.12. Die sinoptiese Evangelies het Jesus direk met die “lydende dienaar” geïdentifiseer. Hand 3.13; 4.27 en 4.30 gee aan Jesus hierdie titel. In Hand 4.27.30 staan dit in ’n ou gemeentegebed en dus in ’n ou liturgiese stuk.

53 O. Cullmann, *The Christology of the New Testament*, London 1959, p. 306.

54 W. Bousset, *Kurios Christos*, Göttingen 1920, p. 247.

55 Cullmann, *op. cit.*, p. 51; Bousset, *op. cit.*, p. 56.

Hierdie titel het ook bly voortleef in die ou liturgie. Dit staan in die liturgiese stukke van die eerste Klemensbrief 1 *Clem.*, 59.2; Lightfoot, *op. cit.*, p. 36 (ὁ δημιουργὸς τῶν πάντων διὰ τοῦ ἡγαπημένου παιδὸς αὐτοῦ Ἰησοῦ Χριστοῦ); 59.3.4; *ibid.*, p. 37. Die gebed in die *Martyrium Polycarpi* 14.1.3; Lightfoot, *op. cit.*, p. 135 bevat dit ook. Vergelyk nog *Diogn.* 8.9; 9.1; *Barn.* 6.1; 9.2; Athenagoras, *Leg.* 12.

Die eucharistiese gebede van die *Didache* (9.2; Lightfoot, *op. cit.*, p. 221; 10.2; *ibid.*, p. 221) bevat ook hierdie titel. In die tweede eeu was dit 'n titel wat eintlik net in die liturgie oorgebly het. In die latere liturgie het dit egter weer skaars geword.

'n Mens kan verder aanvaar dat, behalwe dat dit 'n uitdrukking van die Christologie van die apostoliese tye is, dit ook verband hou met die Joodse Christendom.

Christus word ook die enigste Seun, die *μονογενὴς υἱός* genoem (6.11; 7.8; 11.6; 12.7; 12.30 ens.). Hoewel die Ariane die term graag gebruik het om die geskiedenis van Christus uit te druk, beteken dit nog nie dat die liturgie deur die gebruik daarvan Ariaans of Arianiserend is nie. Dit word immers reeds in die Johannes-evangelie (Joh 1.14.18; 3.16) en in 1 Joh 4.9 gebruik om die verhouding tussen God en Christus uit te druk en dit het ook sy weg na die vroeë simbole gevind (sien nota by 6.11). As enigste Seun is Christus vir die liturgie pre-eksistent. Hy is verwek voor alle tye deur die wil en raad van God (12.7).

Die verwekking deur die "wil en raad" (*βουλῇ καὶ θελήσει*) van God het die liturgie ook verdag gemaak want die Ariane het gedurende die Ariaanse twiste graag die term gebruik. By Justinus *Dial.*, 76.1; Goodspeed, *op. cit.*, p. 186 vind 'n mens reeds hierdie verwekking "deur die raad" van God. Dit lyk egter of die liturgie die term nog ongereflekteerd gebruik en dit is moeilik om dit te koppel aan 'n Ariaanse siening (vgl. nota by 12.7).

Hierdie gedeelte (12.7) ryg verdere vererende terme ten opsigte van Christus aan: Hy is die lewende wysheid, die eersgeborene van die hele skepping, die engel van Gods groot raad, deur wie alles geskape is. Hierdie benaminge maak ook 'n argaïese indruk (vgl. die kommentaar op 12.7). Christus word verder ook hoëpriester (12.7) en uiteindelik *ὁ σωτήρ*, die Heiland, genoem.

Die post-Sanctus-gedeelte van die liturgie (12.30–34) gaan oor tot die lofprysing van die menswording. Hy, die Skepper van die mens, het volgens Gods wil besluit om mens te word, so gaan die liturgie voort. Dit word uitgedruk in 'n reeks teenstellings: as wetgewer het Hy onder die wet te staan gekom; die herder het skaap geword (12.30). Sy menswording vind plaas in ooreenstemming met die wil van God en daarmee het Hy die Vader met die wêreld versoen (12.31). Deur sy geboorte uit 'n maagd het Hy alle mense bevry van die toorn waaraan hulle onderworpe was.

Hierdie vermelding van die maagdelike geboorte staan op een lyn met die vroeë belydenistradisie van die kerk, want ook dit is reeds in die simbool van Rome te vind.

Die liturgie omskryf die menswording in 'n reeks mooi teenstellings: Hy wat die Formeerder is van al die geborenes het ontstaan in die skoot van 'n maagd; die nie-vleeslike het vlees geword; die buite die tyd geborene is gebore in die tyd. God, die Logos, die geliefde Seun, die eersgeborene van die hele skepping, het tydelik geword.

Die reeks teenstellings word voortgesit ook ten opsigte van die lyde en sterwe van Jesus: die regter is gerig en Hy wat nie kan ly nie (*ἀπαθής*) is aan die kruis genael; die van nature onsterflike het gesterwe en die lewegewer is begrawe.

Die lewe van Jesus word beskrywe as 'n heilige (12.32) waarin Hy ooreenkomstig die wet opgevoed is. Hy het kwale en siektes genees en wondere gedoen. Hy “wat almal voed” het geëet, gedrink en geslaap. Gedurende sy lewe het Hy Gods naam aan die wat dit nie ken nie geopenbaar, onkunde verdrywe en geloof en vroomheid weer laat ontbrand. Daarmee het Hy Gods wil en werk volbring.

Die lyding, gevangeneming en kruisdood word beskrywe in 12.33: onder die goddelose hande van priesters en hoëpriesters moes Hy baie ly en is Hy oorgegee aan Pontius Pilatus. Reeds by Justinus is Pilatus uitgelig in die lydensgeskiedenis (*Dial.* 85.2; Goodspeed, *op. cit.*, p. 197; 1 *Apol.* 61.13; *ibid.*, p. 71) en ook reeds in die ou simbool van Rome.

Jesus se dood word kortliks vermeld in die anamnese en so ook sy opstanding (12.38). In 12.34 lees dit: “Hy het opgestaan vanuit die dode op die derde dag”, net soos by Justinus *Dial.* 85.2; Goodspeed, *op. cit.*, p. 197, in die *Symbolum Romanum* en die meeste ander simbole.

Die hemelvaart is ook kortliks in die anamnese aangeteken: gedagtig aan sy “terugkeer” in die hemel *τῆς εἰς οὐρανοῦς ἐπανόδου* (12.38). Die woord *ἐπανόδος* is vreemd. Dit beteken 'n terugkeer, soos byvoorbeeld na jou geboorteland. Gregorius van Nyssa, *orat. cat.* 25; *MPG* 45, *col.* 68A sê dat Christus se terugkeer uit die dood die begin beteken van onsterflikheid vir die sterflike geslag. Oral waar dit voorkom is dit 'n terugkeer na of herstel tot 'n vorige situasie.

Die Klementynse liturgie benadruk hiermee nog verder sy groot klem op die preksistensie van Christus: Jesus, die God-Logos, keer terug na sy hemelse woning.

Die simbole bevat meesal *ἀναβαινόντα* of *ἀνελθόντα*. Die Klementynse eucharistiese gebed (12.34) het dit ook so. “Nadat Hy veertig dae lank met sy dissipels verkeer het, is Hy in die hemel opgeneem.”

“Opname” is natuurlik 'n ou tradisie wat teruggaan op Hand 1.2. Ook hier weer vertoon die liturgie 'n argaïese trek. Dit sê Christus “is opgeneem” nog voordat die tradisie die “opvaar” so sterk beklemtoon het. In 12.34 word gesê, soos in die simbole, dat Hy gaan sit het aan die regterhand van die Vader; dis egter hier meer uitgebrei tot “sy God” en Vader.

Soos in die simbole word in die anamnese ook verwys na die wederkoms, of sy “toekomstige tweede teenwoordigheid, waarin Hy met heerlikheid en krag kom om te oordeel” (teenwoordigheid, paroësie – *παρουσία*). Justinus praat duidelik van twee *παρουσίαι* (teenwoordighede of besoeke) in 1 *Apol.* 52.3; Goodspeed, *op. cit.*, p. 63 wat volgens hom deur die profete aangekondig is: Die een wat reeds plaasgevind het, as 't ware van 'n veragte en lydende mens en die ander wanneer Hy uit die hemele sal kom saam met sy engeleskare en teenwoordig sal wees. Vergelyk ook *Dial.* 32.2; *ibid.*, p. 126.

Die simbole het net 'n verwysing na die “koms om te oordeel” of “weer kom in heerlijkheid om te oordeel”. Die byvoeging oor vergelding ooreenkomstig die daade in die anamnese van die Klementynse liturgie stam uit Rom 2.6 en stem ooreen met die simbool van die sinode van Antiochië (341) in die derde en vierde formules. Dit mag dus hier ouer wees as die simbooltradisies.

6.3 Die Heilige Gees

Dit is opmerklik dat in die post-Sanctus-gedeelte (12.29) na die Trishagion, gesê word “Heilig is U, die Allerhoogste” en “heilig is U, die eniggebore Seun”, maar dat dan nie melding gemaak word van die Heilige Gees, soos 'n mens sou verwag nie. 'n Mens kry die indruk dat die gebed, die Trishagion, die drie keer “heilig” probeer verklaar deur die twee eerstes te verbind met die Vader en die Seun. Dit is nog nie heeltemaal trinitaries uitgelê soos Chrysostomus dit gedoen het nie.

In dié verband is die Chrysostomusliturgie heeltemal trinitaries (Antoniadis, *op. cit.*, p. 33). Ook die Jakobusliturgie het dit so: ἅγιος εἰ βασιλεὺ τῶν αἰώνων ... ἅγιος καὶ ὁ μονογενὴς σου υἱός ... ἅγιον καὶ τὸ πνεῦμα ἅγιον (*ibid.*, p. 297).

Die Klementynse liturgie dui ook in dié opsig op 'n tyd toe die triniteitsleer nog nie sterk ontwikkel was nie. 'n Triniteitsleer word nog slegs geïmpliseer in die begroetinge van 5.11 en 12.4, waar dit aansluit by 2 Kor 13.13, asook in die talryke doksologieë (6.13; 7.8; 8.5; 9.10; 11.6; 12.50; 13.10; 15.5.9). Dit beteken nog nie 'n triniteitsleer in die latere sin van die woord nie. Die woord *τριάς* kom nog nie voor nie.

Slegs twee keer word die werk van die Heilige Gees genoem. In die Epiklese (12.39) word gebid dat God sy Heilige Gees afstuur op die offergawes en dan word die Gees 'n getuie van die lydinge van die Here Jesus genoem.

Die werk van die Gees is dus getuienis, dit “getuig van die Waarheid”, en dit laat die elemente van brood en wyn verskyn, openbaar dit of “maak” dit tot liggaam en bloed van Christus vir die gelowiges. Die openbarende of lerende funksie van die Gees kom ook daarin tot uitdrukking dat in 12.41 gebid word dat God die gelowiges onderrig deur hulle te vervul met die Heilige Gees, of verder ook dat ons versterk word in die waarheid deur die verligting van die Heilige Gees.

F. Probst⁵⁶ het die rudimente van 'n Drie-eenheid soos dit in die Klementynse liturgie voorkom, vergelyk met die leer van Justinus en het op grond daarvan tot die konklusie gekom dat hulle kontemporêr is. Hoe dit ook al sy, die nog weinig ontwikkelde pneumatologie, asook die “triniteitsleer” hierin vervat, getuig albei van die hoë ouderdom daarvan.

6.4 Die kerk

Die Klementynse liturgie ken die kerk (ἐκκλησία) wat duidelik sinoniem is met λαός – volk – in tweeërlei sin: Dit is die kerk wat plaaslik vergader is as 'n gemeente (5.11; 11.8). Die term wat in verreweg die meeste gevalle gebruik word vir die plaaslik verga-

⁵⁶ F. Probst, *Liturgie der ersten drei Jahrhunderten*, p. 283vlg.

derde gemeente is “volk” (5.12; 6.9; 11.8; 12.27; 12.51; 13.1; 13.12; 13.14). Andersyds word *λαός* ook gebruik vir die kerk in breër verband, as die “algemene” kerk (11.5; 12.44; 15.5).

In die liturgie word gebid vir die “heilige, katolieke en apostoliese kerk, van die uithoeke tot die uithoeke van die wêreld” (10.4).

Daarmee word die kerk beskryf in dieselfde terme as wat die simbool wat in Jerusalem bekend was, dit gehad het: *εἰς μίαν ἁγίαν καθολικὴν ἐκκλησίαν*. Slegs die *μία* en *ἀποστολική* ontbreek. Ook CA 7.41 het dieselfde drie terme sonder *μία*.

Vir die Klementynse liturgie is die kerk in elk geval altyd weer die heilige kerk (6.13; 8.2; 10.7; 10.12; 10.14; 12.40). Dit beskryf die kerk ook as kudde *ποιμνίον* (6.6) of *ποίμνη* (9.3) dog ook dan is dit ’n heilige kudde deur God afgesonder van die gemeenskap van die goddeloses (15.3). Dit is ’n “gemeenskap van die heiliges”. Vir die kategumene word gebid dat hulle waardig geag mag word aan die heilige sakramente en aan samesyn met “die heiliges” (6.7). Dit is ook ’n heilige volk (*ἔθνος* 12.44). Die kerk is ’n volk wat glo in Christus en wat gered is (8.2). Die heilige eucharistiese elemente word gereserveer of voorberei vir “die heiliges” (13.2). Ook as gepraat word van die plaaslike gemeente word soms die beskrywing “heilig” bygevoeg (10.3; 10.7).

Die kerk is egter ook “apostolies”, gestig deur die apostels soos Irenaeus dit reeds beskrywe het en soos dit in die anatemas van die Niceense konsilie beskryf word (vgl. die kommentaar by 10.4). Dis ook “katoliek” in die sin van wêreldwyd, van uithoek tot uithoek van die aarde (10.4; 12.40). God het hierdie kerk, of liever “volk”, uitgekies uit tienduisende ander volke (11.5) en gekoop met die kosbare bloed van Christus (12.40; 11.5) met die spesifieke doel (*ὅπως* 12.40) om dit “ongeskonde, sonder deur golwe geslaan” te bewaar tot aan die voleinding van die wêreldtyd. Dit laat ’n mens dink aan die bekende beeld van die kerk as ’n skip wat veilig vaar op die see. Ook ’n ander beeld word gebruik vir die bewaring van die kerk. Daar word gebid (10.4) dat die kerk gefundeer mag wees op ’n rots – soos die beeld van die huis wat op ’n rots gebou is in die gelykenis van Jesus.

Hierdie kerk kan deur niemand uit Gods hand geruk word nie (11.5). In die kerk wees beteken nie net om deel te wees van die gemeenskap van heiliges nie, maar ook om deel te hê aan die misteries, die sakramente van die kerk, die koninkryk van Christus en sy heil (8.2).

6.5 Soteriologie

Jesus dra die titel *ὁ σωτήρ* (8.5; 9.10; 11.6; 12.23; 13.10). Jesus is die Heiland, die weldoener. Die heil of welsyn word in 14.2 van God gevra: dat die eucharistie nie tot oordeel word nie, maar dien tot *σωτηρία*.

Heil word op een lyn gestel met voorsiening in die behoeftes van siel en liggaam; dit is eksistensieel en betref die hele mens; dit beteken ook die bewaring van die gods-vrug, die meebring van vergewing van sondes en die lewe van die toekomstige eeu. So word die heilsgoed immers ook in die simbole beskrywe (vgl. die kommentaar op 12.39).

Die σωτηρία betref die hele tyd, nou en ewig. Dit is allereers gefundeer in die heilswil van God “wat wil dat alle mense gered word en tot kennis van die waarheid kom”, 1 Tim 2.4 (gesiteer in 9.9), soos die bekering van die Nineviete illustreer. Toe hulle hul bekeer het, het God hulle aangeneem. Telkens word die gebed tot God gerig dat Hy die kategumene red en laat opstaan deur sy mag (7.3). Dieselfde formule verskyn in 9.6 dog hier word gesê “in u genade”; in 9.6 en 12.21 word die redding gevra op grond van Gods barmhartigheid (ἐλεος).

Die hele geskiedenis bied in die Ou Testament voorbeelde van God se oordeel en genade. Dit begin reeds by die Skepping en sondeval: Toe die mens deur verleiding van die vrou en die duiwel ongehoorsaam geword het, het God hulle gestraf met uitdrijving uit die paradys. Maar omdat hulle sy skepsele was, het Hy hulle nie oor die hoof gesien of vergeet nie maar geroep tot wedergeboorte, die doodvonnis opgehef en lewe deur opstanding aangekondig (12.21). Die geskiedenis van Kain en Abel getuig daarvan (12.21) asook die van Henog, “wat in die hemel oorgeplaas is”.

In die geskiedenis van Noag het God die boosdoeners gestraf en Noag gered (ῥύομαι). Hierin is ’n voorbeeld van toekomstige dinge opgesluit (12.22). Ook die geskiedenis van Sodom en die straf oor sy inwoners enersyds en die redding van Lot andersyds illustreer die reddende genade van God. Die uittog uit Egipte met die straf oor die Egiptenare kenmerk ook die groot genade en oordeel van God. Die heilsgeskiedenis deurtrek die hele Ou Testament. Die liturgie verkondig op byna profetiese wyse nog baie ander voorbeelde van die oordeel en genade van God en van redding van sy skepsele na siel en liggaam.

Die liturgie vermeld feestelik anamneties hierdie groot daad van God soos dit voorkom in die Ou Testament en stel dit byna profeties onder die aspekte van oordeel en genade. Anamneties, lofprysend word die skepping van die hemelse wesens vermeld, wat voortdurend rondom Gods troon Hom loof en die Trishagion uit Jes 6 uitroep. Die gemeente word op hierdie stadium deel van die hemelse leërskare en deel in die hemelse liturgie deur saam met hulle uit te roep: Heilig, heilig, heilig is U, o Here!

Die Trishagion (12.27) vorm ’n ruspunt binne die anafora en kenmerk die oorgang na die anamnetiese lofprysing van die groot daad van God deur Jesus Christus, soos dit te vind is in die Nuwe Testament. Intussen bly dit steeds God wat “red” (σώζω), “wegruk” (ἐξαρπάζω) of “bevry” (ῥύομαι). Soos God Lot “uitgeruk het uit die brand” so het Hy ook weer gedoen in Christus wat ooreenkomstig sy wil en raad mens geword het en God en wêreld met mekaar versoen het. Die versoening word gekoppel aan die menswording; die verlossing aan die kruisdood van Christus.

Deur Christus se “wording” uit ’n maagd het Hy die wat aan die toorn onderworpe is, bevry (ἐλευθέρωσε). Ook in sy aardse lewe het Hy Gods reddingswerk voortgesit. Hy het kwale en siektes genees (12.32) en deur sy openbaringswerk die onkunde verjaag. In sy lewe het Hy ’n legio demone en die aartsbose bestraf, net soos Hy ook na sy dood en opstanding die bevrydingswerk reël voortsit in die lewe van mense, soos byvoorbeeld die energumene wat Hy red van die oorheersing deur die duiwel (7.2).

Die kruisdood het die eintlike verlossing bewerk, want die bande waarmee die duiwel die mense gebind het, is losgemaak en die mense is van sy verleiding bevry. Dit beteken ook bevryding van die dood (12.33). Na die opstanding en hemelvaart is hierdie verlossings- en versoeningswerk 'n volle werklikheid in die kerk en in die lewens van die gelowiges.

Deur die gebed en deur die sakramente ervaar hulle die werklikheid daarvan. Die verlossingswerklikheid omvat nog steeds die hele mens. Nog steeds word tot God gebid om bevryding, redding, bewaking en bewaring. Vir die kategumene word gebid dat God hulle bevry van alle goddeloosheid, die vyand, die duiwel, geen kans teen hulle gee nie en hulle reinig van elke bevlekking van siel en liggaam (6.6). Die gelowiges bid onderling vir mekaar dat God hulle red (*ῥύομαι*) van die Bose (soos in die Onse Vader) en van al die struikelblokke van die werkers van die kwaad, om hulle te verseker vir sy hemelse koninkryk (10.19). Vir die wat siek en bekwaald is, word ook gebid dat God hulle hiervan bevry en hulle veilig en ongeskonde in die gemeenskap van die kerk herstel (10.14).

Deur die sakrament word die verlossing verseker vir die gelowiges. Die doop bring die wedergeboorte tot kinders van God mee (8.5). Ook die eucharistie dien tot nut van siel en liggaam; tot vergewing van sondes en lewe van die toekomstige eeu (14.2). Die eucharistie versterk die gelowiges in die geloof; verseker hulle ook van bevryding van die duiwel en sy verleiding; dit bring ook vervulling deur die Gees mee (12.39). In breë terme gestel: dit bring die welsyn, die heil, waardeur God hulle heilig, bewaar, bewaak, help en red; hulle huise bewaak en hulle ingange en uitgange bewaar (15.8).

Kortom, die verlossing en versoening het betrekking op die hele lewe van die gelowige, sy liggaamlike, fisieke welstand, sy godsdienslike lewe en sy etiese situasie. Daar is 'n noue samehang tussen sakrament en etiek.

In die hele verband bly Christus die middelaar. Christus was reeds die skeppingsmiddelaar. God het deur Hom geskep en net so herskep Hy ook deur Christus. In die groot vernuwende, herskeppende werksaamheid van God sit Christus sy middelaarswerk voort. Oral geskied dit om Christus ontwil. Soos God deur Christus aan die mense die bestaan gegee het, so het Hy ook deur Christus aan hulle gegee om goed te wees (12.8).

In die kerk, deur die sakramente en in die liturgie word verwerklik wat die engele by die geboorte van Christus gesing het: Eer in die hoogste hemele en vrede op aarde (13.13). Die gemeente word telkens aan die einde van die diens weggestuur "in vrede" (15.10), maar sodanig dat vrede en heil werklik hulle lewens beheers; net soos die vredeskus teken en simbool van die onderlinge vrede en liefde is.

Die kategumene word opgeroep om God te vra vir sy vrede deur Jesus Christus; dat hulle lewensdag vredevol en sonder sonde mag wees gedurende die hele duur van hulle lewens en dat God hulle mag begenadig met vergewing van sondes (6.8). Vrede is hier heil en welstand. Die *σωτηρία* beteken ongeskondenheid; dit is "heel" wees na siel en liggaam.

Dit is egter nie beperkend en partikularisties nie. Dit is wyd en universeel. Die kerk bid vir die vrede en welstand (*εὐσταθεία*) van die hele wêreld en die kerke: dat die Heer van die heelal aan die gelowiges sy ewige en onvervreembare vrede gee (10.3). Dit impliseer werklike vrede tussen nasies en volke waarin God self die toorn van die oorlogvoerende nasies versag en konings in vrede bewaar (15.4). Hierdie vrede en wel-syn wat van God kom, raak die gemeente diep maar dit oorspan die heelal en die natuur, tot selfs die goeie gesteldheid van die lug!

6.6 Die sakramente

Die liturgie gebruik hiervoor die term *τὰ μυστήρια*. Die gebruik daarvan in die kerk het in hierdie stadium reeds 'n voorgeskiedenis gehad. Veral in die vierde eeu is dit vryelik gebruik saam met metaforiese taal verbonde aan inwydinge soos dit in die heidense misteries bekend was. Dit was egter slegs metafore en nie oornames van die inhoud van die heidense misteries nie.⁵⁷ Behalwe *μυστήριον* vind 'n mens vir die doop in die Klementynse liturgie die term *μύησις* (inwyding) maar die inhoud van die Christelike doop lê ver van die inhoud van die heidense rites.

Die doop verteenwoordig die begin van die lewe as Christen, net soos vir die inwydeling die misterie die begin van 'n nuwe lewe gekenmerk het. Wat die betekenis van die doop was vir die Christen-gelowiges ten tye van die ontstaan en gebruik van hierdie liturgie, leer 'n mens ken uit die gebede vir die kategumene en die doopkandidate. Die eerste is die litanie vir die kategumene waarin gebid word om ware voorbereiding op die sakrament van die doop (6.5–8). Dit is 'n bede dat die Evangelie van Jesus Christus aan hulle geopenbaar sal word en God hulle mag verlig.

Doop is gevolglik verligting (*φωτίσμος*). Die doopkandidate is *φωτιζόμενοι*. Die verligting beteken dat God self hulle Godskennis leer en die “ore van hulle harte oopmaak”. Dit beteken dat God self die kennis wat hulle deur die kategese ontvang het, mag vestig in hulle harte; meer nog, dat Hy aan hulle 'n nuwe hart gee en hulle gees vernuwe om God te ken en gewillig sy wil te doen (6.12).

Doop is egter ook heilige “inwyding” (*μύησις*) en, om in Bybelse terme te praat, 'n “bad van die wedergeboorte” (Titus 3.5) of 'n geestelike “geboorte van bo af” (*πνευματική ἀναγέννησις*).

In tradisioneel kerklike terme word dit ook 'n “kleed van onsterflikheid” (*ἔνδυμα τῆς ἀφθαρσίας*) en van ware lewe genoem. Dit beteken ingelyf wees in die dood van Christus en opstanding saam met Hom, om deel te wees van sy koninkryk. Die doop bring ook aanneming tot kinders van God mee (8.5). God self gaan in hulle woon en werk. Ook die redding en bevryding van die bese kry gestalte in die doop. God heilig die doopelinge en reinig hulle van elke bevlekking van siel en liggaam. Ten slotte beteken dit een word met die heilige kerk en gereken word tot die verlosses (6.5; 6.13).

Die eucharistie, die “Nagmaal”, is gedagtenis, anamnese, maar veral ook danksegging aan God; of meer nog, lofprysing met alle kragte en ook vervulling van sy opdrag (12.35).

57 A. D. Nock, *Hellenistic mysteries and Christian sacraments*, *Mnemosune*, Series 4, Vol. 5 1952, p. 210vlg.

Die opdrag is saamgevat in die instellingswoorde (12.36). Hy het die brood gebreek en gesê: “Dit is die *μυστήριον*, die heilsgeheim of sakrament van die nuwe verbond. Dit is my liggaam wat verbreek is tot vergewing van sondes.”

In die kerklike taal is *μυστήριον* so gebruik. Die Ou-Testamentiese gebeurtenisse byvoorbeeld dui reeds die redding in Christus aan. Dit is openbaring van die “heilsgeheim”. So dui die gebreekte brood die heilswerklikheid van die sterwe van Jesus Christus aan.

’n Verbond veronderstel ’n verpligting teenoor ’n opdrag van die verbondsmaker. Die opdrag in hierdie geval is die instelling en dus die woorde “Neem, eet”. Dieselfde is die geval met die mengsel van water en wyn. Die kerklike praktyk is teruggeprojekteer in die handeling van Jesus: Hyself, aldus die liturgie, het water en wyn vermeng en toe die opdrag gegee: “Drink almal daarvan. Dit is my bloed wat vergiet is vir baie tot vergewing van sondes. So dikwels as wat julle daarvan drink, verkondig julle my dood totdat Ek kom.” Die handeling self is ’n stukkie prediking van dieselfde heilsgeheim. Die wyn is die *μυστήριον* van sy vergote bloed, die *figura*, die teken, die simbool van die versoenende en verlossende werksaamheid van die kruisdood.

As gedagtenis is hierdie heilsgeheim toegespits op die hele heilswerk van Jesus Christus. “Gedagtig aan sy lyding, sy sterwe, sy opstanding vanuit die dode, sy terugkeer na die hemel en sy tweede koms in heerlijkheid.” Die anamnese begelei egter ook die sentrale handeling: “Gedagtig ..., offer ons aan God die koning, brood en wyn.” Net soos die gemeente gebede offer aan God, bring hy die brood en wyn voor God en dank lofprysend daarmee vir die voorreg om voor Hom te staan en as ’t ware priesterdiens te verrig.

Die epiklese is ’n gebed tot God, wat “niks nodig het nie”, om die gawes genadiglik aan te sien en aan die gelowiges te openbaar as liggaam en bloed van die Heer. Die moontlikheid bestaan dat die werkwoord wat hier gebruik is, kan beteken “maak” in die sin van die latere liturgie, dog miskien pas die primêre betekenis “vertoon as of openbaar as” hier beter. (Vergelyk egter die kommentaar.) Die gelowiges sien en smaak die brood en die wyn, glo en ervaar dat hier iets gebeur. God stuur sy Gees oor die “offerande”. Die Gees is getuie, verkondiger, prediker van die lyde van Christus en die epikletiese bede is dat die Gees dit vir die gelowiges openbaar as liggaam en bloed van Christus. Dit is die Gees wat die diepste sin van die heilswerklikheid van Christus in hulle harte verkondig.

Dit is en bly ’n “gebedsoffer”: Die gelowige gemeente vra om daardeur in hulle geloof versterk te word; om deur hierdie heilswerklikheid vergewing van sondes en bevryding van die duiwel en sy verleiding te ontvang; om vervul te word met die Gees; om waardig te wees aan Jesus Christus en die ewige lewe te ontvang.

Daarom kan die gemeente bid, of ’n gebed “offer” (12.43.44) vir die kerk wat deur die kosbare bloed van Christus gekoop is, vir die volk, die koning en vir elke lid van die gemeente; vir mense in nood maar ook vir die vyande; dat God almal sal saambring in sy koninkryk. Wanneer die gemeente kommunie ontvang het, word weer gebid dat die sakrament nie tot oordeel ontvang is nie, maar dat dit mag dien tot redding en tot nut van siel en liggaam.

'n Besonder mooi beskrywing van die betekenis van die eucharistie staan in die gebed van die biskop na die kommunie (15.2). Hier word gedank vir die sakramente wat God gegee het ter staving van die dinge wat ons weet. God bevestig deur die sakramente ons geloofskennis. Die sakrament is gegee om ons geloof te bewaar en om te dien tot vergewing van sondes. Dank word uitgespreek dat die naam van Christus oor die gelowiges uitgeroep is en hulle in gemeenskap met God kon tree. God het die gelowiges afgesonder van die gemeenskap van die goddeloses en hulle saam verenig in 'n gemeenskap van gelowiges. In diepste wese beteken die eucharistie gemeenskap met God en bring 'n eenheidsband tussen die gelowiges as gemeenskap van die heiliges.

7 Die doksologieë

Na afloop van die woordgodsdien (vanaf 5.11) is die Klementynse liturgie in die ware sin van die woord "diens van die gebede". Talryke litanieë en gebede word uitgespreek en almal word gekenmerk deur die warmte van godsvertroue en van selfoorgawe aan God. Nie alleen word die kategumene opgeroep om hulle aan die een onverwekte God deur Jesus Christus toe te vertrou nie, maar ook die gelowiges word daartoe aangespoor. Die vertrouwensvolle woorde van die psalmis (*Ps* 30.6 *εἰς χειρὰς σου παραθήσομαι τὸ πνεῦμα μου*) wat Jesus as kruiswoord uitgespreek het, maar wat tegelyk ook die aandebied van die vrome Jood was, lê natuurlik hier op die agtergrond. In Hand 14.23 en 20.32 het Paulus die ouderlinge en die gemeente aan God toevertrou. Die vervolgte gemeente, die lydendes, word in 1 Pet 4.19 aangeraai om hulle lewe toe te vertrou aan die getroue Skepper.

Hierdie stemming van volle oorgawe aan God kenmerk die geheel. Eerbiedige ontsag, dog ook liefdevolle oorgawe moet die "naderkom voor Gods aangesig" kenmerk. Die gemeente vervul daarmee sy *μυστική λατρεία*, sy sakramentele "diens" voor God. In die Septuaginta beskryf *λατρεία* die priesterlike of kultiese diens aan God. Ook in die Nuwe Testament beteken dit die verering van God in die gebede. Teenoor die Joodse of "wettiese" diens van God, het die vroeë Christene hulle diens beskou as "hemels" (Orig., *Hom.* 4.2 in *Ier*; *MPG* 13, col. 228; Chrys., *Hom.* 80.2 in *Joh.*).

Hierdie hele gedeelte van die liturgie wat betrekking het op die "misterie" of sakrament word dus getipeer as sakramentele of eucharistiese viering. Dit beweeg binne die raamwerk van begroeting en slotwegsending, waarin die gemeente verseker word van die genade en vrede van God in hulle lewens.

'n Opvallende kenmerk in die liturgie is die groot aantal doksologieë (6.13; 7.8; 8.5; 9.10; 11.6; 12.50 ens.). Nie minder nie as nege doksologieë staan aan die einde van die gebede. Die doksologie maak 'n stelling "Aan U behoort". Dit beteken nie om aan God iets te gee wat Hy nie gehad het nie, hoewel die uitdrukking *διδόναι δόξαν* in die Septuaginta dit mag suggereer. Intendeel vertel dit van die heerlijkheid van die goddelike teenwoordigheid en besing dit. *Ps* 56.6 en 107.6 besing die *δόξα* van God oor die hele wêreld, en so ook *Is* 6.3.

Dit is dus wesenlik dieselfde as die engelied in Luk 2.14: *δόξα ἐν ὑψιστοῖς θεῷ* en die slotdoksologie van die Onse Vader. In sommige handskrifte van Matt 6.13: "Aan

U behoort die δόξα.” Dit is nie toedeling van iets wat voorheen nie bestaan het nie, maar lofprysende konstatering van dit wat ’n werklikheid is. Op sulke doksologieë van die Nuwe Testament, wat moontlik reeds liturgies van oorsprong is, gaan die vroeg-Christelike doksologieë terug.

Die doksologie se sin is $\bar{\omega}$... $\epsilon\sigma\tau\iota\nu$ en nie $\epsilon\eta$ nie, “aan wie ... behoort” en nie “aan wie ... mag behoort” nie.⁵⁸ In 1 Pet 4.11 staan dit duidelik so $\bar{\omega} \epsilon\sigma\tau\iota\nu \eta \delta\acute{o}\xi\alpha \kappa\alpha\iota \tau\acute{o} \kappa\rho\acute{\alpha}\tau\omicron\varsigma \epsilon\iota\varsigma \tau\omicron\upsilon\varsigma \alpha\iota\acute{\omega}\nu\alpha\varsigma$. Die mees uitgebreide doksologieë staan in Op 4.11; 5.12.

Die talryke doksologieë in die Klementynse liturgie se sin is ook meesal: aan God behoort die heerlijkheid deur, of saam met Jesus Christus. Dieselfde heerlijkheid en glans wat aan die Vader toegeskryf word, word ook aan Christus toegesê.

Die herhaalde beklemtoning van die heerlijkheid (δόξα) laat ’n mens voel asof die bidder op aarde reël staan voor die heerlijkheid wat in die hemele deur die engele besing word. In al die doksologieë staan die δόξα voorop. In 6.13 is dit δόξα καὶ τὸ σέβας. Σέβας is ’n besondere Griekse woord wat teruggaan op die stam σεβ – en wat oorspronklik beteken terugdeins.⁵⁹ Dit is die verbasende, bewonderende terugdeins en eerbiedige ontsag voor die hoëre en Goddelike. Dit kom ook voor in die doksologie wat direk aan Christus gerig is, 7.8.

In dié doksologie word hierdie twee woorde uitgebrei met verskillende ander woorde wat eer, aanbidding en lof uitdruk soos $\tau\acute{\iota}\mu\eta$, $\pi\rho\sigma\kappa\nu\eta\sigma\iota\varsigma$ en $\alpha\acute{\iota}\nu\omicron\varsigma$. Die kenmerk van hierdie laaste terme wat met δόξα gekombineer word is dat dit almal uitdrukking gee aan die Godsverering soos wat dit in die kultus werklikheid is. Hulle kan ewe goed betrekking hê op die hemelse werklikhede. As daar telkens “in ewigheid” bygevoeg word, laat dit nog meer dink aan die hemelse. Die groot aantal doksologieë kry so hulle diep religieuse sin daarin dat in hemel en op aarde lof, eer en heerlijkheid toegebring word aan die goddelike majesteit. Die eucharistiese viering en heerlijkheid hoort byeen. Dit maak die uitspraak van Ignatius verstaanbaar (Ef. 13.1; Lightfoot, *op. cit.*, p. 109): $\Sigma\pi\omicron\upsilon\delta\acute{\alpha}\zeta\epsilon\tau\epsilon \omicron\upsilon\acute{\nu} \pi\upsilon\kappa\nu\acute{o}\tau\epsilon\rho\omicron\nu \sigma\upsilon\acute{\nu}\epsilon\rho\chi\epsilon\sigma\theta\alpha\iota \epsilon\iota\varsigma \epsilon\upsilon\chi\alpha\rho\iota\sigma\tau\acute{\iota}\alpha\nu \theta\epsilon\omicron\upsilon \kappa\alpha\iota \epsilon\iota\varsigma \delta\acute{o}\xi\alpha\nu$.

8 Lofprysing en belydenis in die gebede

Dit is nie net die doksologieë wat so alle eer aan God en Christus bring nie, maar in elkeen van die gebede neem lofprysing of lofprysende belydenis ’n groot plek in. In die groot eucharistiese gebed word begin met die woorde (12.6) “dis waardig en reg om U die ware synde God” te loof. Die gebed begin met ’n belydenis, *confessio* in die ware sin van die woord. Dit sluit in die lofprysing van die majesteit van God en gee tegelyk uitdrukking aan die sondigheid en swakheid van die mens.

Dieselfde is egter reeds die geval in die biskopsgebed vir die kategumene. Dit word hier spesifiek ’n $\epsilon\upsilon\lambda\omicron\gamma\iota\acute{\alpha}$ genoem. Dis ’n belydenis van die Almagtige onverwete en ontoeganklike God, die “een ware” God en Vader van Jesus Christus, die Heer van die heelal. Dit word doksologies afgesluit in 6.13. Die gebed van die biskop vir die energumene (7.5) is een groot lofprysing van Christus, al is dit ’n $\epsilon\pi\epsilon\upsilon\chi\eta$.

58 G. Kittel, *ThWb* 2, p. 248.

59 W. Foerster, *ThWb* 7, p. 169.

Christus word geloof as “die een wat die sterke gebind het”, wat aan die gelowiges die mag gegee het om op slange en adders te trap en die “mensemoordenaar, die slang” aan hulle oorgegee het. Ook word Hy hier geloof as “die Een wie die engele besing en aanbid”. Weer eens kan ’n mens die geheel tipeer as lofprysende belydenis. Die enigste smeekbede in die hele gebed is die kort bede dat die bose geeste bestraf en die werke van Gods hande gered word uit die hande van die vyandige gees. Dit word dan weer gevolg deur ’n slotdoksologie, direk aan Christus gerig (7.8).

Net so proklameer die *εὐλογία* van die biskop feestelik in 8.5 dit wat God “deur die profete aan die dopelinge gesê het”, om na ’n kort bede vir die doopkandidate, dat God genadig op hulle sal neersien, weer direk oor te slaan na ’n doksologie.

9.8–10 is ook ’n *ἐπεύχη* van die biskop vir die boetelinge wat begin met ’n lofprysende belydenis van die Almagtige, ewige God, die heerser van die heelal. Dan volg ook lofprysend ’n anamnetiese vermelding van die skepping van die mens, “die sieraad van die heelal”, en die gee van ingebore en geskrewe wette.

Hierdie belydenis is egter baie duideliker ook ’n skuldbelydenis: Sien neer op die wat voor U die “nekke” van siel en liggaam buig; U wat nie die dood van die sondaar begreep nie, maar sy bekering ... wat die Nineviete aangeneem en die verlore seun aanvaar het. Die eintlike smeekbede is relatief kort. Aanvaar U ook nou die berou van die wat u smeek ... en herstel hulle in die kerk.

’n Belydende tussenwerpsel is weer ’n skuldbelydenis: Daar is geeneen wat nie teen U sal sondig nie. Here, Here, as U die oortredinge teen ons hou, wie kan dan bestaan! By U is versoening.

Die algemene gebed van die biskop vir die gelowiges (*ἐπεύχη*) het dieselfde vorm: ’n Lofprysende belydenis in die aanspreekvorm word gevolg deur ’n kort bede (11.3.4) dat God sal neersien op die kudde, hulle van alle onkunde en bose dade sal verlos (skuldbelydend). Ook word kortliks gevra dat hulle die “vrese Gods” mag ontvang, God hulle genadig sal wees, hulle gebede sal verhoor en hulle onberispelik en heilig sal bewaar.

Hierop volg in 11.5 weer ’n lofprysende belydenis van God se beskermende mag oor die gemeente wat Hy losgekoop het deur die kosbare bloed van Christus en wat niemand uit sy hand kan ruk nie. Hy word geloof as die onvergelyklike God. Ook by die bede om heiligmaking in waarheid is die basis die lofprysing: “U woord is die waarheid. U is die onpartydige en onfeilbare God.” Die slot is weer ’n doksologie.

Die groot eucharistiese gebed van die biskop word soos reeds gesê van meet af aan gekwalifiseer as ’n lofprysing. Dit begin (12.6–7) met ’n lang lofprysende belydenis van die grootheid van God. Dan volg in 12.8–15 ’n “loflied” op die grootheid van God se skepping. Die lang anamnese van die groot wonderdade van God deur die geskiedenis heen (12.18–26) is een groot lofprysende belydenis van God se oordeel en genade en daarmee ook van die mens se sondigheid en sterflikheid. Die Trishagion vorm hierna ’n feestelik doksologiese intermezzo waarin hemel en aarde ontmoet en hemelse en aardse liturgie een word. Ook in die post-Sanctus-gedeelte loop belydenis en lofprysing hand aan hand.

Dieselfde ondertoon van lofprysing en belydenis weerklink deur die smeekbedes in die gebed na die epiklese (12.40–50). In 12.44 word gebid dat God die volk sal maak tot lof van Christus en as in 12.48 gebid word om die goeie “vermenging” van die lug en goeie opbrengs van die gewasse, word terselfdertyd gesê dat die doel moet wees dat hulle, wat gedurig die goeie dinge uit Gods hand ontvang, Hom loof as die God wat voedsel gee aan alle vlees. Ook die gebed eindig weer met ’n doksologie.

Die aanhef van die gebed van die biskop voor die kommunie (13.10vlg.) as hy God aanspreek, is weer ’n lofprysende belydenis van die grootheid van God wat “groot is van raad en kragtig is in daade”. Die bede is dat God sal neersien op sy kudde wat Hy deur Christus uitverkies het tot verheerliking van sy naam.

Die biskop bid dat die kudde waardig gemaak word; dat die gemeente geheilig word na siel en liggaam en van elke bevlekking van vlees en gees gereinig mag word. In hierdie bede word deurgaans die onheiligheid, sondigheid en onreinheid van die mens geïmpliseer. Ook hier weer loop dit uit op ’n doksologie.

In 13.13 staan geen gebed nie, maar ’n belydenis; een feestelike doksologiese belydenis van die gemeente: Een is heilig, een Here Jesus Christus tot heerlikheid van God die Vader. Ook hier weer vloei hemelse en aardse liturgie ineen, want dan klink weer feestelik die engelelied: Eer aan God in die hoogste hemele en *ὡσαννὰ τῷ νῖψ Δαβὶδ, ὡσαννὰ ἐν τοῖς ὑψίστοις*. Ewe feestelik belydend is Ps 33 wat gesing word gedurende die kommunie. In die Afrikaanse vertaling lui dit (Ps 34.2): “Ek sal die Here altyd weer prys, sy lof sal altyd op my lippe wees.” Die Psalm roem verder die reddende genade en goedheid van God en roep die gelowige op om self te ondervind en te sien dat die Here goed is.

Die dankgebed (*εὐχαριστία*) van die biskop (15) begin ook met ’n lofprysende, belydende aanroeping van die Almagtige God, die verhoorder van die gebede, en eindig met ’n doksologie (15.7). Ook die slotgebed (*ἐπεύχη*) is ’n grootse lofprysing en belydenis van die “onvergelyklike”, ewige en Almagtige God. Die bede is ’n kort gebed om bewaring, en ’n vraag dat God die versoeke van die gelowiges sal toestaan in soverre dit vir hulle nuttig is. Dit klink soos die “daaglikse” brood”, die *ἐπιούσιος* van die Onse Vader. Verder word ook verlossing van die bose gevra.

Opvallend in die liturgie is dat ’n aparte geloofsbelijdenis of simbool ontbreek. Die gees van die liturgie is egter anders. Dit is vanself een groot belydenis van die grootheid, majesteit en goedheid van God. Dit is een groot lofprysing van die alles oortreffende heerlikheid van die teenwoordigheid van God. As ’n aparte skuldbelydenis ontbreek, dan is dit weer omdat dit een groot belydenis bevat van die onwaardigheid, geringheid en sondigheid van die mens, wat Gods aangesig nader met diep ontsag.

Dit is ook opvallend dat die Onse Vader wat in die latere liturgieë voorkom nog ontbreek in die Klementynse liturgie. Op sigself is dit natuurlik ’n getuienis van die hoë ouderdom daarvan. Die vorm van hierdie “model-gebed”, wat begin en eindig met verheerliking van God en met sy kort kernagtige bedes om die daaglikse brood en verlossing van die bose, het ongetwyfeld sy stempel afgedruk op die vorm van hierdie gebede.

9 Die litanieë

Die sewetal gebede of oproepe tot gebede wat deur die diaken voorgedra word, het later die benaming litanie, ektenie, of sinapte gekry.⁶⁰ Diakensgebede, of liewer gebedsaanwysinge deur die diaken, is *διακονικά* genoem. Die diaken het programmaties die gebedstema of die verskillende behoeftes waarom gebed moet word deur die gemeente aangekondig, waarop die gemeente telkens geantwoord het met 'n *κυριέ ἐλέησον*, die eeue-oue gebedsroep uit die Psalme. Daarmee word die litanie 'n gemeenskaplike of ware gemeentegelied. Die gemeente het daar volle aandeel aan. As 'n mens dit 'n litanie noem, moet in gedagte gehou word dat die woord *λιτανεία* nog nie in die Klementynse liturgie voorkom nie en ook nie in die Nuwe Testament gebruik word nie. In die antieke Griekse wêreld is *ἡ λιτή* 'n gebed, 'n smeking wat veral in die eenvoud gebruik is vir gebede gerig aan die gode (vgl. Eur., *Suppl.* 262 *λιταί θεῶν*). Hiernaas is ook *λιτανεία* 'n smeking en die werkwoord *λιτανεύω* beteken om te bid.

Ignatius gebruik dit so (Ign., *Rom.* 4.2; Lightfoot, *op. cit.*, p. 121). Moontlik impliseer Justinus se "gemeenskaplike gebede" (1 *Apol.* 65; Goodspeed, *op. cit.*, p. 75) dat die gemeente geantwoord het op gebede wat deur die voorganger voorgedra is. Chrysostomus verwys ook na sulke *κοιναὶ εὐχαί* (Chrys., *Hom.* 78.3 in *Joh.*) wat tydens die misteries gedoen is, terwyl litanieë aangehef word (*λιτανεύοντες*) vir die siekes, vir oeste oor die hele wêreld, vir die land en die see.

Hoe dit ook al sy, die vorm waarin die gebede gedoen is en beantwoord is met 'n kort lofprysing of smeking, is van die mees argaïese vorme van godsverering wat ook verspreid onder die primitiewe volke voorgekom het.⁶¹ Dit is, so sê Evelyn Underhill,⁶² 'n eenvoudige en duidelike ontwerp om die aandag en gesamentlike godsdienstige handelinge van 'n groep wat sonder diensboeke of kennis van die ritueel is, te boei.

Al wat die gemeente hoef te weet en te doen, is die instemmende antwoord met die voorganger se gebed. In die sinagogale godsdienst is so 'n soort litaniegebed met verskillende voorbedes, na die Skriflesing, knielend gedoen.⁶³ Ook in Openbaring kom tussenwerpsels van die gemeente soos Maranatha ens. voor, wat ook later in die erediens van byvoorbeeld die *Didache* behoue gebly het.

Die litanieë van die Klementynse liturgie gebruik 'n wye reeks sinonieme om gebede te karakteriseer; net so wyd is die reeks behoeftes waarvoor tot God gebed word. In die meeste gevalle kom *δέησις* voor, wat reeds in die Nuwe Testament gebruik word vir 'n gebed of versoek in die wydste sin van die woord.⁶⁴ Dit was altyd 'n ware gebed

60 A. Baumstark, *op. cit.*, p. 45 en 75vlg.; F. Cabrol, *DACL* 9, pp. 1540–1571; F. Schmidt-Clausing, *RGG* 4, p. 387vlg.; Jungmann 1, *op. cit.*, p. 345vlg. en 430vlg.

61 F. Heiler, *Das Gebet. Eine religionsgeschichtliche und religionspsychologische Untersuchung*, München 1923, p. 55; *id.*, *Erscheinungsformen und Wesen der Religion* 1, Stuttgart 1961, p. 269.

62 E. Underhill, *Worship*, London 1937, p. 100.

63 J. M. Nielen, *Gebet und Gottesdienst im Neuen Testament*, Freiburg 1963, p. 309.

64 H. Greeven, *ThWb* 2, p. 40.

tot God vanuit 'n bepaalde konkrete situasie. Vir Paulus is dit voorbidding vir sy broeders. So is dit dikwels in die kerk gebruik in die sin van voorbidding. Dit word in die liturgie vesterk met *ἐκτενῶς* (ernstig, dringend), soos byvoorbeeld in 7.2.3.

Hiernaas kom ander woorde vir “gebed” voor soos *παρακλήσεις, ἰκεσία, αἰτήσεις, εὐχή, ἀξίω* ens. Om die verskillende betekenisskakerings daarvan weer te gee is besonder moeilik; almal druk ernstige smeking, dringende gebed of voorbidding uit.

Die eerste litanie betref die verskillende groepe soos die kategumene (6.5–8), die energumene (7.2–3), die doopkandidate (8.2–3), en die boetelinge (9.2–6) en dit raak hulle spesifieke omstandighede. Die gebede vir die behoeftes van die gelowiges (10.2–22) en die hele wêreld, ook vir die “wat buite” is, strek wyer. Die gemeente gee homself ten volle oor aan sy beskermers en bewaarder, God.

Die gebede van die liturgie (ook die van die biskop) word almal gerig aan God *δία Ἰησοῦ Χριστοῦ*, waarin ook die middelaarskap van Christus tot uitdrukking kom. Dit kom ook daarin tot uitdrukking dat Hy *ἀρχιερεύς* is (12.7; 12.30). Christus as middeelaar en hoëpriester ondersteun die gebed van die gelowiges.

Van vroeg af is die gebed direk aan God gerig, ook aan God deur Jesus Christus of selfs direk aan Christus. Die direkte gebed aan Christus onderstreep die Godheid van Christus. In die Klementynse liturgie is die gebed, direk gerig aan Jesus Christus, slegs in die biskopsgebed vir die energumene teenwoordig. Dit staan dus nie in die *missa fidelium* nie, maar in die *missa catechumenorum*.

10 Hemels-aardse liturgie

As die biskop die oproep doen om die “gedagtes na bo” te rig, antwoord die volk “ons het dit by die Heer” (12.5). Hiermee word die stemming aangedui waarin die gemeente in die eucharistie staan. *Πρός* met die akkusatief druk dikwels die plek uit waar iemand bly, “by hom tuis” of “in sy teenwoordigheid”. “By die Heer” is by God in die hemel, daar waar Jesus Christus is. Die nadertree voor God word beskryf met 'n Hebraïsme: met ontsag nader “voor die aangesig van die heerlikheid” (*πρόσωπον τῆς δόξης*). Die uitdrukking kenmerk die heerlikheid van die teenwoordigheid van God. In die erediens staan die gemeente as 't ware voor Gods troon.

Die baie doksologieë en die Trishagion spreek van die heerlike teenwoordigheid van God waardeur hemelse en aardse liturgie bymekaarkom. Die gemeente sing en loof saam met die ontelbare skares van engele, aartsengele, hemelse wesens, serafs en gerubs die driemaal heilige naam van God. Hier op aarde beleef die gemeente die *δόξα* net soos die engele rondom die troon dit beleef. Hier vorm dit in hulle geloof as 't ware 'n prelude tot die hemel.

As die biskop by die altaar staan, staan die ouderlinge aan sy linker- en regterhand soos eens die dissipels rondom Jesus gestaan het en in Openbaring die vier-en-twintig ouderlinge rondom die troon staan. Die biskop breek die brood en berei die wyn soos Jesus dit eens gedoen het en spreek die woorde uit wat Hy eens gespreek het. En hier is die bede dat die goeie God die gawes (offerhawes, maar ook lofoffers) sal

aanvaar deur die middelaarskap van Jesus Christus op die hemelse altaar asof dit 'n welriekende offergeur is (13.2). Ook hier word “aarde hemel en hemel aarde”.

Die hemels-aardse karakter van die liturgie is daarmee duidelik. Dit is egter nie eiesoortig aan die Klementynse liturgie nie, maar was reeds in die Jodedom 'n bekende gedagte.⁶⁵ Dit lê waarskynlik op die agtergrond van baie gedeeltes van Openbaring en so ken Johannes Chrysostomus die liturgiese praktyk van die kerk in sy tyd.

65 C. Thoma, *Biblisches Erbe im Gottesdienst der Synagoge* in H. H. Henrix, *Judische Liturgie. Geschichte, Struktur, Wesen*, Basel 1979, p. 58.

Kommentaar

Die diens (of mis) van die kategumene

Die eerste deel van die erediens het onder andere die Skriflesinge en prediking bevat. Dit was oop vir bywoning deur almal en is die diens of mis van die kategumene (*missa catechumenorum*) genoem. Dit het voortgegaan tot met die eintlike eucharistiese godsdienst wat eksklusief tot die gelowiges beperk is en die mis van die gelowiges (*missa fidelium* – 10.1) genoem is.

Die leesgodsdienst

CA 8.5; MPG 1, col. 1073 is 'n gebed of aanroeping (*Ἐπικλήσεις*) by geleentheid van 'n biskopswyding. Na die gebed, so word hier gereël, gee een van die aanwesige biskoppe aan die nuwe biskop 'n hostie in die hand en nadat hy die vredeskus ontvang het, word hy op die biskopstoel geïnstalleer. Daarna begin in 5.11 die gedeelte wat as die Klementynse liturgie bekend staan. Dit mag dus 'n spesiale viering wees wat op hierdie seremonie volg, maar aangesien 'n mens hier met 'n versameling te doen het, hoef dit nie die geval te wees nie. Die liturgie kon eenvoudig hier ingevoeg wees, sonder dat dit werklik verband hou met die voorafgaande. In die liturgie self kom niks voor wat herinner aan 'n wydingseremonie nie.

Die diens begin met die voorlesing van Skrifgedeeltes. Die eerste deel van die diens is later die voormis of leesgodsdienst genoem. Die Christelike kerk het hiermee aangesluit by die sinagogale praktyk.⁶⁶ Die verband met die Joodse godsdienst is baie duidelik sigbaar in die orde van die Skriflesinge in die Siriese liturgie. In die kerk van Antiochië is, soos eens in die sinagoge, 'n Skrifgedeelte gekies uit beide die Wet en die Profete. Twee Ou-Testamentiese gedeeltes word vandag nog gebruik in die leesgodsdienst van die Oos-Siriese mis. Hierby is dan in die Christelike gemeentes Skrifgedeeltes gevoeg uit die briewe van die apostels, asook uit Handeling en die Evangelies.

Die Skriflesing in die kerk is vroeg reeds waargeneem deur 'n voorleser (*ἀναγνώστης*) wat nie dieselfde persoon was as die liturgiese voorganger nie. In die tyd van Justinus was daar reeds voorlesers (1 *Apol.* 67.4; Goodspeed, *op. cit.*, p. 75). Tertullianus het Marcion verwyt (*de praescr.* 41) dat hulle 'n diaken het, wat "gister" nog 'n voorleser was. Dit toon dat die Marcioniete die voorlesersamp eenvoudig uit die kerklike praktyk oorgeneem het.

Reeds in die tweede eeu nC was dit 'n vaste amp in die kerk en wel die oudste onder die mindere ampte. In die Klementynse liturgie kom dit naas ander ampte voor in 10.10, 12.43 en 13.14. Die Skriflesing self is *ἡ ἀνάγνωσις* genoem en het hier moontlik uit vier of vyf verskillende gedeeltes bestaan: uit die wet, profete, briewe, Handeling en die Evangelies.

66 J. A. Jungmann, *op. cit.*, p. 501.

In Justinus, 1 *Apol.* 67; Goodspeed, *op. cit.*, p. 75 is dit die *ὑπόμνηματα*, die herinneringe of handeling van die apostels en die profete wat as Skriflesinge genoem word. In *CA* 2.57; *MPG* 1, col. 728B staan die instruksie dat die voorleser in die middel op 'n hoërige plek moet staan en dan die boeke van Moses ens. moet voorlees. Hiermee word die *bema* bedoel. Dit was 'n soort verhoog met 'n lessenaar wat die sentrum van die leesgodsdienst gevorm het (sien ook 6.2).

- (5.11) *ἀσπασάσθω ὁ χειροτονηθεὶς: ἀσπάζομαι* is om te groet of te verwelkom. Vergelyk met 11.8 en 11.9. Dit is die woord wat gebruik word in die openingsformules in briewe, byvoorbeeld van Ignatius, *Magn. Proem.* of ook aan die slot soos *Smyrn.* 12.1; 13.1. Die vorm van die groet wat hier gebruik word is dieselfde as in 2 Kor 13.13. Dit word hier begelei deur 'n groetgebaar waarin die hand uitgestrek word. *χειροτονέω* beteken letterlik die hand uitsteek. Die groet is waarskynlik uitgespreek deur die biskop of priester wat dan ook hierna die *λόγοι παρακλήσεως* uitspreek.

- (5.11) Die groet word gevolg deur 'n antwoord van die gemeente *καὶ μετὰ τοῦ πνεύματος σου* "en met u gees". Die gebruik van sulke akklamasies is deur die kerk uit die sinagoge geërf. Ook taalkundig verraa die uitdrukking "en met u gees", wat soms deur 'n Amen gevolg word, 'n Joodse agtergrond. Dit het sy parallel in Paulus, 2 Tim 4.21: *ὁ κύριος μετὰ τοῦ πνεύματός σου*. Vergelyk Filem v. 25; Gal 6.18.

- 5.12 *μετὰ τὴν πρόσρησιν: ἡ πρόσρησις* is 'n begroeting. Vergelyk hiervoor Chrys., *Hom.* 3.3 in *Matth.* en vir die begroeting in die liturgie *Hom.* 3.3 in *Col.*

προσλαλησάτω: προσλαλέω is toespraak of aanspraak. In Clem. Alex., *Strom.* 7.7; *MPG* 9, col. 456B het dit betrekking op die prediking (*ὁμιλία*). Dit is dan waarskynlik ook die prediking of die homilie wat hier bedoel word met "woorde van vermaning" (of van bemoediging – *λόγους παρακλήσεως*). Vergelyk 1 *Mac* 10.24; 2 *Mac* 15.11. Die prediking of homilie behoort tot die oudste gedeeltes van die erediens.⁶⁷ Die Bybellesinge in die sinagoge is gevolg deur kort verklarende toesprake.

Te Antiochië, in Pisië, is Paulus en Barnabas deur die raadslede van die sinagoge versoek om 'n "woord van bemoediging" (*λόγος παρακλήσεως*) tot die volk te rig na die voorlesing uit die Wet en die Profete. Van oudsher af staan dit daar as 'n onontbeerlike deel van die Sondagsgodsdienst.

Volgens Justinus (1 *Apol.* 67; Goodspeed, *op. cit.*, p. 75) het die voorganger nadat die voorlesing klaar was, die *νουθεσία* en *πρόκλησις* uitgespreek. Vergelyk ook Tert., *Apol.* 39; Eus., *HE* 5.20.6. Die biskop van die gemeente moes dus na die Skriflesinge die gemeente toespraak in die prediking, hoewel ook die presbiter kon preek. In die reël was dit egter die biskop.

⁶⁷ Jungmann, *op. cit.*, 1, p. 584vlg.

παρακαλέω beteken inroep, oproep, 'n beroep doen op of uiteindelik troos, vermaan of bemoedig. Dit kan ook versoek of bid beteken. Dit kan dus hier vertaal word met “woorde van vermaning” of “bemoedigende woorde”. In 6.1 word dit 'n *λόγος διδασκαλίας*, 'n lerende rede, genoem. Boodskap en onderlig gaan altyd saam in die prediking.

- 6.1 *ἐγὼ Ἀνδρέας ὁ ἀδελφὸς Πέτρου*: Petrus en sy broer Andreas staan eerste op die lys van apostels in Matt 10.2–4, asook in Luk 6.14–16. As eerste geroepe dissipel (Joh 1.40) het Andreas hoë aansien geniet. In Nuwe Rome aan die Bosporus is, in mededinging met Rome, Andreas beskou as stigter van die kerk aldaar. In 'n scholion by hierdie gedeelte, word in een van die manuskripte vermeld dat Andreas die Evangelie verkondig het onder die Skithiërs en Thra-kiërs; dat hy in Patrai in Griekeland gekruisig en begrawe is; ook dat sy oorskot later deur Konstantyn na Konstantinopel oorgebring is. Om hierdie liturgie voor te stel as woorde van Andreas is 'n poging om die gesag daarvan te benadruk.
- 6.2 Die Evangelie is van oudsher af staande aangehoor. In CA 2.57; *MPG* 1, col. 728 word voorgeskryf dat wanneer die Evangelie voorgelees word al die presbiteres, diakens en die hele volk moet staan. Miskien was dit ook tydens die biskop se preek die geval. Die diakensroep wat nou volg is gerig aan die hele gemeente wat op hierdie tydstip staan.
- (6.2) *ὁ διάκονος*: Die diaken het in die Ooste saam met die priester en die biskop in die erediens opgetree. Ook in die Weste was dit so, tot diep in die Middeleeue. In die Klementynse liturgie figureer die diaken dikwels. Hy kom dus hier direk na die homilie aan die woord. Vanaf die *bema* of verhoog (*ἐφ' ὑψηλοῦ τινος*), waarvandaan hy goed sigbaar is, tree hy op.
- Dit was die taak van die diaken om te sorg vir die uitstuur van verskillende groepe voordat die eintlike diens van die gelowiges en die eucharistie begin het. Die eerste uitsendingsroep betref *οἱ ἀκρωμένοι (ἀκρόαμαι)*.⁶⁸ Hulle is gewoon “toehoorders” wat gedurende die Skriflesinge in die erediens toegelaat is. Hulle staan hier saam met *οἱ ἀπίστοι*, die ongelowiges. Van hierdie “toehoorders” was sommige moontlik boetelinge. Persone wat in die tweede stadium van volle kerklike boetedoening verkeer het, is onder hulle gereken. Saam met die tweede groep, die “ongelowiges” dus, moes hulle die diens nou verlaat. Die uitstuur-formule is *μήτις τῶν ...* gevolg deur die betrokkenes, in die genetiese natuurlik.
- (6.2) Die eerste liturgiese handeling na die homilie was altyd ook die diens van die gebede.

⁶⁸ *ibid.*, p. 609; F. X. Funk, Die Katechumenatsklassen des christlichen Altertums, *Kirchliche Abhandlungen und Untersuchungen*, Paderborn 1897, pp. 209-241.

- 6.3 Ten opsigte van die erediens op die Sondag skryf Justinus alreeds dat hulle almal opstaan om gebede te doen na die toespraak van die biskop (1 *Apol.* 67; Goodspeed, *op. cit.*, p. 75). Die gebed na die homilie of na die Skriflesinge kom in al die liturgieë van die Ooste voor. As Augustinus baie van sy preke afsluit met die formule *Conversi ad Dominum*, het hy hierdie gemeenskaplike gebed of gebede in gedagte. Dit was ook in die Weste die geval.

Aanvanklik het die biskop die gebed gedoen, maar gaandeweg het die diaken hierin 'n baie meer prominente plek gekry. Hy het dan kort aanwysinge gegee vir die gebede wat ontwikkel het tot die sogenaamde litanie, ektenie of sinapte. Op elkeen van die bedes moes die gemeente antwoord met *κύριε ἐλέησον*, o Heer, ontferm U.

- (6.3) *Εὔξατε οἱ κατηχούμενοι*: Die woord *κατηχέω*, waarvan die woord kategumene⁶⁹ afgelei is, beteken om te onderrig. Hulle is dus die wat onderrig word in die leer van die kerk. Hierdie woord het reeds in die briewe van Paulus die tegniese betekenis van geloofsonderrig. Aanvanklik was daar waarskynlik geen vaste patroon van onderrig nie. In die tweede eeu het dit in die *Didache* se twee-weëstelsel vorm aangeneem. In die tweede eeu was daar reeds 'n vaste kategumenestand.

εὐχομαι is die mees omvattende term in Grieks vir die gebed.⁷⁰ Hiernaas kom voor *αἰτέω*, *ἐρωτάω*, *παρακαλέω* en *εὐχαριστέω*. Die kategumene moet bid dog ook die gelowiges moet in hulle gedagte of gemoed (*κατὰ διάνοιαν*) vir hulle bid: Heer, ontferm U.

Dit is interessant om hiermee 'n uitspraak van Chrysostomus te vergelyk (Chrys., *Hom.* 11.6 in 2 *Cor.*; MPG 61, col. 399sq.). Hy doen 'n beroep op die hele gemeente om vir die kategumene te bid, omdat hulle nog nie tot die liggaam van Christus behoort nie en nog nie deel kan hê aan die sakramente nie. Hulle besit nog nie die gebed wat deur Christus aan die gemeente gegee is nie, naamlik die Onse Vader. Hulle het die hulp nodig van ander wat reeds die mistagogie ontvang het. Daarom moet die gemeente vir hulle bid, dat hulle nie meer vreemdelinge moet wees nie en dat hulle lede van die gemeente kan word.

- 6.4 *κύριε ἐλέησον* is die bekende gebedsroep van die kerk⁷¹ wat terugdateer tot die vroegste tye en selfs ook in voor-Christelike tye voorgekom het. Ook die antieke wêreld het dit geken.⁷² Nog in die vyfde eeu vermaan 'n prediker in Alexandrië sy mense, omdat baie die gewoonte gehad het om voor die opkomende son te buig en te sê *ἐλέησον ἡμᾶς*.

Andersins lê die wortels daarvan in die Bybel. In die Psalms kom die vorm *ἐλέησον με κύριε* (*Ps* 6.3) of ook *κύριε ἐλέησον με* (*Ps* 40.5.11) meermale voor.

69 K. Janssen, *RGK* 3, p. 1189; H. W. Beyer, *ThWb* 3, p. 638vlg.

70 H. Greeven, *ThWb* 3, p. 774vlg.

71 Jungmann, *op. cit.*, 1, pp. 429–446.

72 F. J. Dölger, *Sol salutis*, pp. 60–103.

Die uitroep word ook meermale in die Evangelies gerig aan God of aan Jesus. Dit moes gevolglik spontaan op die lippe gekom het van die vroeë gelowiges. In die geskiedenis van die liturgie vind 'n mens dit ook in Jerusalem ongeveer 400 nC en wel in die *Perigrinatio Aethiopiae* 24; CSEL 39.72, waar berig word dat een van die diakens tydens die aandgebed 'n aantal gebede uitspreek, waarop 'n skaar van kinders antwoord met 'n *κύριε ἐλέησον*.

Dié gebedsvorm as sodanig word 'n litanie genoem, soos reeds gesê. ἡ *λιτανεία* is 'n smeking of 'n petisie.

- (6.4) *Διακονεῖτω δὲ ὑπὲρ αὐτοῖς*: “Laat hy bedien of dien om hulle ontwil.” *διακονέω* beteken “om te dien” en dan veral, om die spesifieke ampspligte van die diaken uit te voer, waaronder die voorlees van die voorgeskrewe gebede geval het.

- 6.5 *ἐκτενῶς* is afgelei van *ἐκτείνω* wat beteken om uit te strek en dan veral om die hande in die gebed uit te strek (vgl. 1 *Clem.* 2.3 *ἐξετείνετε τὰς χεῖρας ὑμῶν πρὸς τὸν παντοκράτορα θεόν*). Hierdie gebruik het sy stempel gelaat op die betekenis van *ἐκτενής* adjektief en *ἐκτενῶς* adverbium, wat dus beteken die “uitstrek” van die wilsbeweging, dus “ingespanne” of “aandagtig”, “ernstig” “dringend”. In die Septuaginta kom *ἐκτενῶς* drie keer voor en telkens het dit betrekking op die aandagtigheid van die gebed: 3 *Mac* 5.9 (*τούτων μὲν οὖν ἐκτενῶς ἡ λιτανεία ἀνέβαινεν εἰς τὸν οὐρανόν*); *Ion* 3.8 (*ἀνεβόησαν πρὸς τὸν θεὸν ἐκτενῶς*); *Ioel* 1.14. Dieselfde is die geval in die Nuwe Testament. In Hand 12.5 word gemeld hoe die gemeente “ernstig” (*ἐκτενῶς*) gebed het. Die Apostoliese Vaders gebruik die adjektief *ἐκτενής* vir die “ingespanne” lewenshouding van die Christene. Dit is later selfstandig gebruik as *ektenie*, 'n ander benaming vir hierdie gebedsvorm.

- (6.5) Die litanie vir die kategumene

παρακαλέω: Vergelyk nota by 5.12. Die woord se primêre betekenis is om in te roep of aan te roep, byvoorbeeld om hulp.⁷³ Dan is *παρακλήσις* aanroeping van God of van die gode in die gebed. In die Nuwe Testament vind 'n mens dit in verband met die biddende geroep om hulp, gerig tot Jesus en sy reddende mag (vgl. Matt 8.5; Mark 5.18). In Matt 26.53 druk dit die dringende gebed van Jesus tot die Vader uit. In die liturgie word dit dikwels gebruik (6.7; 7.2; 7.3; 9.2; 11.2 ens.).

ὁ ἀγαθός:⁷⁴ God word “die goeie” genoem. In die liturgie kom die Godspreekkaat verder nog net in die moontlik ingevoegde litanie (13.3) voor. In die Ou Testament is dit 'n basiese belydenis of lofprysing (*todah*): Loof die Here want Hy is goed. *ἐξομολογείσθε τῷ κυρίῳ ὅτι ἄγαθον* (1 *Par* 16.34; 2 *Par* 5.13; 2 *Esdr* 3.11; *Psalms* 117.1 ens.). Daarmee is die attribuut *ἀγαθός* vir God vroeg reeds in liturgiese verband gebruik. God word natuurlik ook in die Nuwe Testament “goed” genoem (Luk 18.19; Matt 19.17).

⁷³ O. Schmitz, *ThWb* 5, pp. 771–798.

⁷⁴ W. Grundmann, *ThWb* 1, pp. 10–18.

- (6.5) *φιλάνθρωπος*,⁷⁵ “mensliewend” ten opsigte van God, vind ’n mens nog in 7.2 en 9.5. Die adjektief en die selfstandige naamwoord *φιλανθρωπία* word dikwels gebruik vir die liefde van God vir die mense.

In die Septuaginta kom dit voor in 2 *Mac* 6.22; 3 *Mac* 3.18; 4 *Mac* 5.12 en *Sap* 1.6. In Tit 3.4 beskryf dit Christus se liefde vir die mense. Die Diognetus-brief (8.7) gebruik dit ook vir God se liefde: Hoe meer mensliewend God is, hoe goddeloser is die mense, word hier gesê.

Justinus praat ook van God se menseliefde of welwillendheid teenoor almal wat afstand doen van die kwaad (*Dial.* 107.2; Goodspeed, *op. cit.*, p. 223). Hy illustreer dit met die geskiedenis van Jona en die bekering van die inwoners van Nineve. ’n Mooi gedeelte oor die *φιλανθρωπία* van God, veral teenoor boetelinge, is te lees in Cyrillus van Jerusalem se tweede kategese (*de patientia*) 6sq.; *MPG* 33, col. 389sqq.

- (6.5) *εὐμενῶς εἰσακούση τῶν δεήσεων*: *εὐμενῶς* is adverbium van *εὐμενής* en dit kom nog weer voor in 9.5 en 12.39 terwyl *εὐμενής* in 6.8; 11.4 en 15.8 te vind is. In al hierdie gevalle druk dit ’n gesindheid van God teenoor die mense se houding en gawes uit. In klassieke Grieks is dit ’n vaste epitheton vir die gode wat gunstig, weldadig of goedgesind beteken. Dit is ook soms gebruik ten opsigte van die keiser of heerser. In die Septuaginta word dit gebruik in 2 *Mac* 6.29; 12.31 en 13.26. Die Hellenistiese Jodedom het dit in hierdie sin gebruik, soos Josephus, *Ant.* 1.98. Hier gaan dit om die gunstige aanvaarding van die offer of van gebede (12.39).

- (6.5) *εἰσακούση τῶν δεήσεων κτλ*: *εἰσακούω* kom slegs hier voor in die liturgie. Dit staan in ’n konstruksie met die genitief in die sin van luister na of verhoor. Dit kan ook deur ’n akkusatief gevolg word. In die Nuwe Testament kom dit slegs vier keer voor, telkens in die passief. In twee gevalle gaan dit om verhooring van gebede deur God, naamlik in Luk 1.13 (in die aankondiging aan Sagaria dat sy gebed verhoor is) en verder in Hand 10.31.

Dit is hier egter weer die Septuaginta wat die sterkste invloed gehad het. Anders as in die Nuwe Testament word dit hierin veelvuldig gebruik. Die Psalms bied die meeste vergelykingsmateriaal (o.a. *Ps* 4.2; 26.7; 27.2 ens.). *Ps* 39.2 is egter ’n duidelike parallel met hierdie sin in die liturgie: *εἰσηκούσεν τῆς δεήσεως μου*.

- (6.5) *τῶν δεήσεων*: Genitief na *εἰσακούση* van *ἡ δέησις*. Die Nuwe Testament gebruik *δέομαι* in die wye sin vir alle gebede.⁷⁶ Dit staan vir voorbidding en smeek-

75 J. A. Stoop, Filantropie in die vroeë Christendom, *Theologia Evangelica* 2, 1969, pp. 33-39; N. Egger, La philanthropie de Dieu chez les Pères grecs, *A. Seign.* 57, 1965, pp. 62-75; M. Zitnik, *Θεὸς φιλάνθρωπος* bei Joh. Chrysostomus, *Or. Chr. P.* 41, 1975, pp. 76-118.

76 H. Greeven, *ThWb* 2, p. 40.

gebede. ἡ δέησις is 'n versoek of 'n smeking en is daarom die eintlike woord vir voorbidding.

Chrysostomus skryf oor die intersessiegebede: Die eerste bede (ἡ πρώτη δέησις) is vol van deernis wanneer ons bid vir die energumene, die tweede wanneer ons bid vir die ander wat in boetedoening verkeer en die derde as ons bid vir onself (Chrys., *Hom. 71.4 in Matth. cf. Hom. 6.1 in 1 Tim.*).

προσδεξάμενος αὐτῶν τὴν ἰκέσιαν: “dat Hy hulle smeking aanvaar”. προσδεξάμενος is 'n verlede deelwoord van προσδέχομαι, wat in twee hoofbetekenisse voorkom: aanneem of aanvaar en verwag. Die Nuwe Testament gebruik die woord meesal in die tweede betekenis.

- (6.5) Ook hier weer is dit in die Septuaginta waar die eerste betekenis oorheers en waarin dit hier in die liturgie voorkom. In die Septuaginta staan dit meesal in kultiese verbande met betrekking tot die aanvaarding van offerandes (*Ez* 20.40) en van gebede (*Ps* 6.10). Justinus het die woord ook gebruik om die aanvaarding van offerandes uit te druk (*Dial.* 117.2; Goodspeed, *op. cit.*, p. 234).

τὴν ἰκεσίαν: In die Septuaginta vind 'n mens die woord ἰκεσία in 2 *Mac* 10.25 as 'n smeking wat gerig is aan God. Vergelyk ook 2 *Mac* 12.42. In die Nuwe Testament kom slegs die sinoniem ἰκετήρια saam met δέησις vir Jesus se “smeking” (*Heb* 5.7) voor. In die vroeg-Christelike literatuur is dit skaars en in die liturgie kom dit slegs hier voor, ook in die betekenis “smeking” of “versoek”.

- (6.5) ἀντιλαμβάνεται van ἀντιλαμβάνω wat letterlik beteken “ontvang in stede van”; dog in medium kan dit ook beteken om te help (met genitief hier αὐτῶν). Die sinsnede beteken dus “help hulle”. Dit staan ook in 15.8 waar gebed word om Gods hulp. In die Nuwe Testament kom dit drie keer so voor. In *Luk* 1.54 staan dit in 'n aanhaling uit *Is* 41.9. Verder kom dit voor in *Hand* 20.35 ten opsigte van hulp aan die armes en in 1 *Tim* 6.2 in die betekenis “ontvang” of “voordeel trek”.

Die liturgie sluit hier egter weer by die Septuaginta se taalgebruik aan. Ook weer is dit die Psalms wat deurslaggewend is. In die Psalms word dikwels so gebed om hulp (*Ps* 40.13; 118.116; 138.13 ens.). Let veral op *Ps* 118.116: ἀντιλαβοῦ μου κατὰ τὸ λόγιον σου. In die latere liturgie het die woord baie bekend geword in die uitroep ἀντιλαβοῦ, σῶσον, ἐλέησον (*Lit. Chr.*, Antoniadis, *op. cit.*, p. 17).

- (6.5) δὲ αὐτοῖς τὰ αἰτήματα τῶν καρδιῶν αὐτῶν kom net so uit *Ps* 36.4. τὰ αἰτήματα is versugtinge of begeertes. Dit word egter bepaal tot “wat nuttig is” (πρὸς τὸ συμφέρον). Vergelyk *Deut* 23.7.

τὸ εὐαγγέλιον τοῦ Χριστοῦ αὐτοῦ: Objektiewe genitief: die Evangelie aangaande sy Christus (of Gesalfde). Die vorm “sy Christus” is kenmerkend van die liturgie en dui op die hoë ouderdom daarvan. Vergelyk in dié verband met die inleiding, p. 75.

φωτίση αὐτοὺς καὶ συνετίση: Die werkwoord *φωτίζω* beteken om te verlig. Dit is 'n woord wat veral met die doop geassosieer word. Vergelyk in hierdie verband die opmerking by 8.2. Dit sluit hier veeleer weer by die Septuaginta aan waar die woord ook verskeie kere gebruik word.

συνετίζω is weer eens 'n Septuaginta-woord wat beteken om insig te gee of verstandig te maak. Dit kan ook gewoon onderrig beteken. Die woordpaar staan saam in *Ps* 118.130: *ἡ ζηλώσις τῶν λογῶν σου φωτίζει καὶ συνετελεῖ νηπίους*. Die liturgie sinspeel direk op hierdie vers.

- (6.5) *παιδεύση αὐτοὺς τὴν θεογνωσίαν*: Leer hulle Godskennis. *θεογνωσία* is Godskennis wat volgens 12.18 ook uit ingebore sade (*σπέρματα τῆς θεογνωσίας*) voortkom. In die Septuaginta en die Nuwe Testament kom die woord nie voor nie, maar wel *γνώσις* of *ἐπίγνωσις* (in *Prov* 2.5 en *Os* 4.1). Vergelyk ook *Rom* 11.33 en *2 Kor* 10.5. In die Ou Testament beteken Godskennis veral bekendheid met die eise, gebooie en dade van God, dog nie van sy ewige wese nie. In die Joodse liturgie, en in die besonder in die vierde bede van die *Schemone Esreh*, het die Joodse gemeente God gedank vir die kennis wat Hy hulle gegee het. Die Christelike liturgie het dit oorgeneem. In *Did.* 9.1vlg. word saam met die breek van die brood en die drink van die wyn gedank vir die kennis wat God die gemeente deur Jesus Christus gegee het. In *CA* 7.33–39 kom die kennis-element meermale voor.

- (6.5) As in *CA* 7.33; *MPG* 1, col. 1024D gesê word dat God aan elke mens deur ingebore kennis en natuurlike onderskeidingsvermoë getoon het dat die besit van rykdom nie ewigdurend is nie, lê hierin reeds Stoïsynse invloed opgesluit, net soos in die “sade van Godskennis” in 12.19. Andersyds word in *CA* 2.26; *MPG* 1, col. 668B die ouderlinge die leermeesters van Godskennis genoem en dan bedoel dit algemene kennis in verband met die Christendom. Die betekenis van die woord is hier en in 6.5 minder Hellenisties van aard, omdat dit saamhang met die kennis van Gods gebooie en insettinge, soos wat in die kategetiese geleer word.

Eusebius gebruik die woord as 'n sinoniem van *εὐσεβεία* (*HE* 10.4.10; Schwartz, *op. cit.*, p. 373) as hy Jesus die “instrukteur (*εἰσηγητής*) en leermeester van die ware godsdiens” noem.

- (6.5) *διδάξη αὐτοὺς τὰ προστάγματα αὐτοῦ καὶ τὰ δικαίωματα*: In die Septuaginta staan *τὰ προστάγματα* in *Exod* 20.6 en *Deut* 5.10 vir die gebooie van God wat onderhou moet word. *τὸ δικαίωμα* is eerstens 'n regsgrond of regspraak en tweedens 'n regsoorkonde. Dit kan ook 'n regsbepaling, verordening of strafuitspraak beteken. In die Septuaginta kom die betekenis regsbepaling oorweldigend voor. Dit staan hier vir die meer algemene bepalinge oor kultiese en sedelike sake teenoor *προστάγμα*.

In die Nuwe Testament oorheers hierdie betekenis ook (*Rom* 2.26; *Heb* 9.1 ens.). In die Apostoliese Vaders dui dit meesal ook voorskrifte en bepalinge

aan. Die woordpaar *προστάγματα καὶ δικαιώματα* staan so veral in Esegïel, byvoorbeeld in 18.9; 20.19; 43.11. *Esech.* 20.11 kon moontlik hierdie bede geïnspireer het: *καὶ ἔδωκα αὐτοῖς τὰ προστάγματα μου καὶ τὰ δικαιώματα μου ἐγνώρῃσα αὐτοῖς.*

Dit het vroeg reeds deel uitgemaak van die liturgiese taal. Dit kom byvoorbeeld reeds so voor in liturgiese gedeeltes van die eerste Klemensbrief (1 *Clem.* 2.8; Lightfoot, *op. cit.*, p. 6; 58.2; *ibid.*, p. 36).

- (6.5) *ἐγκαταφυτεύσῃ ἐν αὐτοῖς τὸν ἀγνὸν αὐτοῦ καὶ σωτήριον φόβον: ἐγκαταφυτεύω* is implant. Vergelyk byvoorbeeld *Clem. Alex., Prot.* 2; *CGS*, p. 12. Die vrees van, of liever ontsag vir, die Here (*ὁ φόβος κυρίου*) word ook in *Ps* 18.10 *ἀγνός*, “rein” genoem. Die adjektief *σωτηρίος* heilsaam, reddend, kom in die Septuaginta voor in *Sap* 1.14 en *Am* 5.22. Die neutrum *τὸ σωτήριον* as “heil” word hier dikwels gebruik. In die Nuwe Testament verskyn die woord slegs in *Tit* 2.11. Die liturgie gebruik hierdie neutrum in 9.5.

- (6.5) *διανοίξῃ τὰ ὦτα τῶν καρδιῶν αὐτῶν:* Dié uitdrukking mag aansluit by *Hand* 16.14 waar vertel word van Lidia wie se hart die Here ontvanklik gemaak het. Hier staan egter nie “ore van die hart” nie. *τὰ ὦτα* (*τὸ οὖς*) kan figuurlik slegs die woord “hart” versterk sodat dit die “binneste, die dieptes” van hulle harte bedoel. Dit het natuurlik ook ’n letterlike fisiese konnotasie. Die medikus Galenus (131–200 nC) gebruik die uitdrukking *τὰ ὦτα τῆς καρδιάς* vir die voorkamers, die *auricula* van die hart. In die antieke wêreld was die hart die eintlike orgaan van die Godskennis. Dit is beskou as die innerlike orgaan wat die bo-aardse kon aanskou.

Chrysostomus kommentareer dié sinsnede in die liturgie (*Chrys., Hom.* 2.6 *in ep. 2 ad Cor.*; *MPG* 61, *col.* 399): Die ore van hulle harte is nog geslote en toegestop. Dit bedoel nie die uiterlike ore nie, maar die van die verstand, want hulle het nog nie die onuitspreeklike misteries aangehoor nie; hulle staan nog verwyderd daarvan en al sou hulle dit hoor, sal hulle dit nie verstaan nie; dit alles het begrip nodig. Die kategumene leer om nie van mense alleen te hoor nie, maar van bo uit die hemel, soos *Is* 50.4.5 reeds gepraat het van die direkte onderrig van die gelowige deur God self.

πρὸς τὸ ἐν τῷ νομῷ αὐτοῦ καταγίνεσθαι ἡμέρας καὶ νυκτός: Die sinsnede “om dag en nag in sy wet te verkeer” stam uit *Ps* 1.2: *ἐν τῷ νομῷ αὐτοῦ μελετήσει ἡμέρας καὶ νυκτός.*

- 6.6 *βεβαιώσῃ αὐτοὺς ἐν τῇ εὐσεβείᾳ:* Die werkwoord *βεβαιάω* beteken om vas op die voete te staan, te versterk, te bevestig en om vas te maak. In hierdie betekenis kom dit nog vier keer voor in die liturgie 10.13; 12.39; 13.8; 15.5. Ook hier weer is die Psalms die model (*Ps* 40.13 en *Ps* 118.28).

ἡ εὐσεβεία⁷⁷ is 'n veelgebruikte woord en begrip in die Klementynse liturgie en dit kom sowat twaalf keer voor. Die woord druk die eerbiedige houding uit van mense teenoor die gode, hulle ouers, die vaderland of ten opsigte van die dooies.

In die Septuaginta word dit met 'n sedelike inhoud gevul en is dit 'n uitdrukking van die wetsgetroue Joodse vroomheid (*Prov* 13.11; *Ecccl* 3.16; *Sir* 49.3). In hierdie sin is dit oorgeneem in die tweede Petrusbrief waar dit 'n sedelik goeie lewe uitdruk. In die Pastorale briewe, 1 Tim 2.2; 2 Tim 3.12; Tit 2.12, dui dit meer die vrome, daaglikse verering van God as die Skepper van alle mense aan.

By die Apostoliese Vaders neem dit slegs in die twee Klemensbriewe 'n belangrike plek in. In 1 *Clem.* 1.2 dui dit die hele lewenswyse van die gemeente aan as “vroom en Godwelgevallig”. In 2 *Clem.* 19.4 staan dit vir die algemene kenmerk van Christenskap. Die begrip het al hoe meer in die rigting ontwikkel van “godsdienste” as uitdrukking van vroomheid.

Die sinoniem *θεοσεβεία* staan in die Nuwe Testament slegs in 1 Tim 2.10 en is in die Diognetusbrief byvoorbeeld gewoon 'n uitdrukking vir “godsdienste”. Ter onderskeiding van *εὐσεβεία* en *θεοσεβεία* in die vroeg-Christelike literatuur kan gesê word dat *θεοσεβεία* meesal beteken “die Christelike of Joodse godsdienste” terwyl *εὐσεβεία* “godsdienste” in die meer algemene en formele sin van Godsverering is. Die woord godsvrug (7.2; 12.17; 12.13 ens.) sluit hierdie betekenis in.

Aan hierdie twee woorde het die vroeg-Christelike skrywers 'n totaal ander inhoud gegee as wat dit in die Klassieke taalgebruik gehad het. Hulle het hierin veral onderwerping aan die wil van God gesien en dit was vreemd vir die antieke begrip. Eusebius (*Praep. ev.* 1.1.43) definieer *εὐσεβεία* as 'n toekering tot God en 'n lewenswyse wat daarby pas. Dit is meesal ook nog in tweërlei sin verstaan.

Dit is in verband gebring met kennis en het sinoniem geword van Godskennis. Andersyds weer het dit ook die etiese inhoud behou. In Justinus staan *εὐσεβεία* en *δικαιοσύνη* (geregtigheid) dikwels naasmekaar (*Dial.* 4.45, 46, 47, 52 ens.). Dit is ook met ander deugde verbind en uiteindelik met weldadigheid en Christelike barmhartigheid.

- (6.6) *ἐνώση καὶ ἐγκαταριθμύση αὐτοὺς τῷ ἁγίῳ αὐτοῦ ποιμνίῳ*: Die woord *ἐνώω* is in die Klementynse liturgie belangrik. Dit kom nog vier maal verder voor: 6.13; 8.2; 9.3; 15.3 en beteken “een maak met”, “verenig”. Dit druk dus inskakeling in die gemeente uit. Hoewel dit geen Nuwe-Testamentiese woord is nie, kom dit verskeie kere in die patristiek voor. Basilius, *ep.* 28.3; *MPG* 32, *col.* 309 onder andere sê dat “ons verenig word deur die band van liefde”.

77 D. Kaufmann-Bühler, *RAC* 4, p. 986vlg.; W. Foerster, *ThWb* 7, pp. 175–184.

Ook die latere liturgie het dit behou (*Lit. Jac.*, Antoniadis, *op. cit.*, p. 289: *ἵνα ... ἐνῶθωμεν ἀλλήλοις τῷ τῆς ειρήνης καὶ τῆς ἀγάπης συνδέσμῳ*).

ἐγκαταριθμέω beteken “te reken tot of te tel onder”. In die Nuwe Testament is dit nie bekend nie. Slegs *καταριθμέω* met dieselfde betekenis staan in Hand 1.17. Vergelyk hier Cyr. Hier., *Cat.* 1.2; *προσελθέτε εἰς τὴν μυστικὴν σφράγιδα συγκαταριθμήτε τῇ ἀγίᾳ καὶ λογικῇ τοῦ Χριστοῦ ποιμνῇ*. Die woord *ποιμνίον* (kudde) kom natuurlik dikwels in die Nuwe Testament voor as beeld van die eskatologiese Godsvolk en in die Johannes-evangelie staan dit in die plek van die ontbrekende *ἐκκλησία*.

- (6.6) *καταξιώσας αὐτοὺς τοῦ λουτροῦ τῆς παλιγγενεσίας*: Die werkwoord *καταξίω* met genitief, wat beteken “waardig ag” of “waardig maak”, kom minstens elf keer in die liturgie voor. Dit impliseer menslike onwaardigheid wat deur God self verander word.

Die bede is dan hier dat die kategumene waardig gemaak word aan die doop, wat met Tit 3.5 beskryf word as ’n bad van die wedergeboorte (*λουτρὸν τῆς καλιγγενεσίας*). Die doop word dan ook beskryf as “’n kleed van onsterflikheid”. *ἔνδυμα τῆς ἀφίθαρχίας*; *τὸ ἔνδυμα* is ’n kleed. Die uitdrukking kom slegs hier voor in die liturgie.

As ’n beskrywing van die doop is dit nie in die Nuwe Testament bekend nie. Dit word in eskatologiese verband gebruik in 1 Kor 15.53–54.

- (6.6) By skrywers soos Irenaeus, Clemens van Alexandrië en andere word die doop meermale so beskrywe. Cyrillus van Jerusalem noem die doop in sy Prokatege-se *παλιγγενεσία ψυχῆς*, “wedergeboorte van die gees” en *’ν ἔνδυμα φῶτεινον*, ’n “ligtende kleed”. Dan vermaan hy elders: “Dra die kleed van onsterflikheid in goeie werke” (Cyr. Hier., *Cat.* 15.16; *MPG* 33, col. 907). Gregorius van Nazianse *Orat.* 40.4; *MPG* 36, col. 631 som die benaminge vir die doop op as ’n gawe, as charisma, doop (*βαπτίσμα*), salwing, verligting, kleed van onsterflikheid, bad van die wedergeboorte, seël en alles wat kosbaar is.

In die Griekse teologie van die vierde eeu was dit die opvatting dat die doop naas vergewing van sondes ook ’n nuwe lewe en onsterflikheid, deur die werking van die Heilige Gees meebring. Dit sluit aan daarby dat die “kleed van onsterflikheid” hier ook omskryf word as een van die “ware lewe” (*τῆς ὄντως ζωῆς*).

- (6.6) *ῥύσεται δὲ αὐτοὺς ἀπὸ πάσης ἀσεβείας*: Die werkwoord *ῥύομαι*⁷⁸ beteken “beskut”, “beskerm”, “red” en “bevry”. Dit is ook weer ’n besondere Septuaginta-woord. In die betekenis “red” of “bevry” kom dit telkens weer voor in die Psalms (*Ps* 6.5; 7.2; 16.13 en talryke ander plekke). ’n Moontlike Ou-Testamentiese parallel met hierdie bede van die liturgie is *Ps* 16.13: *ῥῦσαι τὴν ψυχήν μου*

78 W. Kasch, *ThWb* 6, pp. 999–1004.

ἀπὸ ἀσεβοῦς, “red my siel van die goddelose” (maar nie “van goddeloosheid” ἀσεβείας nie). Die tweede moontlikheid is *Is* 59.20: ἤξει ἕνεκεν Σιων ὁ ἑνόμενος καὶ ἀποστρέψαι ἀσεβείας ἀπὸ Ἰακωβ, wat in *Rom* 11.26 gesitêr word.

Die woord ῥύομαι kom in die Nuwe Testament natuurlik ook voor in die bekende bede van die Onse Vader, “verlos ons van die bose”. Septuaginta-taalgebruik, dog moontlik ook die Onse Vader, het dan meegewerk daartoe dat die doop hier beskryf word as ’n bevryding uit goddeloosheid.

Ook ἀσεβεία kom veel meer in die Septuaginta voor as in die Nuwe Testament waar dit slegs ses maal gebruik word (*Rom* 1.18; 11.26; 2 *Tim* 2.16; *Tit* 2.12; *Jud* 15 en 18). Daarenteen staan dit in sowat agt-en-sestig plekke net in die kanonieke boeke van die Septuaginta. Dit beteken goddeloosheid, iets wat teen Gods wil en wet gepleeg word.

- (6.6) μὴ δῶ τόπον τῷ ἀλλοτρίῳ κατ’ αὐτῶν: God word gevra dat Hy geen plek of geleentheid gee vir die “vyand” teen hulle nie. Met die voorgaande in gedagte laat dit mens dink aan die volgende bede van die Onse Vader: Lei ons nie in versoeking nie. ὁ τόπος is ’n plek, woonplek of stad. Dit kom egter ook voor in die betekenis “geleentheid” of “aanleiding”.⁷⁹ Latyn ken ook so ’n betekenis van die woord *locus*. Dit kan “plek” beteken, dog ook “geleentheid” of “aanleiding”, byvoorbeeld *locus peccandi* Terent., *Andria* 233. Op hierdie wyse kry ’n mens dan die uitdrukkings τόπον λαμβάνω “ek neem my kans waar” en τόπον δίδωμι “ek gee ’n geleentheid of aanleiding”. In die Septuaginta kry ’n mens dikwels die uitdrukking “plek gee aan” in hierdie betekenis (veral in *Sir* 4.5; 13.22; 19.17; 38.12).

In die Nuwe Testament vind ’n mens die uitdrukking in *Rom* 12.19 en *Ef* 4.27 (Julle moet aan die duivel geen plek of vatkans gee nie).

- (6.6) ἀλλότριος (adj.) is “wat aan ’n ander behoort”, “vreemd” en ook “vyandig”. ὁ ἀλλότριος is daarom “’n vyand”. In dié liturgie kom dit, behalwe hier, nog voor in 7.2; 7.8; 12.47 en 15.8. In al hierdie gevalle word met “die vyand” die duivel bedoel. In *Matt* 13.24vlg. en *Luk* 10.19 word die duivel ook “die vyand” genoem maar dan word die woord ἐχθρός gebruik. 1 *Pet* 5.8 noem die duivel die teëstander ἀντιδικός. Justinus praat van die demone as “vyandige geeste” (*Dial.* 30.2; Goodspeed, *op. cit.*, p. 124). Chrysostomus verklaar dit op ’n interessante wyse (*Chrys., Hom. 2 in 2 Cor.*): Die vyand word ὁ διάβολος genoem, omdat hy God aanstig of belaster teen die mense, die mense teen God en uiteindelik ons mense teen mekaar.

καταρίσῃ δὲ αὐτοὺς κτλ: Vergelyk 2 *Kor* 7.1 waarvan hierdie sinsnede ’n aanhaling is.

⁷⁹ H. Köster, *ThWb* 8, p. 189.

- (6.6) *ἐνοικήσῃ ἐν αὐτοῖς κτλ* kom uit 2 Kor 6.16 wat weer 'n sitaat is uit *Lev* 26.11, "God sal wandel onder sy volk". Dit word hier egter verbind met Christus. Die bede is dat God by hulle teenwoordig sal wees "deur sy Gesalfde".

εὐλογήσῃ τὰς εἰσόδους αὐτῶν καὶ τὰς ἐξόδους: Die "ingange" en "uitgange" herinner aan *Ps* 120.8. Dit word ook in 15.8 gebid om die bewaring van die ingange en die uitgange en dan is dit nader aan die Psalm. Hier word gebid om "seën" oor die ingange en uitgange.

- (6.6) *εὐλογέω*:⁸⁰ Die woord verkry sy betekenis vir 'n groot gedeelte uit die Hebreeus. In gewone Grieks beteken dit om van iemand "mooi" of goed te praat en dus om te loof, te prys en te roem. In die Jodedom het die begrip "seën" gegroei. Met bepaalde handeling is heil, krag en lewe aan persone oorgedra. In die kultus het die volk keer op keer die seën ontvang. Dit gaan terug op die Aäronitiese seën *Num* 6.22–26 wat 'n vaste formule geword het. In die sinagoge is die priesterlike seën voortgesit.

Hiernaas egter, is in die Septuaginta die woord *εὐλογέω* ook gebruik in al die formules wat begin met 'n lofprysing van God. Die Hebreeuse *baruk* is weergegee met *εὐλογήτος*. Sulke lofprysinge of *berakoth* het veelvuldig in die Joodse erediens voorgekom. Die Nuwe Testament het die gebruik oorgeneem sodat *εὐλογέω* die twee betekenisse behou het, naamlik "seën" en "loof of prys". Albei hierdie betekenisse is ook in die liturgie te vind. In die onderhawige bede is dit duidelik "seën". Dit kom egter nog verder voor in 7.3; 7.6; 8.5 en ander plekke waarin die konteks telkens die betekenis moet bepaal.

- (6.6) *κατενύνη αὐτοῖς τὰ προκείμενα κτλ*: Die werkwoord *κατενύνω* beteken om reguit te maak of te lei. In *Ps* 89.17 word gebid dat God die werke van ons hande bevestig. Die Grieks gebruik hier *κατεύθυνον*, "maak reguit". Die liturgie het egter nie "die werke van hulle hande nie" maar *τὰ προκείμενα*. Die werkwoord *προκείμεαι* beteken om "iets voor iemand te sit" of "n voorstel te maak". Hier beteken die uitdrukking dus voorgenome take of beplande werke. Elders in die liturgie (12.39; 13.10) het dit betrekking op die eucharistiese gawes en hier op voornemens. Vir "nuttig" sien nota by 6.5.

- 6.7 *ἔτι ἐκτενῶς ὑπὲρ αὐτῶν ἱκετεύσωμεν κτλ*: Die dringende smeking van die gemeente (*ἱκετεύω*) is nou dat die kategumene vryspraak of vergewing (*ἄφεσις*) mag verkry van sondes (*πλημμελημάτων*). Die woord *πλημμελήμα* vir sonde is buitengewoon. Dit kom verder ook nog in 6.8 en in 15.2 voor. *πλημμελεία* is eintlik 'n musiekterm (*πλημμελής* is "van die wysie af" of "vals"). Isocrates 89D gebruik dit vir "onregverdige wins"; Aeschines gebruik die sinoniem *πλημμέλημα* (68.35) vir "n oortreding teen die gode".

In die Septuaginta vind 'n mens *πλημμελεία* dikwels vir "sonde" "oortreding" (2 *Esdr* 10.19; *Ier* 2.5; *Dan* 9.7). Die Nuwe Testament ken die gebruik van

80 H. W. Beyer, *ThWb* 2, p. 751vlg.

die woord nie. In die patristiese literatuur is dit egter ook 'n sinoniem vir *παραπτῶμα* (bv. 1 *Clem.* 60.1). Die sinoniem *πλημελλήμα* het in die latere Griekse liturgie behoue gebly.

- (6.7) *διὰ τῆς μνήσεως*: Die vergewing van sondes kom “deur die *μνήσις*” (inwyding). Dit is natuurlik 'n verdere term vir die doop. Dit word op dié wyse nog verder in 6.13 en 15.5 gebruik. Die woord as sodanig is afkomstig uit die misteriegodsdienste waar dit “inwyding” in die geheimenisse van Demeter te Eleusis en ook die van Dionisius of Isis beteken. Die werkwoord *μνέω* wat hiermee saamhang, kom in die liturgie in 8.2 en 8.5 voor in verband met die doop. Vergelyk 3 *Mac* 2.30: *ἐν ταῖς κατὰ τὰς τελέτας μεμνημένοις ἀναστρέφεισθαι*. Albei hierdie woorde ontbreek in die Nuwe Testament. Hulle is egter albei oorgeneem in die vroeg-Christelike literatuur om daarmee die doop as 'n “nuwe begin” voor te stel.

Dit is opmerklik dat die latere liturgieë nie hierdie woorde oorgeneem het van die Klementynse nie. Dit is moontlik juis toe te skryf aan die assosiasie van die woorde met die heidense godsdienste, wat hulle minder aanvaarbaar gemaak het in latere tye.

- (6.7) *ἀξιωθῶσι τῶν ἁγίων μυστηρίων*: Die woord *τὸ μυστήριον*⁸¹ beteken basies “dit waaroor geswyg moet word”, “'n geheim”. Dit het die benaming geword vir die talryke misteriekultusse wat bestaan het vanaf die sewende eeu vC tot in die vierde eeu nC. In die misteriegodsdienste is die lotgevalle van 'n godheid in 'n kultiese drama deur 'n groep “ingewydes” voorgestel. Van die belangrikste bronne hiervoor is vir die oudstes die Eleusiniese, die Homeriese Himne oor Demeter, en vir die jongere Isismisteries Plutarchus se *de Iside et Osiride*. Die wat aan die misteriehandelinge wou deelneem, moes 'n inwyding ondergaan. Hulle is *μύσται* genoem en heil is aan hulle belowe. Die heilige geheim van die misteriehandelinge was juis die ingewyde verbinding tussen die lyden- de godheid en sy inwydelinge.

Die woord is reeds in die Septuaginta gebruik (in *Dan* 2.18.19.27.28 ens.). Daar is dit die woord vir 'n geheim, die dieperliggende waarheid in die droom van Daniel. Vergelyk ook *Dan* 4.6. In die Nuwe Testament kom dit voor in die gelykenis van die saaiër en sy verklaring (Matt 13.11 en Luk 8.10): die “misterie” of die “heilsgeheim” van die Koninkryk van God.

In die Pauliniese en deutero-Pauliniese briewe kry die begrip *μυστήριον* 'n vaste verband met die Christus-kerugma. Om Christus as die Gekruisigde te verkondig, is dieselfde as om die “misterie” van God te predik: 1 Kor 2.1.

Ook reeds hier in die Bybel is die term uit die wêreld rondom die Christendom oorgeneem en met 'n totaal nuwe inhoud gevul. By die Apostoliese Vaders is die woord ook enkele kere te lees. Ignatius, *Magn.* 9.1 noem die dood en

81 G. Bornkamm, *ThWb* 4, pp. 809-834.

opstanding van Christus 'n *μυστήριον*. In *Trall.* 2.3 word die diakens *διάκονοι τῶν μυστηρίων Ἰησοῦ Χριστοῦ* genoem. Aangesien hy hier na die tafelbediening deur die diakens verwys, kan 'n mens 'n verband met die sakramente vermoed.

Sedert die vroeë apologetiek het die term groeiende betekenis gekry en in die konfrontasie met die misteriegodsdienste al hoe meer 'n teologiese en liturgiese sentrale begrip geword. Dit is nog vir die heidense misteriekultusse gebruik, dog ook in Christelike verband het dit die betekenis gekry van die "heilsgeheime", die "heilsfeite" van die dood en opstanding van Christus (Just., 1 *Apol.* 13; *Dial.* 74.91).

Tweedens het dit die woord geword vir die Ou-Testamentiese figure en gebeurtenisse waarin verborge heenwysinge na Christus gesien is. Dit het uiteindelik die vaste benaming geword vir die sakramente. Die Latynse weergawe daarvan was *sacramentum*. Reeds Justinus (1 *Apol.* 66) en Tertullianus (*Praescr. haer.* 40 en *De bapt.* 2) het die heidense misteries met die Christelike sakramente vergelyk. In die vierde eeu het die Christelike sakramentsbegrip sy beslag gekry en misterierme soos hierbo genoem, het hulle weg in die taal van die vroeë Christene gevind. Hulle is telkens met 'n nuwe inhoud gevul.

Die verband tussen heilsfeite en sakramente kom ook daarin tot uitdrukking dat albei *μυστήρια* genoem word. In die onderhawige teks kan dit net sowel "heilsgeheime" wees waaraan die kategumene waardig gemaak moet word as aan die "sakramente".

Die belang van die begrip is onder aandag gebring en beklemtoon deur Odo Casel,⁸² wat verbonde was aan die abdy Maria Laach en sy doktorale proefskrif geskryf het oor die eucharistieleer van Justinus die martelaar. In die sentrum van Casel se gedagtes staan die Christus-"misterie" wat deur die sakrament tot kultiese misterie gemaak word.

- (6.7) καὶ τῆς μετὰ τῶν ἀγίων διαμονῆς: Die betekenis van ἡ διαμονή is "duur", "permanensie" en in 'n meer konkrete sin "'n rusplek" of "verblyfplek". Dit kan dus ook "verblyf by" en "verkeer met" beteken. Die uiteindelige bestemming van die kategumene is hulle plek saam met die "heiliges". Die ἀγίοι is hier gewoon die gelowiges soos in Ign., *Smyrn.* 1.2 en Just., *Dial.* 139.4.

Trouens, reeds in die Nuwe Testament is die gelowiges "die heiliges" genoem (Hand 20.32; Ef 1.18; Kol 1.12). Verkeer met die heiliges is dus 'n ander manier om te praat van die gemeenskap van die gelowiges.

- 6.8 ἐγείρεσθε οἱ κατηχούμενοι: Die diaken roep nou die kategumene op om op te staan en self te bid. Hy gee kortliks aan wat die inhoud van hulle bede moet wees.

82 P. Viktor Warnach, *Odo Casel OSB. Das christliche Opfermysterium*, Graz 1969.

τὴν εἰρήνην τοῦ θεοῦ κτλ: Die eerste bede is vir die “vrede van God” (τὴν εἰρήνην τοῦ θεοῦ). “Die vrede van God, wat alle verstand te bowe gaan” kom natuurlik voor in Fil 4.7 terwyl in Kol 3.15 weer van “die vrede van Christus” gepraat word.

Die bede om “vrede” (natuurlik ook “heil”) is ook in die Joodse liturgie bekend.⁸³ In die *Schemone Esreh*, die agtien gebede, word gebid “gee ons u vrede”. In die *Birkath schalom* word die vrede as die grootste seën beskou. Die agtien gebede eindig met die bede om vrede vir die volk Israel, gerig aan God, die soewereine Heer van alle vrede.

Hier is die vrede weer spesifiek bemiddel deur Jesus Christus. Waar uit die Jodedom oorgeneem is, is die begrippe ook met ’n nuwe inhoud gevul.

- (6.8) *εἰρηνικὴν τὴν ἡμέραν*: Die adjektief *εἰρηνικός* kom verskeie kere voor in die Septuaginta *Gen* 34.21; 37.4; 42.11.19 ens. en dit beteken vredevol. Die kate-gumene moet bid vir ’n vredevolle lewensdag, wat vry is van sondes (*ἀναμάρτητον*) gedurende hulle hele lewe. Die adjektief *ἀναμάρτητος* is te vind in *2 Mac* 8.4 in ’n bede om sondeloos te wees. In die Nuwe Testament kom dit slegs in Joh 8.7 voor waar die Afrikaanse vertaling dit weergee met “’n skoon gewete hê”.

χριστιανὰ ὑμῶν τὰ τέλη “dat julle lewenseindes Christelik mag wees”; cf. *Lit. Jac.*, Antoniadis, *op. cit.*, p. 285. *τὰ τέλη* as “lewenseinde” vind ’n mens in Josephus waar *τέλος ἔχειν* beteken “dood wees”, “sterf” (*Ant.* 17.185; *Bell.* 7.155). *οἱ τέλους ἔχοντες* is “die dooies”.

Chrysostomus se teks van die bede het blykbaar gelui: *τὸν ἄγγελον τῆς εἰρήνης αἰτήσατε ... εἰρηνικὰ ὑμῖν πάντα τὰ προκείμενα*. Hy kommentareer (Chrys., *Hom.* 2.6 in *ep. 2 ad Cor.*; *MPG* 61, *col.* 403): Dit leer ons om vrede wat die band is van alle goeie dinge na te streef en om bevry te wees van stryd, oorlog en opstand, ... want die duiwel het geen sterker wapen as stryd, oorlog en opstand nie ... Vra dat die huidige dag en al die dae van julle lewe vredevol mag wees. Vra ook om ’n Christelike lewenseinde; dis die hoofsaak van alles.

- (6.8) *ἴλεω καὶ εὐμενῇ τὸν θεόν*: Die woord *ἴλεω* (akkusatief van *ἴλεως*) kom ook nog in 11.4 saam met *εὐμενής* (goedgesind) voor. In albei die gevalle is dit ’n Godspredikaat. Dit is ’n Attiese vorm van *ἴλαος* wat ’n predikaat van mense en gode uitgemaak het. Dit beteken “bly”, “vreugdevol” dog ook “vriendelik” en “genadig”. Plato, *Leg.* 712 B beskryf die “genadig stem” van die gode as een van die funksies van die kultus.

In die Septuaginta kom *ἴλεως* slegs as Godspredikaat voor (*Exod* 32.12: *ἴλεως γενοὺ ἐπὶ τῇ κακίᾳ τοῦ λαοῦ σου*; vergelyk nog *Num* 14.19.20; *Deut* 21.8; *Am* 7.2). In die Nuwe Testament kom dit slegs twee keer voor. Heb 8.12 waarin dit ook op God betrekking het, is ’n sitaat uit *Ier* 38.34. Vergelyk ook *Matt* 16.22. Vir *ἄφεσιν πλημμελημάτων* sien nota by 6.7.

83 H. Halevy Donin, *To pray as a Jew*, New York 1980, p. 102; A. Z. Idelsohn, *Jewish liturgy and its development*, p. 108.

(6.8) *ἐαντοὺς ... παράθεσθε*: Aoristus imperatief meervoud van *παράτιθμι*⁸⁴ beteken “daarmaas stel”, “iets aan iemand voorlê” “aan die beskerming van iemand toe te vertrou”. Dit staan in die laaste betekenis in hierdie sin: “Vertrou julleself toe aan ...” Dieselfde formule verskyn weer in 14.3. Dit gaan sekerlik terug op *Ps* 30.6: *εἰς χείρας σου παραθήσομαι τὸ πνεῦμα μου*. Dit is die aandgebed van die vrome Jood waarmee ook Jesus Homself toevertrou aan die Vader (Luk 23.46). Vergelyk hier Justinus, 1 *Apol.* 49.5: *τῷ ἀγγελήτω θεῷ διὰ τοῦ Χριστοῦ ἐαντοὺς ἀνεθήκαν*. Die formule is behou in die latere liturgieë: cf. *Lit. Jac.*, Antoniadis, *op. cit.*, p. 286: *ἐαντοὺς καὶ ἀλλήλους καὶ πάσαν τὴν ζωὴν Χριστῷ τῷ θεῷ παραδώμεθα*: laat ons onself en mekaar en die hele lewe aan Christus, die God toevertrou.

(6.8) *τῷ μόνῳ ἀγεννήτῳ θεῷ*: In 6.11 en 12.6 ens. kom *μόνος* weer voor in verband met God. In 14.3 staan dit in dieselfde formule: “laat ons onself aan die enigste onverwekte God en sy Gesalfde toevertrou”. Dit is dieselfde kombinasie as in Justinus, 1 *Apol.* 49.5 waarna hierbo verwys is. In 12.6 verskyn *μόνος* ook weer saam met *ἀγεννήτος*. In 6.11 staan dit saam met *ἀλήθινος* (ware) en in 12.7 word God “een in wese” *μόνος τῷ εἶναι* genoem.

Die adjektief *μόνος* gee in die Septuaginta uitdrukking aan die enigheid van God. Dit verskyn in verskillende tekste, soos onder andere *Deut* 32.12, dog dit lyk of dit reeds ’n soort belydenisformule geword het in 4 *Regn* 19.15 en veral in *Is* 37.16 *κύριε σαβαώθ ὁ θεὸς Ἰσραὴλ ὁ καθημένος ἐπὶ τῶν χειρῶν σου θεὸς μόνος*: Here, Almagtige God van Israel, U wat op die gerubs sit ... U alleen is God. Ook in *Ps* 85.10 vorm dit ’n deel van ’n vaste belydenis van die grootheid en enigheid van God.

Die feit dat *μόνος* reeds in die Septuaginta in belydeniskonteks verskyn, maak dit begryplik dat dit in die Nuwe Testament verskyn in liturgiese doksologieë soos *Rom* 16.27 en 1 *Tim* 1.17. Die belydenis van die enigste alleen heilige God verskyn ook in die lied van die martelare in *Op* 15.4. In die lig hiervan is dit nie vreemd om die term ook hier in ’n liturgiese konteks te vind nie.

Dit kom ook voor in die doopbelydenis van *CA* 7.41: “ek glo en ek is gedoop in een onverwekte, enigste ware God” (*καὶ πιστεύω καὶ βαπτίζομαι εἰς ἓνα ἀγεννήτον μόνον ἀλήθινον θεόν*; *MPG* 1, col. 1841B). Die Sirmiese formule (Lietzmann, *op. cit.*, p. 31) en ook die van Nice bevat ook nog hierdie ou belydenis. Vergelyk ook die kommentaar op 12.6, p. 148.

Gedurende die Ariaanse twiste het die Ariane die formule “enigste onverwekte God” gebruik om die verskil tussen God en Christus te leer.

(6.8) *κλίνετε καὶ εὐλογεῖσθε*: Die woord *κλίνω* kan beteken om ’n liggaamsbuiging, ’n kniebuiging te maak of om te kniel, dog hier beteken dit eenvoudig om “die hoof te buig”. Vergelyk 6.10.

Κύριε ἐλέησον: Vergelyk die nota by 6.4. Dit is veral die kinders *τά παιδιά*

wat hierdie “Heer, ontferm U” moet uitroep. Dit stem ooreen met die uitspraak in die *Perigrinatio Aetherae*, 24 gesiteer in 6.4.

καὶ πρὸ πάντων τὰ παιδιά: Vergelyk die nota by 6.4. Dit kan al die aanwesige kinders aandui (vgl. Chrys., *Hom.* 72 in *Matth.*) of die koorseuns.

- 6.10 *Κλινόντων δὲ αὐτῶν τὰς κεφαλὰς*: Hier blyk dat met *κλίνω* in 6.8 bedoel word dat die kategumene slegs die hoofde moet buig.

Vir χειροτονέω vergelyk die aantekening by 5.11. Die biskop strek die hande uit om die kategumene te seën.

- 6.11 Die seënbede van die biskop vir die kategumene

Vergelyk hier ook 7.5; 8.5; 9.8; 15.7.

Ὁ θεὸς ὁ παντοκράτωρ: In klassieke Grieks is *ὁ παντοκράτωρ*⁸⁵ gebruik as epitheton vir Hermes. In die Ou Testament het dit soms gedien as vertaling vir *Sebaoth*, Heer van die leërskaar. Dit is byvoorbeeld die geval in 2 *Regn* 5.10. In die Nuwe Testament vind ’n mens dit in 2 Kor 6.18 en verder in Op 1.8; 4.8. ens. In Op 4.8 staan dit in die Bybelse Trishagion en daarmee het dit vroeg reeds liturgiese belang gekry. In die Nuwe Testament het die term, wat ’n mens dus kan vertaal met Almagtig, nie spesiaal betrekking gehad op die skepping soos in die Ou Testament en later in die simbole nie.

In Justinus, *Dial.* 16.4; Goodspeed, *op. cit.*, p. 109 is daar ’n vaste verband tussen Almagtige en Skepper (*παντοκράτωρ καὶ ποιητὴς τῶν ὅλων*). Theophilus, *ad Autol.* 1.4 is meer filosofies. Hy verklaar dat die term beteken dat God alles beheers en omvat. In die simbole, byvoorbeeld reeds die van Caesarea en Jerusalem, is dit ook met die skeppingsmag van God verbind (H. Lietzmann, *KT* 17/18, p. 18vlg.).

- (6.11) *ὁ ἀγέννητος καὶ ἀπρόσιτος*: Vir *ἀγέννητος* sien nota by 6.8. *ἀπρόσιτος* kom verder voor in 15.7. Dit beteken “ontoeganklik”. In die Nuwe Testament is die adjektief te vind in 1 Tim 6.16 waar gesê word dat God in ’n ontoeganklike lig woon (*φῶς οἰκῶν ἀπρόσιτον*). Moontlik het die verhaal van Moses op Sinai meegewerk tot die voorstelling. Philo, *de vita Mosis*, het dit daarop betrek. In klassieke Grieks is dit meermale gebruik vir ontoeganklike en onbegaanbare berge.

Hier in die liturgie word God self ontoeganklik genoem. In die oggendgebed in CA 7.47; MPG 1, col. 1056 word spesifiek gesê: *δοξολογοῦμεν σε τὸν ὄντα θεὸν, ἀγέννητον, ἕνα, ἀπρόσιτον, μόνον*. Dit is deel van die Christelike lofprysing en belydenis om God ontoeganklik te noem. Met die latere spekulasies oor die kenbaarheid van God, het dit in die liturgie niks te doen nie.

85 W. Michaelis, *ThWb* 3, p. 915vlg.

- (6.11) Die aanhef van die sin is ook weer belydenis en lofprysing ineen. Wanneer Athanasius later (c *Arian.* 1.63; *MPG* 26, col. 144A) God ontoeganklik vir sterflike mense noem, is dit gerig teen die Ariaanse beklemtoning van die kenbaarheid van God (vgl. die inleiding 1.6.1).

ὁ πατήρ: Van die veertien plekke waar *πατήρ* in die Klementynse liturgie voorkom, het twaalf betrekking op God, die Vader. Dit staan eerstens in die trinitariese groet (5.11) wat gewoon by 2 Kor 13.13 aansluit. Verder kom dit voor in die doksologieë (7.8; 12.50; 13.13). In die belydenisagtige 12.34 word gesê dat Christus aan die regterhand van sy God en Vader sit. Hiermee kan nog 12.36 en 12.30 vergelyk word. Verder kom dit ook voor in die gebedsaanroepinge. Dieselfde uitdrukking, “God en Vader van u enigste Seun”, verskyn weer in 12.8. In 13.10 is dit God en Vader van sy heilige *παῖς* (dienaar) en so ook in 15.2.

Die aanspreekvorm Vader⁸⁶ vir God gaan terug op die Ou Testament. Tekste soos *Ps* 88.27 ... *Πατήρ μου εἶ σὺ* was deurslaggewend in die ontwikkeling. In 1 *Par* 29.10 bid Dawid: *κύριε, ὁ θεὸς Ἰσραὴλ, ὁ πατὴρ ἡμῶν* (Here, God van Israel, ons Vader). In die eerste en tweede eeu het hierdie aanspreekvorm vir God toegeneem. In Sirach, bv. 23.1.4 ens., kom dit vryelik voor.

In die sinagoge was die aanspreekvorm “ons Vader, ons Koning” ’n vaste liturgiese uitdrukking en “Vader in die hemel” was ’n veelgebruikte Godsbenaming. Die Onse Vader sluit hierby aan asook die gebedsroep Abba (Vader) waarvan Paulus melding maak in Rom 8.15 en Gal 4.6. Volgens Jeremias kom die aanspreekvorm God as Vader twee-en-veertig maal by Paulus voor in liturgiese formules en nie in teologiese uitsprake nie. Dit kom voor in seënwenne, begroetinge, briefafsluitinge en gebede. In 1 Kor 8.6 dra die “een God en Vader” ’n belydeniskarakter, dog dit het beslis ’n liturgiese konnotasie.

Die uitdrukking kom voor in die *Didache* (7.1.2) in verband met die doop: doop in die naam van die Vader, Seun en Heilige Gees. In 8.2 kom dit voor in ’n verwysing na die Onse Vader en in 9.3 staan die “ons dank U, Vader”, in die ver-Christelike Joodse tafelgebed by die eucharistie. In *Mart. Polyc.* 14.1 word God in ’n gebed aangespreek: *Κύριε ὁ θεὸς ὁ παντοκράτωρ ὁ τοῦ ἀγαπητοῦ καὶ εὐλογητοῦ παιδὸς σου Ἰησοῦ Χριστοῦ πατήρ* en dit bied ’n besondere parallel met die gebruik in die Klementynse liturgie.

Vergelyk verder vir die aanspreekvorm en benaming God as Vader Just., 1 *Apol.* 12.9; Goodspeed *op. cit.*, p. 33; *ibid.*, 32.10; p. 48. Irenaeus, *Adv. Haer.* 1.10.1 sê dat hy die belydenis van geloof in een God, die Almagtige Vader van die apostels en hulle leerlinge ontvang het.

So het dit dan ook in die vroeë simbole verskyn. Dit staan reeds in die *Symbolum Romanum* (Lietzmann, *op. cit.*, p. 10); die van Caesarea (*ibid.*, p.18); van Jerusalem (*ibid.*, p. 19) en byna in alle ander. Ook hier is die verband duidelik

86 G. Schrenk, *ThWb* 5, pp. 946–959; 974–1024; H. J. Kraus, *RGG* 6, p. 1234vlg.; J. Jeremias, *ibid.*, p. 1235.

wat vroeg reeds bestaan het tussen liturgie en belydenis. Hierdie is een van die besondere benaminge wat sy wortels in die Ou-Testamentiese en ook vroeg-Christelike gebedspraktyk het en vandaar oorgegaan het na die belydenis. Dit is daarom ook nie vreemd om die term “God, die Vader” prominent in die liturgie aan te tref nie.

- (6.11) *τοῦ μονογενοῦς υἱοῦ σου*: Die woord *μονογενής*⁸⁷ beteken “enigste” of “een en enigste” kind. Dit kan in betekenis ’n ekwivalent wees vir “geliefde” of ook “unieke”. Die term word in die Johannes-evangelie (1.14.18; 3.16.18) en in 1 Joh 4.9 gebruik om die verhouding tussen God en Christus uit te druk. Reeds gedurende die Monargiaanse twiste het die dinamiese en modalistiese groepe elkeen die woord in eie sin geïnterpreteer. Die Ariane het dit later weer gebruik om die geskiedenis van Christus te probeer bewys. In die Apostoliese Vaders is die term skaars, maar dit staan nietemin in ’n gebedskonteks in *Mart. Polyc.* 20.2 en verder gebruik Chrysostomus die gebedsuitroep *ὦ μονογενὲς τοῦ θεοῦ παῖ* (Chrys., *Hom.* 23.7 in *Matth.*).

Justinus (*Dial.* 105.1; Goodspeed, *op. cit.*, p. 221) verklaar die term: Christus is *ὁ μονογενής* omdat Hy as Logos en krag as eie seun gebore is vir die Vader van die Heelal. Ook Aristides (*Apol.* 15.2; *ibid.*, p. 20) gebruik die term in ’n trinitariese verband. In die liturgie verskyn dit ook in die Anafora van Serapion (Lietzmann, *KT* 61, p. 30: *ἄξιον καὶ δίκαιόν ἐστιν σέ τὸν ... πατέρα τοῦ μονογενοῦς Ἰησοῦ Χριστοῦ ... δοξολογεῖν*).

Die liturgie het ’n besondere voorliefde vir die term (verder nog in 7.8; 11.6; 12.7; 12.8; 12.30) maar dit maak daarvan nog geen Ariaanse geskrif nie. Dit is immers ook gewoonweg oorgeneem in die latere liturgieë (*Lit. Jac.*, Antoniadis, *op. cit.*, p. 279; 284; 287 ens.; *Lit. Marc.*, *ibid.*, p. 318; 324; 326 ens.; *Lit. Chrys.*, *ibid.*, p. 32; 33; 38).

In die simbole het die benaming vroeg alreeds ’n plek gevind. In die *Symbolum Romanum* kom dit ook reeds voor (Lietzmann, *op. cit.*, p. 10). Ook in die simbool in *CA* 7.41; *MPG* 1, col. 1041 kom dit voor.

- (6.11) *ὁ θεὸς τοῦ παρακλήτου*: Die uitdrukking kom slegs hier in die liturgie voor. Trouens, ook die woord *παρακλήτος*⁸⁸ verskyn slegs hier. Dit beteken natuurlik “voorspraak”, “advokaat”, dog ook “bystand”, “helper” en “trooster”. Die

87 F. Büchsel, *ThWb* 4, p. 747vlg.; Cullmann, *op. cit.*, p. 298vlg.; R. Gyllenberg, *RGG* 2, p. 376vlg.; K. Holl, Zur Auslegung des 2 Artikels des sog. apostolischen Glaubensbekenntnisses, *Gesammelte Aufsätze zur Kirchengeschichte* 2, *Der Osten*, Tübingen, 1928, pp. 115–122; Kattenbusch, *op. cit.* 2, p. 581vlg.; J. N. D. Kelly, *Early Christian creeds*, London 1976, p. 118; T. E. Pollard, *Johannine Christology and the early church*, Cambridge 1970, *passim* en veral p. 212vlg.; R. Seeberg, *Lehrbuch der Dogmengeschichte* 2, Erlangen 1920, p. 215vlg.; L. Sabourin, *Les noms et les titres de Jésus*, Bruges, Paris, p. 205vlg.; R. Rossini, Il primogenito in S. Cirillo allessandrino, *Studia Patavina* 12, 1965, pp. 32–64.

88 J. Behm, *ThWb* 5, p. 798vlg.

uitdrukking “God van die Parakleet” is verder onbekend. Die liturgie praat van God soms as “die God van sy Christus” en op dieselfde wyse kan dit ook hier staan, as die God van die Parakleet bedoelende die Heilige Gees. Dit mag egter ook betrekking hê op Christus. Origenes immers *Princ.* 2.7.4; *MPG* 11, col. 218C sê dat die Parakleet by die Vader, die Seun van God is, wat bid vir die bidders.

Die moontlikheid is egter groter dat dit hier gaan om die Heilige Gees. Die Heilige Gees staan in die Nuwe Testament (Johannes-evangelie) naas Christus (1 Joh 2.1) bekend as die Parakleet. In die simbole word die Heilige Gees meermale so genoem. Vergelyk die simbool van Jerusalem (Lietzmann, *op. cit.*, p. 19), die derde formule van die sinode van Antiochië (*ibid.*, p. 31), die Sirmiese formule (*ibid.*, p. 32) en die van Nice (*ibid.*, p. 33). Die doopbelydenis in CA 7.41 het βαπτίζομαι καὶ εἰς τὸ πνεῦμα τὸ ἅγιον, τοῦτεστι τὸν παρακλήτον.

- (6.11) ὁ τῶν ὅλων κύριος: τὸ ὅλον beteken die heelal (Plat., *Gorg.* 508A; *Lys.* 214B) en so ook τὰ ὅλα in Xen., *Cyr.* 8.7.22. In die Griekse wêreld is Zeus soms ὁ πάντων κύριος genoem (Pind., *Isthm.* 5.53).⁸⁹

Die gedagte dat God die absolute Heer is oor die wêreld en sy verloop, kom veral voor in die Jodedom. Dit is gegrond op die idee van God as die Skepper van alle dinge. In die *Berakoth* van die *Schema* word God ook aangespreek as koning van die heelal (*Birkath Jozer* en *Birkath Maariv*).⁹⁰ In die patristiese literatuur word God ook so genoem. Justinus praat van die Skepper as τὸν ποιητὴν τῶν ὅλων θεόν (*Dial.* 7.3).

Die uitdrukking κύριος τῶν ὅλων (Heer van die heelal) kom net so voor in Clem. Alex., *Paed.* 2.3.38; *CGS*, p. 179. Vergelyk in die simbole Formule 1 van Antiochië τὸν τῶν ὅλων θεόν (Lietzmann, *op. cit.* p. 27).

Die sinsnede beëindig die eerste lofprijsende belydende deel van die gebed en vermeld dan byna anamneties, dog ook nog lofprijsend, ’n Godsdaad in die geskiedenis. Deur “sy Christus” het God die leerlinge of dissipels (μαθήται) aangestel as leermeesters (διδασκάλοι) in godvrugtigheid.

πρὸς μάθησιν τῆς εὐσεβείας: μάθησις is verkryging van kennis, of ook kennis self; dit beteken egter ook onderrig of instruksie. Oor εὐσεβεία vergelyk nota by 6.6. In die hele sinsnede lê moontlik ’n inspelings op Matt 28.19.20 (πορευθέντες ... μαθητεύσατε πάντα τὰ ἔθνη ... διδάσκοντες αὐτοὺς τηρεῖν πάντα ὅσα ἐνετειλάμην ὑμῖν). Die kategumenaat gaan dan volgens die liturgie terug op die leeropdrag wat God deur Christus aan die dissipels gegee het. Na die anamnetiese invoeging volg die epikletiese seksie van die gebed waarin tot God gebid word vir die welstand van die kategumene.

- 6.12 αὐτὸς καὶ νῦν ἔπιδε: καὶ νῦν kom nog verder in die liturgie voor in 8.5; 11.3. Dis Ou-Testamentiese gebedstyl. In die Ou Testament kom καὶ νῦν “en nou”

89 W. Foerster, *ThWb* 3, p. 1046.

(Hebreeus, *w'atta*) meermale voor in gebede en dui 'n oorgang, meesal van 'n anamnetiese na 'n epikletiese seksie in die gebed aan. In die "modelgebed" van die sinagoge (2 *Esdr* 19.6–36) het 'n mens dieselfde algemene vorm. Na 'n kort belydende en lofprysende aanspreekvorm volg 'n lang anamnetiese gedeelte (6b–31), wat toegespits is op die wonderdade van God in die geskiedenis vanaf die skepping. Eers in v. 32 volg die aanroepende bidgedeelte en dit begin met *καὶ νῦν*. Vergelyk *Ion* 4.3 en die gebed van Dawid 1 *Par* 29.13; en veral 3 *Mac* 6.12: *συ δὲ ὁ πᾶσαν ἀλκὴν, καὶ δυναστείαν ἔχων ἀπάσαν αἰῶνι, νῦν ἔπιδε: ἐλέησον ἡμᾶς*.

Ook in die Nuwe Testament vind 'n mens hierdie stylvorm in die gebed van die gelowiges in Hand 4.24vlg. Hierdie gebed begin met 'n anamnetiese lofprysing van God wat hemel en aarde geskep het. Dit verwys terug na die lydens-geskiedenis van Jesus en gaan dan in v. 29 voort *καὶ τὰ νῦν, κύριε ἔπιδε ἐπὶ τὰς ἀπειλὰς* (en nou Here, sien neer op die dreigemente ...). Die liturgie begin die epikletiese deel van sy seënbede vir die kategumene ook met *καὶ νῦν ἔπιδε ἐπὶ τοὺς δούλους σου*, net soos Hand 4.29.

ἔπιδε is aoristus imperatief van *ἐφοράω*. Die werkwoord kom meermale in die Septuaginta voor. Slegs met akkusatief: *Ps* 112.6; 137.6 ens. In *Ps* 89.16 byvoorbeeld staan *ἰδὲ ἐπὶ τοὺς δούλους σου* met dieselfde betekenis, "sien neer op", "slaan ag op".

Die werkwoord *ἐφοράω* beteken ook alreeds in klassieke Grieks (Aesch., *Suppl.* 1031; *Sept.* 485) om "te waak oor" of "neer te sien op". In die patristiese literatuur word die woord meermale gebruik vir God wat "waak oor" of "let op" alle dinge, onder andere Just., *Dial.* 127.2; Goodspeed, *op. cit.*, p. 248.

- (6.12) *τοὺς δούλους σου*: Die woord *ὁ δούλος*, dienaar of slaaf, kom slegs hier in die liturgie voor.

τοὺς κατηχουμένους τὸ εὐαγγέλιον τοῦ Χριστοῦ σου: κατηχουμένοι is passiewe partisipium van *κατηχέω* "die wat onderrig is" "wat kategese ontvang". Die akkusatief na hierdie passief is dieselfde as in Gal 6.6 *κατηχουμένος τὸν λόγον* wat in die Afrikaanse vertaling lui: Iemand wat onderrig ontvang het in die woord van God. Hier is dit dan "wat onderrig is in die evangelie van sy Gesalfde".

τὸ εὐαγγέλιον τοῦ Χριστοῦ σου kom ook voor in 6.5 waar gebid word dat die evangelie van sy Gesalfde aan hulle openbaar word.

πρὸς τὸ εἰδέναι σε καὶ ποιεῖν τὸ θέλημά σου: εἰδέναι is aoristus infinitief van die werkwoord *εἶδω* wat beteken om te sien of waar te neem. Die aoristus *οἶδα* beteken gewoonlik om te ken of te weet. In die Septuaginta kom die uitdrukking God te ken of nie te ken nie voor in *Is* 5.13; 26.13; *Ier* 24.7; en *Iob* 36.12. In die Nuwe Testament kom dit voor in Gal 4.8 en Tit 1.16. Vergelyk nog Just., 1 *Apol.* 12.7; *Dial.* 3.6.

- (6.12) *δὸς αὐτοῖς καρδίαν καινὴν κτλ*: Vergelyk vir die geheel *Ps* 50.12 *καρδίαν*

καθαρὰν κτίσον ἐν ἐμοί ὁ θεὸς, καὶ πνεῦμα εὐθὲς ἐγκαίνισον ἐν τοῖς ἐγκάτοις μου. Die woord ἐγκάτα beteken “binnegoed”, “binneste”.

ἐν καρδίᾳ πλήρει καὶ ψυχῇ θελούσῃ: Vergelyk hier 2 Mac 1.3 “gee aan ons almal ’n hart om Hom te vereer en sy begeertes uit te voer met ’n volkome hart en gewillige gees”. Die liturgie vra dat die kategumene met hulle “hele hart” (hartgrondig) en “gewillige gees” Gods wil sal uitvoer.

- 6.13 καταξίωσον αὐτοὺς τῆς ἀγίας μνήσεως κτλ: Oor καταξιώω sien nota by 6.6, oor μνήσις by 6.7 en oor ἐνόω by 6.6. Vergelyk 9.3 waar ποιμνὴ (kudde) gebruik word vir die kerk. Hier word gebid dat die kategumene verenig mag word met God se heilige kerk. Die kerk is en bly God se kerk en is steeds heilig; vergelyk Inleiding 1.6.4.

- (6.13) μετόχους ποίησον τῶν θείων μυστηρίων: Die woord μέτοχος is afgelei van die werkwoord μετέχω wat beteken om deel te hê aan. Die selfstandige naamwoord beteken dus iemand wat deel het aan, deelgenoot, makker of vriend. Dit is ’n sinoniem van κοινωνός.

In Os 4.17 is μέτοχος iemand wat gemeenskap het met die afgode. Vergelyk ook Ps 44.8; 118.63. Heb 3.14 beskryf die Christene as μέτοχοι τοῦ Χριστοῦ “deelgenote aan Christus”. In die liturgie staan dit nog in 8.2 “deelgenote word van die koninkryk” en in 9.5 “deelgenote aan die sakramente of misteries” net soos hier.

θεῖος (slegs nog in 9.5) is “dit wat aan God behoort”. Die inkarnasie noem Clemens ’n θεῖον μυστήριον (Clem. Alex., Prot. 11). Dit beteken dan ’n “heilsgeheim van God”. ’n Ander betekenis is heilig, soos hier: die heilige sakramente. So word die doop ’n θεῖον μυστήριον in Serap., Euch. 20.1 en die eucharistie ’n θεία ἀναφορά in Can. App. 3 genoem. Oor μυστήριον sien die nota by 6.7.

- (6.13) διὰ Ἰησοῦ Χριστοῦ τῆς ἐλπίδος ἡμῶν: Vir “Christus ons hoop” vergelyk 1 Tim 1.1 en Kol 1.27. Dieselfde uitdrukking kom nog weer voor in 12.42.

διὰ Ἰησοῦ Χριστοῦ (δία met genitief) kom in totaal agt-en-dertig keer voor in die liturgie. Dit kan beteken “deur” of “deur bemiddeling van”.⁹¹

Die uitdrukking moet in die Nuwe Testament dikwels so verstaan word dat Christus die handeling van God bemiddel, byvoorbeeld die wêreldskepping (1 Kor 8.6; Kol 1.16), die versoening en verlossing (Joh 1.3.17; 3.17; Hand 10.36 ens.), die gerig (Rom 2.16) en heilsvoleinding (Rom 5.9). Christus word ook soms die bemiddelaar van menslike handeling teenoor God. Die veronderstelling is dat God deur sy handeling in Christus die weg gebaan het en elke menslike prestasie onthoerlik geword het. Die werking van Christus lê steeds ten grondslag van menslike handelinge.

91 A. Oepke, ThWb 2, p. 64vlg.

In die patristiek beteken *δέα* met genitief “vanweë” dog ook “deur”, “deur middel van ’n agent”. Dit betref die Vader wat deur die Seun werk (bv. Theoph., *Autol.* 1.7); die Vader wat bekend gemaak word deur die Seun of skep deur die Seun (Bas., *Spir.* 4; *MPG* 32, *col.* 73B).

Dit kom natuurlik telkens weer voor in die gebed, “deur Jesus Christus of om Jesus Christus ontwil”. Die gebruik om tot God te bid deur Jesus Christus kom reeds in die Nuwe Testament voor, byvoorbeeld Rom 1.8; 16.27; 2 Kor 1.20; Heb 13.15 ens.

Dit het die Christelike godsdiens in verskillende vorme beheers tot in die vierde eeu. Die uitdrukking “deur Christus” kom dikwels voor as deel van doksologieë wat die gebed afsluit. Die lofprijsing word gerig tot God deur Jesus Christus.

- (6.13) *τοῦ ὑπὲρ αὐτῶν ἀποθανόντος*: Die dood van Jesus word weer eens genoem in 12.33. Dit word, net soos in die Nuwe Testament, beskryf as *ὑπὲρ αὐτῶν* “vir hulle” (Rom 5.6; 5.8; 2 Kor 5.15).

δι’ οὗ σοι δόξα καὶ τὸ σέβας ἐν ἁγίῳ πνεύματι εἰς τοὺς αἰῶνας ἁμήν: Die kort lofprijsing aan die einde van die gebede word doksologieë genoem (van die Grieks *δοξολογία*, ’n lofprijsing). Dit is dus ’n tegniese term vir die liturgiese formules wat die eer en die heerlikheid uitdruk wat God toekom, of aan Hom behoort. In Joodse kader is sulke finale doksologieë *chatimoth* genoem.⁹² Die eenvoudigste vorm word gevind in *Ps* 88.53 (*εὐλογήτος κύριος εἰς τὸν αἰῶνα, γένοιτο, γένοιτο*). *γένειτο* is die Griekse weergawe van Amen, wat in 1 *Par* 16.36 deur die volk uitgespreek word en wat daar weergegee is met *Ἀμήν*. In die Klementynse liturgie sluit die *ἁμήν* ook die doksologie af. Die Amen is die antwoord van die gemeente wat dit wat gehoor is, bekragtig en daarmee instem. In die Nuwe Testament is die bekendste vorm van doksologie die slot van die Onse Vader. Hoewel dit ontbreek in die oudste manuskripte van Matt 6.9–13 en Luk 11.2–4 verskyn dit in die weergawe van hierdie gebed in die *Didache* (8.2).

Baie meer doksologieë kom egter in die Nuwe Testament voor (Rom 1.25; 9.5; Gal 1.5; Ef 3.20.21 ens.). Naas doksologieë wat alleen tot God gerig is, het in die Christelike godsdiens ook dié gekom wat gerig is aan Jesus Christus. Die Amen is oorgeneem uit die Jodedom reeds in 1 Kor 14.16 en veral in Op 5.14 en 7.12. Dit het gevolglik in die Christelike liturgie ook ’n vaste plek gekry as gebedsroep of feestelike gebedslot.

- (6.13) *τὸ σέβας* is godsdiens, verering, eerbied of ontsag en kom in die Klementynse liturgie nog verder voor in 7.8; 8.5; 11.6; 12.50; 15.5 en 15.9 steeds in doksologieë. Vergelyk verder vir hierdie gebruik van die woord Athan., *c. Arian.* 4.36; *MPG* 26, *col.* 525A.

⁹² Giraudot, *op. cit.*, p. 191; Elbogen, *op. cit.*, p. 494vlg.

- 6.14 *Προέλθετε ... ἐν εἰρήνῃ*: Met hierdie uitroep van die diaken word die kategumene uitgestuur⁹³ “in vrede”. Daarna kom die volgende groep, die energumene⁹⁴ of besetenes, aan die orde.
- 7.1 Nadat die kategumene vertrek het, roep die diaken hulle op tot gebed en dan volg ’n litanie vir hulle.

Litanie vir die besetenes

Die besetenes of energumene verskyn hier dus as ’n aparte groep naas kategumene, doopkandidate en boetelinge. Hulle verskyn ook in die diensorde soos ’n mens dit vind by Chrysostomus onder andere in *Hom.* 18.3 in 2 *Cor.*; *MPG* 61, col. 527. Die energumene is met geboë hoofde en miskien selfs vasgebind in die kerk ingebring. Hulle kon teenwoordig wees by die Skriflesinge en die sing van himnes en Psalms. Die gebruik het nog tot 500 nC en selfs later in Sirië behoue gebly.

Energumene is beskou as persone in wie ’n onreine gees werksaam is. Sinonieme is *κατεχόμενοι*, *δαιμονιζόμενοι*, *χειμαζόμενοι*. Verontrustes, beswaardes van gemoed en sommige siekes, byvoorbeeld epileptici, is beskou as “besete” en die kerk wou deur sy gebede hulle bevry van die bose gees wat in hulle woon. *ἐνεργούμενοι* is die medium vorm van die werkwoord *ἐνεργέω*⁹⁵ (partisipium). Die werkwoord en die naamwoord is albei in die Ou en Nuwe Testament betrek op die werking van goddelike of demoniese kragte. In Ef 2.2 druk dit die werking uit van die “hoof van die mag van die lug”. In 2 Kor 4.12 het dit betrekking op die werking van die dood as vyandige mag.

Hierdie groep persone word hier in die liturgie spesifiek beskrywe as “besete deur onreine geeste”, *ἐνεργούμεμενοι ὑπὸ πνευμάτων ἀκαθάρτων*, en hulle word ook tot die gebed opgeroep deur die diaken.

- 7.2 *ἐκτενῶς*: Sien hieroor nota by 6.5.

ὅπως ὁ φιλόανθρωπος θεὸς διὰ Χριστοῦ ἐπιτιμήσῃ: Oor *φιλόανθρωπος* sien nota by 6.5. *ἐπιτιμήσῃ* is konjunktief van *ἐπιτιμάω*⁹⁶ (konstruksie met datief). In klassieke Grieks het die werkwoord die dubbele betekenis, enersyds van waarde heg of eer bewys aan en boete oplê, sensureer of bestraf aan die anderkant.

In die Septuaginta druk dit God se bestraffende en vernietigende oordeelswoord uit. In die Nuwe Testament word dit ook gebruik vir die bestraffende woord

89 W. Foerster, *ThWb* 3, p. 1046.

90 Donin, *op. cit.*, p. 158.

92 Giraudot, *op. cit.*, p. 191; Elbogen, *op. cit.*, p. 494vlg.

93 Jungmann, *op. cit.* 1, p. 607vlg.

94 Th. Klauser – J. A. Jungmann, *RAC* 5, p. 51.

95 G. Bertram, *ThWb* 2, p. 649vlg.

96 E. Stauffer, *ThWb* 2, p. 620vlg.

en daad van Jesus teenoor die bese magte, die demone en selfs natuurmagte.⁹⁷ Vergelyk Mark 9.25vlg. Ook hier weer is dit Gods daad “deur Christus” waarom gebid word.

Oor *δηιθωμεν* vergelyk nota by 7.2.

Die uitdrukking *πνεῦμα ἀκαθάρτον* wat sinoniem is met *δαίμων* kom in sowat veertien plekke in die Markus-evangelie voor.

ῥύσεται τοὺς αὐτοῦ ἰκέτας ἀπὸ τῆς τοῦ ἀλλοτρίου καταδυναστείας: Oor *ῥύσεται* sien nota by 6.6. *ὁ ἰκέτης* is ’n smekeling. Vergelyk 1 *Clem.* 2.3; 48.1. *ὁ ἀλλοτρίος* is ook hier “die vyand”, bedoelende die duivel. Vergelyk nota by 6.6. *ἡ καταδυναστεία* is “verdrukking”. Vergelyk onder andere *Exod* 6.7. Ook die werkwoord *καταδυναστεύω* word in die Septuaginta gebruik vir verdrukking deur vreemde oorheersing, soos die gedwonge slawerny wat die Israeliete in Egipte moes verduur (*Exod* 1.13). Dit beteken dus in hierdie gebed die verdrukkende mag en houvas van die duivel oor die energumene.

ὁ ἐπιτιμῆσας κτλ: Dit is ’n verwysing na die verhaal oor die besetene van Gadar (Matt 8.28–34 paral.). In hierdie verhaal kom die duivel as “aartsbose” (*ὁ ἀρχεκάκος*) nie voor nie. Trouens, die Nuwe Testament ken nie die woord nie. In die patristiese literatuur word die duivel meermale die “aartsbose” as outeur van die kwaad genoem (Bas., *hex.* 6.1; *MPG* 29, *col.* 117C; Ign., *Smyrn.* 7).

Hierdie herinnering aan die Godsdaad deur Jesus soos dit verskyn in die Nuwe Testament vorm hier weer ’n soort anamnetiese gedeelte of invoeging in die gebed wat andermaal gevolg word deur ’n *καὶ νῦν*, wat die epikletiese “bestraf U ook nou” inlui. Vergelyk nota by 6.11.

- (7.2) Die woord *ὁ ἀποστάτης* (datief meervoud na *ἐπιτιμῶ*) beteken ’n wegloperslaaf, ’n droster of rebel. In die Septuaginta word die afvalliges van die Here so genoem (*Num* 14.9). In kerklike taal het dit twee hoofbetekenisse: opstand of rebellie teen God of afvalligheid van die geloof. In die eerste betekenis kom dit dikwels voor in verband met die duivel (Iren., *Adv. haer.* 4.40.3). Clemens (*Strom.* 1.17) noem die gevalle engele so. Hier in die liturgie word die demone dus die “opstandiges teen die geloof, godsvrug of godsdiens” genoem.

Oor *ἐνσεβεία* sien nota by 6.6.

*τὰ ἐαυτοῦ πλάσματα: τὸ πλάσμα*⁹⁸ is iets wat gevorm of gegiet is. In die Septuaginta word van God, as Skepper van die mense, gepraat as die formeerder *ὁ πλάσας* (*Ps* 32.15; 93.9). Die bekende woord uit *Ps* 103.14, “Hy weet watter maaksel ons is”, is die beste voorbeeld van die gebruik daarvan. Vergelyk ook Rom 9.20. Justinus, *Dial.* 40.1 noem Adam ’n *πλάσμα*. Individuele persone soos hierdie hulpbehoeftiges in die liturgie kan dus ook “skepsels” in hierdie sin genoem word.

97 E. Schweizer, *ThWb* 4, p. 394.

98 H. Braun, *ThWb* 6, pp. 254–263.

ἡ ἐνεργεία is die invloed, mag of die kragwerking van die bose geeste.

ἀ μετὰ πολλῆς σοφίας ἐποίησεν: Vergelyk 12.16 (U het in u wysheid gesê: “Laat ons ’n mens maak”). Uit die Septuaginta is die beste vergelykbare teks *Ps* 103.24 πάντα ἐν σοφίᾳ ἐποίησας (Hy het alles in wysheid gemaak). Vergelyk Theophilus van Antiochië (*Autol.* 1.7) waarin hy ook verwys na die skeppingswoord “laat ons mense maak” en dan konkludeer dat God dit op geen ander wyse gesê het nie, as deur sy Logos en sy Wysheid.

- 7.3 σῶσον καὶ ἀνάστησον αὐτούς: Vergelyk 6.2. Die gebedsroep het waarskynlik ontstaan uit Psalmgebede soos *Ps* 3.8 ἀναστά κυριέ, σῶσον με (Staan op, Here, red my) vgl. *Ps* 70.2; 105.47. Sien nota by 6.5. ἀνάστησον is die aoristus imperatief. Die werkwoord beteken om te laat verrys, plante te laat uitspruit, of persone uit ’n siekbed of uit die dood te laat opstaan, op te rig of op te hef. Dit word gevolglik ook gebruik vir ’n geestelike “opstaan uit die sondes”, tot ’n nuwe lewe (*Clem. Prot.* 8; *Strom.* 7.3).

κλίνετε κτλ: Vergelyk nota by 6.9. Chrysostomus, *de incompreh. Dei nat.* 3.7 vermeld dat die diaken die energumene beveil om slegs die hoofde te buig en hulle smeking met hulle liggaamshouding uit te druk. Die energumene moet nou die hoofde buig om die seën van die biskop te ontvang.

7.5 Die seënbede van die biskop

ὁ τὸν ἰσχυρὸν δῆσας κτλ: Dit verwys na Matt 12.29 (vgl. Luk 11.22). Die Klementynse liturgie beskrywe Jesus dus as die Sterkere wat in die huis van die sterkte, die duivel, ingegaan en sy goed (τὸ σκευὸς is ’n werktuig of huishoudelike toerusting) gevat het. Die teks word dus gebruik vir die oorwinnende mag van Jesus oor die vyandige magte wat die energumene geboonde hou.

ὁ δοὺς ἡμῖν ἐξουσίαν κτλ: ’n Direkte sitaat van Luk 10.19 (vgl. *Ps* 90.13 en *Deut* 8.15) wat handel oor die vernietiging van die Satan.

τὸν ἀνθρωποκτόνον ὄφιν: Namate die Satansvoorstelling⁹⁹ gegroei het in die Jodedom, is op grond van Gen 3 die slang al hoe meer met die Satan verbind. Ook by ander Semitiese volke kom die slang dikwels in verband met demoniese wesens voor. Volle identifikasie tussen slang en duivel kom voor in *Vit Ad.* 16¹⁰⁰ en in die lewensbeskrywing van die profete (*Hab* 14¹⁰¹). In ooreenstemming hiermee gebruik Op 12.9; 20.2 die benaming δράκων en ὄφιος ὁ ἀρχαῖος (1983 Afrikaanse vertaling “slang van ouds”) vir die duivel.

Hieruit voortvloeiende het die identifikasie algemeen geword in die patristiese literatuur. In die Klementynse liturgie is die identifikasie tussen duivel en slang ook algemeen. Dit kom verder nog in 12.20 en 12.23 voor. Vergelyk hier Papias,

99 W. Foerster, *ThWb* 5, p. 577.

100 E. Kautsch, *Apokryphen und Pseudepigraphien des ATs 2*, Tübingen 1900, p. 513.

101 Ch. C. Torrey, *The lives of the prophets*, JBL Monograph Series 1 1946, p. 102.

Fragm. 9; Lightfoot, *op. cit.*, p. 521. Justinus sê in 1 *Apol.* 28.1; Goodspeed, *op. cit.*, p. 45 dat “by ons die hoofman van die bose demone, slang, satan en duiwel genoem word”. Vergelyk ook *Dial.* 103.5; *ibid.*, p. 219.

ἀνθρωποκτόνος kom slegs hier voor in die liturgie. In Joh 8.44 en 1 Joh 3.15 word die duiwel ook ’n mensemoordenaar (*ἀνθρωποκτόνος*) genoem. Dit is een van die woorde wat in latere liturgieë in onbruik geraak het.¹⁰² God het die slang oorgegee *ὡς στρονθίον παιδίους* (soos ’n mossie aan kinders). Vergelyk *Iob* 40.29. Die Afrikaanse vertaling lui hier: Sal jy hom kan mak maak soos ’n voëltjie, of kan jy hom met ’n lyn vasmaak vir jou dogtertjie. *δεσμώτης* is ’n gevangene. Dit herinner aan Op 20.2 waarvolgens satan vir duisend jaar vasgebind sal wees.

ὃν φρίττει καὶ τρέμει: Dis ’n woordelikse aanhaling uit die gebed van Manasse *Od* 12.4. Hierdie gebed staan in sy geheel in *CA* 2.22. *φρίττω* (*φρίσσω*) kom in die Nuwe Testament slegs in Jak 2.19 voor in die betekenis “sidder”.

ἀπο προσώπου δυνάμεως is ’n Hebraïsme. Vergelyk *Ioel* 2.11: *κύριος δώσει φωνὴν αὐτοῦ πρὸ προσώπου δυνάμεως αὐτοῦ* – Die Here sal sy stem gee “voor sy krag uit”.

- (7.5) *ὁ ῥήξας αὐτοῦ κτλ*: Vergelyk Luk 10.18. *ῥήγνυμι* is om te skeur, af te skeur of te laat losbreek.

οὐ τοπικῶ ῥήγματι: “nie deur ’n ruimtelike of fisiese losskeuring nie”. *ῥήγμα* is ’n breuk, fraktuur, skeur of kloof. Die liturgie interpreteer *οὐρανός* dus nie in lokale sin nie, maar as toppunt van mag, sodat dit ’n verandering uit ’n vroeëre status van eer na oneer en skande veronderstel (*ἀπὸ τιμῆς εἰς ἀτιμίαν*). Dit geskied deur sy eie kwaadgesindheid (*αὐτοῦ κακόνοιαν*) en uit vrye wil (*δι’ ἐκούσιον*).

- 7.6 *οὐ τὸ βλέμμα ξηραίνει ἀβύσσους*: “wie se blik die waterdieptes laat opdroog”. In die Septuaginta is *Is* 44.27 hiermee te vergelyk: God sê vir die waterdieptes om ’n woestyn te word en Hy droog die riviere op. *ξηραίνω* beteken om droog te lê. Vergelyk ook *Ps* 105.9 en *Is* 51.10.

*ἡ ἄβυσσος*¹⁰³ beteken in die Septuaginta meesal *tehom*, die oervloed, of water-vloede. Dit kan ook die “onderaardse dieptes” of “gevangenis van die geeste” (Op 9.1) of “die wêreld van die dooies” (Rom 10.7) aandui. Dit beteken hier eenvoudig net “diep waters”.

- (7.6) *ἡ ἀπειλὴ τήκει ὄρη*: “wie se dreigement die berge laat wegsmelt”. Dit is ’n aanhaling uit *Ps* 96.5: *ὄρη ἐτάκῃσαν ὡσεὶ κηρὸς ἀπο προσώπου κυρίου*: “die berge het weggesmelt soos was voor die aangesig van die Here”.

ἀλήθεια μένει εἰς τὸν αἰῶνα is ’n aanhaling uit *Ps* 116.2.

¹⁰² Antoniadis, *op. cit.*, p. 102.

¹⁰³ J. Jeremias, *ThWb* 1, p. 9; K. Schneider, *RAC* 1, pp. 60–62.

ὃν αἰνεῖ τὰ νήπια καὶ εὐλογεῖ τὰ θηλάζοντα: Dit is 'n direkte aanhaling van Ps 8.3. Teenoor die lofprysing van die kindertjies en suigelingse stel die liturgie die kultiese diens van engele en hemelwesens. Ook hier vloei hemelse en aardse lofprysing as 't ware ineen.

ὃν ὕμνοῦσι καὶ προσκυνοῦσιν ἄγγελοι: Vergelyk hier weer die modelgebed van die sinagoge 2 Esdr 19.6 (Neh 9.6) σοὶ προσκυνοῦσιν αἱ στρατιαὶ τῶν οὐρανῶν (die hemelse leërskaare aanbid U). Twee woorde druk die kultiese engelediens uit, naamlik ὕμνειν¹⁰⁴ en προσκυνεῖν. Die eerste beteken om 'n loflied te sing of om die gode in kore te besing. In die Septuaginta gee dit meesal die Hebreuse werkwoord *halal* weer. In die Nuwe Testament word dit onder andere gebruik vir die singende voorlesing van die tweede deel van die *Hallel* (Ps 114–118) in Mark 14.26 en Matt 26.30.

- (7.6) προσκυνέω¹⁰⁵ beteken oorspronklik om neer te buk om die aardgode met 'n kus te vereer. Omdat die kultus van die aardgode ouer is as die Olimpiese, is dit 'n oeroue tegniese term vir Godsverering. In die Septuaginta vertaal dit *histahaweh*, wat ook beteken om te buk en te vereer. Dit word hier in die meeste gevalle gebruik vir die verering van *Jahweh*. In die Evangelies word dit dikwels gebruik vir persone wat smekend voor Jesus neerval (Matt 8.2; 9.18; Mark 5.6; 15.19). In die briefliteratuur van die Nuwe Testament kom dit relatief selde voor.

Die proskinese is gerig op die verhewe majesteit van God waarvoor die vererende nederig buig. Die konstruksie is meesal met die datief. By Justinus, *Dial.* 20.4 het dit betrekking op die heidense verering van die gode. Vir die Christelike Godsverering staan dit in Athenag., *leg.* 16.2; Theoph., *Autol.* 1.11; *Mart. Polyc.* 17.3.

In die liturgie het dit behalwe die betekenis “vereer” ook die betekenis “buig” behou. Vergelyk *Lit. Chrys.*, Antoniadis, *op. cit.*, p. 40; 41; 42. Die aanbiddende en lofsingende funksie van die engele en hemelse wesens is 'n bekende voorstelling in die Ou-Testamentiese wêreld. In Neh 9.6 kom dit voor as 'n oorblyfsel van die tempel-*Qedussa* (Jes 6.1–4; vgl. Eseg 1; 3.12vlg. Dan 7.9vlg.).

Die voorstelling was dat die tempelliturgie ooreenstem met die troon-Godsliturgie.¹⁰⁶ In die pseudepigrafiese boek Henog¹⁰⁷ kom baie voorbeelde voor van hierdie hemelse kultiese diens voor die troon van God. Byvoorbeeld 61.6.7: al die hemelse kragte prys en loof die “Heer van die geeste” eenstemmig;

104 G. Dellings, *ThWb* 8, pp. 492–506.

105 H. Greeven, *ThWb* 6, pp. 759–767; J. O'Callaghan, Proskunein en la correspondencia cristiana, *Estudios Biblicos* 33, 1974, pp. 187–189; F. Altheim, Proskynesis, *Paideia* 5, 1950, pp. 307–309.

106 C. Thoma, Biblisches Erbe im Gottesdienst der Synagoge, in H. H. Henrix, *Judische Liturgie. Geschichte, Struktur, Wesen*, Basel 1979, p. 58.

107 Kautsch, *op. cit.* 2, p. 271.

61.10vlg.: die leërmag van God, die gerubs, serafs en ofanim, alle engele van mag ... sal hulle stem verhef en Hom prys, roem en loof. In die Nuwe Testament kom hierdie hemelse verheerliking en aanbidding voor in Op 4.9–11; 5.9–14; 7.11vlg.; 11.16vlg. en 19.14.

- 7.7 *ὁ ἐπιβλέπων ἐπὶ τὴν γῆν ... καπνίζονται* is 'n direkte aanhaling van *Ps* 103.32 (*Ps* 104.32 in die Afrikaanse vertaling: Hy wat na die aarde kyk en dit bewe, wat die berge aanraak en dit brand). Vuurspuwende berge of die Sinai-gebeure lê hieragter.

ἀπειλῶν θαλάσσης καὶ ξηραίνων ... ἔξηρημῶν is 'n aanhaling van *Nah* 1.4, terwyl *νεφέλαι ... τῶν ποδῶν* 'n weergawe van *Nah* 1.3b is. *κονιορτός* is stof wat opgewaai is; 'n stofwolk: Wolke is stof onder sy voete.

ὁ περιπατῶν ... ἐδάφους is 'n aanhaling van *Iob* 9.8. *ἔδαφος* is 'n "basis", 'n "boom" van iets, 'n vloer, of uitgelegde pad.

- 7.8 *μονογενῇ θεῷ*: Vir *μονογενῆς* sien nota by 6.11. Christus word dus hier direk in die gebed aangeroep. Meesal word die gebede tot God gerig deur Jesus Christus.¹⁰⁸

ὅτι σοὶ δόξα κτλ: Vergelyk die nota oor die slotdoksologie by 6.13.

- 7.9 Oor die uitstuur van die energumene vergelyk die van die kategumene by 6.14.

- 8.2 Litanie vir die doopkandidate

Die diaken roep nou die doopkandidate op tot gebed en gaan voor in 'n litanie.

οἱ φωτιζόμενοι: φωτιζόμενοι (passief partisipium futurum van *φωτίζω*). "Die wat verlig gaan word." Vir die Ou-Testamentiese gebruik van die woord sien nota by 6.5. Dit beteken natuurlik om te verlig. In die Nuwe Testament kom dit voor in Luk 11.36; Joh 1.9; 1 Kor 4.5; Ef 1.18; 2 Tim 1.10; Heb 6.4; Op 18.1; 21.23 ens.

Reeds in die Ou Testament bestaan die gedagte dat lig 'n attribuut van God is wat die mense verlig. Slegs in hierdie lig sien hulle die lig. Slegs wanneer God die mens verlig, is 'n ware vrome lewe moontlik. Die gedagte is voortgesit in die Nuwe Testament. Die dissipels het draers van die lig geword (Matt 5.14–16; Luk 12.35). Hulle taak is om die lig wat hulle ontvang het, uit te dra en hulle lig te laat skyn voor die mense.

Andersyds vind 'n mens die gedagte van verligting ook in die misteriegods-dienste. In die *epoptie* (ἡ ἐποπτεία), die derde en hoogste graad van inwyding in die Eleusiniese misteries, aanskou die inwydelinge of *myste* die lig-uitstralende

108 J. A. Jungmann, *Die Stellung Christi im liturgischen Gebet. Liturgiegeschichtliche Forschungen*, hrsg. Dölger e.a., Münster 1925.

godheid. Die Christendom, wat beweeg het in 'n milieu waar sulke idees aan die orde van die dag was, kon gewis ook hieruit geput het, maar hoe dit ook al mag wees, hulle het dit met 'n totaal nuwe inhoud gevul. Die Bybelse gedagtes het steeds die belangrikste vormende krag gebly.

Die doop is vroeg reeds in die kerk beskryf as verligting en die gedooptes as “verligtes”. Justinus skryf in 1 *Apol.* 61 dat hierdie “bad” ’n verligting genoem word omdat die wat hierdie bepaalde onderrig ontvang het, verlig geword het in hulle gemoed. Vergelyk nog *Dial.* 39.2; Clem., *Paed.* 1.6. Na afloop van die kategese is die kategumene doopafwagting, maar hulle is “op die punt om verlig te word” (*φωτιζόμενοι*) “ten opsigte van hulle verstand of gemoed” soos Justinus gesê het.

In hierdie stadium is hulle dus die doopkandidate of *competentes* soos die Latynse ekwivalent lui.¹⁰⁹ Die onderskeiding tussen *competentes* en gewone kategumene is reeds te vind by Hippolytus, *Trad. Apost.* 20. (Dix, *op. cit.*, p. 30). Gedurende die werklike voorbereiding op die doop is hulle lewenswyse ondersoek om vas te stel of hulle gedurende hulle kategese vroom geleef het, die weduwees vereer, siekes besoek en goeie werke verrig het.

- (8.2) ’n Kategumene wat hierdie stadium wou betree moes hom vooraf laat inskryf (Siric., *ep.* 1.2). Die inskrywing het veertig dae voor die doop plaasgevind (*Aeth.* 45.1; Cyr. Hier., *Procat.* 1.4.13; Hier., *comm. in Joh* 13). Die tyd van voorbereiding is ook deur eksorsismes en ondersoekinge, *scrutinia*, gekenmerk. Ook verdere Bybelonderrig het in dié tyd plaasgevind (CA 7.39).

μνηθέντας εἰς τὸν τοῦ Χριστοῦ θάνατον: Oor *μνέω* vergelyk ook die nota by 6.7 oor *μυστήριον*. Dit is die woord vir inwy in die heidense misteries. Die inhoud is egter hier iets totaal anders. Dit het in die patristiese literatuur dikwels betrekking op die doop. Vergelyk CA 6.15; Chrys., *Hom.* 3.5 in *Eph.*

Intussen het die gedagte van “sterwe en opstaan met Christus” by Paulus ’n groot rol gespeel. Hy het die doop beskrywe as “doop in die dood van Christus” of as “begrawe word met Hom” (Rom 6.3vlg.; 2 Tim 2.11). ’n Ander uitdrukking is “saamgroei met Hom” (*σύμφυτοι* – Rom 6.5). Hierdie Pauliniese gedagtes is hier in die liturgie verbind met inwyding “in die dood van Christus”.

- (8.2) *συναναστήναι αὐτῷ*: Hoewel die idee van “saam met Christus sal opstaan” reeds in Rom 6.5 en Rom 6.8 (saam lewe met Christus) teenwoordig is, kom die werkwoord *συνανιστήμι* (saam opstaan) nie in die Nuwe Testament voor nie.

μετόχους γενέσθαι: Oor *μετόχος*¹¹⁰ raadpleeg ook die nota by 6.13. Hoewel die woord in die Griekse filosofie ’n groot rol gespeel het in die gedagte van deelgenootskap aan die goddelike natuur, is ook hierdie woord as sinoniem van *κοινωνός* met nuwe inhoud gevul. Daarmee het dit veel meer die betekenis

109 B. Botte, *RAC* 3, p. 266vlg.

110 H. Hanse, *ThWb* 2, p. 830.

gekry van “gemeenskap met”. Hier kom dit voor in die sin van “deelgenote wees aan sy Koninkryk”.

κοινωνοὺς τῶν μυστηρίων: Oor τὸ μυστήριον sien nota by 6.7. Na die stadium van *competentes* kry die kandidate deelname aan die sakramente. ’n Mens kan hieragter ook die dieperliggende sin van gemeenskap met Christus deur die sakramente ontdek. Die woord *κοινωνός*¹¹¹ en *κοινωνία* beteken ook deelgenoot (en deelgenootskap). In die kultiese maaltye van die heidense misteriegodsdienste is van ’n deelgenootskap of gemeenskap tussen gode en mense gepraat. Ook in die Griekse filosofie kry die woorde hierdie betekenis.

In die Septuaginta gee dit uitdrukking aan die gemeenskap tussen mense onderling en nie tussen mense en God nie. Die verbondsverhouding is hier die bepalende in die “gemeenskap” tussen God en die mense.

In die Nuwe Testament kom die woordgroep die meeste voor by Paulus, wat dit gebruik om die gemeenskap tussen Christus en die gelowiges, en die gelowiges onderling, uit te druk. Hy gebruik dit ook vir die gemeenskap wat by die Nagmaal plaasvind. Vir antieke begrip bring deelname aan die kultiese maaltyd vanselfsprekend deelgenootskap aan die godheid mee. Net soos deelname aan die heidense offermaaltye vir Paulus gemeenskap met die demone meebring (1 Kor 10.20), so word vir hom die deelnemers aan die Nagmaal (verbonds)genote van Christus. Ook hier in die liturgie dra die deelgenootskap aan die sakramente die diepere sin van verkeer in gemeenskap met Christus.

- (8.2) *συγκαταλέξῃ*: Die werkwoord *συγκαταλέγω* beteken om saam te rangskik, saam uit te kies, dog dit kan ook gewoon “saamreken met” wees. Die Septuaginta en die Nuwe Testament ken die woord nie. Dit het dieselfde sin as *ἐγκαταριθμήσῃ* in die gebed vir die katekumene in 6.6.

τῶν σωζομένων. Die passief partisipium van *σώζω* beteken natuurlik “die wat gered of verlos is” soos in Luk 13.23 maar dit kan ook gewoon beteken die “gelowiges” soos in 1 Kor 1.18 en 2 Kor 2.15.

- 8.3 *οἰῶσον καὶ ἀνάστησον αὐτούς*: Vergelyk die nota by 7.3.

- 8.4 *κατασφραγισμένοι τῷ θεῷ*: Die passiewe partisipium van *κατασφραγίζω*¹¹² “verseël” kom in die Nuwe Testament slegs een keer voor, naamlik in Op 5.1 in verband met die “verseëld boek”. Die werkwoord *σφραγίζω* en die selfstandige naamwoord *σφραγίς* “n seël” kom meermale voor. ’n Seël om iets mee te

111 F. Hauck, *ThWb* 3, p. 798.

112 G. Fitzer, *ThWb* 7, pp. 939–954; F. J. Dölger, *Sphragis. Eine altchristliche Taufbezeichnung*, Paderborn 1911; J. Diehl, *Sphragis, eine semasiologische Nachlese*, Giessen 1938; A. Hamman, *La signification de σφραγίς dans le Pasteur d’Hermas*, TU 79, 1961, pp. 286–290; J. Ysebaert, *Greek baptismal terminology. Its origin and early development*, GCP 1, Nimwegen 1962.

merk as jou eiendom, was in die antieke wêreld wyd verbreid. Dit moes regs-beskerming en waarborg aan die eienaar bied. Ook diere en mense, byvoorbeeld slawe, is gemerk deur die inbrand van 'n teken.

Op religieuse gebied is die besnydenis 'n seël of verbondseël genoem. In die Pauliniese briewe word besnydenis asook vervulling met die Heilige Gees beskryf as verseëling (Rom 4.11; 2 Kor 1.22; Ef 1.13).

In geeneen van hierdie tekste kom 'n verband met die doop voor nie. In die *Pastor Hermae* (Sim. 8.6.3.; 9.17.4) word gepraat van persone wat die seël van die Seun van God ontvang het en in 9.16.4 word gesê: "Die water is die seël." Vir die eerste keer word hier 'n duidelike verband tussen seël en doop gelê.

Sedertdien kom dit dikwels so voor, onder andere by Irenaeus (*Epid.* 3) wat die doop "n seël van die ewige lewe" noem. Die *σφραγίς τῆς πίστεως* het benaming vir die doop self geword. Die doop het die sakramentele verseëling van die geloof geword, die merkteken waarmee Christus sy gelowiges "gemerk" het.

In al drie beskrywings van die doopgebeure in CA 3.16; 7.22; 7.39–45 kom 'n post-baptismale salwing¹¹³ voor. In 7.22 word egter voorgeskryf: Jy moet eers die persoon salf met heilige olie, daarna doop met water en dan uiteindeelik verseël met die *chrisma*, sodat die salwing met olie 'n deelgenootskap aan die Heilige Gees, die water simbool van die dood en die *chrisma* 'n seël van die verbond mag wees.

Hier vind dus 'n voor-doopse salwing met heilige olie en 'n na-doopse verseëling plaas. Die kategumene staan in dié stadium nog voor die doop. Net soos hulle eers deur die doop ten volle "verlig" sal word en tog "verligtes" genoem is, sal hulle eers deur die doop werklik "verseël" wees, dog hulle word nou reeds "verseëlde" genoem.

8.5 Seënbede van die biskop vir die doopkandidate

Na die litanie gaan die biskop voor in 'n *εὐλογία*, 'n seënbede vir die doopkandidate.

Λούσασθε, καθαροὶ γένησθε, "Word afgewas, wees rein", word aangehaal as "vooraf gesê deur die profete" (*ὁ προειπὼν διὰ τῶν ἀγίων σου προφητῶν*). Dis 'n aanhaling uit Is 1.16 (AV: Was julle, reinig julle. Moenie voor My verskyn as julle verkeerd doen nie. Hou op met kwaad doen). 1 *Clem.* 8.4 haal Is 1.16–20 aan in verband met bekering, dog Justinus het reeds in die teks 'n Skrifbewys vir die Christelike doop gevind. In *Dial.* 18.2 verwys hy daarna en spreek die mening uit dat God hier 'n wassing en 'n "ware besnydenis" beveel het, terwyl die Jode nog voortgaan met die vleeslike besnydenis en hulle feesdae. Hy bespreek dan die doop en sê dat Jesaja (1.16–20) alreeds vooraf

113 L. L. Mitchell, *Baptismal anointing*, London 1966, pp. 45–50; D. van den Eynde, *Baptême et Confirmation d'après les Constitutions Apostoliques* 7.44.3, *RSR* 27, 1937, pp. 196–212.

geskrywe het op watter wyse sondaars wat hulle bekeer van die sondes bevry kan word en dat hierdie woord reeds deur die apostels so oorgedra is.

- (8.5) *διὰ τοῦ Χριστοῦ νομοθετήσας*: In Jak 4.12 kom die selfstandige naamwoord *νομοθέτης* voor. Blykens die verband verwys dit na God as die wetgewer en nie na Christus nie. Die “wetgewende” werksaamheid van Christus word hier natuurlik toegespits op die doopbevel (Matt 28.19). In Justinus, *Dial.* 18.1vlg. word in dié verband verwys na die bevel wat gegee is deur die nuwe wetgewer (*νομοθέτης*), Christus. Vergelyk Just., *Dial.* 12.2; 14.3; Clem., *Strom.* 1.26; *MPG* 8, col. 916C; CA 6.22. Die werkwoord *νομοθετέω* beteken om ’n bepaling te maak of ’n voorskrif te gee. God het deur Christus die “geestelike wedergeboorte” bepaal, aldus die liturgie.

- (8.5) *τὴν πνευματικὴν ἀναγέννησιν*: Die adjektief *πνευματικός* beteken “geestelik”, “spiritueel”, “innerlik”. Daar word van die doop gesê deur Hippolytus (*Dan.* 4.59.5) dat dit ’n “geestelike bad van wedergeboorte” is. Cyrillus van Jerusalem (*Cat.* 1.2) noem die wedergeboorte ’n geestelike *ἀναγέννησις* (wedergeboorte), net soos die liturgie. Die woord vir wedergeboorte word slegs hier deur die liturgie gebruik.

αὐτοὺς καὶ νῦν ἔπιδε: Ook hierdie gebed van die biskop het eers ’n verwysing na die verlede, ’n soort anamnese, en dan gaan dit oor na die epikletiese gedeelte met die reeds bekende “en nou”. Vergelyk die opmerking by 6.11 ook oor *ἔπιδε*.

ἀγιάσον (αὐτούς): Vergelyk Jesus se gebed in Joh 17.17, “Heilig hulle in U waarheid”.

παρασκεύασον ἀξίους γενέσθαι κτλ: Die bede is dat God self hulle sal voorberei om waardig te wees. Weer eens die klem op die waardigheid wat God gee. Hulle moet die “geestelike” gawe van God waardig wees.

- (8.5) *τῆς πνευματικῆς σου δωρεᾶς ἡ δωρεά* (genetief na *ἀξίος*) is ’n gawe of geskenk en dit word veral gebruik vir die “gawe van die Heilige Gees” (*Barn.* 1.2), wat met die doop geskenk word. Vergelyk Cyril. Hier., *Cat.* 20.6 *βάπτισμα ... πνεύματος ἁγίου δωρεᾶς προξένον*; C. *Laod.*, *can.* 44.

τῆς ἀληθινῆς σου υἱοθεσίας: Die woord *υἱοθεσία*¹¹⁴ beteken adopsie of aan-neming in die plek van ’n eie kind. In die Griekse taal is dit eers in die tweede eeu vC ingeburger. In die Septuaginta ontbreek dit. In Pauliniese tekste kom dit voor in die sin van “aanneming tot kinders van God deur ’n goddelike daad” (Rom 8.15; 8.23; 9.4; Gal 4.5; Ef 1.5). Eers aan die einde van die tweede eeu nC is die term veelvuldig gebruik.

114 E. Schweizer, *ThWb* 8, pp. 400–402; M. W. Schoenberg, *Υἱοθεσία*. The word and the Institution, *Scripture* 15, 1963, pp. 115–123; L. Wenger – A. Oepke, *RAC* 1, pp. 99–112.

- (8.5) By Irenaeus¹¹⁵ staan dit dikwels parallel met sy gedagte van die vergoddeliking van die mens. Dit kan selfs as 'n tegniese term vir die vergoddeliking gebruik word. Irenaeus sê in *Adv. haer.* 3.16.3 dat die Seun van God 'n mensekind geword het sodat ons adopsie deur Hom kan verkry. Hy verbind dit met *Ps* 81.1sq. *ὁ θεὸς ἔστη ἐν συναγωγῇ θεῶν* en v. 6: *ἐγὼ εἶπα θεοὶ ἐστε καὶ υἱοὶ ὑψίστου πάντες*, 'n teks wat 'n groot rol gespeel het in die realistiese verlossingsleer, byvoorbeeld by Augustinus.¹¹⁶ Die *συναγωγὴ θεῶν* (*synagoga deorum*) betrek Irenaeus op die Vader, die Seun en hulle wat aanneming ontvang het; dit is, so sê hy, die kerk wat 'n *synagoga dei* is en wat deur die Seun vergader is.

Hierdie besondere uitleg van *Ps* 81.6 waarin die *θεοὶ* verklaar word as *τέκνα θεοῦ*, kinders van God, bedoelende die Christene, kom reeds voor by Justinus (*Dial.* 124). Hy gebruik egter nie die term *νιοθεσία* nie. By Clemens Alexandrinus is die verband tussen vergoddeliking, Godskindskap en die doop nog duideliker. Hy sê (*Paed.* 1.5.26): “As gedooptes is ons verlig, as verligtes is ons aangeneem as kinders, as kinders is ons volmaak en as volmaaktes het ons onsterflik geword” en dan siteer hy *Ps* 81.6.

Klemens verbind ook *νιοθεσία* en wedergeboorte (1.5.21.2).

Die verband tussen doop en aanneming tot kinders van God het so vernou dat die doopvont *ἡ μήτηρ τῆς νιοθεσίας* (die moeder van die Godskindskap) genoem is (Dion. Ar., *Eccl. hier.* 2.2.7). Hesychius (*Lexicon*) beskryf *νιοθεσία* as 'n sinoniem van die heilige doop. Ook hier beweeg die Klementynse liturgie binne tradisionele gedagtes. Die doop is 'n geestelike wedergeboorte, dis 'n gawe van God waartoe God self voorberei. In die doop vind hierdie “aanneming tot kinders” plaas.

- (8.5) *πνευματικῶν σου μυστηρίων*: “U sakramente van die Gees” of “geestelike sakramente”. “Heilsgeheime” sou ook in dié konteks kon pas, maar die bedoe-ling is klaarblyklik sakramente. Vergelyk die opmerking by 6.7.

τῆς μετὰ τῶν σωζομένων ἐπισυναγωγῆς: Vergelyk die nota oor *σωζόμενοι* by 7.3. *ἐπισυναγωγῇ* kom in die Nuwe Testament net twee keer voor, naamlik in 2 Tes 2.1 waar dit 'n eskatologiese hereniging met Christus uitdruk en in Heb 10.25 waar dit die gemeentelike “samekomste” beskrywe. In dié sin word dit dikwels in die patristiek gebruik: vergelyk Eus., *HE* 1.1.5. In die Markusliturgie word gebed *τὰς ἐπισυναγωγὰς ἡμῶν κύριε εὐλόγησον* (*Lit. Marc.*, Antoniadis, *op. cit.*, p. 323), “seën Here, ons samekomste”. Hier in die liturgie word

115 A. von Harnack, *Lehrbuch der Dogmengeschichte* 1, Tübingen 1909, p. 559vlg.; *id.*, *Die Terminologie der Wiedergeburt und verwandter Erlebnisse in der ältesten Kirche*, *TU* 43.3.2, 1918.

116 J. A. Stoop, *Die deificatio hominis in die Sermones en Epistolae van Augustinus*, Leiden 1952, p. 42vlg.

dus gevra dat die doopkandidate waardig gemaak mag word aan samesyn met die gelowiges.

Ook hier weer is die gebed “deur Christus” – *διὰ Χριστοῦ τοῦ σωτήρος ἡμῶν*. In die Klementynse liturgie kom die titel *ὁ σωτήρ*¹¹⁷ vir Christus nog vier keer voor (9.10; 11.6; 12.33; 13.10).

In die Septuaginta is die woord ’n weergawe van die Hebreeuse *moshiah* en *jeshuah*. Veral in die Psalms is dit ’n Godsbenaming (*Ps* 23.5; 26.1.9 ens.). In die Hellenisme het ook heldefigure en heersers die titel gedra, omdat daar gemeen is dat hulle mense bevry van allerlei gevare en onheil.

In die Nuwe Testament is die titel op Christus oorgedra, net soos baie ander Godspredikate. In Luk 2.11 word Jesus so genoem en die tweede Petrusbrief (1.11; 2.20; 3.2.18) praat dikwels van die *σωτήρ Ἰησοῦς Χριστός*. Merkwaardiglik kom die titel *ὁ σωτήρ* vir Christus glad nie voor in die *Didache*, *Barnabas* en *Hermas* nie. In die briewe van Ignatius vind ’n mens dit vier keer. In *Magn.*, *Proem*. staan die woorde “Jesus Christus, ons Heiland” in ’n feestelike groetformule. Vergelyk *Phld.* 9.2. *Smyrn.* 6.2 herinner aan ’n liturgiese formule: die heterodoksies bly weg van die eucharistie en die gebed omdat hulle nie erken dat die eucharistie die vlees en bloed van ons Heiland Jesus Christus is nie.

Justinus gebruik die titel verskillende kere, dog in 1 *Apol.* 61.3 staan dit in ’n formule wat dit koppel aan die doop in die Naam van die Vader van die heelal, die heerser God, en van ons *σωτήρ* Jesus Christus en van die Heilige Gees. Hoewel ’n mens die term dikwels aantref by die ou kerklike skrywers, vind ’n mens dié titel vir Christus nie in die simbole nie. Vroeë verband van die term met die liturgie is duidelik uit bostaande. Dit hang, benewens bevryding, ook saam met die algemene welstand van die bevryde of verlose. Die woord Heiland omvat albei hierdie aspekte en word dus in die vertaling gebruik. Vergelyk ook p. 65 oor die soteriologie. Behalwe in die Klementynse liturgie het dit ook in latere liturgieë behoue gebly (bv. *Lit. Jac.*, Antoniadis, *op. cit.*, p. 299: *ἐλέησον ἡμᾶς ὁ θεὸς ὁ παντοκράτωρ, ἐλέησον ἡμᾶς ὁ θεὸς ὁ σωτήρ ἡμῶν*).

Die gebed eindig ook weer met ’n doksologie. Vergelyk nota by 6.13.

- 8.6 Hierna word die doopkandidate uitgestuur met ’n uitroep van die diaken: *Προέλθετε οἱ φωτιζόμενοι*.

117 W. Foerster, *ThWb* 7, pp. 1004–1022; Per Beskow, *op. cit.*, p. 64–67; W. Bousset, *op. cit.*, pp. 240–267; O. Cullmann, *op. cit.*, pp. 239–245; L. Sabourin, *op. cit.*, pp. 140–146; H. Linssen, *Θεὸς Σωτήρ*. Entwicklung und Verbreitung einer liturgischen Formelgruppe, *JLW* 8, pp. 1–75.

9.2 Die boetelinge

οἱ ἐν μετανοία is die boetedoeners of boetelinge.¹¹⁸ Die werkwoord *μετανοέω* en die selfstandige naamwoord *μετανοία* is 'n verandering van besluit, sin of doelstelling en uiteindelik berou. Die Romeinse godsdiens ken nie 'n boetegesindheid of -praktyk nie. Slegs kultusse wat uit die Ooste die Romeinse Ryk binnegekom het, ken iets dergliks. In die Ou Testament staan dit dikwels in verband met belydenis van skuld, belofte van ommekeer en 'n daaropvolgende boetedoening.

In die Nuwe Testament impliseer die woordgroep 'n radikale verandering in die verhouding van die mens tot God. Dit is totale ommekeer of bekering. In die Apostoliese Vaders het hierdie betekenis van 'n ommekeer behoue gebly maar dit is al hoe meer moralisties toegespits. Die ommekeer het al hoe meer boetedoening geword (*Did.* 15.3 en 1 *Clem.* 57.1). Die gevolg was die ontstaan van 'n kerklike boetedoeningspraktyk analoog aan die sinagogale praktyk van die tweede eeu. In die *Pastor Hermae* vloei 'n soort Joodse boeteleer en Nuwe-Testamentiese bekeringsprediking saam.

Kerklike boetedoening is wesenlik bepaal deur ekskommunikasie en rekonsiliasie (Aug., *ep.* 265.7) terwyl dit beoog om vervreemding van die kerk deur doodsondes uit die weg te ruim.

Boetedoening begin met 'n vrywillige skuldbelydenis voor die biskop met 'n gepaardgaande versoek om tot die staat van boetedoening toegelaat te word. Die wat so aanvaar is, staan in dié stadium weer in 'n positiewe verband met die kerk en hulle vorm 'n stand met mindere regte, die *ordo paenitentium* (Hieron., *ep.* 72.2; Sinode van Orange, *can.* 12–441 nC).

As boetemiddels het gegeld ware bekering, gebed, aalmoese, vaste en ander deemoedige handeling. As uiterlike tekens van boetedoening was 'n boetekleed en afskeer van die hare die gebruiklike. Sedert die vierde eeu is seëning van die boetelinge deur gebed en handoplegging van die biskop bekend (Soz., *HE.* 7.16; Aug., *S.* 232.7). Die boetedoening is beëindig deur kerklike rekonsiliasie, gebed en handoplegging deur die biskop. In die erediens is dus spesiale aandag aan hierdie orde van boetelinge gegee. Volgens sommige berigte was die plek van die boetelinge naby die deure waar hulle nog die godsdiens kon volg. Van deelname deur die boetelinge aan die offerandes en kommunie was daar natuurlik geen sprake nie.

118 G. Bardy, La conversion dans les premiers siècles chrétiens, *Année théologique* 2, 1941, pp. 89–106; 206–232; A. H. Emonds – B. Poschmann, *RAC* 2, pp. 802–805; H. A. Frei, Metanoia im “Hirten” des Hermas, *IKZ* 64, 1974, pp. 118–139; 189–202; 65, 1975, pp. 120–138; 176–204; S. C. Hall, *Repentance in 1 Clement*, *TU* 93, 1966, pp. 30–43; J. A. Jungmann, *Die lateinische Bussriten*, pp. 5–44; H. Koch, Die Büsserentlassungen in der alten abendländische Kirche, *ThQ* 1900, pp. 254–270; *id.* Die Büsserplatz im Abendland, *ThQ* 1903, pp. 254–270; F. Leduc, Pêché et conversion chez saint Jean Chrysostome, *Proche Orient Chrétien* 26, 1976, pp. 34–58; 27, 1977, pp. 15–42; P. Meinhold, *RGG* 1, pp. 1541–1554.

Volgens Sozomenos (*HE* 7.16) het die boetelinge op die grond gaan lê met luidе weeklag, waarmee die gemeente ingestem het. Daarna het die biskop dan begin bid. In die Klementynse liturgie vind ook hier weer eers 'n litanie plaas, waarna hulle moes opstaan om individuele handoplegging te ontvang, waarna die biskop 'n gebed gedoen het.

(9.2) Litanie vir die boetelinge

Εὔξατε, οἱ ἐν μετανοία: Vergelyk die nota by 6.3. Vergelyk oor *ἐκτενω̄ς* die nota by 6.5.

- (9.2) *ὁ φιλοικτίρων θεός:* In die Klementyse liturgie kom die woord *φιλοικτίρων* slegs hier voor. Dit is ook weer 'n tipiese Septuagintawoord. Dit word dikwels gebruik as attribuut van God. Dan verskyn dit meermale saam met *ἐλεημών* (*Ps* 85.15; 110.4 ens.). Dit beteken barmhartig, vol van ontferming.

προσδέξεται αὐτῶν τὴν παλινωδίαν: Oor *προσδέχομαι* raadpleeg die nota by 6.5. *ἡ παλινωδία* beteken 'n herhaling van 'n sin of frase, 'n herroeping en uiteindelik ook 'n verandering van gedragswyse. Dit kan ook ommekeer, berou oor sondes en dus bekering uitdruk. (Clem. Alex., *Prot.* 7; Orig., *Cels.* 8.63).

- (9.2) *καὶ τὴν ἐξομολόγησιν: ἐξομολόγησις*¹¹⁹ (ww. *ἐξομολογέω*, sinonieme s.nw. *ὁμολογία*) is 'n veelgebruikte woordgroep in die juridiese en religieuse sfere. Basies beteken dit “'n gelykluidende uitspraak maak”. In die Septuaginta word dit gebruik in die dubbele betekenis van enersyds “lofprys” (“lofprying”) en andersyds “skuld bely” (“skuldbelydenis”).

Hierdie dubbele betekenis kom die mooiste tot uitdrukking in die gebed van Daniel: *Dan* 9.4.5: In v. 4 word gesê “laat ons die grootheid en goedheid van God loof” (*ἐξομολογησάμεν*) en dan word in v. 5 bygevoeg “ons het gesondig, ons het onreg gepleeg, ons was goddeloos”. In die Psalms is die betekenis lofprying van die grootheid van God oorwegend (bv. *Ps* 7.18; 9.2; 17.50; 117.21 ens.).

In die vroeë kerk is die dubbele betekenis dikwels aangewend. Dit druk lofprying uit in 1 *Clem.* 52.1–3 en sondebelydenis in 1 *Clem.* 51.3. Vandaar Chrysostomus se definisie (*exp in Ps* 9; *MPG* col. 93B): *διπλοῦν τὸ τῆς ἐξομολογήσεως εἶδος ἔστιν ἢ γὰρ τῶν οἰκείων ἁμαρτημάτων ἐστι κατάνγνωσις ἢ εὐχαριστία εἰς τὸν θεόν*. Die betekenis van die woord is dus bewussyn van eie sondes en dankbaarheid teenoor God. As sondebelydenis is *ἐξομολογήσις* 'n inherente deel van die boetedoening, soos Tertullianus dit beskryf in *De paenitentia* 9.

- (9.2) *συντρίψη τὸν Σατανᾶν κτλ:* Vergelyk *Rom* 16.20: *ὁ δὲ θεὸς τῆς εἰρήνης συντρίψει τὸν σατανᾶν ὑπὸ τοῦς πόδας ὑμῶν ἐν τάχει* (Die God van vrede sal die Satan spoedig onder julle voete verpletter).

119 O. Michel, *ThWb* 5, p. 199vlg.

καὶ λυτρώσεται αὐτοὺς κτλ: Vergelyk 2 Tim 2.26: καὶ ἀνανήψωσιν ἐκ τῆς τοῦ διαβόλου παγίδος (AV – hulle sal vry raak uit die valstrik van die duiwel).

καὶ τῆς ἐπηρείας τῶν δαιμόνων: ἡ ἐπηρεία (vgl. 11.6) beteken skandelike behandeling, misbruik, misleiding of selfs aanval. In Ignatius (*Magn.* 1.3) word dit gebruik vir die misleiding van mense deur “die prins van hierdie wêreld”. Vir demoniese aanslae teen die mense staan dit in Basilius, *Hom.* 1.2; *MPG* 31, col. 185C en Chrysostomus, *Hom.* 7.6 in 2 *Cor.*; *MPG* 61, col. 450.

- 9.3 συγχωρήσῃ δὲ αὐτοὺς πάντα τὰ παραπτώματα αὐτῶν: Die werkwoord συγχωρέω (vergewe) kom verder voor in die liturgie in 12.47 en die selfstandige naamwoord συγχωρήσις in die sin ὑποστάς τῇ συγχωρήσει (in onderwerping aan u wil). Die werkwoord verskyn nie in die betekenis van “sondes vergewe” in die Septuaginta (kanonieke boeke) of in die Nuwe Testament nie. Dit word egter wel in hierdie sin gebruik deur die kerklike skrywers na die Apostoliese Vaders. Interessant is Philoxenus (*ep.* 41) se vergelyking tussen sondes gepleeg voor die doop en daarna. Volgens hom word eersgenoemdes gratis (δωρεάν) vergewe dog in die laaste geval geskied dit nie gratis nie maar deur moeitevolle arbeid en boetedoening.

- (9.3) τὰ παραπτώματα: In 11.6 en 12.47 kom die woord τὸ παράπτωμα weer eens voor in die betekenis van “oortreding” of “sonde”. In die Septuaginta vind ’n mens dit dikwels so (o.a. in *Iob* 35.15; *Ps* 18.13; 21.2; *Ez* 3.20 ens.)

τὰ τε ἐκούσια καὶ τὰ ἀκούσια: ἐκούσιος (vrywillige, opsetlike) verskyn ook in 7.5 en ἀκούσιος alleen hier. Die onderskeiding tussen opsetlike en onopsetlike of onbewuste dade gaan terug op die Septuaginta. ἐκούσιος kom in *Lev* 7.6; *Deut* 12.6 en *Ps* 53.8 voor in verband met “vrywillige” offers, terwyl op verskeie plekke sprake is van “onopsetlike” (ἀκούσιος) sondes (o.a. *Lev* 4.2; 4.22; *Num* 15.25; *Eccl* 10.5; *Iob* 31.33).

ἐξαλείψῃ τὸ κατ’ αὐτῶν χειρόγραφον: Aanhaling van Kol 2.14 (AV: Hy het die skuldbewys met sy eise teen ons tot niet gemaak). ἐξαλείφω beteken letterlik om uit te wis. Vergelyk *Ps* 50.11.

- (9.3) ἐγγράφηται αὐτοὺς ἐν βίβλῳ ζωῆς: Die “boek van die lewe” (τὸ βιβλίον ζωῆς)¹²⁰ kom voor in *Op* 13.8; 20.15; 22.19 en *Fil* 4.3. Die voorstelling het sy Bybelse oorsprong in Ou-Testamentiese woorde waarin daar gesê word dat alle heiliges en getroues wat aanspraak het op heil in God se boek opgeskryf (*Is* 4.3; *Ps* 68.29; 138.16; *Dan* 12.1) of uitgewis (*Exod* 32.32) word. In die Apostoliese Vaders staan dit onder andere in *Pastor Hermæ*, *Vis.* 1.3.2, waar gesê word dat die wat hulle bekeer het met hulle hele hart, opgeskrywe sal word in die boeke van die lewe saam met al die heiliges. Vergelyk nog Orig., *Comm. in Joh* 5.7; *MPG* 14, col. 193A.

καθάραται δὲ αὐτοὺς κτλ: Vergelyk 2 *Kor* 7.1.

- (9.3) *ένωση αὐτοῦς ἀποκαταστήσας κτλ.*: Vergelyk Johannes van Konstantinopel 4, *poenitentiale* (MPG 88, col. 1897C): *ἔνωσον αὐτὸν τῇ ἀγίᾳ ἐκκλησίᾳ* waar *ένώω* beteken herstel van gemeenskap met die kerk. Vergelyk ook die opmerking by 6.6.
- 9.4 *αὐτὸς γινώσκει τὸ πλάσμα ἡμῶν*: Dit is letterlik *Ps* 102.14.
ὅτι τίς κανχήσεται ... καθαρὸς εἶναι ἀπὸ ἁμαρτίας is dieselfde as *Prov* 20.9.
πάντες γὰρ ἔσμεν ἐν ἐπιτιμίῳ is 'n aanhaling van *Sir* 8.5. *τὸ ἐπιτιμῖον* kom slegs in die meervoud voor in 2 Kor 2.6, sover dit die Nuwe Testament betref. Hier beteken dit kerklike tugmaatreëls. In die vroeg-Christelike literatuur is dit sensuur of kerklike boetedoening. Dan beteken *ἐν ἐπιτιμίῳ εἶναι* "in boetedoening, of onder die tug wees". Vergelyk Bas., *ep.* 199, *can.* 21; *MPG* 32, col. 801A.
- 9.5 *ὅτι χαρὰ γίνεται κτλ* verwys na die vreugde oor een sonder wat hom bekeer soos in Luk 15.7. Clemens Alexandrinus (*Quis dives 2sqq.*) gebruik dieselfde teks in verband met kerklike boetedoening.
- (9.5) *προσοικειωθῶσι*: Die woord *προσοικειόω* beteken om iets jou eie te maak, te verenig, te assosieer met en in die passief, soos hier, toegewy wees aan.
ἵνα ὁ φιλόανθρωπος θεὸς κτλ: Vergelyk die aantekening by 6.5. Ook in Cyrillus van Jerusalem (*cat.* 2.4; *MPG* 33, col. 389) staan die mensieliefde (*φιλανθρωπία*) van God in verband met die boetelinge.
εὐμενῶς: Vergelyk nota by 6.5.
αὐτῶν τὰς λιτάς: ἡ λίτη is geen Bybelse woord nie. In klassieke Grieks is *λιταί* *θεῶν* gebede gerig aan die gode (Eur., *Supp.* 262). In die kerklike skrywers verwys dit meesal na die heidense gebede (*Hom.*, *Clem.* 11.13) dog soms dui dit die gebed van Christus by die kruisiging of kerklike gebede en ander smeekgebede soos litanieë aan (Chrys., *Hom.* 3.3 in *Col.*).
- (9.5) *ἀποδῶση αὐτοῖς ... στηρίξῃ αὐτοῖς*: Vergelyk hier *Ps* 50.14: *ἀποδοῦ μοι τὴν ἀγαλλίασιν τοῦ σωτηρίου σου, καὶ πνεύματι ἡγεμονικῷ στηρίξον με.*
ἡ ἀγαλλίασις is vreugde. In die Psalms kom dit keer op keer weer voor (bv. *Ps* 29.6; 41.5; 44.8.16 ens.). "Heilsvreugde" vind 'n mens slegs in die aangehaalde Psalm uitgedruk en net hier in die liturgie. *τὸ σωτηρίον* beteken heil. Vergelyk die opmerking by 6.5. *ἡγεμονικός* is "wat aan 'n leier behoort", leidend, heersend. Dit bedoel hier die leiding van die Gees.
ἵνα μηκέτι σαλευθῶσι τὰ διαβήματα αὐτῶν: Vergelyk *Ps* 16.5. *τὸ διάβημα* is 'n voetstap.
κοινωνοὶ ... τῶν ἁγίων αὐτοῦ ἱερῶν: Oor *κοινωνός* sien nota by 8.2. *ἱερός* (heilig) word in die neutrum as selfstandige naamwoord gebruik en dit beteken

dan 'n heiligdom, byvoorbeeld die kerk of kloostergeboue. Dan kan dit ook heilige misteries of sakramente aandui, soos hier die geval is.

ἄξιοι ... τῆς νίοθεσίας: Oor νίοθεσία sien kommentaar op 8.5.

- 9.6 Die litanie word weer eens gevolg deur 'n κύριε ἐλέησον – uitroep van die gemeente waartoe die diaken hulle oproep. Oor σῶσον αὐτούς κτλ vergelyk die nota by 7.3. Die diaken roep die boetelinge, wat in hierdie stadium nog op die grond gelê het, om op te staan, die hoof te buig en deur die biskop geseën te word.

9.8 Seënbede vir die boetelinge

Παντοκράτορ: Sien nota by 6.11.

ἰεὲ αἰώνιε: "Ewige God". αἰώνιος¹²¹ kom in *Gen* 21.33; *Is* 26.4; 40.28 voor as attribuuat van God en in die Nuwe Testament word dit slegs in *Rom* 16.26 so gebruik. In die latere kerklike literatuur is dit 'n woord wat algemeen so voorkom.

δέσποτα τῶν ὁλῶν (cf. 12.27; 12.39 en 15.2): ὁ δέσποτης beskryf in klassieke Grieks 'n eienaar of besitter en dus ook heerser. Dikwels word daarmee die mag van die gode uitgedruk. δέσποτ' ἄναξ kom dikwels voor as aanroepvorm in die gebede.

In die Ou Testament vind 'n mens dit egter reeds in *Iob* 5.8: οὐ μὴν δὲ ἀλλὰ ἐγὼ δεηθῆσομαι κυρίου κύριον δὲ πάντων δεσπότην ἐπικαλέσομαι. Die jongere boeke van die Ou Testament bevat baie voorbeelde hiervan. Moontlik het die indringing van die Hellenisme die toename in die gebruik van die titel bevorder. Dit kom dan voor saam met toevoegings soos τῶν πάντων (Heer van alle dinge – *Sap* 6.7; 8.3) of πάσης κτίσεως (Heer van die hele skepping – 3 *Mac* 2.2). In die Nuwe Testament kom dit voor in *Luk* 2.29; *Hand* 4.24; 2 *Pet* 2.1; *Jud* 4; *Op* 6.10.

'n Mens vind dit dikwels in die vroeg-Christelike literatuur en veral in die gebedstradisie: vergelyk 1 *Clem.* 7.5; 61.1; 61.2 (δέσποτα ἐπουράνιε); *Barn.* 1.7; *Herm., Vis.* 2.2.5 (τῶν ὁλῶν); *Just., 1 Apol.* 32.10; Goodspeed, *op. cit.*, p. 48; 40.7; *ibid.*, p. 53; 44.2; *ibid.*, p. 56 ens. Oor τὰ ὅλα (die heelal) vergelyk die kommentaar by 6.11.

- (9.8) κτίστα καὶ πρύτανι τῶν πάντων: ὁ κτίστης¹²² (Skepper) staan in 2 *Regn* 22.32 in verband met God: τίς κτίστης ἔσται πλὴν κυρίου (wie kan 'n skepper wees behalwe die Heer?). Vergelyk *Sir* 24.8 (ὁ κτίστης τῶν ἀπάντων) en dieselfde titel in gebedskontekste in 2 *Mac* 1.24 en 4 *Mac* 11.5. Die werkwoord κτίζω beteken in klassieke Grieks om 'n land bewoonbaar te maak, 'n stad te stig

121 H. Sasse, *ThWb* 1, p. 208.

122 W. Foerster, *ThWb* 3, p. 1024.

of te bou of om 'n tempel of gebou op te rig. Die selfstandige naamwoord kan dus 'n stigter of bouer ens. aandui.

Terwyl *δημιουργέω* – wat ook in die Septuaginta gebruik word vir die skeppingswerk van God – beteken “om met hande te vervaardig”, beteken *κτίζω* eintlik om die werk van 'n heerser te doen: byvoorbeeld die van 'n heerser op wie se bevel 'n stad as 't ware uit niks ontstaan.

In die Nuwe Testament word *κτίστης* slegs in 1 Pet 4.19 gebruik, terwyl in die verdere vroeg-Christelike literatuur dit algemeen geword het. In die eerste Klemensbrief word vermaan dat die gemeente moet opsien na die Vader en Skepper van die hele heelal (*κτίστην τοῦ σύμπαντος κόσμου*), in 'n gedeelte wat ook 'n liturgiese verband het (1 Clem. 19.2; Lightfoot, *op. cit.*, p. 37). Dit word in 1 Clem. 59.3; *ibid.*, p. 37; 62.2, *ibid.*, p. 39 ook in gebedsgedeeltes gebruik en 'n besondere verband tussen *κτίστης* en die liturgie word daarmee duidelik.

In Arist., *Apol.* 15.3; Goodspeed, *op. cit.*, p. 20 vind 'n mens die uitspraak: *τὸν θεὸν κτίστην καὶ δημιουργὸν τῶν πάντων ... καὶ ἄλλον θεὸν πλὴν τουτοῦ οὗ σέβονται* (Hulle – sc. die Christene – vereer God die Skepper en Formeerder van alle dinge en behalwe Hom geen ander God nie). Ook hier is daar met verwysing na die term 'n toespeling op die kultus.

'n Verdere kultiese verband het die woord in CA 7.35; MPG 1, col. 1028D: *κτίστα, σῶτηρ πλοῦσι ἐν χάριτι*. Hier is dit ook 'n aanroepvorm in 'n gebed wat aan die einde nog weer verwys na *ὁ δημιουργίας τῆς διὰ μεσίτου κτίστης* (die Skepper van 'n skepping deur 'n middelaar). Soos reeds in die inleiding gesê, gaan volgens Bousset hierdie gebed terug op ou Joodse liturgiese modelle.

Die benaming *ὁ κτίστης* vir God het dus duidelik 'n baie ou verband met die liturgie (Joodse sowel as Christelike). Hieruit het dit oorgegaan na die simbole. Die simbool in CA 7.41; MPG 1, col. 1642 het die artikel: *πιστεύω ... εἰς ἓνα ... θεὸν ... τὸν πατέρα τοῦ Χριστοῦ, κτίστην καὶ δημιουργὸν τῶν πάντων*. Dit kom ook nog voor in die vierde formule van die sinode van Antiochië (341 – Lietzmann, *op. cit.*, p. 30).

Die algemene term egter wat gebruik word vir God as die Skepper in die simbole is *ὁ ποιήτης*. Dit is byvoorbeeld die geval in die simbool van Caesarea (*ibid.*, p. 18), van Jerusalem (*ibid.*, p. 19), van Epiphanius (*ibid.*, p. 19) ens.

- (9.8) *πρύτανις*: *ὁ πρύτανις* is 'n prins, 'n hoof of goewerneur van 'n stad. Aeschines (*Pr* 169) gebruik dit as titel vir Zeus. In die Septuaginta kom dit net in Sap 13.2 voor. Hier is dit die woord vir prinse wat deur mense as gode beskou word. In die Nuwe Testament kom dit nie voor nie en dis ook in die latere liturgieë weggelaat, moontlik as gevolg van die sterk verband met die heidense instellings. Tog gebruik Theodoretus dit ook net soos die Klementynse liturgie (*Quaest.* 62 in Gen): *ὁ πρύτανις τῶν ὄλων*.

- (9.8) ὁ τὸν ἄνθρωπον κόσμον κόσμον ἀναδείξας: Die twee betekenis van ὁ κόσμος as “wêreld” en “sieraad” staan hier saam in ’n woordspeling: ὁ κόσμον κόσμον, “sieraad van die wêreld of heelal”. Origenes (*in Joh* 6.59; *MPG* 14; *col.* 301C) noem die kerk so ’n sieraad van die wêreld. Die mens as sieraad van die wêreld kom nog voor in Methodius van Olympus (*de res. mort.* 1.35; *MPG* 41, *col.* 1028.). Vergelyk ook *CA* 7.34.; *MPG* 1, *col.* 1028. ἀναδείκνυμι kom sowat agt keer in die Klementynse liturgie voor en kan beteken om te vertoon as of om te maak. Albei maak hier goeie sin uit. Moontlik pas “maak” in hierdie skeppingsverband beter: U het die mens ’n sieraad van die wêreld gemaak, deur Christus.

καὶ νόμον δὸς αὐτῷ ἔμφυτον καὶ γραπτὸν: ’n Onderskeid word hier gemaak tussen ’n natuurlike, ingebore wet (νόμος ἔμφυτος) en ’n geskrewe (γραφτός) een. Na die ingebore sedewet verwys ook 12.18. Vergelyk hier Just. 2, *Apol.* 8.1; Goodspeed, *op. cit.*, p. 84; 13.5; *ibid.*, p. 89; Meth., *res. mort.* 2.6; *MPG* 18, *col.* 304C.

Die idee van ’n ingebore wet¹²³ het geleef in die populêre filosofie van die Stoisyne, met hulle identifikasie van φύσις en νόμος. Die grondslag van hulle etiek was dat alle sedelike handeling navolging is van wette wat van nature in die mens ingeplant is en wat in die godheid gewortel is.

In Rom 2.14vlg. het Paulus hierdie gedagte van die aangebore of natuurlike wet in sy teologie opgeneem en dit het in die vroeë Christendom ’n voortsetting gevind. *Barn.* 9.9 praat van die leer van God wat ’n ingebore gawe in die mens is. Vergelyk ook “deur die ingebore kennis” in *CA* 7.33; *MPG* 1, *col.* 1024C.

Die gedagte kom ook mooi uit in die *Didascalia apostolorum* (*CA* 6.19–24 – veral 6.20, *MPG* 1, *col.* 963): Abel, Noag en Abraham is gemotiveer deur die natuurwet tot goeie dade. Na die afvalligheid van die volk agter die goue kalf aan, het God ’n harde juk van bepalinge op Israel gelê sodat hulle kon terugkeer na die wet wat God in alle mense van nature ingeplant het.

- (9.8) πρὸς τὸ ζῆν αὐτὸν ἐνθέσμως ὡς λογικόν – “sodat hy binne die wet as ’n redelike wese kan lewe”. ἐνθέσμως is wettig, ooreenkomstig die wet. Vergelyk 12.32 en Epiph., *Haer.* 80.4; *MPG* 42, *col.* 764A.

ὑποθήκην δὸς πρὸς μετάνοιαν: ἡ ὑποθήκη is ’n voorskrif, veral van Christus, byvoorbeeld in Clem. Al., *paed.* 1.12; *MPG* 8, *col.* 376A; Orig., *Comm. in Joh.* 13.49. God het volgens die liturgie aan die mens deur Christus ’n voorskrif vir bekering gegee, ’n bekeringsresep wat bestaan uit sy goedheid.

ἐπιδε ἐπὶ κτλ: Vergelyk die nota by 6.12. Die uitdrukking τοὺς κεκλιότας σοι αὐχένα ψυχῆς καὶ σωματος (wat voor u die nek van liggaam en siel buig) druk verootmoediging uit.

123 G. Bornkamm, *Gesetz und Natur* (Röm 2.14–16) in *Studien zu Antike und Christentum, Gesammelte Aufsätze* 2, München 1959, pp. 93–118; E. Wolf, *RGG* 4, p. 1360.

ὅτι οὐ βούλει τὸν θάνατον κτλ is die bekende teks uit Esegïel oor die bekering: Ez 33.11. Dit is byna vanselfsprekend dat kerklike skrywers op hierdie teks sou sinspeel in verband met bekering van sondears. Dit is die geval reeds in 1 Clem. 8.2. Vergelyk ook Clem. Al., Strom. 1.65.3; 2.147.3; Quis dives, 29.24; Tert., de orat. 7.1.

- 9.9 ὁ Νινευιτῶν προσδεξάμενος τὴν μετάνοιαν: Op die bekering van die inwoners van Nineve soos verhaal in die boek Jona, word reeds in Matt 12.41 gesinspeel. In 1 Clem. 7.7 geld hulle ook as voorbeeld van bekering.

ὁ ἐέλων πάντας ἀνθρώπους σωθῆναι is 'n aanhaling uit 1 Tim 2.4.

ὁ τὸν υἱὸν προσδεξάμενος is 'n verwysing na die gelykenis van die verlore seun in Luk 15, wat losbandig (ἄσωτῳ – die adjektief in Prov 7.11) sy lewensstog verkwis het en vanweë sy bekering of berou aangeneem is deur sy vader se genade. σπλάγχνοις – τὰ σπλάγχνα meervoud beteken letterlik “die binneste” of, in afgeleide sin, gevoelens. Soms beteken dit genade of barmhartigheid: Dus beteken dit hier “deur sy vader se barmhartigheid”.

αὐτος καὶ νῦν: Die voorgaande was lofprijsend anamneties en nou volg weer in tipiese Ou-Testamentiese gebedstyl die epikletiese “en nou”: Neem U ook nou die bekering (μεταγνώσις – verandering van gesindheid) aan. Vergelyk die nota by 6.12.

- (9.9) ὅτι οὐκ ἔστιν ὃς οὐχ κτλ is aangehaal uit 3 Regn 8.46.

παρὰ σοι ὁ ἰλασμός ἐστι is 'n aanhaling uit Ps 129.3.4.

- 9.10 Die bede word hier uitgespreek om herstel van die boetelinge in die kerk – rekonsiliatie – en daarna eindig dit ook met 'n doksologie.

- 9.11 Ἀπολύεσθε κτλ: Ten slotte vind die uitstuur van die boetelinge plaas. Hierna begin die eucharistiese diens, of diens van die gelowiges.

Hiermee word die *missa catechumenorum* afgesluit en in die stadium is alles gereed vir die *missa fidelium*. Die orde van die diens het dus soos volg verloop:

Missa catechumenorum: Binnekoms in die kerk, Ou-Testamentiese Skriflesing (deur die voorleser). Sing van Psalms. Skriflesing uit Handeling en briefge-deelte gevolg deur 'n Evangelielesing deur die diaken of biskop. Die preek word gevolg deur die litanie en seënbedes vir en uitstuur van die verskillende groepe.

Missa fidelium: Litanie en gebed vir die gelowiges.

Groet en vredeskus – Pax.

Handewassing – *lavabo*.

Die aanbring van die gawes na die altaar.

Prefasie – *sursum corda*.

Anafora.

Anamnese. Instellingswoorde en epiklese.

Interessiegebede en kommunie.

Slotgebed en seën gevolg deur die uitstuur van die gelowiges.

Hier kan net kortliks die kerkgebou en sy inrigting beskryf word met verwysing veral na CA 2.57: Dit was meesal 'n langerige gebou, aan die een kant (wes) moontlik u-vormig. Aan die oostekant van die lang sy was die altaar met aan weerskante berg- en verkleeruimtes (pastoforia). In die middel van die presbiterium het die troon van die biskop gestaan en aan weerskante daarvan banke vir die priesters. Mans en vrouens het apart gesit in die kerk en het by aparte deure ingegaan wat aan die suidekant van die gebou geleë was. Verder was daar ook in die middel van die kerkgebou die verhoog met lessenaar waarvandaan die Skriflesinge plaasgevind het en wat die sentrum van die *missa catechumenorum* uitgemaak het.

10.1 Die diens van die gelowiges (*missa fidelium*)

- 10.2 *Μή τις τῶν μὴ δυναμένων προσελθῆτω*: Nadat al die verskillende groepe die kerk verlaat het, word die deure gesluit. Die diaken waarsku finaal dat geen- een wat nie reg daartoe het, soos ongelowiges, kategumene, besetenes ens., deel mag hê aan of toetree tot die verdere verloop van die diens nie. Daarna word die gelowiges opgeroep om te kniel (*κλίνωμεν γόνυ*) vir 'n gebed (*δεηθῶμεν*). Wat nou volg (10.3–10.22) is 'n uitgebreide litanie (Ektenie of Sinapte) vir die hele gemeente.

Hierdie is die algemene gebed van die kerk waarna ook Justinus verwys in 1 *Apol.* 67.5. In die kerk van Rome het die gemeente ook na Skriflesing en preek aan so 'n algemene gebed deelgeneem, soos behou is in 1 *Clem.* 59–61; Lightfoot, *op. cit.*, pp. 36–38.

Die verskillende bedes wat hier in die liturgie verskyn (nege in totaal), vir die kerk, vir die biskoppe, vir die hele klerus, vir die heerser, vir die kategumene, vir almal wat in benoudheid of gevaar verkeer, vir ketters en skismatici, kom steeds weer voor in die algemene gebed van die ander liturgieë.

συντόνως is gespanne, reguit, aandagtig of in alle erns, dringend: Dus – “laat ons God aandagtig aanroep”.

10.3 Litanie vir die gelowiges

ὕπὲρ τῆς εἰρήνης καὶ τῆς εὐσταθείας τοῦ κόσμου: Vergelyk 1 *Clem.* 60.4 (*δὸς ὁμόνοιαν καὶ εἰρήνην ἡμῖν*). Cyrillus van Jerusalem verwys in sy vyfde mistagogiese kategese (*Cat.* 23.8) na die gebed vir vrede van die kerk, die welstand van die wêreld en van verskillende groepe mense. Vergelyk Chrys., *Hom.* 3.4 in *Phil.*; *Lit. Jac.*, Antoniadis, *op. cit.*, p. 280; *Lit. Chrys.*, *ibid.*, p. 16. *ἡ εὐσταθεία* beteken die rus en bestendigheid van die wêreld of van persone. Reeds in 3 *Mac* 3.26 en 6.28 staan dit vir algemene welstand wat God verleen. Vergelyk 1 *Clem.* 61.1; 65.1.

ὅπως ὁ τῶν ὅλων θεὸς αἰδίων καὶ ἀναφαίρετον τὴν ἑαυτοῦ εἰρήνην ἡμῖν παράσχοιτο: Vir τὰ ὅλα sien nota by 6.11. αἰδῖος¹²⁴ is “ewig”. In die Nuwe Testament kom die woord in hierdie betekenis voor slegs in Rom 1.20 in ’n konteks wat herinner aan Stoïsynse gedagtes en Philo, asook in Jud 6.

In die Apostoliese Vaders kom dit slegs in Ign., *Ef.* 19.3 voor in verband met die ewige lewe. Athenagoras (*Suppl.* 10.2; Goodspeed, *op. cit.*, p. 324) gebruik dit in verband met God as “ewige Rede”. ἀναφαίρετος is wat nie weggeneem kan word nie, onvervreembare. Die bede is dat God die ewige, onvervreembare vrede, naamlik sy vrede (τὴν ἑαυτοῦ), sal bied. ἡ πληροφορία is volheid of sekerheid. Vergelyk Kol 2.2; Heb 6.11.

- 10.4 ὑπὲρ τῆς ἀγίας καθολικῆς καὶ ἀποστολικῆς ἐκκλησίας: Die simbool van Epiphanius van Salamis (Lietzmann, *op. cit.*, p. 20) beskryf die kerk in dieselfde terme, met die byvoeging van μία (een). Cyrillus van Jerusalem se simbool laat die ἀποστολικήν weg (*ibid.*, p. 19) en so ook die simbool in CA 7.41.

ἀγίας: Teen die helfte van die tweede eeu was heilig reeds ’n algemene beskrywing van die kerk.¹²⁵ Dit het sy oorsprong in die Ou Testament waar die adjektief “heilig” gebruik is vir alles wat aan God behoort, soos byvoorbeeld ’n “heilige volk” (*Deut* 7.6; 26.19). In *Ef* 5.27 word die kerk as ἀγία beskrywe. In voortsetting hiervan word ook in die *Martyrium Polycarpi* (*Proem.*; Lightfoot, *op. cit.*, p. 189) van die kerk gesê dat dit “heilig en algemeen” is. Vergelyk Ign. *Trall.*, *Proem.*; *ibid.*, p. 116. Hierna kom dit dikwels so voor.

- (10.4) καθολικῆς: In die Christelike taalgebruik kom καθολικῆ (algemeen) as beskrywing van die kerk vir die eerste maal voor by Ignatius (*Smyrn.* 8.2). Dit is dan nog nie “katoliek” in teenstelling met die ketters nie (soos in Clem. Al., *Strom.* 17.106 nie), maar “algemeen” in die sin van wêreldwye verbreiding soos Eusebius (*c. Marc.* 1.1; *MPG* 24, col. 728C) dit nog beskryf. Vergelyk ook *Mart. Polyc.* 19.2. Ook hier in die liturgie staan katoliek nog vir die wêreldwye kerk.

ἀποστολικῆς: Die adjektief ἀποστολικός kom nog nie in die Nuwe Testament voor nie. Dit is egter gebruik in die vroeë kerk om aan te dui dat geskifte, persone of inrigtings deur die apostels geskrywe, ingestel of gestig is. Irenaeus (*Adv. haer.* 3.12.7) het reeds gesê dat die kerk deur die hele wêreld sy oorsprong by die apostels het.

Ook hierin mag die liturgie meegewerk het daartoe dat die kerk later in die simbole so genoem is. Immers in die anathemas van die Niceense konsilie word die kerk ook reeds as “katoliek en apostolies” beskrywe en Alexander van Alexandrië (*ep.* 12, *MPG* 18, col. 565A) sê “ons glo soos besluit is deur die apostoliese kerk”.

124 H. Sasse, *ThWb* 1, p. 167vlg.

125 J. N. D. Kelly, *Early Christian creeds*, London 1976, p. 158.

- (10.4) *τῆς ἀπὸ περάτων ἕως περάτων*: Die kerk strek van uithoeke tot uithoeke en daarmee word die “algemene” nader gekwalifiseer. Die uitdrukking word herhaal in 12.40. *τὸ πέρας* is ’n uiterste grens, ’n uithoek. In *Ps* 71.8 word die heerskappy van God besing wat strek vanaf die see tot die uithoeke van die wêreld. Die uitdrukking “van uithoeke na uithoeke” kom voor in *Matt* 12.42; *Luk* 11.31. *Rom* 10.18 gebruik dit om die Christusverkondiging, wat gegaan het van die een uithoek van die wêreld na die ander, te beskrywe.

Insiggewend in dié verband is die gebed by die breek van die brood in die *Didache* (9.4; Lightfoot, *op. cit.*, p. 221): Soos hierdie gebreekte brood wat verstrooi was op die berge byeengebring is en een geword het, laat so u kerk versamel word: *ἀπὸ τῶν περάτων τῆς γῆς εἰς τὴν σὴν βασιλείαν*. Daarmee het die kerk wat strek van die uithoeke af ook in ’n liturgiese konteks te staan gekom.

- (10.4) *ὅπως ὁ κύριος ἄσειστον αὐτὴν καὶ ἀκλυδώνιστον διαφυλάξῃ*: ἄσειστος is “on-skudbaar”, “onbeweeglik”, standvastig. Ook in 12.40 word die kerk so beskryf. Vergelyk Chrys., *Hom. 2.2 in principium Actorum Apostolorum*; MPG 51, col. 62C. *ἀκλυδώνιστος* beteken “nie deur golwe geslaan”, kalm en onversteurd. Vergelyk Polybius 10.10.4. Isidorus van Pelusium beskryf die kerk ook met hierdie woord (*ep.* 1.91). Vergelyk ook Chrys., *Hom. post redit.* 2.5; MPG 52, col. 431C.

μέχρι τῆς συντελείας τοῦ αἰῶνος τεθεμελιωμένην ἐπὶ τὴν πέτραν: In klassieke Grieks dui *ἡ συντελεία*¹²⁶ ’n voltooide handeling aan. In die Septuaginta staan dit vir die einde of afloop van ’n periode (*Exod* 23.16) of ’n jaar (*Ier* 5.18). Dit kom as ’n apokaliptiese term voor in die betekenis “einde” in die Testamente van die twaalf patriarge. ’n Mens vind dan verder in die Nuwe Testament die uitdrukking *ἡ συντελεία τοῦ αἰῶνος* (AV – die voleinding van die wêreld). Dit is eie aan die Matteus-evangelie: 13.39.40.49; 24.3; 28.20.

By die Apostoliese Vaders het dit dieselfde betekenis as in die Nuwe Testament (bv. by *Hermas*, *Vis.* 3.8.9; *Sim.* 9.12.3). By die Apologete vind ’n mens dit net by Tatianus (*Or. Graec.* 6.1; 13.1; 17.1). Hierna kom dit dikwels voor in die kerklike skrywers in die sin van “einde van die wêreld of van die tyd” soos hier in die liturgie. Vergelyk ook CA 6.18.

τεθεμελιωμένην: *θεμελιόω* (passiewe partisipium) beteken om ’n fondament te lê. In *Ps* 8.4 dui dit aan dat God die maan en sterre “gegrondves het”. Vergelyk nog *Ps* 88.12; 101.26. In die passief beteken dit dus “vas, stewig gevestig wees”. Dit bevat hier ’n sinspeling op die huis gefundeer op die rots waarvan Jesus gepraat het (*Matt* 7.25 *τεθεμελιώτο γὰρ ἐπὶ τὴν πέτραν*).

- 10.5 *καὶ ὑπὲρ τῆς ἐνθάδε ἀγίας παροικίας: ἡ παροικία*¹²⁷ dui in die Septuaginta

126 G. Delling, *ThWb* 8, p. 65vlg.

127 K. L. en M. A. Schmidt, *ThWb* 5, p. 852.

die toestand of lot van 'n bywoner of die vreemdeling sonder regte aan (*Ps* 54.16; 118.54; 119.5). Dit kan selfs ballingskap beteken. In die Nuwe Testament vind 'n mens dit slegs in Hand 13.17 en 1 Pet 1.17. In laasgenoemde teks word die lewe van die Christene op aarde beskryf as “vreemdelingskap”.

In die vroeg-Christelike literatuur kom die vreemdelingskap van die kerk tot besondere uitdrukking in *Diogn.* 5.5. Volgens Eusebius (*HE* 5.24.14) het Irenaeus die Christelike gemeentes *παροικίαι* genoem. Ook in die *Martyrium Polycarpi* word die plaaslike gemeentes van die kerk so beskrywe. *Ἐκκλησία* het al hoe meer die benaming geword vir die hele kerk, terwyl *παροικία* die tegniese term geword het vir gemeentes of parogieë (Latyn – *paroecia*).

Namate die kerk meer georganiseer geraak het, het die parogieë die gemeentes geword wat binne 'n bepaalde geografiese eenheid saamgegroepeer is as 'n diosese (*διοίκησις*). In die Klementynse liturgie vind 'n mens hierdie organisasie slegs hier aangedui. Hier word gebid vir die verskillende biskoppe en hulle *παροικίαι*. Die liturgie verteenwoordig dan 'n tyd toe reeds meer gemeentes aan 'n biskop toevertrou was. Merkwaardiglik vind 'n mens in die ander Griekse liturgieë geen vermelding van die *παροικίαι* nie.

- (10.5) *ὁ τῶν ὅλων κύριος*: Vergelyk die kommentaar op 6.11. *ἀνευδότως* is “sonder ophou, ononderbroke of voortdurend, aanhoudend”.

- 10.6 *ἡ ἐπισκοπή* is sorg, opsig; goddelike besoeking; 'n amp en dus biskopsamp, die episkopaat of bisdom. Vergelyk Iren., *Adv. haer.* 3.3.3.

τῶν ὁρθοτομούντων τὸν λόγον sluit aan by 2 Tim 2.15. *ὁρθοτομέω* is oorspronklik “in 'n reguit lyn sny” en dus korrek uitleë, op ortodokse wyse verklaar of verkondig. Vergelyk Chrys., *Hom.* 5.2 in 2 Tim; *MPG* 62, col. 687D en *CA* 7.31.

- 10.7 *Ἰακώβον ... Κλήμεντος ... Εὐδορίου ... Ἀννιανοῦ*: In *CA* 7.46; *MPG* 1, col. 1048 word die biskoppe genoem “wat deur ons [die apostels] gewy is”. Hier word onder andere ook genoem Jakobus, die biskop van Jerusalem. Dit is die broer van die Here, wat egter reeds in 62 nC oorlede is. Waarskynlik het die liturgie hom in gedagte, maar dan pas hy in tydsorde nie in by die volgende persone nie.

Die Klemens waarna verwys word, is waarskynlik Klemens 1 wat in 92–99 biskop van Rome was.

Euodius was die eerste biskop van Antiochië volgens Eus., *HE* 3.22. Ook *CA* 6.46 vermeld hom. Hy is opgevolg deur Ignatius wat in 110 nC die marteldood gesterf het. Hy en Klemens moes dus tydgenote gewees het.

Annianus was volgens *CA* 7.47 (vgl. Eus., *HE* 2.24) die eerste biskop van Alexandrië wat deur Markus gewy is en hom opgevolg het. Dan moes hy ook 'n tydgenoot van die laaste twee gewees het. So is die biskoppe wat die liturgie

vermeld verteenwoordigend van die kerk van sy tyd, toe die vernaamste kerklike gebiede Jerusalem, Rome, Antiochië en Alexandrië was. Indien die gebed 'n werklike historiese situasie weerspieël, bring dit 'n mens te staan in die tyd van die oorgang tussen die eerste en tweede eeu.

- (10.7) *ὁ οἰκτίρων θεός*: Die “genadige” God. *οἰκτίρων* beteken genadig of barmhartig en dit kom slegs hier in die Klementynse liturgie voor. Dit is ook weer 'n Septuaginta-woord. Vergelyk *Ps* 77.38; 85.15; 110.4 (*ἐλεήμων καὶ οἰκτίρων ὁ κύριος*); 144.8 ens. 'n Mens vind dit ook in die Nuwe Testament: Luk 6.36 (*ὁ πατὴρ ὑμῶν οἰκτίρων*) en in Jak 5.11 (sitaat van *Ps* 102.8).

In 1 *Clem* 23.1 word God as barmhartig beskryf en in 60.1 word Hy aangeroep as *οἰκτίρων*. Dit was dus reeds vroeg 'n aanspreekvorm van God in die gebed en dit is dus nie vreemd om dit ook in die liturgie aan te tref nie. Vergelyk ook Just. 1 *Apol.* 15.13.

χαρίζω (medium) is om 'n guns te bewys, te vergun of te gee. *σώωνς* van *σῶς* (veilig, ongeskonde).

μακροημερεύοντας: Die werkwoord *μακροημερεύω* beteken om lanklewend te wees; hoë ouderdom te bereik. In *Deut* 5.33; 6.2; 11.9 kom dit telkens voor in verband met 'n lang lewe in die beloofde land.

- 10.8 *ὑπὲρ τῶν πρεσβυτέρων*: Die bestaan van *πρεσβύτεροι*,¹²⁸ “oueres” of “oudstes” in die vroeë Christendom, het sy voorbeeld in die Joodse gemeentelike orde, waarin die oudstes 'n leidende rol gespeel het. In die beginjare van die Christendom is die woord gebruik vir persone wat hoë agting geniet het as gevolg van ouderdom of bekwaamheid, soos 'n apostel, leraar en profeet. Onderskeiding tussen hierdie persone is daarom nie altyd maklik in hierdie tyd nie.

'n Duidelike plek in die hiërgargiese orde neem die “oudstes” in die briewe van Ignatius in. Die biskop staan aan die hoof, omgewe deur 'n raadsversameling van oudstes (*Phld.* 7.1). 'n Duidelike afbakening van hulle pligte is in dié stadium nog nie te vind nie.

Eers in die *Siriese Didascalie* word die voorrang van die biskoppe vurig verdedig. Nadruk word gelê op hulle sakramentele, dissiplinêre en administratiewe funksies. Die presbiteres (*πρεσβύτεροι*) is aan hulle ondergeskik as hulle volgelinge en tree op as “apostels van die biskop” (2.28).

Die kerkorde van Hippolytus wat in Rome ontstaan het, dog spoedig in die Ooste aanvaar is, vertoon die beeld van 'n hiërgargiese orde wat deur sakramentele wyding gereël is. Die biskoppe, die “hoëpriesters”, het alleen die volmag van ampsoordrag gehad; die presbiteres is aan hulle ondergeskik as raadgewers met priesterlike rang wat hulle in staat gestel het om te doop en om saam te werk tydens die eucharistie. Hulle kon egter ook onafhanklik van die

128 W. Jannasch, *RGG* 5, p. 540vlg.; G. Bornkamm, *ThWb* 6, veral p. 671.

biskop die eucharistie bedien (CA 3.20), die seën uitspreek (*ibid.*), boetelinge met die kerk versoen, preek en leer (*ibid.*).

In latere liturgieë is die woord presbiter (πρεσβύτερος) van die Klementynse liturgie vervang met priester (ιερεύς), gevolglik vertoon dit ook in hierdie opsig 'n ouere karakter. 'n Brief van biskop Cornelius¹²⁹ (251–253) geskryf aan biskop Fabius van Antiochië beskryf die hiërargie van die kerk: Daar moet een biskop wees teenoor ses-en-veertig presbiters; sewe diakens; sewe onderdiakens; twee en veertig akoliete; eksorsiste en voorlesers tesame met twee-en-vyftig deurwagters en 'n groot aantal weduwees.

- 10.9 ὑπὲρ πάσης ... διακονίας καὶ ὑπηρεσίας: In die Nuwe Testament beteken ἡ διακονία¹³⁰ tafelbediening of versorging en so het dit die benaming geword vir alle dienswerk in die gemeente. Dit is gevolglik ook aan ampswerk gekoppel. Die apostelamp is “diens” (Rom 11.13; 2 Kor 4.1; 6.3vlg.). Ook die werk van 'n Evangelis is dienswerk (2 Tim 4.5).

Die woord was dus nie net aan die diakensamp gekoppel nie. Die wye betekenis daarvan het in die vroeg-Christelike kerk bly voortbestaan; dit kon woordbediening of selfs liturgiese diens beteken, dog het ook uitdrukking gegee aan die ampswerk van apostels en biskoppe. Andersyds is dit ook meer toegespits op die liturgiese pligte van die diakens, soos hier en in 6.1 die bedoeling is. Vergelyk ook CA 8.28.

ἡ ὑπηρεσία¹³¹ is in eintlike sin die werk van roeiers op 'n skip. Die abstrakte selfstandige naamwoord beskryf in die Septuaginta die geweldige groot arbeidskorps van Job (*Iob* 1.3) (ὑπηρέτης ook in *Prov* 14.35; *Is* 32.5). Die woord word gebruik vir verskillende “helpers” en hulle werk; byvoorbeeld geregsdienaars of voorgangers in die sinagogale diens. In die vroeg-Christelike literatuur is dit gewoon sinoniem van διακονία as dienswerk van diakens (CA 3.16.19).

- 10.10 ὑπὲρ ἀναγνώστων, ψαλτῶν κτλ: ὁ ἀναγνώστης¹³² is 'n voorleser, 'n lid van die mindere ordes in die kerk. Ook in Serap., *Euch.* 11.4 word vir die voorlesers gebid. Volgens die bo-gesiteerde brief van biskop Cornelius en C. *Laod. can.* 24 was hulle reeds in die klerus ingesluit. Vergelyk ook CA 6.17; *MPG* 1, col. 957. Hulle is deur die biskoppe aangestel, is nie gewy nie en het as ampsteken 'n boek ontvang. Ander berigte vermeld wel 'n wyding met handoplegging en gebed (CA 8.22; *MPG* 1, col. 1117sq.).

Die pligte van die voorleser (ἀναγνώστης) was om alle liturgiese Skriflesinge te behartig (Just., 1 *Apol.* 67.3). Later is dit beperk tot Ou-Testamentiese skrifgedeeltes en alle Nuwe-Testamentiese gedeeltes behalwe die Evangelies wat deur die diakens of priesters voorgelees is.

129 DENZ, *ep. 'Iva* γνήως, no. 109, p. 46.

130 H. W. Beyer, *ThWb* 2, p. 87.

131 K. H. Rengstorf, *ThWb* 8, p. 530vlg.

132 Th. Schnitzler, *LThK* 6, p. 936vlg.

(10.10) ὁ ψάλλτης is 'n sanger. Vergelyk *C. Laod., can.* 15; 69; *CA* 3.11; *MPG* 1, col. 788.

παρθένων: Die Klementynse is die enigste liturgie wat maagde¹³³ (παρθένοι) as aparte orde naas voorlesers en sangers noem. Hierdie gewyde maagde is ook παρθένοι κανονικαί genoem. Hulle kom vir die eerste maal voor by Ign., *Smyrn.* 13.1. Hulle groot aantal was 'n saak van roem in die vroeë kerk. Terwyl hulle aanvanklik in familieverbande geleef het, kom daar teen 300 nC "maagdehuise" voor.

10.10 χηρῶν τὲ καὶ ὀρφανῶν: Weduwees en wese word hier saam genoem en die χηραί (weduwees) hoef nie noodwendig op die weduwee-amp te dui nie. Die weduwees en wese was in die vroeë kerk hoog gerespekteerd. Die weduwee-amp gaan terug op 1 Tim 5.9vlg. As aparte orde kom hulle voor in *Clem. recogn.* 6.15; *MPG* 1, col. 1356; *CA* 3.2; 3.15; *C. Trull. can.* 40.

τῶν ἐν συζυγίαις: ἡ συζυγία is 'n juk vir 'n paar diere wat saam ingespan is. Die uitdrukking dui dus 'n huwelik aan: Dit gaan om die getroudes; getroude pare. Dikwels staan dit saam met παιδοποιία (*Clem., Strom.* 3.12) en τεκνογονία (kinderverwekking). Die voorbidding betref getroude pare wat kinders het of ouerskap.

10.11 ὑπὲρ εὐνούχων ὁσιως πορευομένων: Oor eunugs vergelyk Chrys., *Hom.* 17.5 in *Hebr.*

εὐλαβεία is eerbied en respek en dit kan ook 'n algemene vrome en godsdienstige lewe aandui. Vergelyk *Ios* 22.24; *Prov* 28.14.

10.12 τῶν καρποφορούντων: καρποφορέω is om vrugte te dra, en ook om te offer of gawes en geskenke aan te bied. Dit kan dus dui op die liturgiese offerwerk-saamheid in die kerk. Vergelyk *Lit. Chrys., Antoniadis, op. cit.*, p. 24: ὑπὲρ τῶν καρποφορούντων καὶ καλλιεργούντων ἐν τῷ ἀγίῳ καὶ πανσέπτῳ ναῷ τούτῳ.

ἀπαρχάς: ἡ ἀπαρχή is die eersteling wat na die biskop gebring word vir uitdeling aan die armes of die klerus. Dit het bestaan uit eerste produkte van die seisoen – vrugte, graan, diere, ens.

ὁ πανάγαθος θεός: (Die "al-goeie" God.) πανάγαθος is geen Bybelse woord nie. Die Apostoliese Vaders ken dit ook nie. Vergelyk egter Athan., *de incarn.* 10.1; *MPG* 25, col. 1121; Eus., *dem. Ev.* 1.7. ἀμείβω is om terug te betaal of te beloon (met hemelse gawes).

10.13 ὑπὲρ τῶν νεοφωτίστων ἀδελφῶν: Vergelyk die nota oor die doop by 8.2. Oor στηρίζω (versterk) vergelyk die nota by 9.5. Oor βεβαιῶω (bevestig) sien 6.6.

10.14 ὑπὲρ τῶν ἐν ἀρρωστίᾳ ἐξεταζομένων: ἡ ἀρρωστία is siekte, swakheid of swak

133 Antoniadis, *op. cit.*, p. 101; F. H. Kettler, *RGG* 6, p. 1407.

gesondheid en ἐξετάζω is om te ondersoek of te bevind: Die wat bevind word (verkeer) in swak gesondheid; die siekes. Die woord kom dikwels in die Septuaginta voor: byvoorbeeld 3 *Regn* 12.24; 17.17; 4 *Regn* 1.2 ens. Vergelyk hier 1 *Clem.* 59.4; Lightfoot, *op. cit.*, p. 37 waar ook gebed word vir persone in dergelike omstandighede.

πάσης νόσου καὶ πάσης μαλακίας: Vergelyk Matt 4.23.

- 10.15 ὑπὲρ πλεόντων καὶ ὁδοιπορούντων: Vergelyk 12.45 en *Lit. Chrys.*, *ibid.*, p. 17.

ὑπερ τῶν ἐν μετάλλοις καὶ ἐξορίαις καὶ φυλακαῖς: τὰ μέταλλα is die myne. Hier word gebed vir die wat veroordeel is om mynwerk te doen. Dit was 'n bekende en gevreesde straf in die antieke wêreld.

ἐν ἐξορίαις: “Die ballinge”. ἡ ἐξορία is ballingskap. ἐν φυλακαῖς καὶ δεσμοῖς – die in gevangnisse en in bande of kettings. Vergelyk *Lit. Marc.*, Antoniadiis, *op. cit.*, p. 328. Die gemeente sorg vir die gevangenes en bid vir hulle (Heb 10.34; 13.3). Ignatius (*Smyrn.* 6.2) verwyt die dwaalleraars dat hulle geen sorg dra vir die gevangenes nie.

- 10.16 ὑπὲρ ἐχθρῶν κτλ: Vergelyk Matt 5.44 en Just., 1 *Apol.* 14.3 (ons bid vir ons vyande en probeer om die wat ons onregverdig haat te oortuig) (vgl. ook 11.6 en 15.8).

πραῦνας: πραῦνω beteken om te kalmeer, te laat afneem of versag en διασκεδάννυμι is om te beëindig, stil te maak of te laat bedaar.

- 10.17 ὑπὲρ τῶν ἔξω ὄντων καὶ πεπλαναμένων: οἱ ἔξω (die buitestaanders) is reeds in die Septuaginta bekend. Dit kom reeds in 2 *Mac* 1.16 voor asook in *Sir Prol.* 5 waar οἱ ἐκτός die leke in onderskeid met die skrifgeleerdes aandui. In die Rabbynse literatuur is die buitestaanders die ketters-ingestelde persone.

In Mark 4.11 is οἱ ἔξω die breë volksmassa wat nie tot die aanhangers van Jesus behoort nie. In 1 Kor 5.12 en Kol 4.5 dui dit die heidene, die nie-Christene, aan. 2 *Clem.* 13.1; Lightfoot, *op. cit.*, p. 49 sê dat die Christene nie net hulleself moet behaag nie, maar ook die buitestaanders sodat die Naam nie deur die gelowiges belaster word nie.

Ook hier in die liturgie betref die term die heidene, die nie-Christene. Volgens Antoniadiis¹³⁴ is dit 'n term wat kenmerkend is van die vierde eeu. Dis egter 'n term wat vroeg reeds in die kerk bekend was en dit getuig hier van die sorg van die kerk vir die nie-Christene.

- (10.17) πεπλανημένων, “die wat op dwaalweë is”, word in die literatuur gebruik vir heidene sowel as vir ketters. Die gebed vir die bekering van heidene en dwalendes kom weer voor in 12.46. In 1 *Clem.* 59.4; Lightfoot, *op. cit.*, p. 37, staan net “die dwalendes van die volk”.

¹³⁴ Antoniadiis, *op. cit.*, p. 101.

Uit die voor-Konstantynse tyd is nie veel getuienisse aan te haal oor gebede vir die bekering van die heidene nie.¹³⁵ Enkeles spreek wel boekdele. Hoewel Klemens van Rome se kerkgebed (1 *Clem.* 59.4) nie die term “buitestaanders” bevat nie, is sy bede nogtans dat al die volke kan weet dat God die enigste God is, dat Jesus sy Seun en ons sy volk en skape van sy weiding is. Ignatius vermaan (Ign., *Ef.* 10.1; *ibid.*, p. 108): Bid sonder ophou vir die ander mense. Want daar is vir hulle ook hoop van bekering en ontmoeting met God. Hier kan bygevoeg word: Aristides, *Apol.* 17.2vlg.; Just., *Dial.* 108 (gebed vir die Jode se bekering), asook dan hierdie betrokke bede van die Klementynse liturgie.

- 10.18 τῶν νηπίων τῆς ἐκκλησίας: νήπιος is natuurlik in die eerste plek ’n kind, maar dit kan ook ’n jongmens of ’n persoon aandui wat nog nie in al die geheimenisse van die Christendom ingewy is nie. Dit kan ook die “eenvoudiges” wees. εἰς μέτρον ἡλικίας ἀγαγοί: ἡλικία is die fleur van die lewe of volwassenheid: vergelyk Ef 4.13.
- 10.19 εὐσχηται ἡμᾶς τοῦ πονηροῦ: Vergelyk die bede van die Onse Vader (Matt 6.13). πάντων τῶν σκανδάλων: Chrysostomus definieer τὰ σκανδάλα as dinge wat hindernisse op die regte pad is, die struikelblokke wat sonde veroorsaak of die geloof skade aandoen (*Hom.* 59 *in Matth.*). τῶν ἐργαζομένων τὴν ἀνομίαν vergelyk Ps 140.9.
- 10.20 πάσης ψυχῆς: ἡ ψυχὴ word ook in klassieke Grieks gebruik vir die persoon self (bv. Aesch., *Ag.* 1457; Hom., *Il.* 13.673). Dit is dus ’n gebed vir elke Christenmens. Vergelyk *Lit. Marc.*, Antoniadis, *op. cit.*, p. 329: πάση ψυχῇ χριστιανῇ θλιβομένη ... δὸς ἐλεός.
- 10.21 σῶσον καὶ ἀνάστησον κτλ: Vergelyk die opmerking by 7.3.
- 10.22 Die diaken roep die gemeente op om op te staan en in oorgawe aan God te deel in die gebed van die biskop. Oor παραινώμεθα sien die opmerking by 6.8.

11.1 Die gebed van die biskop

Die biskop word hier ’n hoëpriester (ὁ ἀρχιερεὺς) genoem. Vergelyk hier 1 *Clem.* 40.5 en veral CA 2.25; *MPG* 1, col. 663: ἐπισκόπων ... οὗτοι γὰρ εἰσιν ὑμῶν οἱ ἀρχιερεῖς οἱ δὲ ἱερεῖς ὑμῶν οἱ πρεσβύτεροι καὶ οἱ λευῖται ὑμῶν οἱ νῦν διάκονοι. Vergelyk ook Epiph., *haer.* 29.4; *MPG* 41, col. 396A.

11.2 Κύριε παντοκράτορ: Vergelyk die nota by 6.11.

ὑψιστε ὁ ἐν ὑψηλοῖς κατοικῶν ... ἀναπανόμενε: Vergelyk Is 57.15: τάδε λέγει

- 135 G. Kretschmar, Das christliche Leben und die Mission in der frühen Kirche, in *Kirchengeschichte als Missionsgeschichte* 1, München 1974, p. 122; Y. Congar, Souci du salut des païens et conscience missionnaire, in *Kuriakon. Festschrift Johannes Quasten* 1, Münster, Westfalen 1970, veral p. 5vlg.

κύριος ὁ ὑψιστος ὁ ἐν ὑψηλοῖς κατοικῶν τὸν αἰῶνα, ἅγιος ἐν ἁγίοις ὄνομα αὐτῷ, κύριος ὑψιστος ἐν ἁγίοις ἀναπανόμενος. Dit is 'n teks wat ook deur 1 Clem. 59.3; Lightfoot, *op. cit.*, p. 37, aangehaal word in die bede om “die oë van ons harte te open om u te ken”. Dit is dus terme wat baie vroeg reeds in die gebedstradisie gebruik is.

ἄναρχε: ἄναρχος beteken ewig, sonder begin. Dit staan nog in 12.6 en 12.7 (waar dit γνώσις kwalifiseer). Vergelyk Tatianus, *orat.* 4.1; Goodspeed, *op. cit.*, p. 271. In die Ariaanse twistes het Arius die term gereserveer vir God, terwyl sy teëstanders dit ook vir die Seun gebruik het.

- (11.2) μόναρχε: Die adjektief μόναρχος beteken “monargies”, “wat alleen heers”. Vergelyk Eus., *de vita Constantini* 4.29; MPG 20, col. 1177C.

κήρυγμα γνώσεως ... εἰς ἐπίγνωσιν τῆς σῆς δόξης: γνώσις en ἐπίγνωσις is sinoniem maar laasgenoemde het meer die woord geword om erkenning van God uit te druk by bekering tot die Christendom.¹³⁶ Die Evangelie van kennis bring die erkenning voort van die “heerlikheid”, die δόξα van God. Vergelyk 2 Kor 4.6 (φωτισμὸν τῆς γνώσεως τῆς δόξης).

καὶ τοῦ ὀνόματός σου οὗ ἐφανερώσεν ἡμῖν: In die Ou Testament was die naam van Jahweh die waarborg vir die goddelike teenwoordigheid.¹³⁷ Saam met die belangriker wordende kultusplekke het die bewussyn gegroei dat dáár die voortdurende aanwesigheid is van God wat Homself openbaar deur sy naam. Jes 18.7 beskryf Sion as die plek van die naam van Jahweh. Ook vir Jeremia is die tempel die plek waar God sy naam laat woon.

In die Nuwe Testament het die Godsnaam ook hierdie openbaringskarakter gekry. Jesus se verlossingswerk kan daarin saamgevat word dat Hy die Godsnaam aan die mense openbaar het (Joh 17.6.26). In die verheerliking van die Godsnaam het Jesus self die doel van sy lewe gesien (Joh 12.28).

- (11.2) εἰς κατάληψιν: ἡ κατάληψις is bevattingsvermoë, begrip: “om dit te kan verstaan”. Die term kom voor in Deut 20.19 dog word nie in die Nuwe Testament gebruik nie. Dit is 'n bekende term in die Stoïsinse filosofie.

Ook hierdie gebed dra die reeds bekende vorm. Die eerste deel is aanroepend, belydend, maar ook lofprysend anamneties: God het die boodskap van kennis gegee deur Christus. Nou vind die oorgang plaas na die epikletiese gedeelte, weer eens met “en nou, slaan ook ag op ...”.

- 11.3 αὐτὸς καὶ νῦν ἔπιδε: Vergelyk 6.12 en die kommentaar daarop.

λύτρωσαι αὐτὸ πάσης ἀγνοίας: ἡ ἀγνοία is onkunde wat gesien is as 'n vorm van sonde. Vergelyk Lev 5.18. In 2 Par 28.13 is onkunde 'n sinoniem van sonde. Veral onkunde ten opsigte van die Skrif het gegeld as sonde, of dit is ook

136 R. Bultmann, *ThWb* 1, p. 706.

137 W. Eichrodt, *Theologie des Alten Testaments* 2, Berlin 1950, p. 15.

gesien as die oorsaak van sonde. Die heidendom is gekenmerk deur onkunde (Ef 4.18) en in hulle onkunde het hulle verkeerde dinge gedoen (Hand 3.17). Die verband tussen sonde (ook die sondeval) en onkunde het in die patristiek bly voortbestaan. Vergelyk Tatianus, *orat.*, 7.3; Goodspeed, *op. cit.*, p. 274: *διὰ δὲ τὴν παράβασιν καὶ τὴν ἄγνοϊαν ὁ πρωτόγονος δαίμων ἀποδείκνυται*. Clem. Alex., *Strom.* 7.16: *δύο εἶσιν ἀρχαὶ πάσης ἁμαρτίας, ἄγνοια καὶ ἀσθένεια*.

δός φόβῳ φοβεῖσθαι σε καὶ ἀγάπῃ ἀγαπᾶν σε: φόβῳ φοβεῖσθαι (en *ἀγάπῃ ἀγαπᾶν*) is Ou-Testamentiese styl. In *Ion* 1.16 word geskryf hoe die bemaning van die skip *ἐφοβηθήσαν* ... *φόβῳ μεγάλῳ* (met groot vrees gevrees het – ook 1.10). Hier in die liturgie gaan dit om die vrees van God. Dit was natuurlik die oorheersende tendens in die persoonlike verhouding tot God in die Ou Testament. Waar 'n mens dit nagaan vind 'n mens dat dit 'n stemming is wat wissel tussen afstoting en fassinering (*mysterium tremendum et fascinans*).

Die religieuse vrees wentel om twee pole, dit bevat gelyktydig angs en vertroue. Vertrouende liefde kom saam voor met die bewonderende ontsag vir die Heilige en Onbegryplike. Soms verdryf die liefdestemming ook in die Ou Testament die vreesstemming.

In *Deut* 10.12 staan, net soos hier, vrees en liefde saam in die eis van God “om die Here jou God te vrees en te wandel in al sy weë en om Hom lief te hê”. Hierdie stemming van ontsag voor die onbegryplike God en nogtans liefde en vertroue teenoor Hom word voortreflik tot uitdrukking gebring deur Chrysostomus.¹³⁸ Ook die volgende woorde in die liturgie pas in hierdie religieuse stemming in. In die teenwoordigheid van die heerlikheid van God pas die heilige ontsag.

- (11.3) *στέλλεσθαι ἀπὸ προσώπου δόξης σου: στέλλω* (plaas, regstel, ens.) beteken in die medium ineenkrimp of terugdeins vir. *προσώπου δόξης* (letterlik: voor die aangesig van die heerlikheid). Die formule “die aangesig van God aanskou” het in die Ou Testament die betekenis van “die kultusplek opsoek”.¹³⁹ Vergelyk *Ps* 41.3; *Zach* 8.21. Die Rabbyne ken dit as “die aangesig van die *Schechina* (*δόξα*) sien”. Later is die uitdrukking gebruik vir deelname aan die sinagogale diens as plek van die nabyheid van God.

In die liturgie druk die uitdrukking die respekvolle, eerbiedige ontsag voor die heerlike teenwoordigheid van God in die erediens uit. Vir die hele uitdrukking vergelyk *Sir* 29.27: *ἔξελθε, πάροικε ἀπὸ προσώπου δόξης* en *Ier* 23.9 *ἄνθρωπος συνεχόμενος ἀπὸ οἴνου ἀπὸ προσώπου εὐπρεπείας δόξης αὐτοῦ*.

11.4 *εὐμενής*: Sien opmerking by 6.8.

ἰλως: Vergelyk nota by 6.8.

138 R. Otto, Chrysostomus über das Unbegreifliche in Gott, *Aufsätze das Numinöse betrefend*, Stuttgart, Gotha 1923, p. 8.

139 E. Lohse, *ThWb* 6, p. 774.

ἐπήκοος beteken “verhorend”. God is ’n verhoorder. Ten opsigte van die gode is dit reeds in klassieke Grieks gebruik (Ar., *Thesm.* 1157). Die Septuaginta gebruik dit egter ook. Vergelyk 2 Par 6.40: νῦν κύριε ὁ θεὸς ἔστωσαν τὰ ὦτα σου ἐπήκοα εἰς τὴν δέσιν.

ἀτρέπτος: ἀτρέπτος is onbeweeglik, onbuigsaam, standvastig.

ἀμέμπτους, ἀνεγκλήτους: Vergelyk Kol 1.22. ἀνεγκλήτος¹⁴⁰ is iemand wat onberispelik en onbesproke is; teen wie geen beskuldiging ingebring kan word nie.

μὴ ἔχοντες σπῖλον ἢ ῥυτίδα: Vergelyk Ef 5.27.

ἄρτιοι: ἄρτιος¹⁴¹ is kompleet, volmaak of volkome. Vergelyk 2 Tim 3.17.

κολοβός is vermink, kreupel, onvolmaak of geskend. In die priesterlike reinheidswette van die Ou Testament is ook geen liggaamlik misvormde of onvolkome persoon toegelaat om byvoorbeeld priester te wees nie (*Lev* 21.17). Joodse liturgiese materiaal mag hier op die agtergrond lê, hoewel dit hier beteken religieus-sedelike onvolmaaktheid.

- 11.5 ἀρωγὲ. ὁ ἀρωγός is ’n helper, ’n hulp in oorlogstyd (*Homerus*). Dit is ook ’n regshulp of advokaat. Dit is geen Bybelse woord nie.

ἀπροσωπόληπτε: (-ος) beteken “sonder inagneming van persone”, “onpartydig”. God diskrimineer nie. Die woord προσωπολημψία¹⁴² gaan terug op die Ou Testament waar *nasa’ panim* vertaal is met λαμβάνειν πρόσωπον. In die Oosterse begroeting het iemand deemoedig die oë neergeslaan of op die grond neergeval. Die persoon wat gegroet word “verhef sy aangesig” as ’n teken van erkenning. Die uitdrukking het dus die betekenis gekry van “aanneming van die persoon” of diskriminasie.

By God bestaan sodanige diskriminasie nie (*Deut* 10.17; 2 Par 19.7). Die gedagte het deurgewerk in die Nuwe Testament: Gal 2.6 πρόσωπον ὁ θεὸς ἀνθρώπου οὐ λαμβάνει. Hieruit is die selfstandige naamwoord προσωπολημψία in die Nuwe Testament gevorm (Rom 2.11; Ef 6.9; Kol 3.25; Jak 2.1vlg.). Dit word meermale gebruik vir die oordeel van God wat sonder aansien van die persoon is. God oordeel ἀπροσωπολήμπτως. So geld die vermaning ook vir die Christen om nie te diskrimineer nie (Jak 2.9). Vergelyk hier *Did.* 4.3; Lightfoot, *op. cit.*, p. 219; *Barn.* 19.4; *ibid.*, p. 263; 1 *Clem.* 1.3; *ibid.*, p. 5; *Clem. Alex., Strom.* 6.6; *MPG* 9, col. 269A.

- (11.5) γενοῦ ἀντιλήπτωρ τοῦ λαοῦ σου τούτου: ὁ ἀντιλήπτωρ is ook ’n helper. Vergelyk Ps 118.114: βοηθός μου καὶ ἀντιλήπτωρ μου εἶ συ; *Idt* 9.11. In die Nuwe Testament kom die woord nie voor nie, dog dit het ook vroeg reeds ’n plek gekry in die Christelike gebedstradisie (1 *Clem.* 59.4; Lightfoot, *op. cit.*, p. 37: “Ἀξιῶμεν σε δέσποτα, βοηθὸν γενέσθαι καὶ ἀντιλήπτωρα ἡμῶν).

140 W. Grundmann, *ThWb* 1, p. 358.

141 G. Delling, *ThWb* 1, p. 474.

142 E. Lohse, *ThWb* 6, p. 780.

ὁ λαός is die volk en veral Israel as die volk van God, en dan ook later die nuwe volk van God, die kerk.¹⁴³ Met verloop van tyd het die woord in die besonder die betekenis gekry van die gemeente wat in die kultiese diens versamel is.

ὁ λαός beteken “kerk” in 1 *Clem.* 59.4; 2 *Clem.* 2.3; *ibid.*, p. 44; *Barn.* 3.6; *ibid.*, p. 245. In hierdie geval asook in 12.44; 13.4; 15.5; 15.7 beteken die term in die liturgie die kerk as geheel.

Dit beteken die kulties versamelde gemeente in Just., 1 *Apol.* 65.3; Goodspeed, *op. cit.*, p. 74. In hierdie betekenis staan dit in die Klementynse liturgie in 5.12; 6.9; 11.8; 12.27; 12.50; 13.1; 13.12 en 13.14. In 12.32 en 12.33 het dit betrekking op die volk Israel.

- (11.5) ὃν ἐξελέξω ἐκ μυριάδων: ἐκλέγω¹⁴⁴ is om te kies en in die medium om uit te kies. Die gedagte gaan natuurlik terug op die uitverkiesing van die volk Israel in die Ou Testament. In die Nuwe Testament is dit voortgesit (1 Kor 1.27–29; Ef 1.4 ens.) en so ook in die patristiese literatuur. Vergelyk 1 *Clem.* 64; Lightfoot, *op. cit.*, p. 39. In die liturgie word die sinsnede weer in 13.10 herhaal.

ὃν ἐξηγόρησας κτλ: Vergelyk Hand 20.28 (ἦν περιποιήσατο). Vir ἐξαγόρησας vergelyk Gal 3.13 en vir τῷ τιμίῳ τοῦ Χριστοῦ σου αἵματι 1 Pet 1.19. In die liturgie staan die uitdrukking ook in 14.2.

προστάτης (ὁ) is in die Septuaginta ’n menslike helper, soos die helpers van Dawid (1 *Par* 27.31), maar dit word nie in verband met God gebruik nie. Dit kan ook ’n beskermmer of ondersteuner beteken.

ἐπίκουρος: (ὁ) Vergelyk 12.45. Dit is ook ’n helper, bondgenoot of bystand.

ταμίης (ὁ) is in klassieke Grieks een wat uitdeel, ’n beskikker, soos Zeus (*Hom.*, *II.*, 4.84). In *Is* 22.15 word Somna (Afr. volgens MT Sebna) die hoë amptenaar in beheer van die παστοφόριον, die skatkamer, so genoem.

φύλαξ (ὁ) is ’n bewaker of beskermmer. Vergelyk *Clem. Alex.*, *paed.* 3.12; *MPG* 8, col. 665. Die werkwoord φυλάσσω word in die Septuaginta dikwels gebruik vir die beskermende werksaamheid van God (*Ps* 11.8: σύ κύριε, φυλάξεις ἡμάς, 16.8: φύλαξον με ὡς κόραν ὀφθαλμοῦ, 144.20).

τεῖχος ἐρυννότατον is ’n uiters versterkte muur en φραγμός ἀσφαλείας ’n betroubare omheining, beskutting of vesting.

ὅτι ἐκ τῆς σῆς χειρὸς κτλ is ’n aanhaling uit Joh 10.29.

οὐδὲ γὰρ ἔστι θεὸς ὥσπερ σὺ ἔτερος: ’n Tipiese Ou-Testamentiese uitdrukking om die onvergelykbaarheid van Jahweh¹⁴⁵ te beskrywe (bv. *Is* 45.5). Vergelyk ἀσυγκρίτος in 15.7.

143 M. Keller, “Volk Gottes” als Kirchenbegriff, Zürich 1970, p. 17vlg.; Strathman, *ThWb* 4, p. 57.

144 G. Schrenk, *ThWb* 4, p. 147vlg.

145 C. J. Labuschagne, *The incomparability of Yahweh in the Old Testament*, Leiden 1968.

ὅτι ἐν σοὶ ἡ ὑπομονὴ ἡμῶν: Vergelyk Ps 61.6: παρ' αὐτοῦ ἡ ὑπομονὴ μου.

- 11.6 ἀγίασον αὐτοὺς ἐν τῇ ἀληθείᾳ σου κτλ (heilig hulle in u waarheid ens.) is 'n aanhaling uit Joh 17.17.

ἀπροσχάριστε (-ος) is ook “onpartydig”. Dit is 'n juridiese term wat beteken dat God nie persone bevoordeel nie.

ἀπαραλόγιστε (-ος) is iemand wat nie kan bedrieg word nie, wat onfeilbaar is. Vergelyk Chrys., *Hom.* 82.4 in *Matth.*: ὁ λόγος αὐτοῦ ἀπαραλόγιστος.

ἐῤῥσαι αὐτοὺς πάσης νόσου καὶ πάσης μαλακίας: Vergelyk Matt 4.23.

ἐπηρείας: ἡ ἐπηρεία is 'n belediging of slegte behandeling; dis ook benadeling of krenking. Vergelyk p. 121.

ἀπὸ φόβου ἐχθροῦ: Vergelyk Ps 63.2: ἀπὸ φόβου ἐχθροῦ ἐξελοῦ τὴν ψυχήν μου. ἀπὸ βέλους ... διαπορευομένον is 'n aanhaling van Ps 90.5.6.

Die gebed word ook weer met 'n doksologie afgesluit. As geheel maak dit 'n argaïese indruk met sy baie aanhalings uit die Septuaginta en die gebruik van Septuaginta-woorde en moontlik ook Joodse liturgiese modelle.

11.7 Inleidende dialoog

Dit is kenmerkend van die Oosterse liturgieë dat die inleidende woorde en handeling voor die anafora 'n oproep bevat van die diaken wat vermaan tot eerbied of aandag ten opsigte van dit wat gaan volg. Vergelyk hier *Lit. Chrys.*, Antoniadis, *op. cit.*, p. 32: *Στῶμεν καλῶς, στῶμεν μετὰ φόβον, πρόσχωμεν τὴν ἁγίαν αναφοράν*; *Lit. Jac.*, *ibid.*, p. 295: *Στῶμεν καλῶς, στῶμεν εὐλαβῶς, στῶμεν μετὰ φόβον θεοῦ ...*

In die Klementynse liturgie is dit slegs *Πρόσχωμεν*: *προσέχω* beteken om aandag te gee, byvoorbeeld ook aan die Skriflesing. Dit kom dikwels in die Septuaginta voor. Vergelyk byvoorbeeld Os 5.1: *προσέχετε, οἶκος Ἰσραὴλ*; Is 49.1 ens. Oor die gebruik in die liturgie vergelyk Chrys., *Hom.* 19.5 in *Actorum Apost.*, *ἔστηκεν ὁ διάκονος μέγα βοῶν καὶ λέγων: πρόσχωμεν ... μετ' ἐκείνον ἄρχεται ὁ ἀναγνώστης τῆς προφητείας Ἡσαίου*.

- 11.8 Hierop volg die begroeting van die gemeente deur die biskop, soos Theodorus van Mopsuestia dit beskrywe (Ruckert, *op. cit.*, p. 26) *ante omnia sequentibus verbis benedicit populum*: “*Gratia Domini nostri Jesu Christi et caritas Dei Patris et communicatio Spiritus Sancti sit cum omnibus vobis*”. *Nonnulli sacerdotes dicunt tantum*: “*Gratia Domini nostri Jesu Christi sit cum omnibus*”... *cui responsum dat populus ad ea*: “*Et cum spiritu tuo*”. Theodorus ken die langere groet asook die wisselvorme in die kortere “Genade (χαρίς) en vrede (εἰρήνη) met julle”.

Oor die ontwikkeling van die begroeting in die Oosterse liturgieë kan die artikel van Engberding¹⁴⁶ geraadpleeg word.

Die Klementynse liturgie het dus die kortere *Ἡ εἰρήνη τοῦ θεοῦ μετὰ πάντων ὑμῶν* waarop die gemeente antwoord met *Καὶ μετὰ τοῦ πνεύματος σου*.

11.9 Die vredeskus¹⁴⁷

Die vredeseën is nou in die ware sin van die woord 'n teken en oproep om mekaar die vredeskus te gee. Die diaken roep daartoe op: *Ἀσπάσασθε ἀλλήλους ἐν φιλήματι ἀγίῳ*: Groet mekaar met 'n heilige kus.

Die plek van die vredeskus was meesal na die uitstuur van die kategumene en voor die begin van die anafora.¹⁴⁸ Dit is al duidelik die geval in die beskrywing van die eucharistie deur Justinus (1 *Apol.* 65) en in die *Canones* van Hippolytus (3.19).

Die vredeskus, wat moontlik ook teruggevoer kan word op sinagogale gebruike, kom as begroeting voor in Rom 16.16; 1 Kor 16.20; 2 Kor 13.12; 1 Pet 5.14.

Cyrillus van Jerusalem (*Cat. Myst.* 5.3; *MPG* 33, col. 1112) sê die kus is anders as die wat vriende mekaar gee; dis 'n teken dat die siele onderling verbind en elke onreg vergeet word. In *Lit. Jac.*, Antoniadis, *op. cit.*, p. 290 lê die klem op die liefde. Die oproep is daar: *Ἀγαπήσωμεν ἀλλήλους ἐν φιλήματι ἀγίῳ*.

Hiermee kan 'n mens die mooi verklaring van Theodorus van Mopsuestia vergelyk (Rücker, *op. cit.*, p. 24): *omnes pacem dant alter alteri et per osculum confessionem quandam pronuntiant esse eis concordiam et caritatem in alterutrum. Dat enim pacem proximo suo sicut fieri potest, virtualiter autem nos omnes damus pacem alterutri quoniam in actione, quae fit confessio est, nos omnes qui unum corpus sumus Domini nostri Christi concordiam quae inter membra est ... Est enim non solum confessio caritatis, sed etiam commonefactio quadam, quod omnem inimicitiam removemus et dimittimus a nobis.*

Om dit op te som: Die vredeskus is 'n belydenis waardeur die gelowiges verklaar dat daar harmonie en liefde tussen hulle bestaan. Die belydenis bestaan in die handeling waarin die gelowiges, wat die liggaam van Christus uitmaak, hierdie harmonie en liefde uitleef. Dit is verder nog 'n herinnering daaraan dat ons alle vyandskap uit ons midde moet verwyder.

Die skeiding tussen mans en vrouens by die vredeskus ken Tertullianus byvoorbeeld nog nie; dit mag 'n plaaslike gebruik kenmerk of 'n latere tyd en kan dus 'n invoeging wees. Sien inleiding 1.2.

146 Hieronymus Engberding, Die Gruss des Priesters zu Beginn der *εὐχαριστία* im östlichen Liturgien, *JLW* 9, 1929, pp. 138–143.

147 F. J. Dölger, *Antike und Christentum* 1, 1930, p. 195vlg.; K-M. Hoffmann, *Philema Hagion*, 1938; Jungmann, *op. cit.* 2, p. 399; A. Schimmel, *RGG* 4, p. 190vlg.; H. Windisch, *ThWb* 1, p. 499.

148 Warren, *The liturgy and ritual of the Ante-Nicene Church*, London 1912, p. 120.

- 11.10 *Τὰ παιδία δὲ στηκέτωσαν πρὸς τῷ βήματι*: τὸ βῆμα is 'n platform, rostrum of tribunaal vir magistrade. In die Septuaginta staan die woord in *Deut* 2.5 vir 'n voetbank. In 2 *Esdr* 18.4 is dit 'n houtverhoog waarop Esra, die Skrifgeleerde, gestaan het om die wet voor te lees. In *Matt* 27.19 beteken dit die regbank of tribunaal van Pilatus (ook *Joh* 19.13). Vergelyk *Hand* 18.12.16.17; 25.6.10.17; *Rom* 14.10 en 2 *Kor* 5.10. (In die laaste twee plekke dui dit die regterstoel van Christus aan.)

In die kerk was dit die verhoog waarop die altaar en die sitplekke van die biskoppe en die geestelikes ingerig was. 'n Mens kan dus praat van die koor- of altaarruimte of selfs kanselruimte. In *CA* 2.57; *MPG* 1., col. 724 staan 'n beskrywing van die kerk, waar gepraat word van die troon van die biskop en van 'n verhoog waarop die voorleser gestaan en lees het. Die troonsetel van die biskop¹⁴⁹ is ook τὸ βῆμα genoem. Paulus van Samosata het 'n pragtige βῆμα en hoë troon in die kerk van Antiochië ingerig en dit het hom die toorn van sy kollegas op die hals gehaal omdat dit te veel aan die troon van hoë staatsamptenare herinner het (*Eus.*, *HE* 7.30.9; Schwartz, *op. cit.*, p. 303). Dit kan egter ook staan vir die lessenaar of verhoog in die middel van die kerk, naby die altaar, vanwaar die voorleser opgetree het.

Dit is moeilik om uit te maak of met τὰ παιδία hier bedoel word die kindertjies van die gemeente of kinders van die koor. Ewenwel, hulle moet dus by die altaarruimte hulle plek inneem.

- 11.11 *κατὰ τὸν καιρὸν τῆς ἀναφορᾶς*: "ten tye van die offerande". ἡ ἀναφορά is die eucharistiese offer. In die Septuaginta is dit die vertaling van *kalil*, 'n offer wat totaal verbrand word, in *Ps* 50.21.

Dit het die benaming geword van die hele rite, vanaf die Prefasie waarbinne die *sursum corda* voorkom tot met die afsluiting van die diens. In die Bizantynse milieu is dit ook die προσκομιδὴ genoem en stem ooreen met wat in die Weste die mis-kanon genoem word.¹⁵⁰

Die reëling dat die diakens by die deure van die mans en onderdiakens by die van die vroue moes staan, is problematies. Dit mag 'n latere invoeging wees. Vergelyk hier die inleiding 1.2.

- 11.12 *διδότω ἀπόρρυνιν*: ἡ ἀπόρρυνις is 'n wassing of reiniging, of ook waswater om die hande te was.¹⁵¹ Die oorsprong van die gebruik (in die Weste bekend as *lavabo*) lê in die ou gewoonte om die hande te was voordat 'n gebed gedoen is. In die liturgie het dit vroeg reeds 'n plek gevind. Vergelyk hier die liturgie van Hippolytus (*Dix, op. cit.*, p. 65; B. Botte, *op. cit.*, p. 125).

149 H. Brandenburg, *Roms frühchristliche Basiliken des 4. Jahrhunderts*, München 1979, p. 9; G. Descoedres, *Die Pastophorien im syrobyzantinischen Osten*, Wiesbaden 1983, p. 61vlg.

150 J. A. Jungmann, *Liturgie der christlichen Frühzeit*, p. 116.

151 Jungmann, *Missarum Solemnia* 2, p. 95vlg.

In Jerusalem het die mis van die gelowiges daarmee begin. Cyrillus van Jerusalem (*Cat. Myst.* 5.2; *MPG* 33, col. 1109) beskryf hoe die diaken waswater gee aan die priester en presbiters wat om die altaar van God staan en hy meen dat die diaken dit nie gee ter wille van liggaamlike onreinheid nie maar, so sê Cyrillus, dit is 'n simbool daarvan dat ons ons moet reinig van alle sonde en wetteloosheid, want die hande simboliseer die dade.

Ook Theodorus van Mopsuestia (Rücker, *op. cit.*, p. 25) verklaar dat, aangesien die priesters die offer bring ten behoeve van die hele gemeente, almal deur die handewassing vermaan word om met rein gewetes tot die eucharistie toe te tree.

12.1 *Ἰάκωβος ὁ ἀδελφὸς Ἰωάννου*: Jakobus, broer van Johannes, word genoem in Matt 4.21. Ook hiermee word die gesag van die liturgie versterk, as stammende van die apostels. Dit is waarskynlik 'n latere invoeging.

12.2 Die waarskuwingsroep van die diaken in hierdie stadium is problematies. Dit hoort voor die vredeskus, en is moontlik later hier ingevoeg. Ook plaaslike gebruik kon egter 'n rol gespeel het. Vergelyk die inleiding 1.2. Dit is nou vrae om seker te maak dat daar geen kategumene, hoorders, ongelowiges of ketter agtergebly het nie. Nienteenstaande die vredeskus word gewaarsku dat persone wat 'n wrok het of huigel nie mag toetree nie.

ἀκροαμένων: Sien die kommentaar by 6.2 (ook oor *ἀπίστων*).

ἐτεροδόξων: ὁ ἐτεροδόξος is iemand wie se leer nie in ooreenstemming is met die van die erkende kerk nie en dus 'n ketter, heterodokse of andersdenkende.

Vergelyk Clem. Al., *Strom.* 7.7; *MPG* 9, col. 457A; Athan., *c. Arian.* 2.33; *MPG* 26, col. 217A.

μή τις ἐν ὑποκρίσει: Vergelyk oor opregte toetrede sonder huigelary Cyrillus van Jerusalem, *Procat.* 2; *MPG* 33, col.; *Cat.* 1.3; *MPG* 33, col. 372.

ὀρθοὶ πρὸς κύριον: ὀρθός is regopstaande dog ook aandagtig. In 1 *Esdr* 9.46 word gesê dat almal regopstaande (*ὀρθοὶ ἔστησαν*) die wet moes aanhoor. In die Christelike erediens is dit dikwels gebruik in uitroepe om die aanwesiges te laat opstaan om aandag te gee. Die gemeente moet met vrees en bewing staan voor die Heer. Chrysostomus (*de incomprehensibili dei natura*, 4.5; *MPG* 48, col. 478C) verklaar dat 'n mens regop moet staan ten einde jou gedagtes reg te stel voor God. Vergelyk *Lit. Jac.*, Antoniadis, *op. cit.*, p. 287: *τὰς θύρας: ὀρθοὶ πάντες* en *Lit. Chrys.*, *ibid.*, p. 20: *Σοφία: Ὀρθοὶ*.

(12.2) *προσφέρειν*: *προσφέρω* is in die Nuwe Testament die gewone woord vir die offerhandeling. Die vroeg-Christelike skrywers het dit gebruik vir die Ou-Testamentiese asook vir die heidense offers. Dit is egter ook gebruik vir die offer van Christus en die gebede van die gelowiges en het uiteindelik die spesiale woord geword vir die bring of offer van die eucharistiese gawes. Die eucha-

ristie self is ook 'n offer genoem. Vergelyk Just., 1 *Apol.* 65.3 vir die aanbring (aanbied of offer) van brood en die mengsel van water en wyn aan die voorganger.

- 12.3 τὰ δῶρα is gawes, of offergawes. Die woord word gebruik vir God se gawes aan die mense, dog ook vir die mense se gawes aan God. Die uitdrukking τὰ δῶρα προσφέρειν kom dikwels in die Septuaginta voor. Vergelyk *Lev* 1.2; 21.6; 23.14 ens.

ἐξ ὑμένων λεπτῶν ῥιπίδιον ἢ πτερὸν ταῶνος κτλ: τὸ ῥιπίδιον is 'n waaiër waarmee die diaken oor die offergawes waai en is gemaak van 'n dun membraan (ὑμῆν) van linne (ὀθόνη) of van 'n pouveer (πτερὸν ταῶνος). Hiermee word die vlieë en muggies saggies (ἡρέμα) verdryf (ἀποσοβέω).

τὰ κύπελλα: τὸ κύπελλον is 'n koppie, drinkbeker of kelk. Gewoonlik is in die Weste slegs een kelk op die altaar gebruik. Bonifatius kry op navraag van Gregorius 2 die antwoord dat dit nie gerade is om twee of drie bekere op die altaar te plaas nie (*MGH Epp. Merow. et Karol. aevi* 1, p. 276). In die Ooste is meer gebruik. Vergelyk *Lit. Jac.*, *ibid.*, p. 308 (κρατήρα); *Lit. Marc.*, *ibid.*, p. 326 (ποτηρία).

12.4 Die Prefasie

καθ' ἑαυτὸν: Die biskop en die priesters bid stil. Sulke gedempte of stil gebede is die *secreta*. Groot waarde is geheg aan die mistieke swye by die offerande.¹⁵²

Theodorus van Mopsuestia (Rücker, *op. cit.*, p. 22) sê dat swye aan almal opgelê moet word nog voordat die diens begin en dat almal in stilte en vrees asook met stille gebed die offerande moet gadeslaan. Hoewel in die vroeë periode alle gebede waarskynlik hardop gebid is, het dit ook in 'n vroeë stadium reeds gebruiklik geword om sekere van die mees plegtige gebede op 'n byna onhoorbare stil wyse (μυστικῶς) te bid.

λαμπρὰν ἐσθῆτα μετενδύς: Tot die priesterlike klere het die ἐπιτραχήλιον behoort. Dit was 'n breë strook sy met 'n opening vir die nek wat soos 'n voorskoot voor die biskop of priester hang. Met die "skitterwit kleed" word moontlik daarna verwys.

- (12.4) τὸ τρόπαιον τοῦ σταυροῦ: τὸ τρόπαιον is natuurlik 'n trofee, 'n teken van 'n oorwinning wat behaal is. So word die kruis van Christus en sy dood beskrywe as 'n τρόπαιον. Gevolglik is ook die kruisteken wat deur die Christene met 'n gebaar geslaan is, so genoem. Vergelyk Hippol., *in Dan.*, 4.9.3: οἱ Χριστιανοὶ ... τρόπαιον κατὰ τοῦ θανατοῦ ἐπὶ μετωπῷ βασιτανόντες.

Die deel van die liturgie wat nou volg en die *sursum corda* insluit, staan in

152 Jungmann, *op. cit.* 2, p. 117; Charles Harris, Liturgical silence, in Lowther Clarke, *Liturgy and worship*, London 1933, p. 775vlg.

die Weste bekend as die Prefasie¹⁵³ en die benaming is te danke aan Cyprianus wat in *de dominica oratione* 31 praat van *praefatio praemissa*. Hy sê hiervan dat 'n mens met jou hele hart by die gebede betrokke moet wees en daarom sê die priesters om die gedagtes van die broeders voor te berei: “Die harte omhoog”. As die volk antwoord “ons het dit by die Heer” onderneem hulle om niks anders te bedink as die Heer nie.

Taalkundig het *praefatio* sy oorsprong te danke aan die Romeinse godsdiens waar *praefari* gebruik is vir die uitspreek van voorgeskrewe gewyde formules in die ritueel. Dit kon inleidende offerandes of inleidende gebede aandui. Die prefasie met sy inleidende dialoog maak van die oudste dele van die liturgie uit.

In die vroeë liturgieë in die Weste kom dit as benaming voor in die Gregoriaanse liturgie en by al die middeleeuse liturgiste.

- (12.4) *Ἡ χάρις τοῦ παντοκράτορος θεοῦ κτλ*: Vergelyk die groet in 2 Kor 13.13. Die woorde “Genade van die Almagtige God” kom ook voor in 1 *Clem. Proem*. Lightfoot, *op. cit.*, p. 5; Polyc., *Phlp. Proem. ibid.*, p. 168. Die frase is dus vroeg reeds ingevoeg in 'n wisselvorm van die gewone groet.

συνφώνως is “met een stem”, gesamentlik. Oor die antwoord op die groet vergelyk die aantekening by 5.11.

12.5 Die *sursum corda*

καὶ ὁ ἀρχιερεὺς Ἄνω τὸν νοῦν: Dit is 'n variasie van *ἄνω τὰς καρδίας* (of *sursum corda*¹⁵⁴ in die Weste), wat 'n mens vind by Cyrillus van Jerusalem (*Cat. Myst.* 5.4; *MPG* 33, *col.* 1111) en in die meerderheid Griekse liturgieë, byvoorbeeld *Lit. Chrys.*, Antoniadis, *op. cit.*, p. 32; *Lit. Jac.*, *ibid.*, p. 296; *Lit. Marc.*, *ibid.*, p. 327.

Die variasie *ἄνω τὸν νοῦν* kom veral in Antiochië en in Konstantinopel voor. Theodorus van Mopsuestia (Rücker, *op. cit.*, p. 26) verwys ook na die Antiocheense formule dog ken ook die meervoudsvorm: die priesters berei die volk voor en sê “*sursum mentes vestrae*” (u gedagtes na bo), waarop die volk antwoord, “tot U Here”. Vergelyk Chrys., *de paenitentia* 9.1; *MPG* 49, *col.* 343; *Hom.* 22.3 in *Hebr.*; *MPG* 63, *col.* 158. In die Markusliturgie (*Lit. Marc.*, *ibid.*, p. 327;) vind 'n mens *τὸν νοῦν* saam met *τὰς καρδίας*. Onder Bybelse invloed het *τὰ καρδιά*, (die harte) die betekenis gekry van gedagte of gemoed.

153 H. Leclercq, *DACL* 14.2, pp. 1704–1715; Ch. Mohrmann, *Sur l'histoire de praefari-praefatio*, *Vig. Chr.* 7, 1953, pp. 1–15; *id.*, *Études sur le Latin des Chrétiens* 3, Roma 1965, pp. 291–305.

154 A. C. Bouman, Variants in the introduction to the eucharistic prayer, *Vig. Chr.* 4, 1950, p. 105vlg.; Jungmann, *op. cit.* 2, p. 138; J. A. Stoop, Augustinus en die *sursum cor(da)*, *Theologia Evangelica* 19.2, 1986, pp. 41–53.

- (12.5) *Εὐχαριστήσωμεν τῷ κυρίῳ*: Die oproep om te dank het reeds in die gebedsorde van die Jodedom die dankgebed vir spys en drank ingelei¹⁵⁵ (vgl. *Berakhot* 7.3). Ook die beantwoording met *ἄξιον καὶ δίκαιον* het sy oorsprong in die Jodedom. Die Hebreeuse ekwivalent is 'emet wajjazib' wat 'n bevestiging is van die geloofsbelydenis en aansluit by die eerste gedeeltes van die *schema*. Vanweë sy hoë ouderdom het die Rabbyne gemeen dat die oorsprong van die formule Bybels is.

Cyrillus van Jerusalem verklaar die formule (*Cat. Myst.* 5.5; *MPG* 33, col. 1113): (Ons sê dit) omdat ons aan kindskap waardig gemaak is. Deur te sê dit is waardig en reg, verrig ons 'n waardige en regte handeling. Hy (Christus) het, deur nie 'n regte nie maar bo-regte daad te doen, ons begunstig en ons aan sulke goeie dinge waardig gemaak.

Theodorus van Mopsuestia (Rücker, *op. cit.*, p. 27) sê ook: Vir die goeie dinge wat vir ons gedoen is en wat in hierdie diens voltrek moet word, behoort ons God bowenal te dank, omdat Hy die gewer van al hierdie goeie dinge is.

Die volk antwoord: "Dis waardig en reg" en bely duidelik dat 'n mens dit na reg behoort te doen, òf vanweë die grootheid van God wat ons sulke dinge gegee het, òf omdat dit reg is dat ons, aan wie die goeie dinge gegee is, nie ondankbaar teenoor ons weldoener behoort te wees nie.

Vir die ander liturgieë vergelyk: *Lit. Chrys.*, Antoniadis, *op. cit.*, p. 32; *ὁ ἱερεὺς: εὐχαριστήσωμεν τῷ κυρίῳ. ὁ χορός: Ἄξιον καὶ δίκαιον ἐστὶν προσκυνεῖν Πατέρα, Υἱὸν καὶ ἅγιον Πνεῦμα τριάδα ὁμοούσιον καὶ ἀχώριστον. Lit. Jac., ibid.*, p. 296; *Lit. Marc., ibid.*, p. 327.

12.6 Die eucharistiese gebed

Die eucharistie-gebed wat nou volg, kan verdeel word in twee groot dele wat onderbreek word deur die Trishagion. Die beginseksie (12.6–27), die *pre-Sanctus*-gedeelte, is vergelykbaar met CA 7.33–38 wat 'n ver-Christelikte Joodse gebed¹⁵⁶ (*tefilla*) is en vergelyk kan word met die *birkath avoth* uit die *Schemone Esreh*.¹⁵⁷ "Geseënd is U Here ons God en God van ons vaders, God van Abraham, God van Isak en God van Jakob; die groot, magtige en verskriklike God, die Allerhoogste God wat genade gee en Heer van alles is; wat die groot dade van ons vaders onthou; wat vir ons 'n verlosser sal bring met liefde vir hulle kinders se kinders om sy Naam ontwil. Koning, Helper, Verlosser en Beskermer van Abraham."

CA 7.33 lui soos volg: O, ons ewige Redder, Koning van die gode, wat alleen almagtig en Here is; God van alle dinge; God van ons heilige en onberispelike

155 Jungmann, *op. cit.* 1, p. 20; 2, p. 139vlg.; I. Elbogen, *Der jüdischen Gottesdienst in seiner geschichtlichen Entwicklung*, Hildesheim 1967, p. 22vlg.

156 Giraudo, *op. cit.*, p. 278vlg.

157 Donin, *op. cit.*, p. 76.

vaders voor ons; God van Abraham en Isak en Jakob, barmhartige ontfermer, wat lankmoedig en genadig is ...

- (12.6) *πρὸ πάντων ἀνυμνεῖν σε*: Die eucharistiese gebed kry hiermee die karakter van 'n lofprijsing van God. "Dit is goed en reg om God te besing." Hierna volg 'n hele reeks abstrakte goddelike predikate wat aaneengeryg is. Dit is ook die geval, op kleiner skaal, in 6.11 en verder in 15.7. Dit hoef nie die werk van 'n interpolator (F. X. Funk) te wees nie, maar veeleer is hierdie aaneenryging van Godspredikate juis die eienaardigheid van die ou gebede (F. Probst).

In die Ou Testament is dit 'n kenmerk van die himniese stof dat in die lofprijsing van God verskillende beskrywende benaminge, attribute of sinsnedes oor sy werksaamheid naasmekaar gestel word, byvoorbeeld *Ps* 45.1: *ὁ θεὸς ἡμῶν καταφυγὴ καὶ δύναμις, βοηθὸς ἐν θλίψεσιν*, *Ps* 46.3: *κύριος ὑψιστος φοβερὸς, βασιλεὺς μέγας* ... *Ps* 85.10; 102; 112.4 ens. Vergelyk veral ook die gebed van Manasse (*Od* 12.7: *σὺ εἰ ὁ κύριος ὑψιστος, εὐσπλάγχχνος, μακροθύμιος καὶ πολυέλεος, ... σὺ οὖν κύριε, ὁ θεὸς τῶν δικαίων*). Ook in die latere Jodedom is dit die geval. In die eerste lofprijsing van die Agtiengebiede word God aange-roep met drie eienskappe wat uit die Ou Testament geneem is: "grote, magtige, vreeslike God". Dit is hier bewustelik by 'n drietal gehou want in die Talmoed is 'n bepaling oorgelewer dat 'n vermeerdering, meer as die drietal, van die byname van God verbode is.¹⁵⁸

In die Christelike liturgiese tradisie is opeenhoping van lofprijsende sinsnedes en terme vroeg reeds bekend. In 1 *Clem.* 59.3; Lightfoot, *op. cit.*, p. 37 word gebid dat God die een Hoogste onder die hoogstes, heilige wat rus onder die heilige ... die een weldoener van die siele wat die menslike werke sien ... die Helper van die wat in gevaar is, hulle leer en eer gee deur Jesus Christus.

- (12.6) *τὸν ὄντως ὄντα θεόν*: *ὄντως* beteken "weselik" of "waarlik". Athenagoras (*Suppl.* 15.3; Goodspeed, *op. cit.*, p. 329) sê: as ons die vorme van die materie as gode beskou, lyk dit asof ons die ware (*ὄντως*) God nie opmerk nie (vgl. 23.4; *ibid.*, p. 342). Origenes (de Orat. 24.2; *GCS* 2, p. 353sq.) definieer 'n naam as die vernaamste uitspraak, wat die eie hoedanigheid tipeer van die persoon wat so genoem word. God as ewige en onveranderlike, sê Origenes, het slegs een werklike onveranderlike en ewige naam, die *ὁ ὢν* in *Exod* 3.14. Ook hier in die liturgie staan die "synde" (*ὄντα*) voorop.

πρὸ τῶν γεννητῶν ὄντα: *γεννητός* is dit wat ontstaan het, die geskapene of skepsels: God wat voor die skepsels die bestaande was.

- (12.6) *ἐξ οὗ πᾶσα πατριὰ κτλ* is 'n aanhaling van *Ef* 3.15 (AV: aan wie die hele gemeenskap van gelowiges in die hemel en op aarde sy bestaan te danke het).

158 Elbogen, *op. cit.*, p. 43; A. Adam, *Dogmengeschichte* 1, Gütersloh 1965, p. 122.

τὸν μόνον ἀγέννητον καὶ ἀναρχον κτλ: Oor *μόνος* vergelyk die kommentaar op 6.8. Die verskillende negatiewe terme¹⁵⁹ waarmee God nou beskryf word, pas in 'n filosofiese Godsbegrip. Andersins het die negatiewe terme die positiewe, meer Bybelse (en Joodse) benaminge vir God, soos dit in 1 *Clem.* voorkom, slegs uitgebrei. Negatiewe Godspredikate kom reeds voor in 1 Tim 1.17. In die tweede eeu is hulle steeds uitgebrei.

Theophilus van Antiochië (*Autol.* 1.3.5) sê dat die wese van God onuitspreeklik en onnoembaar is; dit kan nie met vleeslike oë gesien word nie: In heerlijkheid is Hy onbegrens (*ἀχώρητος*), in grootheid onvatbaar (*ἀκατάληπτος*); in hoogheid ondenkbaar (*ἀπερινόητος*); in krag onvergelykbaar (*ἀσύγκριτος*); in Wysheid onbedwingbaar (*ἀσυμβέβαστος*); in goedheid onnabootsbaar (*ἀμίμητος*); in skoonheid onuitspreekbaar (*ἀνεκδιήγητος*). Die negatiewe predikate is ook in Ignatius (*Polyc.* 3.2; Lightfoot, *op. cit.*, p. 132) opgehoop: *ἀχρόνος, ἀόρατος, ἀψηλάφητος, ἀπαυθής*.

Om sulke negatiewe predikate aaneen te ryg, was dus vroeg reeds deel van die Christelike tradisie en in die liturgie getuig dit verder van die hoë ouderdom daarvan. Die negatiewe predikate dien die "heiliging van Gods naam". In hierdie opsig is die eucharistiese gebed een groot lofprysende belydenis. Vergelyk *Lit. Chrys.*, Antoniadis, *op. cit.*, p. 32, waar dieselfde opeenhoping van negatiewe terme behou is.

- (12.6) *ἀγέννητον*, "nie verwek nie": *ἀγέννητος* kom reeds voor in Ign., *Ef.* 7.2; Lightfoot, *op. cit.*, p. 107. Hy druk met die woord die pre-eksistensie van Christus uit (*Smyrn.* 1.1.) en onderskei daarmee die ongeskape God van die skepsele. Ook Justinus gebruik die term (1 *Apol.* 14.1; Goodspeed, *op. cit.*, p. 34 – *θεῷ δὲ μόνῳ τῷ ἀγεννήτῳ* en *Dial.* 5.4; *ibid.*, p. 97). God is die enigste wat nie verwek en onsterflik is en juis daarom is Hy God, sê Justinus.

Die term *ἀγέννητος* het ook in die sentrum van die Ariaanse twiste gestaan. Origenes het die term gereserveer vir God die Vader, maar Athanasius het dit ook vir die Seun gebruik in die sin van "ewig bestaande", "ongeskape". *ἀγέννητος* en *ἀναρχός* kom saam voor in Eusebius (*eccl. theol.*, 2.6sqq.).

Die Vader, so verklaar hy, is alleen *ἀγέννητος* en sonder begin. Ook Arius egter het benadruk dat God alleen *ἀγέννητος ἀρχή* is (Athan., *de syn.* 16). Die feit dat die liturgie die woord gebruik, laat 'n mens egter nie toe om te konkludeer dat dit Ariaans is nie. Die liturgie gebruik dit ongereflekteerd en sonder om te omskryf of konklusies te trek. Sien verder die nota by 6.8.

- (12.6) *ἀνάρχον*: Sien die nota by 11.2.

ἀβασίλευτον: "nie deur 'n koning regeer nie". Vergelyk *Prov* 24.62 (30.27).

159 W. Pannenberg, *RGG* 2, p. 1719.

ἀδέσποτον: “sonder ’n heerser, vry, selfbepalend”. Vergelyk CA 7.44; MPG 1, col. 1046; Ps. Just., *Quaestiones Christianae ad Graecos* 3.3.

ἀνευδεῖ (ἀνευδεής), “wat niks nodig het nie”. Vergelyk Just., *dial.*, 23.2; Goodspeed, *op. cit.*, p. 117; Chrys., *Hom.* 26.5 in *Gen.*: terwyl ons God ἀνευδεής is, het Hy niks van ons nodig nie behalwe ons woorde.

τὸν παντὸς ἀγαθοῦ χορηγόν: ὁ χορηγός is ’n gewer, skenker of voorsiener, een wat die koste vir die totstandkoming van ’n koor voorsien. In die Septuaginta staan dit in 2 Mac 1.25 in ’n bede om die aanvaarding van die offerande deur God. Die aanhef is ’n opeenhoping van Godspredikate: (v. 24) κύριε κύριε ὁ θεός, ὁ πάντων κτίστης ὁ φοβερὸς καὶ ἰσχυρὸς, καὶ δίκαιος καὶ ἐλεήμων, ὁ μόνος βασιλεὺς καὶ χρηστός (v. 25) ὁ μόνος χορηγός, ὁ μόνος δίκαιος καὶ παντοκράτωρ καὶ αἰώνιος ... Vergelyk Sir 1.26 en Dan 4.12 (ἐχορήγει πᾶσι τοῖς ζῶσις) vir die gebruik van die werkwoord. In die Nuwe Testament kom slegs die werkwoord voor in 2 Kor 9.10, dog nie in verband met God nie. In 1 Pet 4.11 staan die werkwoord egter wel in verband met God: die krag wat God verleen. Origenes (*Cels.* 8.19; *GCS* 2, p. 236) noem God die gewer van alle lewe en die Anafora van Serapion (13.5; Lietzmann, *KT* 61, p. 30), die “gewer van onsterflikheid”.

(12.6) ἐξ οὗ τὰ πάντα is ’n aanhaling van 1 Kor 8.6.

εἰς τὸ εἶναι παρῆλθεν: Vergelyk Eusebius, *de ecclesiastica theologia*, MPG 24, col. 845: ἐκ τοῦ μὴ ὄντος εἰς τὸ εἶναι προαγαγεῖν en *Lit. Chrys.*, Antoniadis, *op. cit.*, p. 32.

καθάπερ ἐξ τινὸς ἀφετηρίας: ἡ ἀφετηρία is afgelei van ἀφίημι en beteken die beginpunt van ’n debat, ’n openingskuif of wegspringplek van ’n resies. Dit kan ook ’n hawesluis beteken.

Dis een van die woorde wat in latere liturgieë vermy is, moontlik ook as gevolg van verband met heidense sosiale gebruike. God het, so sê die liturgie, in aansyn gebring as ’t ware vanaf die wegspringplek, die absolute aanvangspunt.

12.7 ἡ ἀναρχος γυνῶσις: Vergelyk CA 7.35; MPG 1, col. 1032.

ἡ αἰδιος ὄρασις, ἡ ἀγγένητος ἀκοή: ἡ ὄρασις is ’n visioen, ’n gesig of ook sien-vermoë. God is ewige sienvermoë” en onverwekte gehoor.

ἡ ἀδίδακτος σοφία: ἀδίδακτος is “nie aangeleer”, die instinktiewe, spontane of natuurlike. Reeds in die Ou Testament word σοφία met God geassosieer.¹⁶⁰ In 2 Regn 14.20 word gepraat van die Godsengel se wysheid. Volgens Is 31.2 is dit God wat wysheid besit.

In latere tye is nog meer van die wysheid gepraat as besit en vermoë van God. God, so word aanvaar, het in sy wysheid geskep (bv. Is 40.13.28; Ps 103.24; Prov 3.19). In die vroeg-Christelike literatuur is die gedagte voortgesit, by-

160 G. Fohrer, *ThWb* 7, p. 489vlg.

voorbeeld *Pastor Hermae*, *Vis.* 1.3.4. Dit is egter vreemd dat God self Wysheid genoem word. Cyrillus van Jerusalem sê egter: Laat ons wysheid vra van die Wysheid (*Hom. in Paralyticum* 19). Wysheid in die tweede geval is dan die wysheid by uitstek en blykens die konteks het dit betrekking op God of Christus. Cyrillus sê immers in *Cat.* 4; *MPG* 33, col. 696 van Christus dat *Hy σοφία ἐκ σοφίας* is en dit is ekwivalent aan “God uit God”.

- (12.7) *ὁ πρῶτος τῇ φύσει* (eerste van natuur): Vergelyk *Is* 41.4: *ἐγὼ θεὸς πρῶτος*. Philo noem God *πρῶτος καὶ μόνος* (*Migr. Abr.* 181; *Vita Mos.* 2.205).

μόνος τῷ εἶναι: Vergelyk Evagrius Pont., *ep.* 3; *MPG* 32, col. 249, waar gesê word God is een in wese, maar tog is Hy beter as elke getal en bo elke getal verhewe. God bly uiteindelik *ἀναρίθμητος* en kan in geen getal saamgevat word nie.¹⁶¹

ὁ τὰ πάντα ἐκ τοῦ μὴ ὄντος εἰς τὸ εἶναι παραγαγών: Vergelyk nota by 12.6 en *Rom* 4.17: *καλοῦντας τὰ μὴ ὄντα ὡς ὄντα*. Die leer van die skepping uit niks het ’n moontlike aansluiting by 2 *Mac* 7.28, maar dit kom vir die eerste keer duidelik te voorskyn by *Hermas*, *Mand.* 1.1; Lightfoot, *op. cit.*, p. 318, waar dit soos ’n belydenis klink: *πίστευσον ὅτι εἷς ἐστὶν ὁ θεὸς ὁ τὰ πάντα ... ποιήσας ἐκ τοῦ μὴ ὄντος*.

Dit kom dan ook so voor in Origenes se simbool (Lietzmann, *op. cit.*, p. 8). Vergelyk Just., 1 *Apol.* 10.2; Goodspeed, *op. cit.*, p. 31 – *ἐξ ἀμόρφου ὕλης*. Tertullianus praat van God wat alle dinge *de nihilo produxerit* in *de praescr.*, 13, dog in *Adv. Hermog.* 21 merk hy op dat die Bybel hierdie leerstelling nie duidelik uitspreek nie, maar wel impliseer.

- (12.7) *διὰ τοῦ μονογενοῦς σου νόου*: Vergelyk die nota by 6.11 oor *μονογενής*. Christus is hiervolgens die skeppingsmiddelaar, ’n gedagte wat teruggaan op 1 *Kor* 8.6 wat van Christus sê: “deur wie alle dinge is en ons deur Hom”. Dit is hier reeds vanselfsprekend aanvaar, sodat dit selfs mag teruggaan op ’n algemeen aanvaarde formule uit hierdie tyd;¹⁶² vergelyk *Hermas*, *Sim.* 9.14.5; Lightfoot, *op. cit.*, p. 385.

Irenaeus (*Adv. haer.* 4.33.7; *MPG* 7, col. 1077) spreek die vaste geloof uit dat alle dinge deur die Seun van God, Jesus Christus, ontstaan het. Ook in *Epideixis* 6 leer hy die skeppingsmiddelaarskap van Christus.

Teen die begin van die vierde eeu word dit reeds ’n vaste bestanddeel van die geloofsbelydenis.¹⁶³ Dit kom voor in die simbool wat Eusebius van Caesarea in 325 voorgelê het aan die konsilie van Nicea (Lietzmann, *op. cit.*, p. 19).

Dit het ’n besondere kenmerk geword van die Oosterse simbole waarin die kosmiese aspek van die verlossingsdrama ’n groot rol gespeel het. Die simbool

161 F. Heiler, *Erscheinungsformen und Wesen der Religion*, p. 176.

162 R. Bultmann, *Theologie des Neuen Testaments*, Tübingen 1961, p. 134.

163 Kelly, *op. cit.*, p. 182.

van Jerusalem (*ibid.*, p. 22) en die sogenaamde Antiocheense simbool (*ibid.*, p. 23) bevat dit albei. Ook die simbool in CA 7.41 het hierdie δι' οὗ τὰ πάντα ἐγένετο.

Die opvallende verband tussen die begin van die eucharistiese gebed en die heersende simbole in die kontemporêre Oosterse milieu toon die sterk wisselwerking tussen liturgie en dogma. Hierdie en die terme wat daarop volg hou almal verband met die pre-eksistente Christus.

- (12.7) αὐτὸν δὲ πρὸ πάντων αἰώνων γεννήσας: Die verwekking van Christus deur God self gaan terug op die Messiaanse verklaring van Ps 2.7: *νίός μου εἶ συ, ἐγὼ σημέρον γεγέννηκα σε*, wat reeds in Hand 13.33 op Jesus toegepas is, in verband met 'n ontstaan wat onafhanklik is van die maagdelike geboorte.¹⁶⁴ Ook in Joh 1.13 en 1 Joh 5.18 word γεννᾶν toegepas op Jesus (en die gelowiges) en 'n verwekking uit God.

Die uitdrukking πρὸ πάντων αἰώνων beskryf die ewigheid van die Seun as verwek “voor alle tye”. Hy is voortydlik. Vergelyk hier Cyrillus van Jerusalem se beskrywing van die voortydlike verwekking van Christus (*Cat.* 11.4; *MPG* 33, col. 697). Hy haal eers Ps 2.7 aan en verklaar dan: Die “vandag” van Ps 2.7 is tydloos (ἄχρονον) en daarom “voor alle tye” en dan koppel hy dit aan Ps 109.3: *ἐκ γαστρὸς πρὸ ἐωσφόρου ἐγεννησά σε*.

In die simbole staan dit in die tweede formule van Antiochië van 341 (Lietzmann, *op. cit.*, p. 29) en ook in die derde en vierde formules (*ibid.*, p. 30). Vergelyk ook die Sirmiese formule van 359 (*ibid.*, p. 31) asook die van Nice (*ibid.*, p. 33) en van Konstantinopel van 360 (*ibid.*, p. 34).

- (12.7) βουλῇσει καὶ δυνάμει καὶ ἀγαθότητι ἀμεσιτεύτως: ἀμεσιτεύτως beteken direk, sonder tussenganger of bemiddelaar. Ten opsigte van die voortydlike verwekking van Christus beteken dit: Hy is direk deur die raadsbesluit en krag van God verwek sonder bemiddeling van byvoorbeeld aeone soos die Gnostici dit voorgestel het. Hierby kan 'n mens vergelyk Cyr. Hier., *Cat.* 6.17; *MPG* 33, col. 565. Dit kan ook beteken direk, sonder enige tidsverloop. So verklaar Cyrillus dit ook (*Cat.* 11.7; *MPG* 33, col. 700): Liggame verwek liggame en noodwendig moet daar 'n tussentyd verloop (μεσιτεύειν) vir die liggame om gebore te word. Daar is geen tussentyd (μεσίτης ... χρόνος) by die verwekking van die Seun uit die Vader nie.
- (12.7) βουλῇσει: Justinus (*Dial.* 76.1; Goodspeed, *op. cit.*, p. 186) het reeds gesê die verwekking van die Seun is nie 'n mensewerk nie, maar dit het geskied deur die wil (βουλῇ) van die Vader. Die Ariane het intussen beklemtoon dat die Seun nie 'n substraat of deel van God is nie, maar sy verwekking het geskied alleen deur Gods wil en raadsbesluit of raadsplan (βουλήσις). Gods wil is die grond van die bestaan van die Seun.¹⁶⁵

164 F. Büchsel, *ThWb* 1, p. 669.

165 Seeberg, *op. cit.* 2, p. 24.

Eusebius (*Dem. Ev.* 4.3.7) het hierteenoor gestel dat die Logos wel deur die Vader verwek is ooreenkomstig sy raadsbesluit (*βουλήσις*), maar so dat Hy gelyk is aan die Vader.

Die Seun was kragtens die wete en keuse van die Vader sy beeld (*εἰκων*); God het deur sy wilsbeslissing Vader van die Seun geword.

Vir Athanasius was enige skepping wat uit die wil van God voortvloei by die verwekking van die Seun uitgeslote (*de decr.* 11). Daar was ook geen uitvloeiing uit die natuur van die Vader of verdeling van sy substansie nie. God is onverdeelbaar. Die seun is nie *βουλήσει καὶ θελήσει* deur die Vader verwek nie (*c. Arian.* 3. 59). Daardeur sou die Seun 'n geskape wese word wat die Vader eers "wou" gemaak en toe gemaak het (3.60–63). Alles is deur die wil van God geskape, maar van die Seun geld dat Hy buite alles is wat deur 'n wilsbesluit ontstaan het. Hy is veeleer die lewende wil van die Vader, waardeur alle dinge ontstaan het.

Die Sirmiese simbool van 351 (Lietzmann, *op. cit.*, p. 31) spreek dan ook sy anathema uit oor iemand wat sou sê dat Christus deur die raadsbesluit van God gemaak is. Andersyds bevat dit 'n anathema oor elkeen wat beweer dat God die Seun se verwekking nie gewil het nie en dat God dus gedwonge of deur natuurlike noodsaak gedrewe, Hom verwek het. Hierteenoor het die simbool soos dit voorkom in *CA* 7.41; *MPG* 1, col. 1041: *τὸν πρὸ αἰώνων εὐδοκία τοῦ πατρὸς γεννηθέντα*.

In hierdie nog ongereflekteerde sin staan die term hier in die Klementynse liturgie. Dit lê nog buite die gesigsveld van die spekulasies oor dié term by Athanasius en Arius.

- (12.7) *λόγον θεόν*: Die sogenaamde Logos-Christologie het natuurlik by die Apologete sy grootste uitdrukking gevind.¹⁶⁶ In die begin was God alleen daar, maar Hy het die Logos in Hom gedra. Voor die skepping van die wêreld het Hy die Seun verwek deur sy wil, soos 'n woord wat uit die menslike liggaam voortkom sonder dat dit 'n fisiese afseiding uit die Vader is. Hy is nie 'n engel nie, sê Justinus, maar *θεός* en nie *ὁ θεός* nie (*Dial.* 60.2; Goodspeed, *op. cit.*, p. 165).

Irenaeus sluit aan by die proloog van die Johannes-evangelie: God is Logos en is as Logos openbaar toe Hy in Christus as mens verskyn het. In sy preksistensie was Hy die openbarende God.

Origenes gee in sy Johannes-kommentaar (1.21–26; *GCS* 4, pp. 25–47) 'n lys van benaminge van Christus en sê in aansluiting by die Johannes-proloog: In die begin was die Logos by God as *θεὸς λόγος*. In *Comm. in Joh* 2.2; *ibid.*, p. 54 maak hy die verskil duidelik tussen *ὁ θεός* en *θεός* (sonder lidwoord). *ὁ θεός* (met lidwoord) dui God as ongebore oorsaak van alle dinge aan; die weglating dui die Woord as God aan; *ὁ θεός* is *αὐτόθεος*; enige deelgenootskap aan sy Godheid is slegs *θεός* (sonder lidwoord).

166 Von Harnack, *op. cit.* 1, p. 583; Seeberg, *op. cit.* 1, p. 343vlg.

Cyrrillus van Jerusalem sluit hierby aan (*Cat.* 4.8; *MPG* 33, *col.* 465): Glo dat daar een enigste Seun van die een God is, wat voor alle tye is, as *θεὸς λόγος*. Hier lyk dit reeds soos 'n belydenis en moontlik was dit ook deel van die vroegste belydenis wat voor Nicaea gegeld het.

Joh. Kunze¹⁶⁷ het so 'n simbool saamgestel uit die werk van Marcus Eremita, wat volgens hom voor Nicaea gegeld het. Die simbool bevat die sinsnede: *Ἰησοῦν Χριστὸν τὸν υἱὸν αὐτοῦ τὸν θεὸν λόγον, θεὸν ἐκ θεοῦ κτλ.*

In die simbool van Caesarea (Lietzmann, *op. cit.*, p. 18) staan *Ἰησοῦν Χριστόν, τὸν τοῦ θεοῦ λόγον* wat natuurlik iets anders beteken. In *CA* 7.41 kom *λόγος* glad nie voor nie.

Van die Antiocheense formules van 341 kom die tweede en die vierde (*ibid.*, p. 28) die naaste aan die sinsnede uit die liturgie; die eerste het *λόγον θεὸν* "volgens wat gesê is in die Evangelie en die Woord was God" (*καὶ θεὸς ἦν ὁ λόγος*). Die vierde het gewoon *λόγον ὄντα*.

Ook hier weer beweeg die liturgie binne die teologiese gedagte-wêreld van sy tyd en haal bekende sinsnedes aan uit belydenisse of andersom (wat waarskynliker is), die liturgiese gebedswoorde en formules het vormend gewerk in die gedagtes van teoloë en het hulle neerslag gevind in die simbole van die kerk.

- (12.7) *σοφίαν ζῶσαν*: Vergelyk die nota by 12.6 oor God as *σοφία*. Die *σοφία*-begrip¹⁶⁸ is sterk gevorm deur Ou-Testamentiese gedagtes oor die Wysheid (*Prov* 1.23–33; 8.21–36).¹⁶⁹

Veral in die tweede helfte van die tweede eeu het dit 'n groot rol gespeel. Reeds 1 *Clem.* 57.3–7; Lightfoot, *op. cit.*, p. 35vlg. siteer *Prov* 1.23–33 as woord van die absolute Wysheid. Justinus (*Dial.* 61.1–3; Goodspeed, *op. cit.*, p. 166) siteer *Prov* 8.21–36 om die pre-eksistensie van Christus te bewys. Christus word so ook sonder meer die Wysheid.

Hierdie idee het ook sy weg na die simbole gevind. Die tweede formule van die sinode van Antiochië van 341 (Lietzmann, *op. cit.*, p. 28) bevat *σοφίαν ζῶσαν*, 'n frase wat identies is aan die een in die Klementynse liturgie.

- (12.7) *πρωτότοκον πάσης κτίσεως*: Dié uitdrukking¹⁷⁰ kom voor in die Christus-himne, Kol 1.15–20, wat ook die uitdrukking *εἰκὼν τοῦ θεοῦ* in verband met Christus

167 J. Kunze, *Marcus Eremita ein neuer Zeuge für das altkirchliche Taufbekenntnis*, Leipzig 1895, cf. Hahn, *Bibliothek der Symbolen und Glaubensregeln der Kirche*, 1897, p. 145; Grillmeier, *op. cit.*, pp. 550–560.

168 U. Wilckens, *ThWb* 7, p. 527.

169 M. G. Mara, Note sulla cristologia Cyprianea. L'interpretazione di *Prov* 9, 1–6, *Augustinianum* 20,1 en 2, 1980, pp. 243–256.

170 A. Hockel, *Christus der Erstgeborene. Zur Geschichte der Exegese von Kol 1.15*, Düsseldorf, 1965; Grillmeier, *op. cit.*, p. 96–121.

bevat. E. Käsemann¹⁷¹ het in vv. 12–20 die opname van 'n voor-Christelike himne in 'n doopliturgie gesien, terwyl G. Bornkamm¹⁷² aanvaar dat hier beslis 'n verband met die nagmaalsliturgie is, waarin so 'n Christushimne opgeneem is, en wat gebruik maak van Joods-Hellenistiese idees.

Indien dit waar is, het die uitdrukking 'n lang geskiedenis van verbondenheid met die liturgie. In die vroeg-Christelike literatuur het Kol 1.15 een van die veelbesproke gedeeltes van die Nuwe Testament geword.

Veral in die vierde eeu (vanaf 318) het die kontroversie oor die leer van Arius dit in die middelpunt van belangstelling geplaas.

Justinus gebruik die uitdrukking drie keer: *Dial.* 85.2; Goodspeed, *op. cit.*, p. 197; *dial.* 138.2; *ibid.*, p. 260 en 1 *Apol.* 63.15; *ibid.*, p. 73. Dit is vir hom 'n bewys van Christus se oorsprong uit die Vader voor alle skepele, en tog eerste van die skepele wat sy menswording betref. Dit beteken vir hom ook dat Christus die begin is van 'n nuwe skepping. Tatianus (*orat. ad. Graec.* 5; Goodspeed, *op. cit.*, p. 272) kom baie naby aan die latere Ariaanse opvatting deur die begrip in sy emanasieleer te betrek en met die Logosbegrip te verbind: Deur 'n wilshandeling van God het die Logos te voorskyn getree en die *ἔργον πρωτότοκον* van die Vader geword. Hy sien die Logos egter nie as 'n skepsel nie, maar as 'n emanasie uit die Vader.

Origenes gebruik die uitdrukking dikwels as benaming vir die goddelike preksistente Christus. Die basis daarvan is die goddelike verwekking, dog dit staan ook in verband met die inkarnasie. Dit kom dikwels voor in die Johannes-kommentaar, maar ook verspreid in sy ander geskrifte.

Sommige van sy spekulasies hieroor het gelei tot konsekwensies wat deur die Ariane getrek is en Christus tot 'n skepsel gemaak het.

Alexander van Alexandrië het in Kol 1.15 'n bewys gevind vir die Godheid van Christus. Die Ariaanse argument was: As Hy die eersgeborene is van die hele skepping, dan is dit duidelik dat Hy een van die skepele is (Athan., *Ar.* 2.62; *MPG* 26, col. 280.).

Daarteenoor het Athanasius op die term sy hele argument gebou oor die Godheid van Christus. In die gesprek tussen Marcellus van Ancyra met die Eusebiaan Asterius en met Eusebius self het die uitdrukking ook 'n groot rol gespeel.

In die belydenisse vind 'n mens dit reeds in die sogenaamde Hymenaeusbrief,¹⁷³ die brief van ses biskoppe in die kwessies rondom Paulus van Samosata, wat deur Loofs as eg bewys is. Dit hang saam met die sinode van Antiochië (268). Van die Seun word hierin gesê: Ons bely en verkondig Hom, die verwekte Seun,

171 E. Käsemann, Eine urchristliche Tauf liturgie, Kol 1.15–20, in *Festschrift R. Bultmann*, Stuttgart 1949, pp. 133–148.

172 G. Bornkamm, Das Bekenntnis im Hebräerbrief, in *Studien zu Antike und Urchristentum*, München 1959, veral p. 196vlg.

173 F. Loofs, *Paulus von Samosata*, Leipzig 1924, teks p. 324.

die enigste Seun, die beeld van die onsigbare God, die eersgeborene van die hele skepping, die Wysheid, die Logos en die krag van God.

Die simbool in CA 7.41; *MPG* 1, col. 1041, het die woorde τὸν μονογενῆ αὐτοῦ υἱὸν τὸν πρωτότοκον πατρὸς κτίσεως. Die ἐξήγησις ἀποστολικοῦ κηρύγματος van CA 6.11; *MPG* 1, col. 936, wat die driedeling van die simbool nog nie ken nie, praat van God as Vader van die enigste en eersgeborene van die hele skepping.

Eusebius se simbool (Lietzmann, *op. cit.*, p. 18) bevat dit ook. Hierdie simbool is volgens hom ontvang van die biskoppe voor hom, “en toe ons gedoop is”. Eusebius is gedoop in ongeveer 263. Die simbool wat hy voor die vergadering van Nicaea gelê het (325) was dus voor 263 in omloop. In die Niceense belydenis is die uitdrukking weggelaat, waarskynlik as gevolg van die dogmatiese en eksegetiese probleme daaraan verbonde en miskien ook omdat die Ariane so ’n groot waarde daaraan geheg het.

Ook ten opsigte van hierdie term dui die liturgie op ’n tyd toe dit nog ongereflekteerd aanvaar is en nog nie so verdag was as in die Ariaanse tye nie.

- (12.7) ἄγγελον τῆς μεγάλης βουλῆς σου: Hierdie uitdrukking¹⁷⁴ gaan terug op *Is* 9.5: καὶ καλεῖται τὸ ὄνομα αὐτοῦ Μεγάλης βουλῆς ἄγγελος. Dit tel onder die name van die kind wie se geboorte belowe word. Die Afrikaanse vertaling gee dit weer met “Wonderbare Raadsman” in navolging van die Massoretiese teks. Die Septuaginta het dus ’n ander tekslesing gevolg. Die boodskap van *Is* 9.5 is dat die Messias ’n bode, ’n draer van die goddelike raad of raadsplan sal wees.

Op grond daarvan dat hierdie uitdrukking in die vroeë kerk oorgeneem is as benaming vir Christus en mede op grond van ander voorstellings, het M. Werner¹⁷⁵ sy stelling gegronde dat Jesus as ’n engel of hemelse wese op aarde gestuur is. Vir breedvoerige kritiek hierop kan die werk van Michaelis geraadpleeg word.

In die sin van die Septuaginta het Justinus (*Dial.* 76.3; Goodspeed, *op. cit.*, p. 186) die teks verstaan: Jesaja het daarmee vooraf aangekondig dat Jesus Christus ’n leermeester sou wees om alles aan te kondig wat God in sy Raad besluit het ten opsigte van mense wat Hom behaag. Vergelyk *Dial.* 126.1; *ibid.*, p. 246.

Tertullianus het ’n insiggewende verklaring van die teks gegee in *de carne Christi* 14: As titel van Christus is dit ’n ampsbenaming en nie ’n wesensbestemming nie. Christus het die Vader se besluit om mense te verlos aan mense meege-deel. Dit is byna dieselfde gedagte as die van Justinus.

-
- 174 J. Barbel, *Christos Angelos, Theophaneia* 3, Bonn 1941; *id.*, Zur “Engel Trinitätslehre” im Urchristentum, *TR* 1958, pp. 49–58; 103–112; W. Michaelis, *Zur Engelchristologie im Urchristentum*, Basel 1942, p. 134vlg.; Grillmeier, *op. cit.* 1, p. 150vlg.
- 175 M. Werner, *Die Entstehung des christlichen Dogmas*, Bern, Tübingen 1954.

Vergelyk verder nog Hippolytus, *Comm. in Dan.* 2.32.1vlg. en ook die sogenaamde Hymenaeusbrief.¹⁷⁶ Dit het vir die biskoppe gegaan om die vraag of 'n mens God 'n engel kan noem op grond van die uitdrukking “Engel van die Here” in Gen 22.11 en 31.11. Hulle konklusie is dat God nie 'n engel is nie, maar dat Christus wel 'n “Engel van die groot Raad” is. Hulle lê ook die klem daarop dat Christus 'n bode van God is. Vergelyk verder Eusebius, *praep. Ev.* 7.14; 7.15.2.

Dit het vroeg alreeds 'n verdere verband met die liturgie gekry. Dit kom reeds voor in die Hippolytus-liturgie *Trad. Apost.* 4.4 (Dix, *op. cit.*, p. 7; Botte, *op. cit.*, p. 48): *Gratias tibi referimus Dominus ... per ... Jesum Christum quem ... misisti nobis salvatorem et redemptorem et angelum voluntatis tuae. Angelus voluntatis tuae* kan slegs 'n direkte Latynse vertaling wees van ἄγγελος τῆς βουλῆς. Beide, die liturgie van Hippolytus en die Klementynse, verteenwoordig daarmee die oudste liturgiese tradisie. Albei gebruik dit ongereflekteerd as titels van Jesus Christus en verteenwoordig pre-Ariaanse tye.

Novatianus wat in sy *de Trinitate* meermale liturgiese materiaal aanwend, gebruik dieselfde teks maar hy het die lesing: *magni consilii angelus (de Trin.* 18.9; *CC* 4, p. 45; 18.17; *ibid.* p. 47). Die term word hier ook verklaar: As “engel van die groot raad” is Christus die aankondiger van die wil van die Vader of ook die aankondiger van die Vader se heilsbeskikking.

ἀρχιερέα σον: Die voorstelling van Christus as hoëpriester,¹⁷⁷ wat ook weer in 12.30 voorkom, sluit aan by die Messiaanse verklaring van Ps 110.4 en natuurlik die voorstelling in die Hebreërbrief. E. Käsemann¹⁷⁸ het vermoed dat liturgiese en kategetiese samehange die Hebreërbrief beheers en dat dit weer sy voortsetting gevind het in die eerste Klemensbrief. Hier word Christus ook hoëpriester genoem in die liturgiese gedeeltes van die brief (36.1; 40.5; 41.2; 61.3 en 64.). In 1 *Clem.* 36.1 byvoorbeeld word Christus die hoëpriester genoem wat ons (gebeds)offers aan God opdra.

In *Mart. Polyc.* 14.3; Lightfoot, *op. cit.*, p. 195 staan ἀρχιερέως as benaming vir Christus in 'n doksologie: διὰ τοῦτο ... σε αἰνῶ σε εὐλογῶ σε δοξάζω διὰ τοῦ αἰωνίου καὶ ἐπουρανίου ἀρχιερέως.

Daarmee is dit duidelik dat die titel in 'n lang liturgiese tradisie staan en dan is dit nie vreemd nie om dit ook hier in die Klementynse liturgie aan te tref nie.

Die titel het egter ook sy weg gevind na die teologiese spekulasie. Veral die Alexandrynse teoloë het baie gebruik gemaak van die gedagte van die hoëpriesterskap van Christus (*Clem. Alex., Strom.* 153.4; Origenes, *Hom. in Jos* 26.3; *Hom.* 19 in *Ier* 20; *Hom.* 27 in *Thr* 1.10; *Cels.* 5.4). Die uitvoerigste behandeling daarvan kom by hom voor in *Comm. in Joh* 1.2.9vlg. Die Philoniese

176 Loofs, *op. cit.*, p. 266vlg. en 326vlg.

177 G. Schrenk, *ThWb* 3, pp. 265–284; O. Michel, *Hebräerbrief, Meyer's Kommentar* 13, p. 27.

178 E. Käsemann, *Das wandernde Gottesvolk*, p. 105vlg.

ἀρχιερεὺς λόγος klink dikwels by hom soos 'n algemene formule. Vergelyk onder andere nog Eus., *dem. Ev.* 1.10; *MPG* 22, col. 89A.

- (12.7) βασιλέα: ὁ βασιλεὺς is 'n variant van die Κύριος-titel vir Jesus.¹⁷⁹ Hier is die gedagte van die Messiaanse koningskap op Hom toegepas. Die twee titels kan mekaar eenvoudig ook afwissel.

Die feit dat Jesus Heer is, sluit in dat Hy koning is oor Israel en die kerk; as koning strek sy heerskappy oor die hele skepping. Sy heerskappy oor alle dinge word uitgedruk in 1 Tim 6.15 en Op 17.14. 1 Tim 1.17 se βασιλεὺς τῶν αἰώνων gaan waarskynlik terug op 'n Joodse liturgiese tradisie.

In aansluiting by *Mal* 1.11 noem *Did.* 14.3; Lightfoot, *op. cit.*, p. 224, God βασιλεὺς μέγας in 'n eucharistiese konteks. In 1 *Clem.* 61.2 word God aangespreek met die woorde van 1 Tim 1.17: βασιλεῦ τῶν αἰώνων. In die Christushimne van Clemens van Alexandrië (*Paed.* 3.12; *GCS* 1, p. 291), word Christus drie maal aangespreek met βασιλεῦ.

Die βασιλεὺς-titel vir Christus is egter in 'n groot mate onderdruk vanweë die verhouding met die staat en die keiser (βασιλεὺς). Nogtans staan ook hierdie titel in die ou liturgiese tradisie van die kerk en hier het dit voortgeleef in die Klementynse liturgie. Vandaar het dit oorgegaan in die belydenistradisie. Die tweede formule van die sinode van Antiochië (341) bevat βασιλέα ἐκ βασιλέως.

- (12.7) κύριον πάσης νοητῆς καὶ αἰσθητῆς φύσεως: Die κύριος-titel vir Jesus het sy oorsprong in die Hellenistiese wêreld en in die gebruik daarvan vir God in die Septuaginta. Belangrik is dat die titel 'n deel was van die vroegste belydenistradisie van die kerk. Die vroegste en kortste belydenis immers was "Jesus is die Here".

Andersyds het reeds Bousset,¹⁸⁰ en in navolging van hom ook Cullmann,¹⁸¹ aangetoon dat dit sy plek gehad het in die erediens van die kerk. Die persoonlike gebed tot Christus ontwikkel vanuit die kerk se aanroeping van die Heer in die openbare erediens.

Die liturgie praat van Jesus as "Heer van die heelal" of letterlik van die hele nie-waarneembare (νοητῆς) en waarneembare (αἰσθητῆς) natuur. Formule 1 van Antiochië (Lietzmann, *op. cit.*, p. 27) praat van God as δημιουργός ... πάντων νοητῶν τε καὶ αἰσθητῶν.

νοητὸς is dit wat in die sfeer van die νοῦς, die intellek, val, terwyl αἰσθητός die sinlik waarneembare is. Athenagoras (*Suppl.* 19.1; Goodspeed, *op. cit.*, p. 334) verwys na Plato vir hierdie onderskeiding. Origenes het die ewigheid van

179 P. van der Aalst, *Christos Basileus bij Joh. Chrysostomus*, Nijmegen. Utrecht, 1965; Bousset, *op. cit.*, p. 234vlg.; R. Bultmann, *op. cit.*, p. 126vlg.; O. Cullmann, *op. cit.*, p. 220vlg.; W. Foerster, *ThWb* 3, pp. 1085-1096; K. L. Schmidt, *ThWb* 1, p. 577.

180 Bousset, *op. cit.*, p. 234vlg.

181 Cullmann, *op. cit.*, p. 205vlg.

die wêreld van redelike wesens, wat net geestelik waarneembaar is, die *νοητὸς κοσμός* gestel teenoor die liggaamlike, die *αἰσθητὸς κοσμός*.

Hierdie teologie van 'n tweevoudige wêreld het voortgeleef ook in die formule “sienlike en onsienlike” wat 'n mens in die hele teologie van die ortodokse kerk kan vind. Dit staan ook in die simbole, byvoorbeeld die bekende Niceense “sienlike en onsienlike dinge”. Vergelyk ook Cyr. Hier., *Cat. Myst.* 5; *MPG* 33, col. 1113.

- 12.8 *δι' αὐτοῦ τὰ πάντα πεποίηκας*: Vergelyk 12.7 oor Christus as die skeppingsmid-delaar.

δι' αὐτοῦ τῆς προσηκούσης προνοίας τὰ ὅλα ἀξιοῖς: Deur bemiddeling van Christus maak God die heelal waardig aan 'n toepaslike (*προσήκω* is om te behoort aan, te pas by) voorsienigheid (*ἡ προνοία*).

δι' οὗ γὰρ τὸ εἶναι ἐχαρίσω, δι' αὐτοῦ καὶ τὸ εὖ εἶναι ἐδωρήσω: Deur dieselfde Christus deur wie God die bestaan bemiddel het, bemiddel Hy ook die goeie bestaan. Christus bemiddel die skepping asook die herskepping. Vergelyk Clem. Alex., *Protr.* 171; *GCS* 1, p. 7): *αἴτιος γοῦν ὁ λόγος, ὁ Χριστὸς καὶ τοῦ εἶναι πάλαι ἡμᾶς (ἦν γὰρ ἐν θεῷ), καὶ τὸ εὖ εἶναι*.

- (12.8) *ὁ δι' αὐτοῦ πρὸ πάντων ποιήσας τὰ Χερουβὶμ καὶ τὰ Σεραφίμ*: Voor alle ander dinge het God ook deur bemiddeling van Christus die hemelse wesens geskep.¹⁸² Engele, gerubs en serafs het in die Ou Testament deel uitgemaak van die hemelse hofstaat. Eenaardig genoeg ken die Nuwe Testament nie gerubs en serafs nie (slegs Heb 9.5 verwys na die gerubs bo die verbondsark). Naas die engele kom egter in die Nuwe Testament 'n hele aantal ander hemelse wesens en magte voor.

Novatianus, *de Trin.* 1.13, waarin liturgiese tradisie eweneens 'n rol speel, verklaar ook dat God eerste die engele geskep en geestelike magte daargestel het. Hy vermeld egter nie die serafs en gerubs nie, slegs die “magte en trone” van die Nuwe Testament. Vergelyk oor die skepping van die engele Athenagoras, *Suppl.* 24.3; Just., *Dial.* 88.5.

Oor *Χερουβίμ* vergelyk *Gen* 3.24 waar verwys word na 'n gerub met 'n vlam-mende swaard. *Σεραφίμ*, waarvan die naam saamhang met “brand” en “vuur”, maak veral in *Is* 6.1vlg. deel uit van die lofsingende hemelwesens.

- (12.8) *αἰῶνάς*: “bonatuurlike, hemelse wesens”.¹⁸³ Die gedagte van *αἰῶνες* as persoonlike wesens is nog vreemd aan die Nuwe Testament. In Ignatius, *Ef.* 19.2 lyk dit of die term reeds sulke wesens aandui. In die Gnostiek het die aeone-leer natuurlik 'n groot rol in hierdie verband gespeel.

182 Bultmann, *op. cit.*, p. 499vlg.; J. Michl, *RAC* 5, veral p. 116; M. Schmaus e.a., *Handbuch der Dogmengeschichte*, Bd. 2, Fasc. 26; G. Tavad, A. Cagnot en J. Michl, *Die Engel*, Freiburg 1968.

183 H. Sasse, *ThWb* 1, p. 208.

στρατιάς: ἡ στρατιά is natuurlik 'n leër of skare en dit het die spesefieke benaming geword vir die hemelse skare van wesens of engele (Clem. Alex., *Strom.* 7.2; *MPG* 8, col. 409A.; Orig., *de Orat.* 17; *MPG* 11, col. 472).

- (12.8) δυνάμεις: "kragte", in aansluiting by Rom 8.38; 1 Kor 15.24; Ef 1.21; 1 Pet 3.22.

ἐξουσίας: "magte". Vergelyk 1 Kor 15.24; Ef 1.21; 3.10; 6.12; Kol 1.16; 2.10.15; 1 Pet 3.22.

ἀρχάς: "heerskappye, vorstedomme of owerhede". Vergelyk Rom 8.38; 1 Kor 15.24; Ef 1.21; 3.10; 6.12; Kol 1.16; 2.10.15.

θρόνους: "trone" Vergelyk Kol 1.16. By Clem. Alex., *Strom.* 7.13 is dit die hoogste orde van hemelwesens.

- 12.9 σὺ γὰρ εἶ ὁ τὸν οὐρανὸν ὡς καμάραν στήσας: Dit is 'n aanhaling uit *Is* 40.22. Vergelyk *CA* 7.34; *MPG* 1, col. 1025: οὐρανὸς δὲ ὡς καμάρα πεπηγμένος. ἡ καμάρα is 'n koepel, 'n gewelf, of enigiets met 'n geboë dak. (Die Afrikaanse vertaling lui: Hy span die hemel uit soos 'n tentdoek.)

Vir hierdie deel van die eucharistiese gebed wat handel oor die skepping is ook vergelykingsmateriaal uit die Jodedom aan te bied. L. Ligier¹⁸⁴ het gewys op die ooreenkoms tussen hierdie gedeelte en die alfabetiese *Seder, Atta konanta 'olam me-rosh*, waarvan hy ook 'n Latynse vertaling gee.

Die ontstaantyd daarvan val aan die begin van die vierde eeu of einde derde eeu. Die tema van die digwerk is ewe-eens die skepping en dit bevat verskillende sinsnedes wat lyk op sommige van die Klementynse gebedsuitsprake in hierdie verband.

Daar is ook nog die *Azkir geburot Eloah*,¹⁸⁵ maar dit is uit die vyfde eeu. Ook dié bied vergelykingsmateriaal ten opsigte van die vorm en gedagtes wat in dié tyd in die Jodedom geleef het. Dit gebruik byvoorbeeld ook *Jes* 40.22 om die skepping te beskrywe. Werklike ontlening hieraan deur die Christelike liturgie bly egter steeds problematies. Die Septuaginta het moontlik selfstandig meer vormend hier meegewerk.

- (12.9) ὡς ἐρρίν ἐκτείνας is 'n aanhaling uit *Ps* 103.2.

καὶ τὴν γῆν ἐπ' οὐδενὸς ἰδρύσας γνώμη μόνῃ: ἰδρύω is die kausale vorm van ἔζομαι, en dus "te laat sit", vasstel, vestig. *Iob* 26.7 is vergelykbaar: κρεμάζων γῆν ἐπ' οὐδενός. Ook 1 *Clem.* 33.3 sê dat God die aarde gevestig het op die vaste fondament van sy wil (of raadsbesluit). Dit is natuurlik die bekende voorstelling dat die aarde gevestig is op fundamente en nie kan wankel nie. Die

184 L. Ligier, *Péché d'Adam et péché du monde. Bible-Kippur Eucharistie* 2, 1961, p. 307; vertaling pp. 399-401.

185 *ibid.*, p. 307, vertaling pp. 407-426.

beskrywing van die skepping deur die Klementynse liturgie toon op baie punte ooreenkomste met 1 *Clem.* 20 en 33. Dit maak liturgiese agtergronde van hierdie twee gedeeltes feitlik seker.

ὁ πῆξας στερέωμα: πῆγνυμι is om vas te maak, vas te stel of op te slaan (bv. 'n tent) en τὸ στερέωμα is die firmament of uitspansel (sinoniem met οὐρανός). Vergelyk hier *Gen* 1.6.

καὶ νύκτα καὶ ἡμέραν κατασκευάσας: Uit die Joodse liturgie bied die *Birkat Maariv*¹⁸⁶ 'n parallel: Hy skep dag en nag, rol die lig weg voor die duisternis en duisternis voor die lig. Ook *Attah konanta 'olam me-ro'sh*¹⁸⁷ het *dissipasti caliginem et splendorem excitasti*. Die loflied tydens die *schema* in die oggend loof God as die formeerder van lig en die skepper van die duisternis.

- (12.9) ἐξαγαγὼν φῶς ἐκ θησαυρῶν: ὁ θησαυρός is “dit wat weggesit is”, 'n voorraad waardevolle dinge, 'n skat, maar dit kan ook 'n “skatkamer” beteken. God het dan, volgens hierdie sinsnede, die lig as iets waardevols wat reeds voorhande was, uitgelei uit sy skatkamers. Dit klink vreemd binne die skeppingsberig waarin die lig voortkom deur God se skeppingswoord: “Laat daar lig wees.”

Hier is die lig iets wat reeds bestaan soos in *Ps* 103.2. Die sinsnede is egter geneem uit *Ier* 28.16 (AV: *Jer* 51.16: Hy laat die wind uit sy voorraadschure kom) ἐξήγαγεν φῶς ἐκ θησαυρῶν αὐτοῦ.

- (12.9) τῇ τούτου συστολῇ ἐπαγαγὼν τὸ σκότος εἰς ἀνάπανταν: ἡ συστολή beteken 'n verwydering, 'n opheffing of onderdrukking. Dus beteken die sinsnede deur die lig terug te trek of te onderdruk, waardeur die nag tot stand kom, bestem God die duisternis tot rus. Die duisternis wat in die meeste gevalle in die Bybel 'n negatiewe konnotasie het, kry hiermee 'n positiewe doel soos in *Ps* 103.20: ἔθου σκότος καὶ ἐγένετο νύξ, ἐν αὐτῇ διελεύσονται πάντα τὰ θηρία. Waar in *Ps* 103 dit bedoel is vir die wilde diere om in rond te loop is dit hier bestem tot rus vir mens en dier – vir alle lewende wesens.

ὁ τὸν ἥλιον τάξας εἰς ἀρχὰς τῆς ἡμέρας is 'n weergawe van *Gen* 1.16.

τὸν χορὸν τῶν ἀστέρων: Die sterrekore is 'n ou beeld. Euripides skryf van die ἄστρων τ' εἰθέριοι χοροί (*Electra* 467) en die Stoïsyne was baie lief vir die idee. In die patristiek is dit vroeg reeds oorgeneem. Vergelyk 1 *Clem.* 20.3; Lightfoot, *op. cit.*, p. 16: ἀστέρων τὲ χοροὶ κατὰ τὴν διαταγὴν αὐτοῦ; Ign., *Ef.* 19.2; *ibid.*, pp. 110 – die son, maan en sterre word 'n koor vir die ster wat Jesus se geboorte aankondig; Theoph., *Ad Autol.* 1.6; Cyr. Hier., *Cat.* 9.8; *MPG* 33, col. 645 (vermelding van die welgeordende sterrekore se skepping).

- (12.9) εἰς αἶνον τῆς σῆς μεγαλοπρεπείας: ἡ μεγαλοπρέπεια wat nog weer in 15.9 voorkom is “'n verhewe posisie” en “majesteit”, veral die goddelike majesteit. Dit

186 Donin, *op. cit.*, p. 158.

187 Ligier, *op. cit.*, p. 398.

is ook weer 'n tipiese Septuaginta-woord. In die Psalms staan verskillende voorbeelde, onder andere *Ps* 8.2; 20.6; 28.4; 67.35 ens. Dit is ook te vind in die gebed van Manasse *Od* 12.5. Dit is daarom ook nie vreemd nie dat 'n mens dit weer in liturgiese verband vind in 1 *Clem.* 60.1.

(12.9) Die hemelruim se doel is die lof van die majesteit van God. “Die hemele roem”, byna soos *Ps* 18.2: *οἱ οὐρανοὶ διηγούνται δόξαν θεοῦ*.

12.10 *ὁ ποιήσας ὕδωρ πρὸς πόσιν κτλ*: Nadat die skepping van die hemel en aarde vermeld is, volg die skepping van die drie ander elemente van die antieke wêreld, water, lug en vuur. Dit is natuurlik τὰ στοιχεῖα, die “oer-elemente”, hoewel die woord nie hier in die liturgie voorkom nie, dog eers in 12.17. Die Diognetusbrief (7.2; Lightfoot, *op. cit.*, p. 495) sê immers dat die στοιχεῖα aan God onderworpe is en dat Hy hulle geskep het. Volgens die liturgie is elkeen van hulle daargestel met 'n spesifieke doel.

(12.10) Water het van die vroegste tye af in die ervaring van mense 'n drievoudige betekenis gehad: Dit het gestaan vir die vloed wat die vasteland omring, dit dien as lewensmiddel, en as middel tot reiniging. Ook volgens die liturgie het God dit bestem as drank en as reinigingsmiddel. Vergelyk *Ps* 103.11: *ὁ ἐξαποστέλλων πηγὰς ... ποτιοῦσιν πάντα τὰ θηρία*.

ἀέρα ζωτικόν: *ζωτικός* is “lewegewend”. Vergelyk die “lewegewende krag” van God in Greg. Nyss., *Or. cat.* 36; *MPG* 45, *col.* 92D.

12.11 *ὁ ποιήσας πῦρ*: Die *Midrasj* het vuur beskou as een van die drie elemente wat reeds voor die wêreld bestaan het. Die beskouing was dat dit reeds op die tweede dag geskep is. Vergelyk Basilius, *Hex.* 2.3; *MPG* 29, *col.* 36A: vuur is na die aarde en water geskape.

πρὸς σκότους παραμυθία: *ἡ παραμυθία* is “troos”, “verligting” of “versagting”. Vergelyk *CA* 7.34; *MPG* 1, *col.* 1025: *ἡ γλαῖται ἀστροῖς ἔνεκεν παραμυθίας τοῦ σκότους* en Cyr. Hier., *Cat.* 9.8: *ὅπως δὲ τὸ τῆς νυκτὸς σκότος παρεμυθήσατο τοῖς σεληνιαίοις ἀνγάσμασι*.

12.12 *ὁ τὴν μεγάλην θάλασσαν χωρίσας τῆς γῆς*: In *Gen* 1 kom *διαχωρίζω* meermales voor (1.4 skeiding tussen lig en duisternis); 1.6 (skeiding tussen water en water); 1.7. Hier word egter nie skeiding tussen water en vasteland vermeld nie. Die skepping van die see word beskryf in *Gen* 1.9vlg. Vergelyk 1 *Clem.* 33.3; Lightfoot, *op. cit.*, p. 22: Hy het die land geskei van die water wat dit omring het.

(12.12) *τὴν μὲν ζῶοις μικροῖς καὶ μεγάλοις πληθύνας*: Vergelyk *Ps* 103.25: *αὕτη ἡ θάλασσα ... ζῶα μικρὰ μετὰ μεγάλων ... 26. ἐκεῖ πλοῖα διαπορεύονται*. Vergelyk ook 1 *Clem.* 33.3; *CA* 7.34; *MPG* 1, *col.* 1025.

τὴν δὲ ἡμέροις καὶ ἀντιθάσσις πληρώσας φυτοῖς: Vergelyk CA 7.34; MPG 1, col. 1028 wat ook vertel dat die wêreld versier is met allerlei soorte blomme en bome. Ook Cicero verhaal (*de nat. deorum* 2.98): *principio ... terra ... vestita floribus, herbis, arboribus*.

- 12.13 ὁ συστησάμενος ἄβυσσον καὶ μέγα κύτος αὐτῇ περιθείς: τὸ κύτος is 'n holte, of enigtiets wat bedek, soos 'n muur of 'n wal: God het die onderaardse dieptes met so 'n wal omring of bedwing. Dit herinner aan *Iob* 38.8.

Oor ἡ ἄβυσσος¹⁸⁸ vergelyk *Gen* 1.1: σκότος ἐπάνω τῆς ἀβύσσου. Vergelyk *Od* 12.3. Dit was 'n benaming vir die onderwêreld dog in latere Grieks het dit 'n benaming geword vir die voortydlike diepte of afgrond. In die Ou Testament is dit die oer-watervloed as vertaling van *tehom*. In die Nuwe Testament kom dit veral voor in *Op* 9.2; 9.11; 11.7; 20.1 waar dit in die Afrikaanse vertaling met "onderaardse diepte" weergegee is. 1 *Clem.* 20.5 en 20.6; Lightfoot, *op. cit.*, p. 16 vertel ook dat die ἄβυσσος se onnaspeurlikheid onderwerp en die bak van die see saamgedring is.

- (12.13) ἁλμυρῶν ὑδάτων σεσωρευμένα πελάγη: ἁλμυρός is sout (waters) en σωρεύω beteken om "op te hoop".

περιφράξας αὐτὴν πύλαις ἄμμον λεπτοτάτης: Vergelyk *Iob* 38.8: ἔφραξα δὲ θάλασσαν πύλαις.

- 12.15 σταυμὸν ἀνέμων – die stand van die winde. Vergelyk *Iob* 28.24 en veral 28.25: ἀνέμων σταυμὸν ὕδατος τὲ μέτρα. Vergelyk ook 1 *Clem.* 20.10.

ἐνιαυτῶν κύκλοις: Vergelyk *Sap* 7.19: ... ἐνιαυτοῦ κύκλους καὶ ἀστρων θέσεις.

- 12.16 Die skepping van die mens

ἐδημιούργησας ... καὶ τὸν κοσμοπολίτην ἄνθρωπον: ὁ κοσμοπολίτης is 'n wêreldburger. In *Diog. L.* 6.63 antwoord Diogenes op die vraag vanwaar hy afkomstig is en sê dat hy 'n kosmopoliet, 'n wêreldburger, is. Die woord is gevorm deur die Cynici om aan te dui dat hulle aan geen bepaalde staat behoort nie.¹⁸⁹ Die klem lê hier op die mens as bewoner van die κοσμός. Vergelyk CA 7.34; MPG 1, col. 1028: καὶ τέλος τῆς δημιουργίας, πὸ λογικὸν ζῶον τὸν κοσμοπολίτην ... κατασκεύας ... κόσμον κόσμον αὐτὸν ἀναδείξας.

Vir κόσμον κόσμον vergelyk die nota by 9.8.

*Attah konanta 'olam me-ro'sh*¹⁹⁰ en die *Azkir Geburot elohah*¹⁹¹ gaan ook na die skepping van die wêreld oor na die beskrywing van die skepping van die

188 A. Jeremias, *ThWb* 1, p. 9.

189 W. W. Tarn, *Hellenistic civilization*, London 1936, p. 73.

190 Ligier, *op. cit.*, p. 399.

191 *ibid.*, p. 410.

mens. Ook in die Joodse loflied op die almag van God wat selfs die dooies opwek, die *Gevuroth*, word verwys na die skepping van die mens.

1 *Clem.* 33.4.5; Lightfoot, *op. cit.*, p. 22 herinner daaraan dat die hele skepping daar is ter wille van die mens wat die kroon daarvan is. Die Jakobusliturgie verwys na die skepping van die mens in die *post-Sanctus*-gedeelte (*Lit. Jac.*, Antoniadis, *op. cit.*, p. 297). Die Markusliturgie het dit ook in die *pre-Sanctus*-deel, direk na die verwysing van die skepping van die hemel en die aarde (*Lit. Marc.*, *ibid.*, p. 327).

εἶπας γὰρ τῇ σῇ σοφίᾳ κτλ: Vergelyk *Gen* 1.26.

- 12.17 διὸ καὶ πεποίηκας αὐτὸν ἐκ ψυχῆς ἀθανάτου καὶ σώματος σκεδαστοῦ: διὸ koppel met die voorgaande “beeld”, “gelykenis” en “heers” – “daarom het U hom gemaak uit ’n onsterflike siel en ’n verganklike liggaam”. σκεδαστὸς is “dit wat uiteengeslaan of vernietig kan word” en daarom “verganklik”.

ψυχὴ ἀθάνατος: Die vroeë Christene het die gedagte van ’n onsterflike siel as heidens beskou. Vergelyk Just., *Dial.* 5.1; Goodspeed, *op. cit.*, p. 97. Hy sê dat die siel ook ongeskape sou wees as dit onsterflik is op die wyse wat die Platonici dit beskrywe. Vergelyk ook Clem. Al., *Strom.* 6.2; *MPG* 9, col. 244A en Orig., *Cels.* 7.28; *MPG* 11, col. 1460.

Tog vind ’n mens andersyds ook die gedagte ewe goed by Christelike skrywers: Just., *Dial.* 4.2; Goodspeed, *op. cit.*, p. 81; *Diogn.* 6.8; Lightfoot, *op. cit.*, p. 494 (hier word duidelik gesê: die onsterflike siel woon in ’n sterflike tentwoning); Athenag., *Suppl.* 27.2; Goodspeed, *op. cit.*, p. 347; Clem. Al., *Strom.* 5.14; *MPG* 9, col. 133; Ath., *c. gent.* 32; *MPG* 25, col. 64C.

- (12.17) τῆς μὲν ἐκ τοῦ μὴ ὄντος: God het die siel uit die nie-synde, die niet, gemaak en die liggaam uit die vier elemente. Vergelyk *CA* 7.34; *MPG* 1, col. 1028: κατασκευάσας δ’ αὐτῷ τὴν ψυχὴν ἐκ τοῦ μὴ ὄντος.

τοῦ δὲ ἐκ τῶν τεσσάρων στοιχείων: Vergelyk die aantekening by 12.10. In die patristiese literatuur is dit ’n bekende voorstelling dat die mens bestaan uit die vier oer-elemente. Aristides (*Apol.* 7.1; Goodspeed, *op. cit.*, p. 8) sê: Die mens bestaan uit ’n siel (*anima*) en uit die vier elemente (*ex quattuor elementis*). In ’n bespreking van *Gen* 1.26 verbind Justinus (*Dial.* 62.1; *ibid.*, p. 167) dit wat volgens hom algemene kennis is met die skepping van die mens, naamlik dat hy bestaan uit die vier *στοιχεῖα*.

- (12.17) δέδωκας αὐτῷ κατὰ μὲν τὴν ψυχὴν τὴν λογικὴν διάγνωσιν: Wat die siel betref, het God aan die mens ’n redelike oordeelsvermoë (*ἡ διάγνωσις*) gegee. Vergelyk Eur., *Hippolytus* 926; Plato, *Leg.* 672B.

εὐσεβείας καὶ ἀσεβείας διάκρισιν: Die vermoë om te onderskei tussen gods-vrug en goddeloosheid. *ἡ διάκρισις* is onderskeidingsvermoë. Vergelyk Plato, *Leg.* 765A. In Heb 5.14 word dit in dieselfde sin gebruik: *διάκρισιν καλοῦ τῷ*

καὶ κακοῦ (AV – deur ervaring geoefen om tussen goed en kwaad te onderskei). Hierdie teks herinner natuurlik ook aan die paradysverhaal se boom van kennis van goed en kwaad.

Justinus aanvaar ook dat die mens wat met 'n vrye wil toegerus is en redelike vermoëns ontvang het, deur God so geskape is dat hy die waarheid kan kies en goed kan doen (1 *Apol.* 28.1; Goodspeed, *op. cit.*, p. 45). Justinus siteer *Deut* 30.15 (ἰδοὺ πρὸ προσώπου σου τὸ ἀγαθὸν καὶ τὸ κακόν ἐκλεξαι τὸ ἀγαθόν) as 'n woord wat deur God gerig is aan die eerste geskape mens (1 *Apol.* 44.1; Goodspeed, *op. cit.*, p. 56). Die gedagtes van die liturgie oor die onderskeidingsvermoë wat God by die skepping aan die mens gegee het, pas hierby in.

δικαίον καὶ ἀδίκον παρατήρησιν: ἡ παρατήρησις is 'n ondersoek. Dit is dus ook die moontlikheid om te kan bepaal wat regverdig en wat onregverdig is.

- (12.17) κατὰ δὲ τὸ σῶμα τὴν πένταθλον ἐχαρίσω αἰσθησιν: Andersyds het die mens liggaamlik 'n waarnemingsvermoë (αἰσθησις) ontvang wat op vyf verskillende maniere werksaam is, dit wil sê die vyf sinuities: smaak, reuk, gehoor, gesig en gevoel. πεντάθλον is 'n vyfkamp, 'n wedstryd op vyf verskillende maniere, of wat vyf verskillende items bevat – verspring, diskusgooi, spiesgooi, hardloop en stoei. Vergelyk CA 7.34; MPG 1, col. 1028: αἰσθησιν δ' αὐτῷ πένταθλον χαρισάμενος.

- 12.18 παράδεισον ἐν 'Εδὲμ κατὰ ἀνατολὰς ἐφύτευσας: Dit is 'n aanhaling uit *Gen* 2.8. Die Azkir *Geburot Elohaḥ*¹⁹² en die *Atta konanta 'olam be-rab chased*¹⁹³ het albei ook hierdie verwysing na Eden. Vergelyk *Lit. Jac.*, Antoniadis, *op. cit.*, p. 297: ὁ χαρισάμενος αὐτῷ τὴν τοῦ παραδείσου ἀπόλασιν.

ὡς ἄν ἐν ἐστίᾳ: ἡ ἐστία is 'n haard, dog dit kan ook 'n huis beteken. Die paradys was vir die mens soos 'n baie kosbare of weelderige (πολυτελή) huis.

νόμον δέδωκας αὐτῷ ἔμφυτον: Vergelyk die opmerking by 9.8.

ὅπως ἔχοι τὰ σπέρματα τῆς θεογονίας: 'n Deel van die ingebore wet is dus "sade" van Godskennis. Oor *θεογονία* vergelyk die kommentaar by 6.5. σπέρμα is veral deur Philo in 'n oordragtelike betekenis gebruik: God het in die mens verskillende sade soos sterre uit die hemel gestrooi, byvoorbeeld sade van deug (*Leg. All.* 3.68), van boosheid (*ibid.* 3.242), van goed en kwaad (*καλοκαγαθία*–*Migr. Abr.* 24), van hoop (*Praem. poen.* 12) of ook van geluk-saligheid (*Cher.* 49).

Hiermee het hy op sy beurt aangesluit by die Stoïsynse filosofie, waarvolgens die kieme van die goddelike rede versprei is onder die mense.

Die Apologete het hierdie gedagte verbind met die leer van die Logos. By Justinus is die σπέρμα τοῦ λόγου, die goddelike Woord waaraan almal deel het

192 Ligier, *op. cit.*, p. 409.

193 Ligier, *op. cit.*, p. 429.

(immanente openbaring). In 1 *Apol.* 32.8; Goodspeed, *op. cit.*, p. 48 praat hy van mense in wie hierdie saad, die Logos, van Gods kant uit woon. Vergelyk hier 2 *Apol.* 8.1.3; *ibid.*, p. 84 en 13.1v; *ibid.*, p. 88.

- 12.19 εἰς τὸν τῆς τρυφῆς παράδεισον: ἡ τρυφή is luuksheid of genot: dus, 'n tuin van genot, 'n lushof. Dit gaan natuurlik terug op *Gen* 2.15: ἔθετο αὐτὸν ἐν τῷ παράδεισῳ; *Gen* 3.23 (... τῆς τρυφῆς) en *Ioel* 2.3. Vergelyk Clem. Alex., *Strom.* 2.11; *MPG* 8, col. 988B en veral Orig., *Comm. in Joh.* 13.34; *MPG* 14, col. 460B en *CA* 7.43; *MPG* 1, col. 1045.

ἐνὸς δὲ μόνου τὴν γεῦσιν ἀπειπας: Vergelyk *Gen* 2.17 en *CA* 6.7; *MPG* 1, col. 921.

- 12.20 ἀπάτη ὄφews καὶ συμβουλία γυναικὸς: Vergelyk *Gen* 3.1vlg. ἡ συμβουλία is raadgewing “deur die vrou” Eva. Daardeer en eintlik ook deur die slang se verleiding (ἡ ἀπάτη) kom die mens tot 'n val. Vergelyk Meth. *res.* 2.2; *MPG* 18, col. 300B.; Athan., *c. gent.* 3; *MPG* 28, col. 8D. Vergelyk ook die nota by 7.5.

τοῦ μὲν παραδείσου δικαίως ἐξώσας αὐτόν: Vergelyk *Gen* 3.23. ἐξωθέω (ἐξώσας aoristus) kom slegs hier voor in die Klementynse liturgie. Dit beteken om uit te dryf of weg te stuur. Vergelyk 2 *Regn* 14.13.14.; 15.14; 23.6; *Ps* 5.4; 35.13; *Hand* 7.45; 27.39.

ἀγαθότητι δὲ εἰς τὸ παντελὲς ἀπολλύμενον οὐχ ὑπερεῖδες: In sy goedheid het God die totaal verlorene nie oor die hoof gesien nie. ἡ ἀγαθότης (verder nog in 9.8 en 12.7). Die woord is skaars in die Septuaginta (vgl. *Sap* 1.1) en onbekend in die Nuwe Testament. In die patristiek kom dit dikwels voor ten opsigte van God se goedheid en veral sy goedheid teenoor sy skepsele (Athenag., *res.* 12; *MPG* 6, col. 997B; Greg. Naz., *Orat.* 38.9; *MPG* 36, col. 320C).

εἰς τὸ παντελὲς: παντελής (-ες) adjektief beteken volledig, absoluut, totaal. Die adverbium is παντελῶς en die uitdrukking εἰς τὸ παντελὲς word sinoniem daarmee gebruik: dus “die totaal verlorene”. Die uitdrukking kom voor in die Nuwe Testament in Luk 13.11 en Heb 7.25.

- (12.20) οὐχ ὑπερεῖδες: Die werkwoord ὑπεροράω kom weer voor in 12.24 en 12.30 en dit beteken om “oor die hoof te sien”. Vergelyk *Lev* 26.37; *Ios* 1.5; *Ps* 9.22; *Is* 58.7 ens.

καθυποτάξας αὐτῷ τὴν κτίσιν: Oor καθυποτάσσω, “te onderwerp”, vergelyk *Ps* 8.7: καὶ κατέστησας αὐτόν ἐπὶ τὰ ἔργα τῶν χειρῶν σου, πάντα ὑπέταξας ὑποκάτω τῶν ποδῶν αὐτοῦ. Met verwysing na hierdie vers skryf die Diognetusbrief (10.2; Lightfoot, *op. cit.*, p. 498) dat God die mense ter wille van wie Hy die wêreld geskape het en aan wie Hy alles onderwerp het, liefgehad het. Vergelyk ook Just., 2 *Apol.* 5.2; Goodspeed, *op. cit.*, p. 82.

δέδωκας αὐτῷ κτλ: Vergelyk *Gen* 3.19: ἐν ἰδρωτί τοῦ προσώπου σου φάγη τὸν ἄρτον σου.

σου πάντα φύοντος καὶ αὐξάνοντος καὶ πεπαίνοντος: “terwyl God alles laat groei [φύω], vermeerder [αὐξάνω] en laat ryp word [πεπαίνω]”.

- (12.20) χρόνῳ δὲ πρὸς ὀλίγον: χρόνῳ (datief van χρόνος) beteken “met verloop van tyd”, “uiteindelik”, terwyl πρὸς ὀλίγον ook ’n uitdrukking is wat tydsverloop aandui. Soos πρὸς βαχύ beteken dit “vir ’n tyd”. ’n Mens sou letterlik kon vertaal: “Uiteindelik na ’n wyle”.

αὐτὸν κοιμίσας (aoristus partisipium van κοιμίζω wat beteken om “aan die slaap te maak”, “tot rus te bring” of “te versag”): U het die mens uiteindelik gerugstelt en met ’n eed geroep tot wedergeboorte. Vergelyk vir die geheel CA 7.34; MPG 1, col. 1028B: οὐκ εἰς τὸ παντελὲς ἀφανίσας ἀλλὰ χρόνῳ πρὸς ὀλίγον κοιμίσας, ὅρκῳ εἰς παλιγγενεσίαν ἐκαλέσας. ὅρον θανάτου ἐλύσας, ὁ ζωοποιὸς τῶν νεκρῶν διὰ Ἰησοῦ Χριστοῦ, τῆς ἐλπίδος ἡμῶν.

- (12.20) ὅρκῳ ... ἐκάλεσας: In die Ou Testament is meermale sprake van God se verbintenisse tot iets deur ’n eed. Die oudste teks daarvoor is Am 6.8; 8.7. God het Homself tot oordeel oor Jakob verbind met ’n eed. In Gen 22.16 lees ’n mens dat God Homself deur ’n eed verbind het aan die belofte aan Abraham. Dit het veral betekenisse verkry in verband met die verbond. In die Septuaginta is dit soms sinoniem met ἡ διαθήκη.

In Hand 2.30 word Ps 131.11 se eed aan Dawid in dié sin uitgelê dat dit profeties dui op die opstanding van Christus.

Net so word in Heb 6.16vlg. die “belofte en eedswering” aan Abraham uitgebrei tot die Christelike gemeente as “erfgename van die belofte” en aanspooring tot “die hoop wat vir ons weggelê is”.

In 1 Clem. 8.2; Lightfoot, *op. cit.*, p. 9, word na Ez 33.11 ten opsigte van bekering verwys as ’n “eed van God” dat Hy nie behaie het in die dood van sondears nie, maar daarin dat hulle hulle bekeer en lewe.

Klemens verbind dit ook met Is 1.16. Waar Ez 33.11 deur die liturgie in 9.8 en Is 1.16 in 8.5 ook met die doop en wedergeboorte in verband staan, lyk dit waarskynlik dat die liturgie hier ook die uitspraak van Ez 33.11 as ’n eed van God in gedagte het net soos 1 Clem. Andersyds mag die verwysing in die algemeen na die belofte aan Abraham verwys (Gen 22.16) soos in die Hebreërbrief, dog dan is die volgende ὅρον θανάτου λύσας moeilik verklaarbaar.

ὁ ὅρκος is ’n grens of perk, dog dit kan ook ’n beslissing of bevel en gevolglik ook ’n vonnis beteken. Dit is duidelik die geval in Eus., HE 6.5.3; Schwartz, *op. cit.*, p. 226. So gebruik Basilius (*ep.* 2.5; MPG 32, col. 232A) dit ook.

Theodoretus, Eranistes 3, spreek omtrent dieselfde gedagte uit as die liturgie (en as CA 7.34): τῆς ... ἐνώσεως λυόμενος, τὸ μὲν θνητὸν δέχεται τοῦ θανάτου τὸν ὅρον ... μένει δὲ ἀθάνατος ἡ ψυχὴ. Dit gaan dus hier om die “doodvonnis” wat deur God opgelê is vanweë die sonde. λύσας, partisipium van λύω (om los te maak), kan ook die tersydestelling van ’n vonnis uitdruk (bv. Athenag.,

res. 19; MPG 6, col. 1013A). God het dus volgens die onderhawige uitspraak die doodvonnis opgehef of ter syde gestel en die mense die belofte van opstanding gegee.

Die tema van Adam en sy sonde, asook van sy uitdrying uit Eden, kom voor in die oudste tekste van die Joodse *Seder 'Abodah* of “diensorde” van die Versoendag.¹⁹⁴ Ook ten opsigte hiervan word gekonstateer dat die mens wat uit die paradys uitgedryf is nie deur God vernietig is nie, “want die mens was sy skepsel” (net soos *σὸν γὰρ ἦν δημιουργημα* in die Klementynse liturgie), in *Atta konanta*.¹⁹⁵ Vergelyk ook Clem. Alex., *Paed.* 2.1; MPG 8, col. 385B. *Lit. Marc., ibid.*, p. 327.

- 12.21 Die lys van Ou-Testamentiese persone en gebeurtenisse wat nou volg, het sy parallel in die Joodse liturgieë van die Versoendag (*Kippur*). Die Psalms in hulle lofprysing van God bevat egter meermale 'n terugblik op God se geskiedenis met sy volk. Hulle vertel dan van die *θανασιαί* en *ἐνεργεσιαί* van God (bv. *Ps* 77; 104; 135 ens.). Ook in ander dele van die Ou Testament vind 'n mens sulke opsommende anamnetiese gedeeltes oor die heilsgeskiedenis (2 *Esdr* 19.6sqq – AV Neh 9; *Sir* 44.16sqq.).

In die Nuwe Testament vind 'n mens dieselfde soort weergawes van heilshistoriese momente in onder andere Hand 7 en Heb 11.4–31. Die vroeg-Christelike skrywers gee op hulle beurt ook sulke oorsigte (1 *Clem.* 9–12; Just., 1 *Apol.* 53.8; 2 *Apol.* 7.2; *Dial.* 19; 111; 131; 138). Moontlik het juis die liturgiese praktyk meegewerk aan die samestelling van sulke anamneses. Hoe dit ook al sy, die Klementynse liturgie vertel die mensheidsgeskiedenis as geskiedenis van die ontelbare menigte (*πλήθος ἀνθρώπων*) van die nageslag van Adam en Eva. Hierdie mensemasa word verdeel in die “wat by God gebly” het en deur Hom verheerlik is en die afvalliges wat Hy gestraf het.

- (12.21) *τοὺς ἐμμέναντάς σοι* (aoristus partisipium van *ἐμμένω*): Die werkwoord beteken om te bly by iets of iemand en dus ook getrou te wees aan (met datief). Dit kom slegs hier voor in die Klementynse liturgie en wel in die laaste betekenis. Dit kom meermale in die Septuaginta voor (*Is* 30.18 van die vrome wat “wag” op God; 1 *Mac* 10.26) en in die Nuwe Testament vind 'n mens dit in Hand 14.22 en Heb 8.9 (*Ier* 38.31).

ἐδόξασας: δοξάζω verskyn meermale in die Klementynse liturgie, onder andere nog in 12.25; 12.4 ens. In die Septuaginta is die woord gebruik vir verering wat aan mense bewys word, soos aan Dawid (2 *Regn* 10.3) of vir die verheerliking van God. In hierdie sin staan dit in Matt 5.16 (om die Vader te verheerlik). In die Nuwe Testament het dit 'n nuwe betekenis bygekry: Die mens kry deur Christus deel aan sy *δόξα*, soos byvoorbeeld in Rom 8.30: *οὓς δὲ ἐδικαίωσεν τούτους καὶ ἐδόξασεν*; vergelyk Rom 8.17 (*συνδοξασθῶμεν*).

194 *ibid.*, p. 289.

195 *ibid.*, p. 292.

In die sin van “aan mense eer betoon”, staan die woord in 12.25 (Aäron). In die genoemde spesifiek Nuwe-Testamentiese betekenis van die woord, in die sin van verheerlik te word deur God en deel te kry aan sy heerlikheid, staan dit hier in 12.21. In 12.42 andersyds beteken dit die verheerliking van God as lofbetuiging aan Hom.

- (12.21) Vir die betekenis van die woord in die sin van verheerliking van die gelowiges kan nog vergelyk word: 1 *Clem.* 32.3; Lightfoot, *op. cit.*, p. 106 ; *Barn.* 21.1; *ibid.*, p. 264. *CA* 3.13; *MPG* 1, *col.* 788.

τοὺς δὲ ἀποστάντας σου ἐκόλασας: Oor ἀφιστήμι sien nota oor ἀποστατής by 7.2. κολάζω beteken om te straf. In die Septuaginta staan dit vir die grootste gedeelte in *Sap* (3.4; 11.5; 11.8; 11.16 ens.). Die Nuwe Testament gebruik die woord slegs in 2 Pet 2.9 in verband met goddelike straf. By die Apostoliese Vaders kom dit voor in 2 *Clem.* 17.7; Lightfoot, *op. cit.*, p. 52. Vergelyk ook *CA* 7.39; *MPG* 1, *col.* 1040A, waar in 'n kategeseprogram gesê word dat die kategumene veral geleer moet word hoe God die slegte mense straf met water en vuur.

- (12.21) Ἀβελ ὡς ὁσίου κτλ: Vergelyk Gen 4.3 en volgende verse. Abel¹⁹⁶ word hier 'n heilige of Godvresende (ὅσιος) genoem. Sy offer is aangeneem asof dit die van 'n heilige is. In die Bybelse berig word niks gesê oor die twee broers se karakter nie. In die latere Jodedom, waar die mense ingedeel is in die skema regverdig-goddeloos, geld Abel as die regverdige en vrome en Kain as die goddelose, byvoorbeeld Joseph., *Ant.* 1.53.

Ook in die Nuwe Testament is die onderskeid tussen Kain as die goddelose en Abel as die regverdige suiwer eties beskou. In Heb 11.4 staan Abel ook voorop in die ry van geloofsgetuies. 1 *Clem.* 4.1; Lightfoot, *op. cit.*, p. 7 siteer hierdie geskiedenis as een van die antieke voorbeelde (ἀρχαία ὑποδείγματα) van hoe naywer en jaloesie broedermoord (ἀδελφοκτονία) tot gevolg het.

- (12.21) ὡς ἐναγοῦς: Kain, die broedermoordenaar (ἀδελφοκτόνος), se offer word deur God afgewys asof dit die van 'n besoedelde (ἐναγής besoedeld, onrein) is. Dit kan ook die teenoorgestelde van δικαίος beteken (onregverdige).

τὸν Σὴθ καὶ τὸν Ἐνὼς προσελάβον: In die geslagslys van Gen 5.1–9 word van Set en Enos slegs hulle geboorte, kinderverwekking en sterwe vermeld en in Luk 3.38 staan slegs hulle name. προσλαμβάνω beteken om “daarby te ontvang”, “addisioneel te verkry”, dog ook om “aan te neem” (in medium). Vergelyk *Ps* 17.17; 26.10. 1 *Clem.* 49.6; Lightfoot, *op. cit.*, p. 31, sê dat die Heer ons in liefde aangeneem het (ἐν ἀγάπῃ προσελάβετο ἡμᾶς ὁ δεσπότης). Ook in verband met Set en Enos beteken dit dat God hulle in genade of liefde aangeneem het.

196 K. G. Kuhn, *ThWb* 1, p. 6vlg.; Michel, *op. cit.*, p. 252vlg.; J. Hennig, Abel's place in the liturgy, *ThSt* 7, 1946, pp. 126–146.

(12.21) τὸν Ἐνώχ μετατέθεικας: μετατίθημι beteken “om na ’n ander plek oor te bring”, te “verplaas”.¹⁹⁷ In die Septuaginta is dit in die besonder gebruik in verband met die “wegneem” van Henog.

Dit is die geval in *Gen* 5.24: μετέθηκεν αὐτὸν ὁ θεός. In *Sap* 4.10 word dit gebruik in verband met die regverdige wat lewend tussen sondaars “weggeneem” is (bedoelende Henog). *Sir* 44.16 verwys na Henog, “wat God behaag het en weggeneem is en ’n ὑπόδειγμα μετανοίας, ’n voorbeeld van bekering geword het vir die volgende geslagte”. Vergelyk ook *Sir* 49.14.

Ook in *Heb* 11.5 is dit die woord wat gebruik word vir die “ontrukking” van Henog “om die dood nie te aanskou nie”. Op dieselfde wyse word dit gebruik in 1 *Clem.* 9: Henog is ’n voorbeeld van God se genade vir die wat Hom dien. Henog was in die Jodedom asook in die vroeë Christendom die tipe van die regverdige, om wie se persoon die legendariese gewef is. Die Klementynse liturgie vermeld net kortliks sy “oorplasing” in aansluiting by *Gen* 5.

12.22 σὺ γὰρ εἶ ὁ δημιουργός τῶν ἀνθρώπων: God word geloof as die Skepper van die mense. Die gebruik van ὁ δημιουργός¹⁹⁸ (formeerder) is vreemd. Dit kom twee keer in die liturgie voor (verder in 12.30) in verband met God as Skepper. Vergelyk ook die verwante δημιουργέω (12.16), δημιούργημα (12.20) en δημιουργία (12.30). Die woorde word in die Septuaginta vermy as uitdrukkings vir die skeppingswerkzaamheid van God. ὁ δημιουργός is veral die handwerker wat vorm uit materiaal voorhande, of die kunstenaar wat kunstig tot stand bring. Die handwerker is ook sosiaal minder geag.

δημιουργέω (en verwante) dui dus meer ’n tegniese werkzaamheid aan en is daarom teruggedring ten gunste van κτίζω, wat meer ’n geestelike wilshandeling is.

In die Nuwe Testament word δημιουργός slegs eenmaal, toevallig ook in *Heb* 11.10, saam met τεχνίτης gebruik vir die skeppingswerkzaamheid van God.

Marcion se onderskeiding tussen ’n Skepper-God as demiurg en ’n God van liefde is welbekend.¹⁹⁹ Nogtans is δημιουργέω (en verwante) dikwels in die patristiese literatuur gebruik. In 1 *Clem.* kom dit nie minder nie as vyf keer voor en dit lyk asof dit veral ook hier weer verband hou met die gebeds- en liturgiese gebruik (1 *Clem.* 20.11; 26.1; 33.2; 35.3 en 59.2).

In die simbole vind ’n mens dit in die formule van *CA* 7.41; *MPG* 1, col. 1041. Ook in die reeds genoemde *Ἐξηγήσεις* van *CA* 6.11; *ibid.*, col. 936 word God ὁ δημιουργός τῶν ὄντων genoem. In die sinodale simbole vind ’n mens dit in die eerste en tweede formules van die sinode van Antiochië (Lietzmann, *op. cit.*, pp. 27 en 28). In die Sirmiese formule van 359 (*ibid.*, p. 31) staan δημιουργός en πίστις naasmekaar.

197 C. Maurer, *ThWb* 8, p. 162.

198 W. Foerster, *ThWb* 2, p. 61; *id.*, *ThWb* 3, p. 1022vlg.

199 Von Harnack, *op. cit.* 1, p. 297vlg.

(12.22) *καὶ τῆς ζωῆς χορηγός*: Sien nota by 12.6.

τῆς ἐνδείας πληρωτής: ἡ ἐνδεία is gebrek, behoefte of armoede. Vergelyk Clem. Alex., *Paed.* 3.7. *πληρωτής* is iemand wat iets voltooi of klaarmaak en dus ook voorsien. Die uitdrukking as sodanig *ὁ ἐνδείας πληρωτής*, in verband met God staan ook in CA 7.35; *MPG* 1, col. 1032. God is die vervuller van die menslike behoeftes.

(12.22) *τῶν νόμων δοτὴρ ὁ δοτὴρ* is geen Bybelse woord nie. In klassieke Grieks word dit ten opsigte van die gode gebruik in Aesch., *Pr.* 312. God is 'n "wetgewer", sê die liturgie.

τῶν φυλαττόντων αὐτοὺς μισθαποδότης: God is 'n beloner (*ὁ μισθαποδότης*) vir die wat die wette wat Hy gegee het, onderhou. In die Nuwe Testament kom die woord *μισθαποδότης* slegs voor in Heb 11.6, ook direk na die vermelding van Henog. Vergelyk Clem. Alex., *Strom.* 6.9; *MPG* 9, col. 296B; Greg. Naz., *Or.* 8.15; *MPG* 35, col. 805. In CA 5.6; *MPG* 1, col. 837C word Jesus Christus 'n beloner van ons inspanning genoem.

τῶν παραβαίνόντων αὐτοὺς ἔκδικος: ὁ ἔκδικος is 'n "verdediger", 'n "advokaat" of ook 'n "wreker", 'n "bestraffer". In die laaste betekenis kom dit hier voor soos in 1 Tes 4.6. God is 'n bestraffer van die wat die wette oortree. Die liturgie gaan nou voort om verdere voorbeelde hiervan uit die heilsgeskiedenis aan te haal. Hiervan is die eerste die geskiedenis van die sondvloed.

(12.22) *ὁ τὸν μέγαν κατακλυσμὸν ἐπαγαγὼν τῷ κόσμῳ*: ὁ κατακλυσμός is 'n katastrofe, 'n vloed. Dit verwys natuurlik na *Gen* 7.6sq. waar die Hebreeuse *hamabul* so vertaal word. Vergelyk Matt 24.38–39; Luk 17.27. 2 Pet 2.5 praat van die "ou wêreld" van goddeloses wat nie gespaar is nie toe God die vloed daaroor gebring het (*κατακλυσμὸν κόσμῳ ἀσεβῶν ἐπάξας*).

Tesame met die geskiedenis van Sodom en Gomorra word dit in 2 Pet 2.5. 'n *ὑπόδειγμα μελλόντων ἀσεβεῖν* (AV – 'n voorbeeld van wat oor die goddelose mense gaan kom) genoem.

In die vroeg-Christelike literatuur word die vloed dikwels gebruik om die oordeel, dog tegelyk ook die genade van God te illustreer. Dit kom duidelik tot uitdrukking by Chrysostomus (*Exp.* in *Ps* 142.1).

(12.22) *τὸν δίκαιον Νῶε ἑυσάμενος*: Noag het in die laat-Joodse en vroeg-Christelike tradisie gegeld as "die regverdige" by uitstek. Dit is 'n vaste bestanddeel van 'n bepaalde skooltradisie.²⁰⁰ Eseg 14.14–20 noem Noag, Daniel en Job voorbeelde van vrome manne wat geleef het na Gods wil. Noag is 'n "volkome regverdige" bevind en het 'n "losprys" geword in die tyd van toorn en daarmee

200 Michel, *op. cit.*, p. 256.

het daar vir die wêreld 'n restant oorgebly toe die vloed gekom het, so lui dit in *Sir* 44.17. 'n Uitgebreide Noag-legende kan gevind word in die boek Jubileë (5–10).

Die Noag-tradisie is in die Christendom oorgeneem en uitgebrei in 1 Pet 3.20; 2 Pet 2.5 en veral ook weer 1 *Clem.* 9.4: “Noag is getrou bevind vanweë sy diens; hy het wedergeboorte aan die wêreld verkondig en deur Hom het die Here die diere gered wat in eensgesindheid in die ark gegaan het.”

Oor *ῥύομαι* sien die nota by 6.6.

- (12.22) *ἐν λάρνακι σὺν ὀκτὼ ψυχαῖς: ἡ λάρναξ* is 'n doods kis, 'n sarkofaag dog ook 'n “ark”. In *Gen* 6.14 is die woord vir “ark” egter *κιβωτόν* (ook in *Heb* 11.7 en 1 Pet 3.20). Epiphanius (*Haer.* 1.6; *MPG* 41, col. 108B; 1.7; *ibid.*, col. 104B; 6.1; *ibid.*, col. 333A) gebruik ook dikwels die woord *λάρναξ* vir die ark.

σὺν ὀκτὼ ψυχαῖς: Vergelyk 1 Pet 3.20: *ἦν ὀλίγοι, τοῦτ' ἐστὶν ὀκτὼ ψυχαί, διεσώθησαν δι' ὕδατος.*

τέλος μὲν τῶν παρωχηκότων, ἀρχὴν δὲ τῶν μελλόντων: Die verklaring van die Noag-gebeure as beëindiging van die “ou wêreld” wat te vind is in 2 Pet 2.5, word hier voortgesit en uitgebrei. *παροίχομαι* word gebruik vir die tyd wat verbygaan: *ἡ παροιχόμενη νύξ* is “verlede nag” en daarom is *τὰ παροιχόμενα* “dit wat verby is” teenoor *τὰ μελλόντα* “die toekomstige dinge”.

In die liturgie staan die sondvloed daar as skeiding tussen verlede en toekoms. Dis 'n verbinding tussen twee wêreldtipe. In die Sibellyne (*Sib. Or.* 1.195) word die Noag-geskiedenis ook gesien as die begin van 'n tweede wêreldtyd. Die Stoïsynse idee van groot wêreldperiodes wat mekaar opvolg, elk met die vernietiging van die oue en die ontstaan van 'n nuwe, het moontlik ook hier 'n invloed gehad.

In 1 *Clem.* 9.4; Lightfoot, *op. cit.*, p. 101 word gesê dat dit die wedergeboorte van die wêreld meegebring het. Ten opsigte van hulle wêreldperiodes het die Stoïsynse die verandering ook 'n *παλιγγενεσία* genoem. Justinus (*Dial.* 19.4; Goodspeed, *op. cit.*, p. 112) noem Noag die begin van 'n ander geslag. Die feit dat Noag met agt persone saam gered is, sien Justinus as 'n simbool van die agste dag waarop Christus uit die dood opgestaan het. Volgens Justinus prefigureer Noag Christus, die “eersgeborene van die hele skepping”, wat ook die begin meegebring het van 'n nuwe geslag van mense wat weergebore is (*Dial.* 138.1.2; *ibid.*, p. 260). Die eerste dag van die week bly natuurlik vir hom die opstandingsdag, maar gereken na al die dae van die weksiklus kan 'n mens dit ook die agste dag noem (*Dial.* 41.4; *ibid.*, p. 138).

- (12.22) *ὁ τὸν φοβερὸν πῦρ κατὰ τῆς Σοδομνῆς πενταπόλεως ἐξάψας*: Vergelyk *Gen* 19.25 en 2 Pet 2.6. Die redding van Lot (oorspronklik *Gen* 19.29) word ook in 1 *Clem.* 11 vermeld: Lot is gered vanweë sy *φιλοξενία* en sy *εὐσεβεία* (sy gasvryheid en vroomheid) en die Heer toon daarmee dat Hy die wat op Hom

hoop, nie verlaat nie, maar die wederstrewiges straf. Ook Justinus vertel van die redding van Lot en sy dogters (1 *Apol.* 53.8; Goodspeed, *op. cit.*, p. 64; *Dial.* 19.4; *ibid.*, p. 112).

καὶ γῆν καρποφόρον εἰς ἄλμην θέμενος κτλ is 'n aanhaling uit *Ps* 106.34.

ἐξαπαῶ, "uitruk, wegruk", kom slegs hier voor in die Klementynse liturgie.

- 12.23 σὺ εἶ ὁ τὸν Ἀβραὰμ ἐνσάμενος προγονικῆς ἀσεβείας: Vergelyk Gen 12.1. In die laat Jodedom, dog ook later in die vroeë Christendom, het Abraham gegeld as die vader van die geloof. In die Ou-Testamentiese voorbeeld-versameling ontbreek hy nêrens nie,²⁰¹ behalwe in *Sir* 44.19. Vergelyk nog 1 *Mac* 2.52; 4 *Mac* 16.20sq.; *Jub* 17.15.18.

In die seksie *Avoth*, die eerste van die agtien gebede, die *Schemone Esreh*,²⁰² staan Abraham voor in die reeks: "Geloofd sy U Here ons God en God van ons vaders, God van Abraham, God van Isak en God van Jakob." In die Nuwe Testament kom Abraham eerste in die reeks van Hand 7.2vlg. en verder in Heb 11.8. In 1 *Clem.* 10 word hy die ere naam "vriend van God" gegee. Vergelyk Just., *Dial.* 19.4.5; Goodspeed, *op. cit.*, p. 112.

Reeds in die Joodse tradisie is aanvaar dat Abraham te midde van 'n omgewing van afgodedienaars die verwerplike van afgodery ingesien en die aanbidding van die een God verkondig het.

Die boek van die Jubileë²⁰³ is 'n treffende voorbeeld van dié gedagte: 11.6 vertel uitdruklik dat hy hom van sy vader afgeskei het en nie met hom saam die afgode wou aanbid nie. In v. 17 word gesê dat hy die Skepper begin bid het om hom te verlos van die dwaling van die mensekinders.

προγονικῆς ἀσεβείας: "die goddeloosheid van sy voorvaders".

κληρονόμον τοῦ κόσμου: Moontlik 'n verwysing na Gen 13.15vlg. of ook Gen 17.1-8.

- (12.23) ἐμφανίσας αὐτῷ τὸν Χριστόν αὐτοῦ: ἐμφανίζω is "openbaar", "laat verskyn". Dit is waarskynlik 'n verwysing na die besoek van drie vreemdelinge aan Abraham (Gen 18.2vlg.). Justinus (*Dial.* 56.1-59.1) bou hierop sy uitspraak (*Dial.* 113.4) dat dit Jesus was wat verskyn het aan Moses en Abraham en die ander aartsvaders. Novatianus (*de Trin.* 18.17; *CC* 4, p. 46) sê: *Non Pater igitur apud Abraham hospes; sed Christus fuit.* Die uitspraak in die Klementynse liturgie sluit hierby aan.

201 J. Jeremias, *ThWb* pp. 7-9; Michel, *op. cit.*, p. 257.

202 Donin, *op. cit.*, p. 77.

203 Kautsch, *op. cit.* 2, p. 31vlg.

- (12.23) *Μελχισεδὲκ ἀρχιερέα σῆς λατρείας*: Vergelyk Gen 14.18 en veral Heb 7 in verband met Melgisedek.²⁰⁴ Hy was volgens Gen 14 nie hoëpriester nie, maar gewoon priester.

τὸν πολὺτλαν θεράποντά σου Ἰὼβ νικητὴν τοῦ ἀρχεκάκου ὁφείως ἀναδείξας: *πολύτλας*, “wat veel verduur het”, word in Homerus gebruik as epitheton van Odysseus. Oor Job as *θεράπων θεοῦ* vergelyk *Iob* 2.3; 42.7.8. Oor *ἀρχεκάκος ὁφίς* raadpleeg die nota by 7.5. Oor *ἀναδείκνυμι* (hier in die betekenis “maak”) sien nota by 9.5. Job word in Jak 5.11 vermeld vanweë sy geduld en volharding. Justinus (*Dial.* 46.3; Goodspeed, *op. cit.*, p. 143) stel Abraham, Isak, Jakob, Noag en Job op een lyn as “regverdiges”.

- (12.23) *τὸν Ἰσαὰκ ἐπαγγελίας νόον ποιησάμενος*: Vergelyk Heb 11.9, waar Isak en Jakob erfgename van sy belofte genoem word. Isak is seun van die belofte aan Abraham (Gen 12.7; 13.15; 17.8).

Ἰακώβ πατέρα δώδεκα παίδων ... εἰς πλῆθος χέας: Vergelyk Gen 29.31–30.24 en opsommend in 35.22 “Jakob het twaalf seuns gehad”. Gen 16.10 en veral 17.4 bevat die belofte aan Abraham: die vaderskap van ’n menigte volke (*πλήθος ἐθνῶν*). Vergelyk oor *τὸ πλῆθος* die nota by 12.21.

In Clem. Alex., *Strom.* 5.8; MPG 9, col. 76B word dit ook gebruik in verband met ’n stuk land of aarde wat oor ’n groot gebied uitgestrek of uitgebrei is. God, so staan dit dus hier, het sy nageslag (*τοὺς ἐξ αὐτοῦ*) uitgebrei tot ’n menigte.

καὶ εἰσαγαγὼν εἰς Αἴγυπτον ἐν ἑβδομήκοντα πέντε ψυχαῖς: Vergelyk Gen 46.26 en Hand 7.14.

- 12.24 *τὸν Ἰωσήφ οὐχ ὑπερεῖδες*: Oor *ὑπεροράω* sien die nota by 12.20. Vir die Josefgeskiedenis, vergelyk Gen. 39vlg.; Hand 7.9vlg.; Heb 11.22. Ten opsigte van Josef se kuisheid vergelyk Orig., *Fr. in Lam.*, MPG 13, col. 613D; Bas., *ep.* 2.3; MPG 32, col. 228C.

Ἐβραῖους ὑπὸ Ἀιγυπτίων καταπονουμένους κτλ: Die uittoeg uit Egipte en die straf vir die Egiptenare staan natuurlik prominent onder die “wonder- en weldade” van God in die Psalms (*Ps* 77.12; 104.23–38; 135.8sqq.). Vergelyk ook 2 *Esdr* 19.10 (Neh 9.10). Justinus vertel ook van die *μεγάλα καὶ θαυμάσια* van God tydens die uittoeg (1 *Apol.* 60.2vlg.; Goodspeed, *op. cit.*, p. 69; 62.4; *ibid.*, p. 71).

- 12.25 *παραφθειράντων δὲ τῶν ἀνθρώπων τὸν φυσικὸν νόμον*: Vergelyk die nota oor *νόμος ἔμφυτος* by 9.1.

καὶ τὴν κρίσιν ποτὲ μὲν αὐτόματον νομισάντων: *αὐτόματος* is iets of iemand

204 Helga Rusche, Die Gestalt des Melchisedek, *Münchener Theol. Zeitschrift* 2.6, 1955, veral p. 244vlg.

wat self handelend of bewegend is uit eie wil of eie vermoë. τὸ αὐτόματον is dan “geluk” of “toeval”. Theoph. Ant., *Autol.* 2.4; *MPG* 6, col. 1052A praat van hierdie selfbeweging as αὐτοματισμός. Epicurus²⁰⁵ het immers geleer dat die heelal gevul is met ’n oneindige aantal atome wat beweeg word slegs deur onveranderlike meganiese wette. Sy natuurleer was suiwer materialisties en berus op die idee van suiwer meganiese atoombeweginge wat reeds deur Demokritus²⁰⁶ aanvaar is.

Die liturgie het sulke idees in gedagte as gesê word dat die mense soms die skepping as selfbewegend beskou het. Hulle het, aldus die Liturgie, andersyds die skepping meer vereer as wat hulle moes.

- (12.25) καὶ σοὶ τῷ θεῷ τῶν πάντων συνταττόντων: συντάσσω (of συντάττω) is ’n militêre term wat beteken om “saam in gelid op te stel” (met datief). Dit beteken dus om God op dieselfde lyn of vlak as die skepping te stel. Tog het God hulle nie toegelaat om af te dwaal nie.

ἀναδείξας τὸν ἅγιον σου θεράποντα Μωσῆν: Vergelyk oor ἀναδείκνυμι die opmerking by 9.5. In Luk 10.1 word hierdie werkwoord gebruik vir die “aanwys” van die twee-en-sewentig. In Hand 1.24 staan dit in die gebed dat die Here iemand sou “aanwys” as opvolger van Judas. Vergelyk 1 *Esdr* 2.2. God het dus, volgens die liturgie, sy dienaar (ὁ θεράπων) Moses aangewys of aangestel. Moses word ’n dienskneg van God genoem in *Exod* 4.10; 14.31; *Num* 11.11; Heb 3.5. In die lyste van Hand 7.20vlg. en Heb 11.23–28 word ’n groot ruimte afgestaan aan Moses. Daar word die wet nie vermeld nie.

- (12.25) δι’ αὐτοῦ πρὸς βοήθειαν τοῦ φυσικοῦ τὸν γραπτὸν νόμον δέδωκας: Vergelyk *CA* 6.23; *MPG* 1, col. 972A: τὸν τὲ γὰρ φυσικὸν νόμον οὐκ ἀνείλεν ἀλλ’, ἐβεβαίωσεν.

τὸν γραπτὸν νόμον: Dit is ’n verwysing na die dekalooq Eks 20.3–17 (par. Deut 5.7–21).

τὴν κτίσιν ἔδειξας σὸν ἔργον εἶναι: Dit is moontlik ’n verwysing na *Exod* 20.11: ἐν γὰρ ἑξ ἡμέραις ἐποίησεν κύριος τὸν οὐρανὸν καὶ τὴν γῆν κτλ.

τὴν δὲ πολὺθεον πλάνην ἐξώρισας: ἐξωρίζω is om te verban, weg te gooi of ontslae te raak van iets. “Hy het die politeïstiese dwaling (πολύθεον πλάνην) uitgeroei.” Eusebius (*de vita Constantini* 4.75; *MPG* 20, col. 1229B) sê dat Konstantyn so die “politeïstiese dwaling” uitgewis het. Wat Moses betref, het die liturgie *Exod* 20.3: οὐκ ἔσονται σοι θεοὶ ἑτεροὶ πλὴν ἐμοῦ in gedagte.

- (12.25) τὸν Ἀαρὼν καὶ τοὺς ἐξ αὐτοῦ ἱερατικῇ τιμῇ ἐδόξασας: Oor Aäron sien Eks 28.1, waar God self Aäron en sy seuns geroep het om vir Hom die priesterskap waar te neem. Vergelyk ook *Num* 3.9vlg. en veral weer *Sir* 45.6sq. In die Nuwe

205 W. Jansen, *Geschiedenis der Wijsbegeerte* 1, Zutphen 1919, p. 263vlg.

206 *ibid.*, p. 65.

Testament word Aäron genoem in Heb 5.4; 7.11 en 9.4. Hy geld as die voorvader van die Levitiese priesterskap. *τιμή* is veral deur Josephus (*Ant.* 3.188; 12.42.57) baie gebruik om die waardigheid van die hoëpriester aan te dui.²⁰⁷

- 12.26 *τοὺς Αἰγυπτίους δεκαπλήγῃ ἐτιμωρήσω*: Vergelyk Eks 7.14–12.30. *δεκαπλήγος* kom nie in die Nuwe Testament of Apostoliese Vaders voor nie, maar wel later in die vroeg-Christelike literatuur (vgl. Hipp., *Haer.* 8.14; *MPG* 16, col. 3362; Bas., *Hom. in Ps* 37; *MPG* 30, col. 85C).

θάλασσαν διελὼν Ἰσραηλίτας διεβίβασας: Vergelyk Eks 14.21vlg. en 1 *Clem.* 51.5. *διαβιβάω* is om deur te lei.

ξύλω πικρὸν ὕδωρ ἐγλύκανας: Vergelyk Eks 15.22–25.

ἐκ πέτρας ἀκροτόμον ὕδωρ ἀνέχεας: Vergelyk Eks 17.6; Num 20.8vlg. Die bevoording herinner aan *Ps* 135.16. *ἀκρότομος* is “skerp” dog ook “steil”. Vergelyk ook nog *Ps* 113.8: *τοῦ στρέψαντος τὴν πέτραν εἰς λίμνας ὑδάτων, καὶ τὴν ἀκροτόμον εἰς πηγὰς ὑδάτων*.

ἐξ οὐρανοῦ τὸ μάννα ὕσας: Vergelyk Eks 16.14vlg. en vir τὸ μάννα (*μάν*) *Exod* 16.31. *ῥω* (aoristus *ῥσα*) is om te reën of te laat reën. In Hom., *Il.* 12.25; *Od.*, 14.457 kom die bede *Ζεὺς ῥε* (Laat reën, o Zeus) voor. Hier sluit dit aan by *Exod* 16.4: *εἶπεν δὲ κύριος πρὸς Μωυσῆν Ἰδοὺ ἐγὼ ῥω ὑμῖν ἄρτους ἐκ τοῦ οὐρανοῦ*.

- (12.26) *τροφὴν ἐξ ἀέρος ὀρτυγομήτραν*: God het kwartels (*ὀρτυγομήτρα*) as voedsel uit die lug laat kom. Vergelyk *Exod* 16.13 en *Ps* 104.40.

στύλον πυρὸς τὴν νύκτα: Oor die vuurkolom snags vergelyk Eks 13.21vlg. en ook *Ps* 104.39.

τὸν Ἰησοῦν στρατηγὸν ἀναδείξας: Oor die aanwysing (*ἀναδείξας*) van Josua as “generaal”, “aanvoerder” (*στρατηγός*) vergelyk Num 27.18.

ἐπὶ τὰ ἔθνη Χανααίων: Die sewe volke van die Kanäaniëte word aangegee in Jos 24.11.

Ἰορδάνην διέρρηξας: U het die Jordaan gekloof (*διαρρήγνυμι*). Vergelyk Jos 3.15vlg. en *Ps* 73.15: *σὺ διέρρηξας πηγὰς καὶ χεμάρεους, σὺ ἐξηράνας ποταμοὺς Ἠδὰμ*.

τείχη κατέρρηξας: “U het mure afgebreek” (*καταρρήγνυμι*). Dit verwys na Jerigo (*Jos* 6.20).

- 12.27 *ὑπὲρ πάντων σοι ἡ δόξα, δέσποτα παντοκράτωρ*: ’n Kort doksologie geknoop aan die voorafgaande heilsgeskiedenis vorm ’n ruspouse voor die inleiding tot die Trishagion. In die Joodse kader is die finale doksologie aan die slot van elke *berakah* ’n *chatimah* genoem.²⁰⁸ Dikwels is dit ingelui met *w’ attā* (*καὶ*

207 J. Schneider, *ThWb* 8, p. 174.

208 Giraud, *op. cit.*, pp. 147, 240, 250.

νῶν). In die ver-Christelike *berakoth* in die *Didache* 10.2–5 is daar drie kort gebede wat elkeen afgesluit word met 'n kort doksologie. Dit is opvallend dat in *Did.* 10.3, sowel as in die gebed van *CA* 7.26; *MPG* 1, *col.* 1017, die aanspreekvorm van God voorkom in die gekombineerde *δέσποτα παντοκράτωρ* soos in die Klementynse liturgie.

Oor *δέσποτης* sien die nota by 9.8 en oor *παντοκράτωρ* by 6.11.

Inleiding tot die Trishagion

(12.27) *σὲ προσκυνοῦσιν ἀνάριθμοι στρατιαὶ ἀγγέλων*: Vergelyk die nota by 7.6 oor *προσκυνέω* en by 12.8 oor *στρατιαὶ ἀγγέλων*. Vergelyk *Jes* 6.2vlg. Volgens *Jes* 6.1vlg. is daar slegs serafs rondom die troon van God. Hulle is die sesvlerkiges en daar is dit slegs hulle wat die Trishagion aanhef.

Hiernaas het 'n ander (moontlik liturgiese) tradisie bestaan, waarin gerubs en serafs met mekaar geassosieer en verwar is. In 1 *Hen* 61.9–10 asook in 2 *Hen* 21.1 is daar 'n engelegroep, bestaande uit serafs, gerubs en *ophanim*, wat die troon omring. In laasgenoemde teks is gerubs en serafs almal sesvlerkig en sing die Trishagion.

Die beskrywing van die engelekore is meesal ook in die Jodedom gebaseer op *Jes* 6.1–3, asook op *Eseg* 1.4–3.13. In hierdie vermenging van *Jes* 6 se beskrywing van die serafs en *Eseg* 1 se beskrywing van die gerubs kom die lofsingende hemelwesens voor in *Op* 4.1–8.

In 1 *Clem.* 34.6 voeg die skrywer *Dan* 7.10 en *Is* 6.3 saam tot een Skrifstaaat: *Μύριαι μυριάδες παρειστήκεισαν αὐτῷ καὶ χίλιαι χιλιάδες ἐλειτούργουν αὐτῷ καὶ ἐκέκραγον Ἅγιος, ἅγιος, ἅγιος κτλ.*

In *CA* 7.35; *MPG* 1, *col.* 1030 is die serafs ook geassosieer met die gerubs en word daar gesê dat hulle gesamentlik die *ἐπινίκιον ὠδήν*, die oorwinnings- of triomflied, sing en uitroep “Heilig, heilig, heilig ...”. Dan gaan dit voort deur te sê dat die verdere menigte engele, aartsengele, trone, heerskappye, ensovoorts, uitroep en sê: *Εὐλογημένη ἡ δόξα Κυρίου ἐκ τοῦ τόπου αὐτοῦ* (*Ez* 3.12); voorts dat Israel, Gods aardse kerk (uit die heidene) saamspan met die hemelse magte en dag en nag, met hulle hele hart en gewillige gees sing: *τὸ ἄρμα τοῦ θεοῦ μυριοπλάσιον, χιλιάδες εὐθυγούτων, Κύριος ἐν αὐτοῖς ἐν Σινάϊν, ἐν τῇ ἀγίῳ* (*Ps* 67.18 AV *Ps* 68.18: Die skitterende strydwaens van God was duisende, duisende der duisende, toe die Here van Sinai af die heiligdom betree het).

In die *Jozet*,²⁰⁹ die derde deel van die sinagogale oggendgebed, kom 'n gedeelte voor waarin ook enersyds die serafs *Jes* 6.3 aanhef en dan die *ophanim* en *chajjot* in 'n beurtsang *Eseg* 3.12 aanhef. Die *ophanim* is die wiele van die troonwa van *Eseg* 10.9 en *chajjot* is die “lewende wesens” van *Eseg* 10.15.

209 J. Heinemann – J. J. Petuchowski, *Literature of the Synagogue*, New York 1975, p. 23; vgl. H. Lietzmann, *Messe und Herrenmahl*, Bonn 1926, p. 129.

Die liturgie van CA 7.35 het die hele reeks ingevoeg. Die invloed van die Hellenistiese sinagoge is hier duidelik. Die *θρόνοι, κυριότητες, ἀρχαί, ἐξουσίαι* is ingevoeg op grond van tekste soos Kol 1.16; 2.10.15; 1 Pet 3.22. Die antwoord van die gemeente met sy lofprysing en gebruik van Ps 67.18 herinner ook aan die *ophanim* en die hemelse “wa”, wat soos reeds gesê in die Jodendom funksioneer. Dit kon moontlik ’n oorspronklike Joodse teks as agtergrond gehad het.

In die Joodse liturgie het die gemeente meesal ook by die serafs aangesluit met ’n uitroep van Jes 6.3.

In die Klementynse liturgie is dit kenmerkend dat (soos in 1 *Clem.* 34.6) gerubs en serafs verbind word met die *χίλιαι χιλιάδες* en die *μύριαι μυριάδες* van Dan 7.10 en hulle omskrywe as aartsengele en engele respektiewelik. Vergelyk die Anafora van Serapion (Lietzmann, *KT* 61, p. 31).

(12.27) *καὶ πᾶς ὁ λαὸς ἅμα εἰπάτω*: Die gemeente stem in met die lied van die engele in die hemel. Ook in die Joodse liturgieë was dit die geval.²¹⁰ In die groot *Hechaloth*, ’n middeleeuse boek van Joodse mistiek, word gesê dat die hemelwesens hulle mond oopmaak om die “Heilig” uit te roep, wanneer Israel voor Hom “Heilig” sê. Volgens die voorstelling klink hemelse en aardse liturgie saam in die oomblik wanneer God as driemaal heilig geloof word.

In die Talmoediese literatuur word nie uitdruklik gesê dat Israel “saam met” of “voor” die engele die Trishagion uitspreek nie,²¹¹ dog dit volg uit byvoorbeeld *Hen.* 61.9–12 asook uit Joodse formuliere. In die *Musaf*-gebed²¹² word gesê “Ons heilig U ... soos die heilige serafs U naam heilig.” In die Sefardiese rite word gesê: Die hemelse leërskaare en die aardse versameling op aarde kroon U, hulle almal spreek driemaal van u heiliging.²¹³

In 1 *Clem.* 34.7 word die gemeente opgeroep tot gebed nadat gesê is dat die engele die driemaal heilig uitroep: *καὶ ὑμεῖς οὖν ἐν ὁμονοίᾳ ἐπὶ τὸ αὐτὸ συναχθέντες τῇ συνειδήσει ὡς ἐξ ἑνὸς στόματος βοήσωμεν πρὸς αὐτὸν ἐκτενώς*. Soos die engele eensgesind sing, moet die gemeente ook asof uit een mond uitroep. Terwyl *ἐπὶ τὸ αὐτὸ συναχθέντες* gewoonlik ’n tegniese uitdrukking is vir die liturgiese samekoms en *βοήσωμεν* ’n feestelike uitroep aandui, is dit moontlik dat hieragter reeds die gemeentelike aanhef van die Trishagion, “saam met die engeleskaare”, teenwoordig is.

In elk geval was dit in die tyd van Chrysostomus in die vierde eeu ’n vaste gebruik dat dit deur die gemeente uitgeroep word.

In sy verklaring van Is 6.3 (*MPG* 56, col. 71) kommentarieer hy: die mense

210 C. Thoma, *Biblisches Erbe im Gottesdienst der Synagoge*, in H. H. Henrix, *Jüdische Liturgie*, p. 60; D. Flusser, *Sanktus und Gloria*, in O. Betz, *Abraham unser Vater*, 1963, p. 134.

211 Flusser, *op. cit.*, p. 138.

212 Donin, *op. cit.*, p. 117vlg; Elbogen, *op. cit.*, p. 115vlg.

213 Flusser, *op. cit.*, p. 135.

op aarde het mede-koorlede (*συγχορεύται*) van die magte daarbo geword. In *Hom. in illud vidi Dominum*; MPG 56, col. 95) sê hy: Daarbo lofsing die engeleskare. Benede in die kerke sing die mense in kore in nabootsing van die lofsang van die engele. Daarbo roep die serafs die *τριάγιον ὕμνον* uit; benede stuur 'n skare van mense dieselfde himne op.

Theodorus van Mopsuestia sê dat “ons almal in die gemeente staande en met luide stem dieselfde sing as die onsigbare hemelwesens: Heilig, heilig, heilig, ens.” (Rücker, *op. cit.*, p. 28).

Die Trishagion

Die benaming Trishagion²¹⁴ (Driemaal heilig) beskryf die uitroep van die engeleskare van Jes 6.3. Chrysostomus, *Hom. 1 in illud, vidi Dominum*; MPG 56, col. 97, noem dit τὸ τριάγιον ὕμνον. Dieselfde benaming vind 'n mens in die Markusliturgie (*Lit. Marc.*, Antoniadis, *op. cit.*, pp. 320 en 334). Dit is ook τὸ ἐπινίκιον ὕμνον, die triomf- of oorwinningslied genoem (CA 7.35; *Lit. Jac.*, *ibid.*, p. 296; *Lit. Bas.*, *ibid.*, p. 349; *Lit. Chrys.*, *ibid.*, p. 32).

In die Jodedom is die uitroep die *Qeduscha* genoem. Dit kom voor in die *Schema* aan die begin van die Joodse erediens, in die benediksie *Jozet*. Dit word ook gebruik in die *Amidah* en dit het nog 'n verdere plek na die voorlesing van die wet, die sogenoemde *Qeduscha de Sidra*, in 'n vorm waarin dit reeds voor 143 vC bekend was.

Die *Qeduscha* is vroeg reeds in die Christelike erediens oorgeneem.²¹⁵ Spore daarvan lê waarskynlik in Op 4.8; 5.14; 7.11; 11.16 en 19.1. Veral in Op 4 lyk dit of 'n werklike liturgie in herinnering geroep word, waarvan die bron moontlik die Joodse liturgie is.²¹⁶ Gelees saam met Op 5 het sommige geleerdes hierin 'n eucharistiese agtergrond ontdek.²¹⁷

In die Joodse kultus is die woorde van die *Qeduscha* presies soos dit in Jesaja voorkom. In al drie plekke waar dit gebruik word, word dit egter uitgebrei met Eseg 3.12: “Geprese is die heerlikheid van Jahweh vanuit sy plek” wat die

214 A. Baumstark, Trishagion and Qedusha, *JLW* 3, 1923, pp. 18–32; *id.*, *Comparative Liturgy*, pp. 48–51; Klaus Peter Jorns, *Das hymnische Evangelium*, Gütersloh 1971, pp. 24–31; Jungmann, *Missarum Solemnia* 2, p. 161; Flusser, *op. cit.*, pp. 129–152; H. Lietzmann, *Messe und Herrenmahl*, p. 130vlg.; M. J. Moreton, The significance of the Sanctus in the Anaphoral Prayer, *Studia Patristica* 10, 1970, pp. 396–401; L. Mowry, Revelation 4–5 and early Christian usage, *JBL* 71, 1952, pp. 75–84; P. Prigent, *Apocalypse et Liturgie*, Paris 1964, pp. 56–68; J. A. Stoop, The trishagion as an expression of the heaven-earthly character of the liturgy of John Chrysostom, *ΕΚΚΛΗΣΙΑΣΤΙΚΟΣ ΦΑΡΟΣ* 72, 1990 pp. 56–69; Van Unnik, *op. cit.*, pp. 204–248.

215 Moreton, *op. cit.*, p. 398vlg.

216 Prigent, *op. cit.*, p. 68.

217 Mowry, *op. cit.*, p. 83. Die liturgiese verband in hierdie hoofstukke van Openbaring word betwyfel deur Jorns, *op. cit.*, veral p. 180vlg.

Septuaginta vertaal met *Εὐλογημένη ἡ δόξα κυρίου ἐκ τοῦ τόπου αὐτοῦ*. So verskyn dit ook as uitbreiding van *Is* 6.3 in *CA* 7.35; *MPG* 1, col. 1029.

In die Jodedom word *Jes* 6.3 in die *Schemone Ezreh* uitgebrei met *Ps* 146.10 (AV – Die Here regeer vir altyd. Sion, jou God regeer van geslag tot geslag). In die *Qeduscha de Sidra* word dit uitgebrei met *Eks* 15.18 (Die Here regeer tot in ewigheid). Hierdie bepaalde uitbreidings van *Jes* 6.3 kom in die Christelike liturgieë nooit voor nie. Die feit dat *Eseg* 3.12 naas *Jes* 6.3 gesitueer word in *CA* 7.35, maak dit alreeds baie waarskynlik dat 'n mens hier te doen het met 'n Hellenisties-Joodse gebruik van 'n Griekse weergawe van die *Qeduscha*.

Die bewoording van die Trishagion in die Klementynse liturgie (12.27) bevat die uitbreiding *εὐλογητὸς εἰς τοὺς αἰῶνας. ἀμήν*, wat waarskynlik teruggaan op *Rom* 1.25, wat beteken dat die *Qeduscha* teks ver-Christelik is. 'n Verdere ver-Christeliking van die teks is die formulier van die Jakobusliturgie wat byvoeg: *ὡσαννὰ ἐν τοῖς ὑψίστοις. Εὐλογούμενος ὁ ἐρχόμενος ἐν ὀνόματι Κυρίου. Ὡσαννὰ ἐν τοῖς ὑψίστοις* (*Lit. Jac.*, Antoniadis, *op. cit.*, p. 296). Dit verwys natuurlik na *Ps* 118.25*sqq.* en veral *Matt* 21.9.

'n Verdere verskil tussen die Christelike Trishagion en die Joodse *Qeduscha* is die vorm van die teks van *Jes* 6.3. Die Septuaginta-tekste lui soos volg: "*Ἅγιος, ἅγιος, ἅγιος κύριος σαβαὼθ, πλήρης πᾶσα ἡ γῆ τῆς δόξης αὐτοῦ*. 1 *Clem.* 34 het hier *πᾶσα ἡ κτίσις* in plaas van *πᾶσα ἡ γῆ*. Klemens kombineer verder *Is* 6.3 met *Dan* 7.10. Dieselfde kombinasie is egter te vind in 1 *Hen.* 39.12.; 49.1; 71.7vlg. en dit suggereer dat ook Klemens 'n ouer leer- en liturgiese tradisie uit die sinagoge of uit die Christelike kerk geken het en dat dit die agtergrond van sy teks uitmaak.

Aanvaar 'n mens, niesteenstaande Van Unnik se besware in verband met hierdie gedeelte, 'n verwysing na die liturgiese gebruik van *Is* 6.3, dan het 'n mens hier 'n vroeë voorbeeld van die Trishagion (*Sanctus*) in die Weste. In die *Traditio Apostolica* en dus die liturgie van Hippolytus kom dit nie voor nie. Afgesien van die teks uit die eerste Klemensbrief is die eerste verwysings daarna in die Weste slegs Tertullianus se *de Oratione* 3 en Hilarius van Poitiers, in *Ps* 134; *MPL* 9, col. 764A.

In *CA* 7.35 lui die Jesaja-tekste soos volg: "*Ἅγιος, ἅγιος, ἅγιος Κύριος Σαβαὼθ. πλήρης ὁ οὐρανὸς καὶ ἡ γῆ τῆς δόξης σου*. Die uitbreiding van *ἡ γῆ* met *οὐρανός* gaan in dieselfde rigting as *πᾶσα ἡ κτίσις* in 1 *Clem.* 34. Dit het waarskynlik ook sy oorsprong in ouer Joodse kultiese gebede, omdat 'n mens in *CA* 7.35 met 'n Hellenisties-Joodse *Qeduscha* te doen het. Dieselfde vorm daarvan kom net so voor in die himnerolle van die Dooie See.²¹⁸

Hiervandaan het dit in die Klementynse liturgie gekom (12.27). In die Jakobusliturgie (*Lit. Jac.*, Antoniadis, *op. cit.*, p. 296) en die Chrysostomusliturgie (*Lit. Chrys.*, *ibid.*, p. 32) kom dit ook so voor. Die Basiliusliturgie (*ibid.*, p. 349)

218 Flusser, *op. cit.*, p. 131.

bevat net "Ἄγιος, ἅγιος, ἅγιος. Die bewoording "Ἄγιος ὁ θεὸς, ἅγιος, ἰσχυρός, ἅγιος ἀθάνατος in die *missa catechumenorum* (bv. *Lit. Marc.*, *ibid.*, p. 320) het ontstaan uit die neiging om vir elkeen van die drie woorde 'n ander betekenis te soek.²¹⁹ Op 'n latere stadium is hierdie vorm toegeskryf aan 'n Goddelike openbaring tydens 'n aardbewing in 430 nC onder Proklos.²²⁰

'n Kort vergelyking tussen die plek waarin die *Qeduschoth* in die Joodse liturgie voorkom met CA 7.35 en in die Klementynse liturgie is insiggewend. Die *Qeduscha* wat voorkom in *Jozer* hang saam met die belydenis van die *Schema* in die oggendgebed. Hier is dit die eerste benediksie wat God loof as die Skepper. Daarna volg 'n tweede benediksie met die *Torah* as tema en dan volg die voorlesing van die *Schema* (Deut 6.4). Ten slotte volg 'n laaste benediksie, *Ge'ulla*, wat God loof vir sy verlossingswerk.

Die *Jozer*²²¹ begin soos volg: Geloof is U, o Here ons God, koning van die heelal, wat die lig geformeer en die duisternis geskep het, wat vrede gee en alle dinge gemaak het (vgl. Jes 45.7). Dit gaan voort met 'n loflied op die skeppingswerk van God en loop uit op 'n alfabetiese lied: Geseënd is U, ons rots en ons Verlosser, die skepper van die heilige wesens, ensovoorts. Hierna volg die *Qeduscha* (Jes 6.3 en Eseg 3.12).

In CA 7.34 word ook herinner aan die skepping, dan word God geloof as Skepper en Verlosser. Vanweë die wonderlike skepping word met Ps 104.24 (*Ps* 103.24) uitgeroep (U het baie dinge geskep, Here, die aarde is vol van wat U gemaak het en tog het U alles in wysheid geskep). Die teks kom ook in *Jozer* voor. Hierna word gesê dat dit dié God is wat deur die engele geloof word, waarna die Trishagion volg.

Net so begin die Klementynse anafora met 'n lofprysing van die Vader en die Seun oor die skepping (12.6–8). Dan volg 'n beskrywing van die skepping (12.9–15) en die skepping van die mens (12.16–20). Hierna volg die oorsig oor die heilsgeskiedenis (12.21–26) met spesiale klem op die wetgewing (12.25). Uitendelik volg in 12.27 die inleiding op die Trishagion en die Trishagion self. Die skema is in breë trekke dieselfde in *Qeduscha* as dié in *Jozer*.

12.28 Die sogenaamde post-Sanctus-gedeelte

Die gedeelte van die anafora wat voor die Trishagion staan, het die lof van die wêreldskepper en beskermmer van Israel verkondig. In uiterlike vorm herinner dit aan Joodse modelle, maar reeds hier was die ver-Christelikingsproses sterk aan die werk: Die skepping van die wêreld en van die mense geskied deur bemiddeling van Christus. Hy bemiddel selfs die voorsienigheid. Skepping en herskepping word bemiddel deur Christus. Die gedeelte na die Trishagion, die sogenaamde post-Sanctus, is gerig op die verlossing deur Christus. Dit word uitgespreek deur die biskop.

219 Baumstark, *Comparative Liturgy*, p. 86.

220 Antoniadis, *op. cit.*, p. 188.

221 Donin, *op. cit.*, p. 158; Heinemann-Petuchowski, *op. cit.*, p. 21vlg.

- 12.29 *Ἅγιος γὰρ εἶ ὡς ἀληθῶς καὶ πάνταγιος*: Die γὰρ bring die verbinding met die Trishagion tot stand en spreek weer eens lofprysend die heiligheid van God uit. God is waarlik (ἀληθῶς) heilig en allerheilig.

Die adjektief *πανάγιος* (allerheilig) is baie skaars in klassieke Grieks. Dit kom in die Septuaginta voor in 4 *Mac* 7.4 en 14.7, dog in albei gevalle hou dit nie verband met God nie. In die Nuwe Testament vind 'n mens dit glad nie.

In die Apostoliese Vaders vind 'n mens dit in 1 *Clem.* 34. 'n Mens vra jouself af of dit toevallig kan wees en, of juis die aanwesigheid van hierdie skaars woord ook getuig van die liturgiese agtergrond van 1 *Clem.* 34.

Hierna het die woord baie meer algemeen geword en in die vroulike vorm *Παναγία* het dit in die Bizantynse tyd en in moderne Grieks 'n benaming vir moeder Maria geword.

In die liturgieë na die Klementynse het dit 'n plek gekry in die aanhef van die post-Sanctus (*Lit., Chrys., ibid.* p. 33; *Lit. Jac., ibid.*, p. 297 (hier het dit betrekking op die Heilige Gees); *Lit. Bas., ibid.*, p. 349).

- (12.29) *ὕψιστος καὶ ὑπερυψούμενος εἰς τοὺς αἰῶνας*: Vergelyk 11.2. *ὕψιστος*²²² is in klassieke Grieks 'n predikaat van Zeus. Die verering van Zeus *ὕψιστος*, die god wat op die berge troon en tegelyk hemelgod is, was wydverbreid in die antieke wêreld. In die Septuaginta dien die woord meesal as vertaling van *eljon*, die Hoogste of Allerhoogste, waarvan die verering reeds in voor-Israelitiese tyd bekend was. Dit het 'n hoogheidsbetiteling van argaïes-himniese karakter geword vir Jahweh. Vergelyk *Gen* 14.18.19.20.22; *Ps* 7.18; 9.3 ens. In Sirag is *ὕψιστος* na *κύριος* die Godsnaam wat die meeste keer voorkom.

Dit is 'n kulties-liturgiese begrip wat in die Nuwe Testament nege keer voorkom (sewe keer in die Lukaniese geskrifte). *ὑπερυψόω* beteken om te verhef. Die partisipium passief beteken dus "wat uitermate verhewe is", "allerhoogste". Dit het ook kultiese sin. Die vrome verhef God of loof Hom. *Ps* 96.9 *ὅτι σὺ εἶ κύριος ὁ ὕψιστος ἐπὶ πᾶσαν τὴν γῆν, σφόδρα ὑπερυψώτης ὑπὲρ πάντας τοὺς θεοὺς* kom die naaste aan die onderhawige teks in die Klementynse liturgie. Die werkwoord is in die besonder op Christus oorgedra in *Fil* 2.9 (AV – tot die hoogste eer verhef).

- 12.30 *ἅγιος δὲ καὶ ὁ μονογενὴς σου υἱός*: Die beskrywing van Jesus as *ἅγιος*²²³ (heilig) kom in die Nuwe Testament relatief selde voor (te wete *Mark* 1.24; *Luk* 1.35; 4.34; *Joh* 6.69; 1 *Joh* 2.20; *Op* 3.7; *Hand* 3.14; 4.27.30). By Lukas hang dit saam met sy wonderbaarlike geboorte. Hy word hier ook heilig genoem as draer van die Gees. In *Mark* 1.24 is die uitdrukking *ἅγιος θεοῦ* 'n beskry-

222 G. Bertram, *ThWb.* 8, veral p. 604vlg.; Hans-Joachim Kraus, *Ekskurs 4, Die Kultradiitionen Israels*, in *Biblischer Kommentar des Alten Testament, Psalmen* 1, Neukirchen 1961, pp. 197–205.

223 O. Procksch, *ThWb* 1, p. 102vlg.; Sabourin, *op. cit.*, p. 59.

wing van Jesus as beginner van die nuwe Messiaanse tyd van die Gees. In Joh 6.69 kom dieselfde uitdrukking voor, dog hier gee dit uitdrukking aan die Goddelikheid van Jesus. Ook in dié sin word die attribute van God in die Nuwe Testament ook aan Jesus toegeskryf.

In die patristiese literatuur word Jesus as die Logos ook heilig genoem (Clem. Alex., *Paed.* 1.7; *MPG* 8, col. 316B; *Strom.* 7.2; *MPG* 9, col. 408B; Athan., c. *gent.* 42; *MPG* 25, col. 84B; Cyr. Hier., *Cat.* 23.19). Ook na sy mensheid is Jesus heilig genoem (bv. Just., *Dial.* 116.1).

Dit dui hier in die liturgie in die rigting van die trinitariese verklaring van Jes 6.3 soos wat dit voorkom by Chrysostomus (*MPG* 56, col. 71): Die engele se driemaal heilig het betrekking op die heiligheid van die Vader en van die Seun en van die Heilige Gees. Die heiligheid van die Gees word hier in die liturgie nog nie uitgespreek nie.

Vir *μονογενής σου υἱός* sien die opmerking by 6.11.

- (12.30) *ὅς εἰς πάντα ὑπερεττήσάμενος σοι τῷ θεῷ: ὑπηρετέω* beteken om 'n dienskneg te wees, te dien of ook om ondergeskik, onderworpe te wees aan iemand. Dit word gebruik vir die Logos en sy verhouding met die Vader in Just., *Dial.* 61.1 (Goodspeed, *op. cit.*, p. 166: *ἔχει γὰρ πάντα προσονομάεσθαι ἐκ τῆ τοῦ ὑπηρετεῖν τῷ πατρικῷ βουλήματι καὶ ἐκ τοῦ ἀπὸ τοῦ πατρὸς θελήσει γεγεννησθαι*). Christus was dus hiervolgens diensbaar (onderworpe) aan die raadsbesluit van God en ondergeskik omdat Hy gebore is vanweë Gods wil. By Justinus kom 'n mens nie weg van die indruk van 'n mate van "subordinasie"²²⁴ nie.

In dieselfde sin vind 'n mens die woord by Orig., *Hom.* 20.1 in *Ier.*; *MPG* 13, col. 500; *CA* 5.20.

In die "subordinasianisme" van Eusebius²²⁵ is die Logos onder andere demiurg, stadhouer en hulp van die Vader, dog hy is ook sy werktuig en dienende wese (*ὑπηγετικόν* – *de eccl. theol.* 1.20; *MPG* 24, col. 865; 2.14).

Die mate van subordinasianisme wat die woord impliseer in die Klementynse liturgie het sy oorsprong in die van byvoorbeeld Justinus en Origenes.

- (12.30) *εἷς τὴ δημιουργίαν διάφορον καὶ πρόνοιαν κατάλληλον*: Die woord *ἡ δημιουργία*, "skepping", kom slegs hier in die Klementynse liturgie voor. Dit ontbreek in die Nuwe Testament, dog 'n mens vind dit dikwels in die patristiek (1 *Clem.* 20.6; Athenag., *Res.* 12; *MPG* 6, col. 997B ens.).

διάφορος is "verskillend", "ongelyk", dog ook "opmerklik", "uitmuntend". Dit kom nog verder voor in 12.12 en 12.15 in die definitiewe betekenis "verskillend". Hier in 12.30 kom dit saam met *δημιουργία* voor, as die voortreflike

²²⁴ Grillmeier, *op. cit.*, p. 228.

²²⁵ Grillmeier, *op. cit.*, p. 306; H. Berkhof, *Die Theologie des Eusebius von Caesarea*, p. 87.

of uitmuntende skepping. "Jesus was aan die Vader in alles diensbaar, ten opsigte van die voortreflike skepping sowel as ten opsigte van die ooreenstemmende voorsienigheid." Vergelyk CA 6.11; MPG 1, col. 936.

- (12.30) ἡ πρόνοια²²⁶ is voorsienigheid. Vergelyk nog 12.8 en 15.4. Die gedagte van 'n Goddelike voorsienigheid was veral 'n dogma van die Stoïsyne en dit was selfs die belangrikste stuk van hulle teologie. Hiervolgens is daar geen toeval nie, alles is ingevoeg in die wêreld-immanente oerkrag. In sy geskrif *Περὶ προνοίας*²²⁷ het Philo die Stoïsyne leer van die planmatige voorsienigheid in die natuur oorgeneem.

In die Nuwe Testament is die geloof in die voorsienigheid, vertroue in die God wie se wil die wêreld regeer en sy heilsdoel, verwerklik. Soos ook in die Ou Testament is God die Skepper, die Heer van hemel en aarde, wat werksaam, versorgend in die geskape wêreld besig is en die geskiedenis lei. Dis hoofsaaklik 'n eskatologiese begrip.

Terwyl die Apostoliese Vaders nog sterk beheers is deur Nuwe-Testamentiese gedagtes, het die Apologete die Griekse voorsienigheidsleer in die Christelike teologie ingevoer en gebruik as hoofargument daarvoor dat een God die wêreld regeer (Athenag., *Suppl.* 8.4; Goodspeed, *op. cit.*, p. 323). Hulle het die swaartepunt van die Godsleer soveel in die kosmologie in verplaas dat die Bybelse gedagte van God wat persoonlik in die geskiedenis werk, nie meer duidelik tot uitdrukking gekom het nie.

Ook by Irenaeus is die voorsienigheid geknoop aan die natuurlike teologie (*Adv. haer.* 1.6.1; 2.26.2sq.; 3.25.1). Veral Clemens Alexandrinus het met sy geskrif *Περὶ προνοίας* die weg aangewys waarop die voorsienigheidsleer van die kerk sou beweeg. Ongelukkig is hiervan slegs fragmente behou.

Volgens Klemens is die *προνοία* van God 'n rasionele aksioma. Om dit te betwyfel sou volgens hom nie-Christelik wees (*Strom.* 1.52.1sq.; 5.6.1). Die filosofie is 'n *θείας ἔργον προνοίας* (1.18.4) en is daartoe bestem om die voleinding deur Christus voor te berei (6.153.1).

Die Griekse teologie kon nie verder kom as om die voorsienigheid en heilsopenbaring as verskillende afdelings van die Goddelike werksaamheid te beskou nie en hulle kon die twee gedagtes nie met mekaar in organiese verband bring nie. Hier (12.30) word die *προνοία* "ooreenstemmend" (*κατάλληλος*) met die skepping, en dus feitlik kosmologies, genoem. Vergelyk 12.8: *δι' αὐτοῦ τῆς προσηκούσης προνοίας τὰ ὅλα ἀξιοῖς*.

- (12.30) οὐ περιεῖδε τὸ γένος τῶν ἀνθρώπων: Vergelyk die aantekening by 12.24 oor *περιοράω*. Vergelyk ook *Lit. Marc.*, Antoniadis, *op. cit.*, p. 327; *Lit. Jac.*, *ibid.*, p. 297.

226 J. Behm, *ThWb* 4, pp. 1004–1011.

227 Fragmente in Eusebius, *Praep. Evang.* 7.21 en 8.14; GCS 8.1, p. 403vlg. en pp. 462–472.

μετὰ φυσικὸν νόμον: Vergelyk 12.25 en nota aldaar.

μετὰ νομικὴν παραίνεσιν: ἡ παραίνεσις is 'n vermaning, prediking of geskrewe opdragte of gebooië. Dit het hier dus betrekking op die wet: "Na die wetlike voorskrif".

προφητικούς ἐλέγχους is vermaninge of bestraffinge deur die profete.

τὰς τῶν ἀγγέλων ἐπιστασίας: ἡ ἐπιστασία beteken aandag, kontrole, sorg of versorging. Dit is dus hier die versorging en bemoeienisse van die engele.²²⁸

Volgens hierdie gedagte bekommer die engele hulle oor die aparte dinge in die heelal (Hieron., *Comm. in Is* 6.14; *CC.* 73, p. 244; Bas., *Hex.* 1.5; *MPG* 25, col. 13A).

- (12.30) τῆς μνήμης ἐκβαλλόντων τὸν κατακλυσμόν: Aan die sondvloed het hulle nie meer gedink nie. Letterlik: die sondvloed het hulle uit hulle gedagte gewerp. Oor ὁ κατακλυσμός vergelyk 12.22.

τὴν ἐκπύρωσιν: Die brand het hulle vergeet. Vergelyk φοβερὸν πῦρ en ἐμπρησμοῦ in 12.22.

τὰς κατ' Αἰγυπτίων πληγάς: Ook die plaë teen die Egiptenare het hulle uit hulle geheue gegooi. ἡ πληγή ('n plaag), kom slegs hier in die liturgie voor. Vergelyk *Exod* 11.1; 12.13; 33.5 ens. asook δεκαπλήγῳ in 12.26.

τὰς κατὰ Παλαιστινῶν σφαγάς: ἡ σφάγη (slagting) kom net hier in die liturgie voor. Vergelyk ἐπὶ τὰ ἔθνη Χαναναίων δι' αὐτοῦ κατεῖλες in 12.26.

- (12.30) καὶ μελλόντων ὅσον οὐδέπω ἀπόλλυσθαι πάντων: Konstruksie in die absolute genetief: Terwyl almal wat nog nie bestaan het nie (ὅσον οὐδέπω), verlore sou gaan.

εὐδόκησεν αὐτὸς γνώμη σῆ: εὐδοκέω is om tevrede te wees met, instem met of berus in (met datief en infinitief): "Hy het ingestem met u wil". ἡ γνώμη is "gedagte", "opinie" of "wil".

- (12.30) (εὐδόκησεν) ... ὁ δημιουργὸς ἄνθρωπος γενέσθαι: Die Skepper van die mens het ingestem ... om mens te word. ὁ δημιουργὸς ἄνθρωπον (die formeerder van die mens) is subjek van die sin. Hy stem in om mens te word met U (God se) wil. Dit betref dus hier die Logos. Die geheel van die sin vorm 'n pragtige teenstelling en 'n hele aantal sulke teenstellings beskryf in die volgende gedeelte die inkarnasie. Vergelyk vir sulke antiteses, ook wat betref die menswording, Iren., *Adv. haer.* 3.16.6: Die onsigbare het sigbaar geword, die onbegryplike begryplik, die een wat nie kon ly nie word in staat om te ly.

As hier dus gesê word dat die "Skepper van die mens" mens wou word, betref dit die besluit van die Goddelike Logos en is dit 'n ander manier om te sê "God

228 Schmaus, Grillmeier, Scheffczyk, *op. cit.*, p. 37; J. Daniélou, *Les anges et leur mission d'après les pères de l'Église*, Chevetogne 1951.

wou mens word". Reeds die Diognetusbrief (7.2; Goodspeed, *op. cit.*, p. 495) sê dat God geen engel of enige ondergeskikte wese na die aarde gestuur het nie, maar wel αὐτὸν τὸν τεχνίτην καὶ δημιουργὸν τῶν ὅλων. In Tatianus (*Orat. ad Graec.* 7.1.; Goodspeed, *op. cit.*, p. 273) word die Logos ἀγγέλων δημιουργὸς genoem.

In die sisteem van Irenaeus²²⁹ funksioneer hierdie gedagte in aansluiting met die Proloog van die Johannes-evangelie om die gnostiese idee, dat die wêreld nie deur die Logos ontstaan het nie maar deur 'n demiurg of deur engele, teë te werk. Irenaeus wil beide die eenheid van die goddelike wese en die skepende funksie van die Woord behou. In *Adv. haer.* 5.8.3 verklaar hy: Die Woord van God is in werklikheid die wêreldskepper wat mens geword het in die laaste tye. In hierdie selfde gedeelte word die Logos ook beskryf as kosmiese wetgewer. Vergelyk verder Clem. Alex., *Prot.* 1; MPG 8, col. 61C; Athan., *c. Arian.* 3.28; MPG 26, col. 384B.

- (12.30) ὁ νομοθέτης ὑπὸ νόμους: "die wetgewer om onder die wette te wees". ὁ νομοθέτης (wetgewer) kom slegs hier in die liturgie voor. Vergelyk in ieder geval met die sitaat uit Irenaeus hierbo. Christus word ook so genoem as die insteller van 'n nuwe wet (Just., *Dial.* 12.2; Goodspeed, *op. cit.*, p. 103; 14.3; *ibid.*, p. 106 – ὁ καίνος νομοθέτης; Clem. Alex., *Strom.* 2.5; MPG 8, col. 953B – Christus word hier ἀρχιερεὺς en νομοθέτης genoem). CA 3.9; MPG 1, col. 788A praat van τῆς φύσεως δημιουργὸς καὶ τῆς διατάξεως νομοθέτης. Vergelyk ook 3.9 en 6.11.

ὁ ἀρχιερεὺς ἱερεῖον: "die hoëpriester om offerande te word". Oor Christus as ἀρχιερεὺς sien nota by 12.7.

τὸ ἱερεῖον is 'n slagoffer. Dit kom nie in die Nuwe Testament voor nie, dog word deur Clemens Alexandrinus (*Paed.* 1.11; MPG 8, col. 365) gebruik vir die offerande van Christus.

- (12.30) ὁ ποιμὴν πρόβατον: "die herder om skaap te word" (offerlam). ὁ ποιμὴν kom slegs hier in die Klementynse liturgie voor. Jesus word natuurlik reeds in die Nuwe Testament beskrywe as die Herder.²³⁰ In die patristiese literatuur en in die Christelike kuns (veral sedert die derde eeu) het dié voorstelling 'n groot rol gespeel. Vergelyk onder andere *Mart. Polyc.* 19.2; Clem. Alex., *Paed.* 1.7; MPG 8, col. 313A. Oor die offer sien onder andere die nota by 12.38.

Andersyds word Christus as skaap en offerlam beskrywe in Just., *Dial.* 40.1; Or., *Hom.* 12.12 in *Ier*; MPG 13, col. 396C.

- 12.31 καὶ ἐξευμενίσατό σε: ἐξευμενίζω (ook in medium) beteken om te versoen of om vrede te maak tussen verskillende partye; genadig te stem. Dit is geen

229 A. Houssiau, *La christologie de Saint Irénée*, Louvain 1955, pp. 106–109.

230 J. Jeremias, *ThWb* 6, pp. 489–496.

Bybelse woord nie. In die Klementynse liturgie word dit slegs hier gebruik. Ook verder in die patristiek is dit skaars.

τῷ κόσμῳ κατήλλαξε: Die meer bekende woord vir Christus se versoeningswerk is *καταλάσσω*.²³¹ Hierdie uitspraak in die liturgie gaan direk terug op 2 Kor 5.19: *θεὸς ἦν ἐν Χριστῷ κόσμον καταλάσσωσαν ἑαυτῷ*. In die Klementynse liturgie kom dit weer voor in 12.39. Vergelyk ook Chrys., *Hom.* 82.4 in *Joh.*

- (12.31) *τῆς ἐπικειμένης ὀργῆς τοὺς πάντας ἐλενθέρωσε*: In die Nuwe Testament²³² word dikwels verwys na die komende toorn (*μελλούσης ὀργῆς* Matt 3.7; Luk 3.7 of *ἐρχόμενην ὀργήν* 1 Tes 1.10). Hier word die toorn van God egter beskryf as dreigend (*ἐπικειμένης*). *ἐπικείμεναι* beteken om “op iets te lê” en gevolglik “druk-kend”, “oor iets hang”, “dreigend wees”.

ὁ θεὸς λόγος: Sien nota by 12.7.

ὁ ἀγαπητὸς υἱός: *ἀγαπητός*, geliefde, kom net hier voor in die liturgie. Vergelyk egter *μονογενής* in 12.7. Eienaardig genoeg word die woord as Christus-predikaat nie in die simbole gebruik nie. Die woord gaan terug op Mark 1.11 en 9.7 wat in die patristiek verklaar is in die sin van “enigste seun”. Athanasius sê uitdruklik (c. *Arian.* 4.24; *MPG* 26, col. 504C): *τὸ “ἀγαπητός” τις ἄν εἴη ἢ υἱὸς μονογενής*. Vergelyk ook 4.29, *ibid.*, col. 513.

- (12.31) *ὁ πρωτότοκος πάσης κτίσεως*: Vergelyk die aantekening by 12.7.

κατὰ τὰς περὶ αὐτοῦ ὑπ’ αὐτοῦ προορηθείσας: Volgens (die profesieë – *προφητείας*) wat “deur Hom oor Homself” vooraf uitgespreek is. *προορέω* is om vooraf te sê, vooraf te verkondig. Vergelyk Mark 13.23; Rom 9.29 ens.

ἐκ σπέρματος Δαβὶδ καὶ Ἀβραάμ, φυλῆς Ἰουδα: Om die idee van kontinuïteit tussen die Ou en Nuwe Testament te handhaaf, het die vroeë kerk die idee van die Dawidiese afkoms van Jesus²³³ beklemtoon.

Die vernaamste bewystekste hiervoor was 2 *Regn* 7.11sqg. en *Ps* 131.11. Die idee het reeds in Rom 1.3 feitlik die karakter van ’n belydenis: *περὶ τοῦ υἱοῦ αὐτοῦ τοῦ γενομένου ἐκ σπέρματος Δαβὶδ κατὰ σάρκα*, en so is dit oorgeneem deur Ignatius, *Sm.* 1.1: *τὸν Κύριον ἡμῶν ἀληθῶς ὄντα ἐκ γένους Δαβειδ κατὰ σάρκα*. *Ef.* 18.2; 20.2; *Trall.* 9.1; *Rom.* 7.3.

Bewystekste hiervoor het aangegroei en Cyprianus (*Ad Quir.* 2.11; *CSEL* 3.1.75sqg.) bring ’n hele aantal sulke tekste onder die opskrif: *Quod de semine David secundum carnem nasci haberet* (2 *Regn* 7.4–5; 12.14.16; *Is* 11.1; *Ps* 131.11; Luk 1.30vlg.; Op 5.1vlg.). *Num* 24.17 en *Mich* 5.1 kom nog in ander hoofstukke by Cyprianus voor. In die Kersfees- en Epifanie-liturgie het sommige van hierdie tekste later ’n plek gekry.

231 F. Büchsel, *ThWb* 1, p. 254.

232 G. Stählin, *ThWb* 5, pp. 382–448.; G. Kittel, *ThWb* 1, p. 48.

233 Cullmann, *op. cit.*, p. 134; Per Beskow, *op. cit.*, pp. 90–97.

Dat die Messias uit die stam van Abraham moet wees, was vir die Jodedom vanselfsprekend.²³⁴ Vergelyk *Test. Lev.* 8.15. In die Christendom is dit te vind in die geslagsregister van Jesus in die Matteusevangelie (Matt 1.1: *βίβλος γενέσεως Ἰησοῦ Χριστοῦ υἱοῦ Δαβὶδ υἱοῦ Ἀβραάμ*). Hier het “seun van Abraham” meer betrekking op Jesus as op Dawid. Verder herinner *φυλῆς Ἰουδα* aan Op 5.5: *ἰδοὺ ἐνίκησεν ὁ λέων ὁ ἐκ τῆς φυλῆς Ἰούδα, ἡ ρίζα Δαβὶδ*.

διαπλάσσω: Die woord kom net hier in die liturgie voor. Dit beteken om te skep of te formeer, byvoorbeeld in die moederskoot. Ook hier weer die antitese: Hy wat al die geborenes formeer, het in die skoot van ’n maagd tot stand gekom.

- (12.31) *ἐσαρκώθη ὁ ἄσαρκος*: Geeneen van die twee terme is in die Nuwe Testament of die Apostoliese Vaders te vind nie. Melito van Sardis (oorl. ca. 190) het die term *σαρκώω* egter reeds gebruik,²³⁵ waarskynlik in aansluiting by Joh 1.14: *ὁ λόγος σὰρξ ἐγένετο*. Volgens Anastasius Sinaita (*MPG* 89, col. 229) het hy teen die doketiese en gnostiese rigtings ’n werk geskrywe onder die titel *Περὶ σαρκώσεως Χριστοῦ*. Hierin het hy meermale die terme *σαρκώθεις* (vleesgeword) en *σαρκώσις* (vleeswording) gebruik. Min of meer in dieselfde tyd het Justinus die woord *σαρκοποιηθεὶς* gebruik (1 *Apol.* 32.10; Goodspeed, *op. cit.*, p. 48.)

Hippolytus het van die pre-eksistente Logos gepraat as die nog nie “vleesgeworde”, die *λόγος ἄσαρκος* teenoor *λόγος ἐνσαρκος*.

Die Ariane het voorkeur gegee aan die term *σαρκώθεις* bo “mensgeword”, omdat volgens hulle Jesus nie ’n menslike siel gehad het nie. Die liturgie gebruik hier die term “vlees geword” afwisselend met “mens geword” (12.30), sodat die gebruik van die woord *σαρκώω* as sodanig ook geen aanduiding van ’n Ari-aniserende neiging is nie.

σαρκωθέντα kom voor in die simbool van Eusebius (Lietzmann, *op. cit.*, p. 18; Hahn, *op. cit.*, p. 132) en Cyrillus van Jerusalem gebruik albei *σαρκωθέντα καὶ ἐνανθρωπήσαντα* (Lietzmann, *ibid.*, p. 19; Hahn, *ibid.*, p. 133) en so ook onder andere die Nicaenum (Lietzmann, *ibid.*, p. 26; Hahn, *ibid.*, p. 161). Die liturgie loop ook hier parallel met die algemene gebruik in die simbole.

- (12.31) *ὁ ἀχρόνως γεννηθεὶς ἐν χρόνῳ γεγέννηται*: Ook hierdie is ’n mooi teenstelling: die “tydloos”, “buite die tyd” (*ἀχρόνως*), geborene, word gebore in die tyd (*ἐν χρόνῳ*). Die woord *ἄχρονος* (-ως), tydloos, onafhanklik van die tyd, kom eerstens as attribuut van God voor. (Eus., *de eccl. theol.* 2.9; *MPG* 24, col. 917A). Clemens Alexandrinus (*Strom.* 6.16; *MPG* 9, col. 376B) egter sê ten opsigte van die verwekking van die Seun dat dit ’n tydlose (*ἄχρονον*) was.

234 E. Lohmeyer-Schmauch, *Matthaeus Evangelium, Meyers Komm.*, Göttingen 1967, p. 4vlg.

235 Grillmeier, *op. cit.*, p. 210.

Arius het in sy geloofsbelydenis, soos vervat in 'n brief van 321 aan biskop Alexander van Alexandrië (Hahn, *op. cit.*, p. 255), geskrywe: *ὁ δὲ υἱὸς ἄχρονος γεννήθεις ὑπὸ τοῦ πατρὸς καὶ πρὸ αἰώνων κτίσθεις*. Die ortodoksies se beswaar was teen die gebruik van die woord “deur” die Vader verwek en nie “uit” die Vader nie²³⁶ en andersyds teen die “geskape” ten opsigte van die Seun.

Hoewel die Antiocheense formule van 345 (Hahn, *ibid.*, p. 192) en die anathemas van die Sirmiese sinode van 351 (Anath. 25 – Hahn, *op. cit.*, p. 199) nog die term *ἄχρονος* in verband met die verwekking van Christus bevat, het dit later weggeval in die simbole en liturgieë, ook weer omdat hierdie term in die Ariaanse twiste 'n besondere konnotasie gehad het. Die Klementynse liturgie gebruik dit nog ongereflekteerd en sonder enige verband met die Ariaanse speulasies.

- 12.32 *πολιτευόμενος δόσιως*: *πολιτεύω* beteken om “'n burger te wees” en gevolglik het dit betrekking op gedrag en lewenswyse in die algemeen. Die liturgie sê dus Jesus het heilig (*δόσιως*) gelewe.

Ook Clemens Alexandrinus (*exc. Theod.* 59; MPG 9, col. 688B) gebruik die woord *πολιτεύω* ten opsigte van die aardse lewe van Jesus. Vergelyk Eus., *demonstr. ev., Proem.*; MPG 22, col. 485B; CA 7.41; MPG 1, col. 1042: *πολιτευόμενον δόσιως κατὰ τοὺς νόμους τοῦ θεοῦ* en CA 6.11; MPG 1, col. 937: *πολιτευόμενον ἄνευ ἁμαρτίας*.

παιδεύσας ἐνθέσμως: “Jesus het volgens die wet [*ἐνθέσμως*] geleer.” Die werkwoord *παιδεύω* (leer, onderrig) kom ook in 6.5, 15.6 voor. In 6.5 word gebid tot God dat Hy die kategumene Godskennis mag leer en so ook dui dit in 15.5 op die kategetiese onderrig. Hier gaan dit dus om Jesus se leer of onderrig gedurende sy aardse lewe.

*ἡ παιδεία*²³⁷ (ook *παιδεύω* en verwante) is gewortel in die Griekse antieke. Die woordgroep druk die opvoeding, onderrig en onderwysing uit vir die kind as voorbereiding op die wêreld van die volwassenes. Dit impliseer ook tugtiging. 'n Slaaf as *παιδαγωγός* moes die kind na die onderwyser begelei. In Gal 3.24 kom die *παιδαγωγός*-voorstelling vir die eerste keer voor in die Christendom. In Ef 6.4 word gepraat van die *παιδεία κυρίου*, 'n uitdrukking wat reeds in die Septuaginta voorkom.

Latere skrywers het aangesluit by die idee van 'n tugmeester en het die funksie van die wet gesien as die van 'n tugmeester na Christus toe. Skrywers soos Irenaeus en Clemens Alexandrinus lê groot klem op die onderrig en onderwysing tot volkommenheid in die Christendom. In sy huis- en gemeentetafel gebruik

236 Grillmeier, *op. cit.*, p. 309.

237 G. Bertram, *ThWb* 5, pp. 596–624; F. Norman, *Christos Didaskalos*, Münster, Westfalen 1967; J. Scho, *Paideia bei Justin dem Martyrer*, Diss. Trier 1969; P. Stockmeier, *Der Begriff παιδεία bei Klemens von Rom*, TU. 92, 1966, pp. 401–408; J. Wytzes, *Paideia and Pronoia in the works of Clemens Alexandrinus*, *Vig. Chr.* 9, 1955, pp. 146–158.

1 *Clem.* 21.8; Lightfoot, *op. cit.*, p. 17 die begrip *παιδεία* van Ef 6.4, maar maak dit *παιδεία ἐν Χριστῷ*. In hierdie gevalle is Christus net indirek 'n leermeester.

In die groot algemene gebed in 1 *Clem.* 59.3; *ibid.*, p. 37 word tot God gebed “deur Jesus Christus wat ons onderrig [*ἐπαιδεύσας*], geheilig en vereer het”.

Die gedagte van opvoeding en onderrig deur Christus het 'n groot rol gespeel in die teologie van Irenaeus. Vir hom is reeds die Logos-Christus 'n leermeester en opvoeder, dog veral in sy aardse lewe het Hy deur alles wat Hy gesê en gedoen het, onderrig. Sy hele lewe as voorbeeld het die onderrigfunksie gedien.

In Clemens se *Paidagogos* staan die gedagte sentraal: die Logos het reeds die Jode deur die wet en die Grieke deur die filosofie onderrig. Christus het die “leermeester van die hele menslike geslag” geword. Clemens het die mensgeworde Logos, Jesus, deur Palestina laat trek soos 'n goeie “pedagoog” wat oral en altyd geleenthede aangegryp het om mense te leer. Hy het, volgens Clemens, die mense ware gnosis geleer, dog as leraar het Hy die vervulling van die wet verlang vir die “wat in die skool van die wet getree het”.

- (12.32) *ἐνθέσμως* (adverbium – *ἐνθέσμος* “wettig”, “wettiglik”). Dit is 'n skaars woord. Vergelyk 3 *Mac* 2.21.

πᾶσαν νόσον καὶ πᾶσαν μαλακίαν κτλ: Die sinsnede herinner aan Matt 4.23. Daar word die genesing ook voorafgegaan deur “onderwysing”, dog daarvoor word die woord *διδάσκων* gebruik. Terwyl Matt 4 het: *θεραπεύων ... ἐν τῷ λαῷ*, is die werksaamheid van Jesus hier in die liturgie uitgebrei na 'n universele handeling: Hy het elke siekte en kwaal onder die mense uit verdryf of weg-geneem (*ἀπελαύνω* is uitwerp of uitdryf).

- (12.32) *σημεία τὰ καὶ τέρατα*:²³⁸ *τὸ σημεῖον* is 'n uiterlike teken waaraan 'n mens iets of iemand erken, byvoorbeeld 'n veldteken, 'n kroon, ring of brandmerk van diere of slawe, terwyl *τὸ τέρας* 'n wonderteken of iets ongehoords is. Die uitdrukking *σημεία καὶ τέρατα*, wonders en tekens, voeg twee woorde aan een wat wesenlik van mekaar verskillend is. Dit kom in klassieke Grieks enkele male so voor (*Polyb.* 3.112.18; *Plut., Alex.* 75.1).

In die Septuaginta gee die woordpaar die deuteronomistiese *ototh w'mofetim* weer. Waar dit verder in die Septuaginta voorkom, is dit altyd verbonde aan herinnering aan die bevryding van Israel uit Egipte. Dit is dus meesal gereserveer vir die wonders van God in die tyd van Moses (*Deut* 4.34; 6.21sqq.; 7.19; 26.8; 34.11; *Exod* 7.9; 11.9sqq.; *Sir* 36.5).

Selfs Philo gebruik die woordpaar net in verband met die “Egiptiese” tekens van God (*Vit. Mos.* 1.95; *Spec. Leg.* 2.218). In die Nuwe Testament kom *σημεῖον* alleen drie-en-sewentig keer voor, terwyl *τέρας* slegs in die meervoud saam met die eersgenoemde voorkom. In Handeling word die nuwe Mosestyd van

238 K. H. Rengstorff, *ThWb* 7, pp. 199–261; *id.*, *ThWb* 8, pp. 113–127.

eskatologiese verlossing uitgedruk deur die tekens en wonders wat dit tipeer (Hand 7.36 byvoorbeeld). In ander gevalle dui dit die “tekens en wonders” aan wat deur die apostels deur die hand van Christus gedoen is.

In die Johannes-evangelie staan die woordpaar in 4.48 (as julle nie tekens en wonders sien nie, glo julle nie). Die wonderbaarlike dade van Jesus word meesal *δύναμεις* genoem. Daarteenoor het *τέρας* altyd God as outeur en word nie in die Bybel gebruik vir die wonders van Jesus nie.

Ook die Apostoliese Vaders gebruik net die woordpaar *σημεία καὶ τέρατα* en nooit ’n selfstandige *τέρας* nie. In 1 *Clem.* 51.5 dui dit die Egiptiese “tekens en wonders” aan en in *Barn.* 4.14 alle wonders van God wat die weg van Israel begelei het. Eers in *Barn.* 5.8 word gepraat van Jesus se eie “tekens en wonders”. Vergelyk ook Orig., *Comm. in Joh* 28.12; *GCS* 4, p. 403, asook 13.64; *ibid.*, p. 296 waar ook hy opmerk dat *τέρατα* nooit alleen voorkom nie en dat dit die betekenis van die “paradoksale”, die buitengewone, bevat. Dit het daartoe gelei dat veral *τέρας* in die literatuur al hoe meer vermy is en dat hierdie hele frase nie in die latere liturgieë voorkom nie.

- (12.32) *ὁ τρέφων πάντας τοὺς χρήζοντας τροφῆς*: Vergelyk Ps 144.15.16 *οἱ ὀφθαλμοὶ πάντων εἰς σε ἐλπίζουσιν καὶ σὺ δίδως τὴν τροφήν αὐτῶν ἐν εὐκαιρίᾳ ... ἐμπιμπλᾷς πᾶν ζῶον εὐδοκίας*.

ἐφανερώσέ σου τὸ ὄνομα: Vergelyk Joh 17.6.

τοῖς ἀγνοοῦσιν αὐτό: *ἀγνοέω* is om onkundig te wees van; dit nie te ken nie. Waar Joh 17.6 sê dat Christus Gods naam openbaar het aan die mense wat die Vader aan hom gegee het, sê die liturgie dat Hy die Godsnaam openbaar het aan die wat dit nie ken nie.

- (12.32) *τὴν ἄγνοιαν ἐφυγάδεν*: *ἡ ἄγνοια*²³⁹ is “onkunde” en *φυγάδεν* is “op die vlug jaag” verdrywe of verjaag. (In die Septuaginta slegs Ps 58.8.) In die Septuaginta is onkunde (*ἄγνοια*) soms verbind met *ἁμαρτία* (sonde). Vergelyk *Lev* 5.18; *Eccl* 5.5; *2 Par* 28.13; *1 Esdr* 8.72. Die objek van die onkunde is gesien as die wet, of veral God. Namate Stoïsynse invloede in die Septuaginta ’n rol gespeel het, is absolute onkunde beskou as ’n toestand van heidendom: *Sap* 14.22; *2 Mac* 4.40; *4 Mac* 1.5; 2.24.

Dis ’n gedagte wat ’n mens terugvind in die Nuwe Testament (Hand 17.30: *τοὺς μὲν οὖν χρόνους τῆς ἀγνοίας ὑπεριδὼν ὁ θεός*), waar die heidense tye beskryf word as ’n tyd van onkunde. Vergelyk ook Ef 4.17vlg.; 1 Pet 1.14.

In Ignatius, *Ef.* 19.3; Lightfoot, *op. cit.*, 111 word gesê dat Christus die “onkunde uitgesuiwer” het. Vergelyk ook Iren., *Adv. haer.* 2.20.3 (Christus het met sy dood die dood vernietig, verderf uitgewis en onkunde uitgeroei); Clem

239 L. Cerfaux, *RAC* 1, pp. 186–188; R. Bultmann, *ThWb* 1, pp. 116–122; Normann, *op. cit.*, p. 86.

Alex., *Strom.* 6.5.40. In die hermetiese geskrifte is gebrek aan kennis van God feitlik identies met *ἀσεβεία*, terwyl kennis andersyds gelyk gestel is met *εὐσεβεία* (Poimandres 6.5; 11.4). In die liturgie staan dit ook teenoor die *εὐσεβεία* wat Christus gebring het en is dit ewe-eens sinoniem met *ἀσεβεία*.

- (12.32) *τὴν εὐσεβειαν ἀνεζωπύρωσε*: Oor *εὐσεβεία* sien die opmerking by 6.6. *ἀναζωπυρέω* is “om weer aan die brand te steek”, te laat “herleef”. Dit word gebruik beide vir die herlewing van dooies en die herlewing van die geloof (1 *Clem.* 27.3; Lightfoot, *op. cit.*, p. 20: *ἀναζωπυρησάτω ὅν ἡ πίστις αὐτοῦ ἐν ἡμῖν*; Ign., *Ef.* 1.1; *ibid.*, p. 105). Vergelyk ook *Gen* 45.27; 3 *Regn* 8.1.5; 1 *Mac* 13.7; 2 *Tim* 1.6.

τὸ θέλημα σου ἐπλήρωσε: In die Johannes-evangelie word meermale gesê dat Jesus die wil van God uitgevoer het.²⁴⁰ Vergelyk hier veral *Joh* 4.34; 5.30; 6.38vlg.; 7.16vlg. ens. Die uitdrukking daar is egter meesal *ποιεῖν τὸ θέλημα*, soos in *Ps* 39.9; 102.21; 142.10; 4 *Mac* 18.16. So kom dit ook voor in die bede dat die kategumene Gods wil sal uitvoer in *Lit. Clem.* 6.12.

- (12.32) *τὸ ἔργον ὁ ἔδωκας αὐτῷ ἐτελείωσε*: Vergelyk *Joh* 17.4: *τὸ ἔργον τελειώσας ὁ δέδωκάς μοι*.

- 12.33 *ταῦτα πάντα κατορθώσας*: Vergelyk 2 *Par* 29.35: *κατωρθώθη τὸ ἔργον κυριοῦ* en ook *Is* 9.6. Die werkwoord *κατορθόω* beteken om “regop te laat staan” en ook “om suksesvol uit te voer”. In hierdie betekenis vind ’n mens dit in die patristiek. Vergelyk Just., *Dial.* 68.5; Goodspeed, *op. cit.*, p. 177. Dit staan spesifiek in verband met die werk van Christus in Athan., *de incarn.* 10.1; *MPG* 25, col. 113A; *Hom. in Matth.* 11.27; *ibid.*, col. 212C.

- (12.33) *χερσὶν ἀνόμων κατασχεθεὶς ἱερέων*: *κατασχεθεὶς* is ’n digterlike aoristiese (passiewe) vorm van *κατέχω*, “om vas te hou, te gryp”. Christus is vasgegryp of gevang deur die hande van wettelose priesters.

καὶ ἀρχιερέων ψευδωνύμων: *ψευδώνυμος* beteken “onder ’n vals naam”, “valslik so genoem”. Vergelyk 1 *Tim* 6.20 (verkeerdelik so genoemde kennis).

λαοῦ παρανόμου προδοσίᾳ: *ἡ προδοσία* is “verraad”. In die Nuwe Testament kom slegs die werkwoord *προδιδόναι* (*Rom* 11.35) en die selfstandige naamwoord *προδοτής* voor. Die volk word ook in *Hand* 7.52 verraaiers van Jesus genoem.

- (12.33) *τοῦ τὴν κακίαν νοσήσαντες*: Dit is dus die verraad van die volk wat siek is (*νοσέω*) aan boosheid (*κακίαν*). Die werkwoord *νοσέω* word soms gebruik vir siek wees met afgodery (*Eus.*, *de eccl. theol.* 2.21; *MPG* 24, col. 957A) of aan sedelik slegte gedrag.

240 K. L. Schmidt, *ThWb* 3, p. 55.

πολλὰ παιδῶν ὑπ' αὐτῶν: πάσχω (om te ly) kom slegs hier in die liturgie voor. Die uitdrukking πολλὰ παιδῶν²⁴¹ kom voor in Mark 8.31 en Luk 9.22 met betrekking tot die lyding van Christus. Dit het hier duidelik nie net op die kruisdood betrekking nie. Die uitdrukking is oorgeneem deur Just., *Dial.* 51.2; Goodspeed, *op. cit.*, 150; 76.7; *ibid.*, p. 187; 100.1; *ibid.*, p. 214. Die simbole volstaan meesal met παθόντα καὶ ταφέντα.

καὶ πᾶσαν ἀτιμίαν: "Hy het ook alle smaad verduur." ἡ ἀτιμία is oneer, skande, smaad. In die Nuwe Testament word dit nie gebruik vir die oneer wat Jesus aangedoen is nie. Vergelyk Rom 1.26; 9.21; 1 Kor 11.14; 15.43 ens.

- (12.33) ὑποστὰς σὴ συγχωρήσει: Vergelyk die nota by 9.3. ὑφίστημι (met datief "onderworpe wees aan"). In die patristiek beteken συγχωρήσις "instemming", "toestemming" of "wil", soos hier. Vergelyk Chrys., *Hom.* 19.1 in *Rom.*; *MPG* 60, col. 643A. Ook Athanasius beskou die lyding van Christus as "met die toestemming van" of "in ooreenstemming met die wil van God", al het die Jode dit veroorsaak (Ath., *expos. in Ps* 88.39; *MPG* 27, col. 392B. Vergelyk *CA* 7.36; *MPG* 1, col. 1032: ἐπαθε δι' ἡμᾶς σὴ συγχωρήσει).

παραδοθεὶς Πιλάτῳ ἡγεμόνι: Die term ἡγεμών is 'n benaming vir die keiser of enigeen van sy amptenare. In die Nuwe Testament word dit gebruik vir ὁ ἐπίτροπος of *procurator*. Veral in die Matteus-evangelie word Pilatus die ἡγεμών (goewerneur) genoem (27.2.11.14.15 ens. vgl. Luk 20.20).

- (12.33) κριθεὶς ὁ κριτής: Vergelyk Melito van Sardis, *Fragm.* 1; Otto, *Corpus Apologet. Christ.* 8, p. 419: *Iudex iudicatur et quietus est*. Hoewel God ὁ κριτής²⁴² (regter) genoem word in 2 Tim 4.8; Heb 12.23; Jak 4.12; 5.9, word Christus ook so genoem slegs in Hand 10.42. In die patristiek egter word Christus dikwels die regter genoem (Clem. Alex., *Paed.* 1.2; *MPG* 8, col. 252C; 3.12; *ibid.*, col. 680B ens.). "Die regter is verhoor en die Heiland is veroordeel," sê die liturgie. Oor σωτήρ sien die nota by 8.5.

- (12.33) σταυρῷ προσηλώθη ὁ ἀπαθής: προσηλώω beteken om "vas te spyker", "vas te nael". Oor die "vasspyker" van Jesus aan die kruis, vergelyk Chrys., *Hom.* 85.2 in *Matth.*; *Hom.* 24.4 in 1 *Cor.*

ὁ ἀπαθής²⁴³ is "ongeskonde", "onbeseerd", dog ook "wat nie kan ly nie". In die Klementynse liturgie kom dit slegs hier voor en wel in toepassing op Christus. Die Stoïsyne se gedagte was dat alleen die godheid nie kan ly nie en ἀπαθεία besit, sodat ἀπαθής 'n goddelike attribuut is. In die Nuwe Testament kom ἀπαθής nie voor nie. As attribuut van God verskyn dit in Athenag., *Suppl.* 8.2 en in Just., 1 *Apol.* 25.2; Goodspeed, *op. cit.*, p. 42.

241 W. Michaelis, *ThWb* 5, p. 913.

242 F. Büchsel, *ThWb* 3, p. 944.

243 W. Michaelis, *ThWb* 5, p. 905.

Van die Goddelike Christus word dit reeds gebruik in Ign., *Polyc.* 3.2; Lightfoot, *op. cit.*, p. 132: τὸν ἀπαθῆ, τὸν δι' ἡμᾶς παθητόν. Vergelyk CA 2.24; MPG 1, col. 653.

- (12.33) ἀπέθανεν ὁ τῇ φύσει ἀθάνατος: “Hy wat van nature onsterflik was, het gesterwe.” Vir die Grieke was die gode, ἀθάνατοι, onsterflik. In die Ou Testament is daar geen ekwivalent vir “onsterflikheid” nie. In die Nuwe Testament ontbreek ἀθάνατος²⁴⁴ nog. Slegs in 1 Tim 6.16 word gepraat van God as die enigste wat onsterflikheid besit.

Die Diognetusbrief (9.2; Lightfoot, *op. cit.*, p. 496) noem Christus ἀθάνατος, ook in 'n reeks teenstellings (τὸν ἀθάνατον ὑπὲρ τῶν θνητῶν).

ἐτάφη ὁ ζωοποιός: “Die lewendmaker is begrawe”. Vir ζωοποιός, vergelyk die werkwoord in 2 Esdr 19.6. Dit beteken natuurlik “lewendmaker” en word gebruik ten opsigte van God sowel as vir Christus. In die Klementynse liturgie kom dit slegs hier voor.

ἵνα πάθους λύση: λύω met genitief (πάθους) beteken om te bevry.

καὶ ῥύσεται τοὺς ἀνθρώπους ἐκ τῆς ἀπάτης αὐτοῦ: “en om die mense van sy verleiding te verlos”. Vergelyk 11.6. Oor ῥύομαι vergelyk by 6.6. Vergelyk ook Just., 1 Apol. 54.1.

- 12.34 Die verlossingswerk van Christus word kortliks afgesluit in sinsnedes wat herinner aan die simbole: Hy het opgestaan vanuit die dode op die derde dag en is, nadat Hy veertig dae met sy dissipels verkeer het, opgeneem in die hemel en het gaan sit aan die regterhand van U, sy God en Vader.

- 12.35 Die oproep om gedagtig te wees (μεμνημένοι οὖν) aan wat Christus vir ons gedoen het en sy gebod uit te voer vorm die afsluiting van die post-Sanctus-gedeelte, wat een groot lofprysende anamnese is, en bring tegelyk die oorgang na die volgende mee. Oor ἡ διάταξις, 'n opdrag, bepaling of bevel, vergelyk 2 Par 31.16; Ps 118.91; Ez 42.15.

12.36 Die instellingswoorde

Die instellingswoorde word met γάρ met die voorafgaande verbind as 'n διάταξις van Jesus. Die instellingswoorde vorm saam met die epiklese die kern van die eucharistie in al die bekende liturgieë.²⁴⁵ Dit gee nie eenvoudig 'n Bybelteks weer nie, maar is 'n samegestelde teks wat moontlik op oorlewering dui wat spruit uit 'n tyd voor die Nuwe Testament. Die eucharistie is immers reeds gevier voor optekening deur die Evangeliste en Paulus. In die Klemen-

²⁴⁴ R. Bultmann, *ThWb* 3, p. 24.

²⁴⁵ Jungmann, *op. cit.* 2, p. 243; Lietzmann, *op. cit.*, p. 25; O. Casel, Das Mysteriengedächtnis der Messliturgie im Lichte der Tradition, *JLW* 6, pp. 113–204, veral p. 117.

tyense liturgie bestaan dit uit 'n kombinasie van 1 Kor 11.23–26 en Matt 26.26–29.

ἐν ᾗ γὰρ νυκτὶ παρεδίδοτο: “in die nag waarin Hy verraai is”, sluit aan by 1 Kor 11.23, terwyl die volgende λαβὼν ἄρτον ... καὶ κλάσας ἔδωκε τοῖς μαθηταῖς εἰπὼν weer aan Matt 26.26 herinner. Insteede van εὐλογήσας ἔκλασεν (of εὐχαριστήσας ἔκλασεν in 1 Kor) staan hier net κλάσας, met 'n besondere invoeging: ταῖς ἀγίαις καὶ ἀμώμοις αὐτοῦ χερσὶ. “Hy het die brood gebreek met sy heilige en onbevleete hande.”

Hierdie laaste uitdrukking kom voor in 1 Clem. 33.4; Lightfoot, *op. cit.*, p. 22 in verband met die skepping van die mens deur “die heilige en onbevleete hande van God”. As dit daar 'n herinnering aan die liturgie dra, dan dra dit hier moontlik 'n herinnering aan die skepping. Christus se heilige en onbevleete hande breek, maar skep ook.

Vergelyk Lit. Jac., Antoniadis, *op. cit.*, p. 297 die nog breedvoeriger: λαβὼν τὸν ἄρτον ἐπὶ τῶν ἀγίων καὶ ἀχράντων καὶ ἀμώμων καὶ ἀθανάτων αὐτοῦ χειρῶν. Vergelyk Lit. Marc., *ibid.*, p. 334; Lit. Bas., *ibid.*, p. 350; Lit. Chrys., *ibid.*, p. 33.

Die agtergrond is moontlik die reinigende handewassing voor die maaltyd in die Jodedom, dog andersyds is dit ook 'n terugprojektering op Jesus van die gebruik dat die funksionerende priester voor die eucharistie die hande was, met 'n dieper simboliese betekenis.

Theodorus van Mopsuestia (Rücker, *op. cit.*, p. 25) beskryf dit soos volg: *non autem propter puritatem manuum ... sed quia sacerdotes ... debere nos omnes puris conscientiis accedere*. Dit gaan dus nie om die uiterlike reinheid van die hande nie, maar sodat die priesters hulle gemeentelede met rein gewetes kan nader.

Van toepassing gemaak op Jesus wil dit hier sy Goddelike heiligheid en reinheid beklemtoon. In monofisitiese geledere is die opeenhoping van beskrywende adjektiewe soos dit voorkom in die Egiptiese Markusliturgie nog verder vermeerder met καὶ μακαρίων καὶ ζωοποιῶν. Hier wil dit die Godheid van Jesus verder benadruk.²⁴⁶

- (12.36) καὶ ἀναβλέψας πρὸς σέ, τὸν θεὸν αὐτοῦ καὶ πατέρα: Lit. Jac., *ibid.*, p. 298 en Lit. Bas., *ibid.*, p. 350, het hier ἀναδείξας σοὶ τῷ θεῷ καὶ πατρὶ, wat betrekking het op die aanbiddende “aanbieding”, of “vertoon”, aan die Vader. ἀναβλέπω (opkyk), kom slegs hier in die Klementynse liturgie voor. Dit stam nie uit die Bybelse Nagmaalsberig nie, maar is oorgeneem uit ander gedeeltes soos Matt 14.19, waar “Jesus opkyk na die hemel en die seën vra” tydens die vermeerdering van die brood. Vergelyk Joh 11.41; 17.1.

246 Jungmann, *op. cit.* 2, p. 247, nota 22.

Die woorde *πρὸς σέ* gee nog meer 'n gebedskonteks aan die geheel. Hierin leef waarskynlik 'n ou Palestynse tafelgebruik voort, wat Jesus moontlik self gehandhaaf het.²⁴⁷ Jesus se optrede word beskrywe as 'n dramatiese priesterlike handeling. Net so moes die funksionerende priester die brood neem met albei hande, na die hemel opkyk, dit breek, water en wyn vermeng en daaroor die kruisteken maak. Theodorus van Mopsuestia beskryf dit (Rücker, *op. cit.*, p. 34): *statim manibus suis accipiens panem sanctum et ad coelum adspiciens et oculos suos in altum elevans ... frangit panem ... et cum pane signat super sanguinem figura crucis.*

(12.36) *καὶ κλάσας ἔδωκε τοῖς μαθηταῖς εἰπὼν* sluit aan by Matt 26.27.

Τοῦτο τὸ μυστήριον τῆς καινῆς διαθήκης: Hier word natuurlik ook weer woorde in Jesus se mond gelê wat nie in die Bybelse berig voorkom nie. Matt 26.28 het net *διαθήκη* (verbond) in verband met die beker.

Insiggewend ten opsigte van *τὸ μυστήριον* is 'n opmerking van Eusebius van Caesarea in sy geskrif oor die Paasfees uit die jaar 332 nC (*de solemnitate paschali*) wat behoue gebly het in die *Catena* op die Lukas-evangelie van Nice-tas van Heraklea (*MPG 24, col. 694sqq.*).

Hy skrywe: Die nuwe “mysterium” van sy nuwe verbond (*τὸ δὲ καινὸν μυστήριον τῆς καινῆς αὐτοῦ διαθήκης*) het Hy tereg begeer. Baie profete en regverdiges voor Hom het daarna verlang om die *μυστήρια* van die nuwe verbond te aanskou; en die Logos self wat gedors het na die algemene heil, het die *μυστήριον* oorgegee so dat alle mense dit kan vier, naamlik die heilsmisterie van die nuwe verbond wat aangepas is by alle mense. In die middelpunt van die Paasfeesvierings staan die eucharistie, die nuwe mysterium van die nuwe verbond, waarin die Heer op elke Sondag en elke Pasga sy verlossingswerk onder ons verwerklik.²⁴⁸

Pionios in sy *Vita Polycarpi* (Funk-Diekamp, *Patres Apostolici* 2, 1913, p. 402sqq.) sê van die leer van Petrus en Paulus oor die Pasga en Pinkster dat die offer (*προσφορά*) van brood en wyn van die nuwe verbond meebring dat 'n mens moet vashou aan die “nuwe misterie” van die lyde en opstanding. Die bogenoemde fragment van Melito praat ook van die eucharistie as 'n “nuwe misterie” en so ook Cyrillus van Jerusalem (*Cat.* 18.33; *MPG 33, col. 1056*: die misteries van die nuwe verbond op die altaar).

O. Casel²⁴⁹ skryf oor die “nuwe misterie” dat dit staan in teenstelling met die voor-Christelike (Joodse en heidense) misteries. Die profetiese tipes van die Ou Testament het vir die vaders as “misteries”, dit is as simbole van Christus, gegeld. Die woord *μυστήριον* het deur sy oorsprong en vir die heidene bekende klank, na die kultus verwys. Die “nuwe verbond” het nou 'n “nuwe misterie” meegebring wat 'n totaal nuwe inhoud gekry het.

247 Jungmann, *op. cit.* 2, p. 252, nota 1.

248 O. Casel, Art und Sinn der ältesten christliche Osterfeier, *JLW* 14, 1934, p. 39.

249 O. Casel, Glaube, Gnosis und Mysterium, *JLW* 15, 1935, p. 302.

Hoe dit ook al sy, in die teologie van die tyd was τὸ μυστήριον τῆς καινῆς διαθήκης as benaming vir die eucharistie bekend. Moontlik het ook hier die liturgiese taalgebruik meegewerk aan die opbou van dogmatiese taalgebruik oor die sakramente.

- (12.36) λάβετε ἐξ αὐτοῦ, φάγετε, τοῦτο ἐστὶ τὸ σῶμά μου, sluit weer aan by Matt 26.26, behalwe vir die invoeging ἐξ αὐτοῦ, wat na analogie van πίετε ἐξ αὐτοῦ ingevoeg is.

τὸ περὶ πολλῶν θρυπτόμενον εἰς ἄφεσιν ἁμαρτιῶν: Dit is weer eens 'n byvoeging wat nie gewoonlik in die Bybelse berig staan nie. In 1 Kor 11 het sommige handskrifte (Siries Bizantyns) die invoeging κλώμενον na ὑπὲρ ὑμῶν terwyl ander θρυπτόμενον of διδόμενον het. Die hele invoeging is ook gevorm na analogie van die woorde by die beker soos dit deur Matteus oorgelewer is.

- 12.37 ὡσαύτως καὶ τὸ ποτήριον sluit aan by 1 Kor 11.25. Matteus het καὶ λαβὼν τὸ ποτήριον.

κεράσας ἐξ οἴνου καὶ ὕδατος: Vermenging van water en wyn was 'n gebruik wat in die tyd van Christus onder Griekse invloed in Palestina voorgekom het.²⁵⁰ Reeds in die tweede eeu vermeld Justinus (1 *Apol.* 65.3; Goodspeed, *op. cit.*, p. 74; 67.5, *ibid.*, p. 75) dat by die eucharistie 'n ποτήριον ὕδατος καὶ κέραματος (κράμα is 'n mengsel) gebruik is. Hy omskryf dit ook as "water en wyn" in 67.5. Irenaeus (*Adv. haer.* 5.2.3; *MPG* 7, col. 1125) praat van τὸ κεκράμενον ποτήριον, die gemengde drank, en Clemens Alexandrinus verklaar die vermenging as 'n simbool van die vereniging van die Heilige Gees met die gelowiges (Clem. Alex., *Paed.* 2.2; *MPG* 8, col. 409B). Cyprianus (*Ep.* 63; *CSEL* 3.701–717) verklaar die vermenging as 'n simbool van vereniging tussen Christus en die gelowiges. In die kerklike tradisie is dit ook soms verbind met die water en bloed wat uit Jesus se sy gevloei het.

In die ander Oosterse liturgieë maak dit ook deel uit van die instellingsberig. Vergelyk *Lit. Jac.*, Antoniadiis, *op. cit.*, p. 299: λαβὼν τὸ ποτήριον καὶ κεράσας ἐξ οἴνου καὶ ὕδατος, *Lit. Marc.*, *ibid.*, p. 335 en *Lit. Bas.*, *ibid.*, p. 351.

- (12.37) ἀγιάσας ἐπέδωκεν αὐτοῖς: "Nadat Hy dit geheilig het, het Hy dit aan hulle gegee." ἀγιάσας (partisipium van ἀγιάζω) is ook weer 'n vrye invoeging in die berig. Dit kom ook in die ander liturgieë voor (*Lit. Jac.*, *ibid.*, p. 298; *Lit. Marc.*, *ibid.*, p. 335; *Lit. Bas.*, *ibid.*, p. 351).

ἐπέδωκεν αὐτοῖς ... ἐκχυνόμενον εἰς ἄφεσιν ἁμαρτιῶν sluit weer aan by Matt 26.27, terwyl τοῦτο ποιεῖτε ... ἄχρις ἃν ἔλθω ooreenstem met 1 Kor 11.26. Slegs τὸν θάνατον τοῦ κυρίου van 1 Kor 11 het hier τὸν θάνατον τὸν ἐμὸν geword.

²⁵⁰ Jungmann, *op. cit.* 2, p. 48.

12.38 Die anamnese²⁵¹

Die anamnese volg op die instellingswoorde. Dit gee uitdrukking aan die vermaning van Paulus om “die dood van die Here te verkondig totdat Hy kom”.

Μεμνημένοι τοίνυν “gedagtig dan aan” ... vorm die inleiding tot die anamnese net soos ook in *Lit. Jac.*, *ibid.*, p. 298; *Lit. Bas.*, *ibid.*, p. 351. Die Latyn hiervan is *Unde et memores* ...

*μυμνήσκω*²⁵² en die selfstandige naamwoord wat daarmee saamhang, *ἡ ἀναμνήσις*, het sy oorsprong in Ou-Testamentiese *zakar* en *zikor* en hou die betekenis in van “herinner deur daad”. Die gebeurtenis word deur die herinnering tot huidige ervaring gemaak. In geen geval moet dit historiserend of intellektualisties misverstaan word nie.

Karakteristiek van die anamnese is dat die hoofmomente van die verlossingswerk van Christus in kort sinsnede vermeld word. Odo Casel²⁵³ noem dit historiese verwerklikinge van Goddelike gedagtes.

Reeds Justinus (*Dial.* 41.1; Goodspeed, *op. cit.*, p. 138) het opgemerk dat Christus beveel het om die eucharistiese brood te berei tot gedagtenis van die lyding wat Hy ondergaan het vir die mense wat na die siel van alle boosheid gereinig moes word. Verder koppel hy die gedagtenis nie net aan die lyding as sodanig nie, maar ook aan die menswording (*Dial.* 70.4; *ibid.*, p. 181: *εἰς ἀνάμνησιν τοῦ τὸ σωματοποιήσασθαι αὐτόν*).

Die Klementynse anamnese vermeld die heilsfeite en toekomsverwagtinge onder invloed van, of in parallelle ontwikkeling met die Oosterse doopbelydenisse.²⁵⁴

καὶ τῆς ἐκ νεκρῶν ἀναστάσεως: Vergelyk met 12.34: “Hy het opgestaan uit die dode op die derde dag.” Vergelyk Just., *Dial.* 85.2; Goodspeed, *op. cit.*, p. 197; *Symbolum Romanum*, Lietzmann, *op. cit.*, p. 10; en die formule van Jerusalem; *ibid.*, p. 19.

(12.38) *καὶ τῆς εἰς οὐρανὸν ἐπανόδου*: Die woord *ἐπανόδος* is vreemd. Dit beteken 'n terugkeer, soos byvoorbeeld 'n terugkoms in jou geboorteland. Vergelyk Gregorius van Nyssa, *orat. cat.* 25; *MPG* 45, col. 68A. Die simbole het meesal slegs *ἀναβαινόντα* en *ἀνελθόντα*. *Lit. Clem.* 12.34 het ook laasgenoemde.

καὶ τῆς μελλούσης αὐτοῦ δευτέρας παρουσίας: “en van sy toekomstige tweede teenwoordigheid”. *ἡ παρουσία* is 'n teenwoordigheid of 'n besoek. Just., 1 *Apol.* 52.3; Goodspeed, *op. cit.*, p. 63, praat van twee “besoeke” van Christus aan die wêreld. Dit is merkwaardig dat hier in die anamnese die “sit aan die regter-

251 O. Casel, *Das Mysteriengedächtnis der Messliturgie im Lichte der Tradition*, *op. cit.*, pp. 113-204; Jungmann, *op. cit.* 2, p. 271; Lietzmann, *op. cit.*, pp. 50-67.

252 J. Behm, *ThWb* 1, p. 351; O. Michel, *ThWb* 4, p. 678.

253 Casel, *op. cit.*, p. 130.

254 Lietzmann, *op. cit.*, p. 50.

hand van die Vader” wat wel in 12.34 voorkom, ontbreek. In 12.34 ontbreek weer die verwysing na die paroesie.

ἐν ἣ ἔρχεται μετὰ δόξης κτλ: Met die tweede koms of besoek in heerlijkheid hang saam dat Hy sal kom om te oordeel. Vergelyk die simbool van Caesarea (Lietzmann, *op. cit.*, p. 18): “weer kom in heerlijkheid om te oordeel” en die simbool van Jerusalem, *ibid.*, p. 19. Vergelyk ook CA 7.41.

- (12.38) ἀποδοῦναι ἑκάστῳ κατὰ τὰ ἔργα αὐτοῦ: Die byvoeging “om elkeen te vergeld volgens sy werk” stam uit Rom 2.6 en kom ook voor in die derde en vierde formule van die sinode van Antiochië.

Die latere samevatting in die derde formule van die sinode van Antiochië (341) (Lietzmann, *op. cit.*, p. 30) lui: παθόντα καὶ ἀναστάντα ἀπὸ τῶν νεκρῶν καὶ ἀνελθόντα εἰς τοὺς οὐρανοὺς, καὶ κατεσθέντα ἐκ δεξιῶν τοῦ πατρὸς αὐτοῦ καὶ πάλιν ἐρχόμενον μετὰ δόξης καὶ δυνάμεως κρῖναι ζῶντας καὶ νεκρούς. Die vierde formule (*ibid.*, p. 31) voeg hier ook by καὶ ἀποδοῦναι ἑκάστῳ κατὰ τὰ ἔργα αὐτοῦ.

προσφερόμεν σοι: Dit is die eintlike hoofsin: “Gedagtig aan ... offer ons.” προσφέρω,²⁵⁵ wat sewe keer in die Klementynse liturgie voorkom, beteken om aan te bring of weg te bring en dan gawes te bring of te offer (Soph., *Oed. col.* 481; Eurip., *Phoen.* 488). Ook in die Septuaginta beteken dit die aanbring van offergawes.

Die eucharistie word vir die eerste maal in *Did.* 14; Lightfoot, *op. cit.*, p. 223vlg.) ’n offer (θυσία) genoem.²⁵⁶ Die eucharistie is ook by 1 *Clem.* 44.4 gekenmerk as offerande. Dit is vir hom ’n offerande van lof, wat die hele gemeente aan God bring. Die uitdrukking wat hier gebruik word is προσφέρειν τὰ δῶρα en dit lê die nadruk op die reële offergawes.

In die oudste vorm van die anamnese wat aan ons bekend is, die Liturgie van Hippolytus (Botte, *op. cit.*, p. 16), word die herinnering en die offer van die gawes ook aaneen gekoppel net soos in die Klementynse liturgie. Vergelyk *Lit. Jac.*, Antoniadis, *op. cit.*, p. 299; *Lit. Bas.*, *ibid.*, p. 351. Vir die eucharistiese begrip van die voor-niceense tyd is dit kenmerkend dat dit steeds om die offer van die Christene gaan. Geen verband met die self-offer van Christus aan die kruis word uitgespreek nie, behalwe by Origenes (*Hom.* 3.5 in *Lev.*) en Cyprianus (*ep.* 63.14).

Geen “offer”-seremonie in die strenge sin van die woord het plaasgevind nie. Dis verkeerd om die opdra van die gawes te veel in die sin van latere offerrites te interpreteer. Die gelowiges het aanvanklik enige soort gawes gebring, soos die eerstelinge vir uitdeling aan die klerus en die armes. Hieronder was ook brood en wyn waarvan gebruik is vir die eucharistiese elemente. Die eintlike offer van die Christene was die van danksegging, lof en gebed.

255 H. Moll, *Die Lehre von der Eucharistie als Opfer*, Köln, Bonn 1975, p. 46vlg.

256 G. Kretschmar, *TRE* 1, p. 70.

(12.38) τῷ βασιλεῖ καὶ θεῷ ontbreek by Hippolytus. Oor die titel βασιλεύς vir Christus vergelyk die kommentaar by 12.7. God word in 1 *Clem.* 61.2; Lightfoot, *op. cit.*, p. 38 βασιλεύς τῶν αἰώνων genoem.

κατὰ τὴν αὐτοῦ διάταξιν: Oor ἡ διάταξις, “opdrag”, “gebod”, “bevel”, vergelyk die opmerking by 12.35. Die instellingswoorde bevat hiervolgens die bevel van Jesus om die gawes te offer. Die woorde ontbreek by Hippolytus en die ander Oosterse liturgieë.

τὸν ἄρτον τοῦτον καὶ τὸ ποτήριον τοῦτο: Vergelyk dieselfde woorde in die Liturgie van Hippolytus. Vergelyk *Lit. Jac.*, Antoniadis, *op. cit.*, p. 299: προσφερόμεν σοι δέσποτα τὴν φοβερὰν ταύτην καὶ ἀναίμακτον θυσίαν.

εὐχαριστοῦντές σοι δι’ αὐτοῦ: εὐχαριστέω (s.nw. εὐχαριστία -εια) word gewoonlik vertaal met “dank” of “danksegging”. In die Vulgaat en in die Latynse weergawe van die anafora van Hippolytus word dit weergegee met *gratias agere*. Dit is verdienstelik van J.-P. Audet²⁵⁷ dat hy daarop gewys het dat “danksê” te arm is om al die nuanses van betekenis in die woord weer te gee. Hy gaan daarvan uit dat die ou Alexandrynse Bybelvertalings oral verkies om die Hebreeuse *barak* (*baruk*) te vertaal met εὐλογεῖν in stede van εὐχαριστεῖν. Hulle het in die Hebreeuse woord veel meer die sin van lof as van danksegging ervaar, sonder om laasgenoemde daarmee uit te sluit.

In die woord eucharistie moet dus veel meer die betekenis-skakeringe van “lof-prysing” en “belydenis” gesoek word. Audet se aanhangers²⁵⁸ vestig ’n verdere verband tussen εὐχαριστέω (*ía*) en die Hebreeuse *todah*, dankoffer, waarmee dit aansluiting vind by ’n groter aantal offer-konnotasies, oorgeërf uit die Joodse liturgie. Hierdie rigting is breedvoerig ontwikkel deur Giraudo.

In die Septuaginta kom εὐχαριστέω (-ία) slegs een keer voor in die kanonieke geskrifte (*Prov* 11.6) en tien keer in die apokriewe boeke. In *Idt* 8.25 kom dit voor in die konteks van ’n noodsituasie, waarby die volk opgeroep word om te dink aan (μνήσθητε) wat God gedoen het met die vaders en om God te “lof-prys”, of te “bely” (εὐχαριστήσωμεν). Dit word hier nie gebruik in die sin van “dank” nie, maar in die sin van ’n “lof-offer”, ’n *todah*, te bring. In hoofstuk 9 volg so ’n *todah* wat Judith uitspreek ten behoeve van die volk.

257 J.-P. Audet, *La Didaché. Instructions des Apôtres*, Paris 1958, p. 377vlg.; *id.*, Esquisse historique du genre littéraire de la “bénédiction” juive et de l’“eucharistie” chrétienne, *RB* 65, 1958, pp. 371–399; *id.*, Genre littéraire et formes culturelles de l’eucharistie. Nova et vetera, *Ephemerides Liturgiae* 80, 1966, pp. 353–385.

258 H. Cazelles, *L’anaphore et l’Ancien Testament. Eucharisties d’Orient et d’Occident* 1, Paris 1970, pp. 11–21; *id.*, Eucharistie, bénédiction et sacrifice dans l’Ancien Testament, *Maison Dieu* 123, 1975, pp. 6–28; B. Fraigneau-Julien, Éléments de la structure fondamentale de l’eucharistie, *RSR* 34, 1960, pp. 35–61; J. Guillet, Le langage spontané de la bénédiction, *RSR* 57, 1969, pp. 163–205; P. Ledogar, *Acknowledgement. Praise-verbs in the early Greek anaphora*, Rome 1968; Th. J. Tally, De la berakah à l’eucharistie. Une question à re-examiner, *Maison Dieu* 125, 1976, pp. 11–32.

In 2 Mac 1.11 kom dit weer voor in 'n gedeelte wat die stylvorm van 'n liturgiese *berakah* bevat. Ook hier egter kan 'n mens die *todah*-vorm as onderliggend aan die *εὐχαριστοῦμεν αὐτῷ* van v. 11 herken.²⁵⁹ *εὐχαριστία* is dan die feestelik lofprijsende (en dankseggende) erkenning van Gods heilswerk wat die offer begelei. Dit kan daarom ook betrekking hê op die tafelgebed as lofprijsing aan God.

In die Nuwe Testament kom dit meermale voor en veral by Paulus. In die konteks van 'n dankseggende lofprijsende gebed by die maaltyd kom dit voor in Mark 8.6 par.; Hand 27.35; Rom 14.6; 1 Kor 10.30. In die instellingswoorde van die Nagmaal kom dit voor in Luk 22.17.19 en slegs in die broodwoorde in 1 Kor 11.24. By die wynwoorde kom dit voor in Mark 14.23 en Matt 26.27.

Van hieruit word *ἡ εὐχαριστία* in die loop van die tweede eeu die benaming vir die hele Nagmaalshandeling of ook vir die elemente van brood en wyn waarvoor God geloof word. Dit is reeds die geval by Ign., *Sm.* 7.1; *Phld.* 4; *Did.* 9.5; Just., 1 *Apol.* 66.1; *Dial.* 41.1.3; 117.1 ens. Dit kan ook soms die betekenis van “seën” aanneem (Just., 1 *Apol.* 65.5; 66.2; 67.5; Iren., *Adv. haer.* 1.13.12) sonder om die ouer betekenis van dankseggende lofprijsing te verloor. As derde aspek het dit die betekenis van offer bygekry en veral van die gebed as offer (Just., 1 *Apol.* 13.1; Goodspeed, *op. cit.*, p. 33; *Dial.* 117.2; *ibid.*, p. 234sqq.).

- (12.38) *ἐφ' οἷς κατηξίωσας ἡμᾶς ἐστάναι ἐνώπιόν σου καὶ ἱερατεύειν σοι*: Dieselfde is die inhoud van die “danksegging” by Hippolytus: *gratias tibi agentes quia nos dignos habuisti adstare coram te et tibi ministrare*. Vergelyk *Lit. Bas.*, Antoniadis, *op. cit.*, p. 351: *οἱ καταξιωθέντες λειτουργεῖν τῷ ἁγίῳ σου θυσιαστηρίῳ ... προεγγίζομεν τῷ ἁγίῳ σου θυσιαστηρίῳ*.

ἱερατεύειν is om priesterlike diens te doen.²⁶⁰ Vergelyk *Exod* 28.1.3.4; 29.1.44; 30.30 ens. Kragtens die gedagte van die priesterlike diens van die gelowiges sluit die “ons” alle gelowiges in en is dit nie net die priesters of klerici wat lofprijsend danksê nie. Gesien in die kader van 'n lofoffer, is dit nie 'n sinsnede wat die gedagtegang onderbreek nie,²⁶¹ maar pas dit in die die vorm as geheel in.

Resumerend vind 'n mens dan “gedagtig aan” (anamnese) ... “bring ons die offergawe voor U” en “loof ons U dankend” (in die vorm van 'n *todah*). Hier is dit ook belangrik om *CA* 7.36; *MPG* 1, col. 1032 te vergelyk. Dit het 'n sterk Joodse inslag en is 'n Sondags-tefilla of -gebed:²⁶² *εορτὰς διετάξω ... ὅπως εἰς μνήμην ἐρχόμεθα ... κυριακὴ παρακαλεῖται ... τὴν ὑπὲρ πάντων εὐχαριστίαν προσφέρειν*. Hier staan die Sondag as “dag van die Heer” in die plek van die instellingswoorde soos dit in die Klementynse liturgie voorkom.

259 Giraudo, *op. cit.*, p. 263.

260 Jungmann, *op. cit.*, 2, p. 281, nota 41.

261 Lietzmann, *op. cit.*, p. 135.

262 Giraudo, *op. cit.*, p. 286vlg.

Albei word as 'n gebod weergegee. En oor die Sondag word hier 'n lofoffer gebring.

12.39 Die epiklese

Met die woorde *ἀξιοῦμεν σε*, “ons bid U”, begin die epikletiese seksie wat nou aansluit by die vorige. Die woord epiklese²⁶³ het sy oorsprong in die Griekse woord *ἐπικαλέω*, in die betekenis van “noem” of “naamgee”. Dit het ook die betekenis van ‘n godheid “aan te roep” in die sin van gebed. In Grieks-Romeinse kader is dit gebruik in formules wat die gebede inlui. Vir die antieke was dit belangrik om die naam van die godheid te ken of te noem.

In die Christendom beteken dit meesal “aanroep” van God in die gebed. Die woord is reeds in die Septuaginta dikwels so gebruik. Vergelyk *Ps* 4.2; 13.4; 17.4: *αἰνῶν ἐπικαλέσομαι κύριον* ens.

In die liturgie is daar meer “epikleses”, of gebede om hulp en verligting. Die eintlike eucharistiese epiklese, waarom dit hier gaan, volg altyd na die instellingswoorde en anamnese en bevat ‘n bede dat die Heilige Gees die eucharistiese gawes tot liggaam en bloed van Christus maak.

Irenaeus (*Adv. haer.* 1.13.2) praat van *gratias agere* (*εὐχαριστεῖν*) en van ‘n *sermo invocationis* (*λόγος ἐπικλήσεως*) in dieselfde asem. In *Adv. haer.* 4.31.4 praat Irenaeus van die brood wat *τὴν ἐπικλήσιν τοῦ θεοῦ* ontvang en dan nie meer gewone brood is nie.

Cyrillus van Jerusalem (*Cat. myst.* 5.7; *MPG* 33, col. 1113) gebruik duidelik *ἐπικαλέω* en *ἐπικλήσις* in die eucharistiese verband: “Ons roep die genadige God aan, dat Hy die Heilige Gees oor die gereedliggende gawes sal stuur en die brood tot liggaam van Christus en die wyn tot bloed van Christus maak.”

Die vorm van die gebed het verskillende veranderinge ondergaan namate die formulering beïnvloed is deur die offergedagte.

- (12.39) Die Klementynse liturgie gebruik *ἀξιοῦμεν* in plaas van *ἐπικαλοῦμεν*. *ἀξιόω* beteken “waardig maak”, “waardig ag”, dog ook “versoek”, “bid”, “smeeke”. *Lit. Marc.*, Antoniadi, *op. cit.*, p. 335, het: *δεόμεθα καὶ παρακαλοῦμεν σε* en net so ook *Lit. Bas.*, *ibid.*, p. 352.

ὅπως εὐμενῶς ἐπιβλέψῃς ἐπὶ τὰ προκείμενα δῶρα: Oor *εὐμενῶς* sien nota by 6.5. *ἐπιβλέπω* is goedgunstig “aansien” of “neersien op”. Vergelyk 1 *Regn* 1.11; *Ps* 12.4; 24.16; 73.20 ens. Hierdie inleidende gebed vind Lietzmann²⁶⁴ oorbodig of selfs ‘n vreemde element wat nie oorspronklik tot die vorm van die epiklese behoort het nie, maar in ‘n ander samehang ontstaan het. Dit hoef nie die

263 F. Cabrol, *DACL* 5.1, pp. 142–184; O. Casel, *JLW* 3, p. 100vlg.; *id.*, *JLW* 4, p. 169vlg.; J. Laager, *RAC* 5, pp. 577–599; Lietzmann, *op. cit.*, pp. 68–81; K. L. Schmidt, *ThWb* 3, pp. 498–501; J. W. Tyrer, The meaning of *ἐπίκλησις*, *JTS* 25, 1923/24,

264 Lietzmann, *op. cit.*, p. 69.

geval te wees nie. Oral het die lengte van die Klementynse gebede verdag geraak en is baie sulke frases wat nie elders voorkom nie as interpolasies beskou. Dit is egter juis die spesifieke aard van die Klementynse liturgie om die eucharistiese epiklese te begin met 'n algemene aanroeping om Gods genade oor die gawes.

- (12.39) *τὰ προκείμενα δῶρα*: Oor *προκείμεαι*, vergelyk die nota by 6.6. In *Exod* 39.18 is die toonbrode *ἄρτοι προκειμένοι* genoem. Vergelyk ook *Lev* 24.7: *ἄρτους εἰς ἀνάμνησιν προκείμενα τῷ κυρίῳ*. Hierdie teks moes noodwendig 'n groot invloed gehad het op die liturgiese taal ten opsigte van die eucharistiese brood. Die kultiese formule ten opsigte van *τὰ δῶρα* (die gawes) is natuurlik *προσφέρειν τὰ δῶρα*, soos wat hierbo bespreek is. *τὰ δῶρα* dui meesal op die gawes en weldade wat God self geskenk het. Johannes Damascenus (*fid. orth.*, MPG 94, col. 1149) het later die toonbrode beskryf as tipes van die eucharistiese brood. Die gawes is ook later geheilig in 'n besondere seremonie wat die Prothesis genoem is. Die klem in die vroeë tyd van die liturgie lê op dankende oorgawe van die mens aan sy Skepper, wat in die eucharistiese handeling deur verskillende vorme van gebed sy eie gestalte kry.

Die lofprysende danksegging ervaar sy uiterlike uitdrukking in die eucharistiese elemente van brood en wyn. Die eucharistiese offer van die Christen beteken dan dank wat onder woorde gebring is en die eucharistiese elemente insluit.²⁶⁵ Hier het 'n mens te doen met 'n offer "waaraan God 'n welbehag het en waardeur sy naam geëer (*τιμάται*) word onder die nasies" en wat aangekondig is in *Mal* 1.11, sê Justinus (*Dial.* 28.5; Goodspeed, *op. cit.*, p. 122).

σὺ ὁ ἀνεκδοὺς θεός: Oor *ἀνεκδοὺς* sien die opmerking by 12.6.

εὐδοκίης ἐπ' αὐτοῖς εἰς τιμὴν τοῦ Χριστοῦ σου: 'n Moontlike toespeeling op *Mal* 1.11. In die ander Oosterse liturgieë kom hierdie bede nie voor nie.

καταπέμψης τὸ ἅγιόν σου πνεῦμα ἐπὶ τὴν θυσίαν ταύτην: Vergelyk *Lit. Jac.*, Antoniadis, *op. cit.*, p. 299: *ἐξαπόστειλον ἐφ' ἡμᾶς καὶ ἐπὶ τὰ προκείμενα δῶρα ταῦτα τὸ πνεῦμά σου τὸ πανάγιον*.

Lit. Bas., *ibid.*, p. 352: *παρακαλοῦμεν ... ἔλθιν τὸ Πνεῦμά σου τὸ Ἅγιον ἐφ' ἡμᾶς καὶ ἐπὶ τὰ προκείμενα δῶρα ταῦτα*.

Lit. Chrys., *ibid.* p. 34: *κατάπεμψον τὸ πνεῦμά σου τὸ ἅγιον ἐφ' ἡμᾶς καὶ ἐπὶ τὰ προκείμενα δῶρα ταῦτα*.

- (12.39) *ἐπὶ τὴν θυσίαν ταύτην*: Die brood en wyn as liggaam en bloed van Christus word nou duidelik 'n offer genoem, net soos Christus eens sy eie liggaam geoffer het.

τὸν μάρτυρα τῶν παθημάτων τοῦ κυρίου Ἰησοῦ: Die primêre betekenis van *ὁ μάρτυς*²⁶⁶ is 'n "getuie". Die afgeleide betekenis "martelaar" het later die

265 Moll, *op. cit.*, p. 90.

266 Strathmann, *ThWb* 4, pp. 477–520.

oorwegende geword. Die hele uitdrukking is dieselfde as wat in 1 Pet 5.1 gebruik word vir Petrus, “’n getuie van die lyding van Christus”. Hier is dit egter die Heilige Gees wat so genoem word. Dieselfde is die geval in CA 3.17; *MPG* 1, col. 800 (die Gees is “getuie” by die doop) en in 8.5.3; *ibid.*, col. 1073.

Die saak, naamlik die getuieskap van die Gees, het sy wortels in die Nuwe Testament. Die Heilige Gees word nie direk “getuie” genoem nie, maar die werkwoord *μαρτυρέω* word dikwels gebruik ten opsigte van die Gees. Wanneer Jesus nie meer op die aarde sal wees nie, so volg uit Joh 15.26, sal die Gees, as “Gees van die Waarheid”, van Hom getuig. In 1 Joh 5.6 is dit die Gees wat (veral in die doop en Nagmaal) Goddelike getuienis aflê vir die Seun as skenker van die ewige lewe. Hier in die liturgie is dit ook die Gees as “getuie van die lyding van die Here Jesus” wat afgeroep word oor die brood en die wyn. Dit is ’n antieke kenmerk van die liturgie en geen interpolasie nie.

- (12.39) *ὅπως ἀποφάνῃ τὸν ἄρτον τοῦτον σῶμα τοῦ Χριστοῦ*: Die Basilusliturgie (*Lit. Bas.*, Antoniadis, *op. cit.*, p. 352) het *ἀναδείξει τὸν ἄρτον ...* Vergelyk *Lit. Marc.*, *ibid.*, p. 336 *ἵνα αὐτὰ ἀγιάσῃ καὶ τελειώσῃ*.

Lit. Jac., *ibid.*, p. 300: *ποιῇ τὸν μὲν ἄρτον τούτον σῶμα ἅγιον Χριστοῦ*.

Lit. Chrys., *ibid.*, p. 34: *ποίησον τὸν μὲν ἄρτον τοῦτον τίμιον σωμα τοῦ Χριστοῦ σου*.

ἀποφάνῃ: *ἀποφαίνω* beteken te “vertoon as” te “openbaar as”. Die bede is dus dat die Gees die brood openbaar of laat verskyn as die liggaam van Christus. Slegs in hierdie epiklese kom die woord voor. Dit kom naaste aan die Basilusliturgie se *ἀναδείξει*.

Verskillende interpretasies is gegee aan hierdie woord. E. Peterson²⁶⁷ het gewys op die antieke offertaal waar dit “verseëling” kan uitdruk en ook met ’n dubbele akkusatief kan beteken “iemand of iets maak tot”, byvoorbeeld “iemand jou vyand maak”. Salaville²⁶⁸ meen dat in die konteks die woord beteken “laat word”, “maak” sodat dit dieselfde uitdruk as wat in die liturgieë van Basilus en Chrysostomus gesê word: dat die Gees die brood maak tot liggaam van die Here.

Wat waar is van *ἀναδείκνυμι* is ook waar van *ἀποφαίνω*. Dit kan inderdaad ook “maak tot” beteken. Alternatiewelik beteken die woord ook “bekend maak” (Hdt. 1.40) of “getuig van” ’n wettige lewenswyse (Hdt. 2.177), of ook “aantoon” deur ’n argument, “bewys as”. Hou ’n mens by hierdie betekenis, lê die

267 E. Peterson, Die Bedeutung von ANADEIKNYMI in der griechischen Liturgien, in *Festgabe für Ad. Deissmann zum 60 Geburtstag*, Tübingen 1927, pp. 320–326 (vgl. *JLW* 7, p. 273 en 357).

268 S. Salaville, ἈΝΑΔΕΙΚΝΥΝΑΙ-ΑΙΙΟΦΑΙΝΕΙΝ, Notes de lexicographie à propos de textes eucharistiques, in *Memorial Louis Petit*, Paris, Bucarest 1948, pp. 413–422; M. Metzger, La Didascalie et les Constitutions Apostoliques, in W. Rordorf e.a., *L’eucharistie des premiers Chrétiens. Le point théologique* 17, Paris 1976, p. 207.

werkwoord op die vlak van die getuieskap van die Heilige Gees. Die Heilige Gees getuig van die lyde van Christus en oortuig innerlik dat die brood en wyn liggaam en bloed van die Heer geword het. Dit betref immers brood en beker. Daarmee kry die Klementynse liturgie ook weer 'n antieke trek by. Die verklaring wat hierdie bede wil omvorm in die sin van die latere liturgieë, wat 'n transsubstansiasieleer meebring, hou te min rekening met die vorige sinsnede: "die Heilige Gees as die getuie van die lyding van Jesus".

- (12.39) *ἵνα οἱ μεταλαμβάνοντες αὐτοῦ κτλ: μεταλαμβάνω* beteken om "deel te hê aan", "te geniet". Reeds Justinus (1 *Apol.* 65.5; Goodspeed, *op. cit.*, p. 74) skrywe dat die diakens aan elkeen van die aanwesiges uitdeel om so deel te hê aan die eucharistiese brood, wyn en water.

Vergelyk CA 2.57; *Lit. Bas.*, Antoniadis, *op. cit.*, p. 352 (*μεταλαμβάνονσιν*); *Lit. Marc.*, *ibid.*, p. 336 (*μεταλαμβάνονσιν*); *Lit. Jac.*, *ibid.*, p. 300.

βεβαιωθῶσι πρὸς εὐσεβείαν: Oor *βεβαιώω* sien by notas op 6.6: *βεβαιώση δὲ αὐτοὺς ἐν τῇ εὐσεβείᾳ*. *πρὸς* met die akkusatief dui rigting aan of andersins ook 'n relasie: "versterk word ten opsigte van hulle godsvrug" (*εὐσεβεία*). Hierdie bede kom ook net in die Klementynse liturgie voor.

- (12.39) *ἀφέσεως ἁμαρτημάτων τύχῳσι κτλ*: Vergelyk die lys van die seëninge waarom gebid word as gevolge van deelname aan die eucharistie in *Lit. Bas.*, *ibid.*, p. 352: *γένωνται πᾶσιν ἡμῖν, εἰς νήψιν, εἰς ἰάσιν, εἰς σωφροσύνην, εἰς ἀγιασμόν κτλ.*; *Lit. Marc.*, *ibid.*, p. 336; *Lit. Jac.*, *ibid.*, p. 300; *Lit. Chrys.*, *ibid.*, p. 40. Vergelyk ook CA 7.41. Hierdie heilsgoed word natuurlik ook in die simbole saamgevat. Die *Symbolum Romanum* (Lietzmann, *op. cit.*, p. 10) het *ἄφεσις ἁμαρτιῶν, σαρκὸς ἀνάστασιν*.

τοῦ διαβόλου καὶ τῆς πλάνης αὐτοῦ ῥυσθῶσι: Oor *ῥύομαι* sien die nota by 6.6 en vergelyk 12.13: *ῥυσῆται τοὺς ἀνθρώπους ἐκ τῆς ἀπάτης αὐτοῦ*. Dis nog 'n sinsnede wat nie in die ander liturgieë voorkom nie. *ἡ πλάνη*²⁶⁹ is 'n sinoniem van *ἀπάτη*²⁷⁰. Albei beteken dwaling, asook lis, bedrog of verleiding.

In die Ou Testament word *πλάνη* nog nie met die duivel verbind nie, maar in die laat Jodedom is verleiding om te sondig een van die belangrike funksies van die *διάβολος*.²⁷¹ In verskillende Bybelse verhale word die verleiding van die duivel gesien, soos byvoorbeeld in die sondeval, by Kain en Abel (*Apoc. Mos.* 2), by Noag (*Jub* 11.5), by Abraham (*Jub* 17.6), by die goue kalf, ensovoorts.

Veral in die Testamente van die twaalf aartsvaders is dikwels sprake van die *πλάνη* van die duivel en demone: *δαίμων τῆς πλάνης* (*Jud* 23.1), *ἄρχων τῆς πλάνης* (*Sim* 2.7; *Jud* 19.4). Volgens die voorstelling het die duivel se verleiding afgodediens en allerlei sedelike misdrywe deur die mens ten doel.

269 W. Braun, *ThWb* 6, pp. 230–254.

270 A. Oepke, *ThWb* 1, p. 384.

271 W. Foerster, *ThWb* 2, pp. 69–80; *id.*, *ThWb* 7, pp. 151–168.

Die duivel tree op as versoeker van Jesus in die Nuwe Testament. In die briewe bereik die verleidelende werk van die duivel 'n hoogtepunt in die optrede van die Antichris (2 Tes 2.3). Vergelyk ook Op 13 en 17.

By die Apostoliese Vaders kom die gedagte dat die duivel die mense tot sonde verlei relatief min voor. *Barn.* 2.10; Lightfoot, *op. cit.*, p. 244 vermaan tot nougesetheid oor die heil, sodat die Bose nie toegang tot verleiding in die gelowiges mag verkry nie. *Diogn.* 12.3 verwys na die val van Adam en Eva as gevolg van die verleiding (πλάνη) van die duivel. Onder die Apologete sien Justinus die hele menslike geslag vervalle onder die dood en die πλάνη τοῦ ὄφους (*Dial.* 88.4; Goodspeed, *op. cit.*, p. 202). Vergelyk *Dial.* 124.3; *ibid.*, p. 245.

Die bede van die Onse Vader (Matt 6.13): μὴ εἰσενέγκῃς ἡμᾶς εἰς πειρασμόν, ἀλλὰ ῥῦσαι ἡμᾶς ἀπὸ τοῦ πονηροῦ, het moontlik ook bygedra tot die formulering van hierdie bede in die Klementynse epiklese.

Vergelyk hier ook *Lit. Jac.*, Antoniadis, *op. cit.*, p. 300: ῥυόμενος αὐτὴν ἀπὸ πάσης αἰρέσεως.

- (12.39) πνεύματος ἁγίου πληρωθῶσιν: πληρώω, “volmaak”, “vul” kom meesal voor met die genetief van die inhoud. Die uitdrukking “vol wees van die Heilige Gees” het sy wortels in die Ou Testament en die Ou-Testamentiese apokriewe. Daar is dit meesal weergegee deur die werkwoord πίμπλημι.²⁷² Vergelyk *Deut* 34.9 (ἐνεπλήσθη πνεύματος συνέσεως); *Exod* 28.3; *Is* 11.3; *Sir* 48.2.

In hierdie sin word πίμπλημι veral in die Lukas-evangelie en Handeling gebruik. In verband met Jesus staan dit in Luk 1.15 en in verband met Elisabet in Luk 1.41: ἐπλήσθη πνεύματος ἁγίου ἡ Ἐλισάβετ. Vergelyk verder Luk 1.67; Hand 2.4; 4.8; 4.31 ensovoorts. Ook πληρώω²⁷³ word so gebruik, byvoorbeeld in Ef 5.18: πληροῦσθε ἐν πνεύματι.

Vergelyk hier die bede in die liturgie van Basilius (*Lit. Bas.*, Antoniadis, *op. cit.*, p. 352): εἰς ἐνὸς Πνεύματος ἁγίου κοινωνίαν.

- (12.39) ἄξιοι τοῦ Χριστοῦ σου γένωνται: Ook hierdie bede is eie slegs aan die Klementynse liturgie. Oor ἄξιος vergelyk nog 8.5; 9.5; 9.9 ensovoorts. Om “aan Christus waardig te wees” het sy agtergrond in Matt 10.37: Wie sy vader of moeder bo my liefhet, is my nie werd nie. Andersyds vermaan Paulus (1 Kor 11.27) om nie die Nagmaal τοῦ Κυρίου ἀναξίως te gebruik nie. Hier is dit dus 'n positiewe bede om dit wel “waardig aan Christus” te gebruik en sluit na alle waarskynlikheid by die woorde van Paulus aan.

- (12.39) ζωῆς αἰωνίου τύχωσι: Vergelyk die bede in 9.5: ἵνα ἄξιοι ἀποφθάνεντες τῆς νόθεσις, τύχωσι τῆς αἰωνίου ζωῆς. “Ewige lewe” (ζωῆ αἰωνίος²⁷⁴) kom voor

272 G. Dellling, *ThWb* 6, pp. 127–131.

273 *id.*, *ThWb* 6, p. 290.

274 R. Bultmann, *ThWb* 2, p. 865.

in Mark 10.17; Matt 19.16.29; Rom 2.7; 5.21 ens. In die Apostoliese Vaders vind 'n mens dit onder andere in Herm., *Vis.* 2.3.2; Lightfoot, *op. cit.*, p. 302; *Mart. Polyc.*, 14.2; *ibid.*, p. 195.

In die Oosterse simbole verskyn dit onder andere in die simbool van Jerusalem (Lietzmann, *op. cit.*, p. 19) en in die tweede simbool van Epiphanius (*ibid.*, p. 22). Die simbool in CA 7.41 het *εἰς ζωὴν τοῦ μέλλοντος αἰῶνος*.

τύχῳσι: Vergelyk *Diogn.* 9.6; Lightfoot, *op. cit.*, p. 497 *τὸ τυχεῖν* ζωῆς.

σοῦ καταλλαγέντος αὐτοῖς: Vergelyk die opmerking by 12.31.

δέσποτα: Vergelyk die kommentaar op 9.8.

παντοκράτορ: Vergelyk die nota by 6.11.

12.40 Algemene voorbedding

Voorbedding²⁷⁵ (*ἐντευξίς*) binne die eucharistiese viering is vroeg reeds bekend, ten minste voor 270 nC. Origenes (*de orat.* 33.1; CGS p. 401) sê dat hierin gebid word om “groot en hemelse dinge” vir almal, vir huisgenote en vriende. Eusebius (*de laudibus Const.* 1.4) beskryf soos volg: Die een biskop preek, die ander versoen God deur bloedlose offers en mistieke handelinge en bring hom smeekbedes (*ἱκετηρίας εὐχάς*) vir die algemene vrede, vir Gods kerk, vir die keiser ens. Eusebius het die eucharistiese orde in gedagte, waarin algemene voorbedding volg na die anamnese en epiklese. Vergelyk ook Cyrillus van Jerusalem (*Cat. Myst.* 5.8.9).

Ook in die Klementynse liturgie volg nou die algemene voorbedding of interessiegebede (12.40–49). Die tien bedes wat hier volg, word telkens ingelui met “verder bid ons” (*ἔτι δεόμεθα σου*). Dit word in 12.50 afgesluit deur 'n doksologie.

- (12.40) *ὑπὲρ τῆς ἀγίας σου ἐκκλησίας τῆς ἀπὸ περάτων ἕως περάτων*: Dit is identies aan die bede in 10.4. Vergelyk die notas daar. Die gebed vir die hele kerk was belangrik vir die vroeë Christene. Die gebede vir die kerk in die *Didache* (9.4; 10.5) is bekend. In *Mart. Polyc.* 8.1 word gebid vir die kerk wat oor die hele wêreld uitgebrei is.

ἦν περιποιήσω: *περιποιέω* beteken “om te bewaar” of “te verkry”, “jou eie te maak”. Vergelyk Hand 20.28: *τὴν ἐκκλησίαν τοῦ θεοῦ, ἣν περιποιήσατο διὰ τοῦ αἵματος τοῦ ἰδίου* ...

τιμίῳ αἵματι κτλ: Vergelyk 11.5 en 1 Pet 1.19.

ὅπως αὐτὴν διαφυλάξης κτλ: Dit is ook weer identies met 10.4. Vergelyk die notas daar.

καὶ ὑπὲρ πάσης ἐπισκοπῆς: Identies aan 10.6 waar slegs *ὑπὸ τὸν οὐρανόν* bygevoeg is.

275 F. Probst, *op. cit.*, p. 71.

- 12.41 οὐδενία (of οὐθενία): “waardeloosheid”, “geringheid”. Vergelyk Plato, *Phaedr* 235A; *Theaet.* 176C; Eus., in *Ps* 38.6; *MPG* 24, col. 40C. Die tweede bed. betref die persoon van die selebrant. Vergelyk *Lit. Jac.*, Antoniadis, *op. cit.*. p. 301: ἐμοῦ τοῦ ταπεινοῦ καὶ ἀρχείου δούλου σου.
παντὸς τοῦ πρεσβυτερίου κτλ: Vergelyk 10.8 en 9.
σοφίας: σοφίζω is om “te onderrig”, “verstandig te maak” of “wysheid te skenk”. Vergelyk Ign., *Smym.* 1.1.
πνεύματος ἁγίου πληρώσης: Vergelyk die nota by 12.39.
- 12.42 ὑπὲρ τοῦ βασιλέως κτλ: Reeds Paulus benadruk die gebed van die gemeente vir die owerheid ten tye van Nero (1 Tim 2.2). Tertullianus (*Apol.* 39.3) vermeld die gemeenskaplike gebed *pro imperatoribus*.
τῶν ἐν ὑπεροχῇ: “vir die in gesagsposisies”. Dit staan ook in 1 Tim 2.2.
παντὸς τοῦ στρατοπέδου: Vergelyk Cyr. Hier., *Cat. Myst.* 5.8.
ἵνα εἰρηνεύωνται τὰ πρὸς ἡμᾶς: εἰρηνεύω “vrede te maak” of “in vrede te verkeer”. Vergelyk 2 *Regn.* 22.45; *Iob* 3.26; 5.24; 15.21. In 1 *Clem.* 54.2 het dit betrekking op die gemeente wat in vrede met sy presbiteres moet lewe en in Ign., *Polyc.* 7.1 die kerk wat in vrede verkeer, sonder vervolging. Dit kan ook die gelowiges betref wat in onderlinge vrede moet verkeer. Vergelyk *CA* 2.44; *MPG* 1, col. 704; 2.56; *ibid.*, col. 720.
ὅπως ἐν ἡσυχίᾳ καὶ ὁμονοίᾳ κτλ laat dink aan 1 Tim 2.2 ἵνα ἡρεμον καὶ ἡσυχίον βίον διάγωμεν.
Ἰησοῦ Χριστοῦ τῆς ἐλπίδος ἡμῶν sluit aan by 1 Tim 1.1. Vergelyk 6.13.
- 12.43 ἔτι προσφέρονμέν: “ons offer voorts” (dit wil sê ’n gebed). Dit wissel δεόμεθα (12.40) en παρακαλοῦμεν (12.41.42) af.
εὐαρεστησάντων: εὐαρεστέω met datief beteken om welbehaaglik te wees. Vergelyk *Gen* 5.22.24 (Henog wat God behaag het); 6.9 (Noag); 17.1 (Abraham); 39.4 (Josef) asook 1 *Clem.* 62.2; *Polyc. Philp.* 5.2.
ἀπ’ αἰῶνος: αἰών is “ewigheid” of ook slegs ’n lang tyd, soos vanaf die skepping byvoorbeeld. Dit is dus “die heiliges wat U behaag het vanaf die skepping”. Vergelyk *CA* 5.7 (opstanding saam met die wat van die begin van die wêreld af oorlede is).
ἁγίων, πατριάρχων κτλ: Vergelyk Cyr. Hier., *Cat. Myst.* 5.9.
ὁμολογητῶν, ὁ ὁμολογητής is die *confessor* uit die vervolgingstye. Oor ἀναγνωστῶν κτλ vergelyk 10.10 en die notas daar.
ὧν αὐτὸς ἐπίσταται τὰ ὀνόματα: “wie se name u ken”. ἐφίστημι is om te verstaan of te ken. Dit veronderstel dat die name nie voorgelees is nie. In die Oos-Siriese mis begin die meer as honderd name by Adam, Abel en Set. In die Ooste is sedert die vyfde eeu die sogenoemde *δίπτυχα τῶν κεκοινωνμένων*

(δίπτυχα – dubbel), die “dubbele tabelle van die ontslapenes” voorgelees deur die diaken.²⁷⁶ Daar was ook *δίπτυχα τῶν ζώντων* (*Lit. Jac. Antoniadis, op. cit.*, p. 302). Vergelyk *Lit. Chrys., ibid.*, p. 35.

- 12.44 *ὑπὲρ τοῦ λαοῦ τούτου ἵνα ἀναδείξῃς αὐτὸν ... βασιλείον ἱερατεύμα*: Vergelyk 1 Pet 2.9.

ὑπὲρ τῶν ἐν παρθενία: Vergelyk *παρθένων* in 10.10.

τῶν ἐν σεμνοῖς γάμοις κτλ: Vergelyk 10.10.

τῶν νηπίων τοῦ λαοῦ: Vergelyk 10.18.

ἀπόβλητος: verwerplik – eintlik “verworpe”, “uitgestote” (ook “geëkskommuniseer”).

- 12.45 Die sesde bedede begin weer met *ἀξιῶμεν*, “ons smee”. Dan volg ’n meer algemene gebed vir die stad of staat en sy inwoners. Vergelyk *Lit. Jac., ibid.*, p. 301; *Lit. Chrys., ibid.*, p. 36.

τῶν ἐν ἀρρωστίαις: Vergelyk 10.14.

τῶν ἐν πικρᾷ δουλείᾳ: Vergelyk 10.15.

τῶν ἐν ἐξορίαις: Vergelyk 10.15.

τῶν ἐν δημεύσει: *δημεύσις* is ’n konfiskasie van besittings: “hulle wie se goed gekonfiskeer is”.

πλεόντων καὶ ὁδοιπορούντων: Vergelyk weer 10.15. Oor *ἐπίκουρος* vergelyk nota by 11.5.

βοηθός, ’n “helper”, net soos die voorafgaande. Dit kom dikwels voor in die Psalms. In die Nuwe Testament staan dit in Heb 13.6 in ’n sitaat van *Ps* 117.6: *κύριος ἐμοὶ βοηθός, οὐ φοβηθήσομαι*.

ἀντιλήπτωρ: Nog ’n sinoniem: “helper”, “ondersteuner”. Vergelyk 11.5 en die nota daar.

- 12.46 Die sewende bedede is vir die buitestaanders, haters en vervolgers.

ὑπὲρ τῶν μισοῦντων ... διὰ τὸ ὄνομα σου: Vergelyk Matt 10.22 asook die nota by 10.17.

ὑπὲρ τῶν ἐξῶ ὄντων κτλ: Vergelyk 10.17.

- 12.47 Die agste bedede betref kategumene, energumene, ensovoorts. Vergelyk 6.5vlg.; 7.1vlg.; 9.1vlg.

- 12.48 Die negende bedede betref die natuur.

τῆς εὐκρασίας τοῦ ἀέρος: “die goeie vermenging van die lug” of “mooi weer”.

²⁷⁶ Jungmann, *op. cit.* 2, p. 200; F. Cabrol, *DACL* 4, pp. 1045–1094.

Vergelyk nog 13.7 en 15.7. Vergelyk ook Clem. Alex., *Paed.* 3.11 *ἐγκρασία τῶν ποτῶν*, en *Lit. Jac.*, *ibid.*, p. 302: *Μνήσθητι κύριε ἐγκρασίας ἀέρων.*

εὐφορίας τῶν καρπῶν: Die uitdrukking kom weer voor in 15.4. *ἡ εὐφορία* is “oorgloed”. Vergelyk *Ps* 135.25 vir *τὸν διδόντα τροφήν πάσῃ σαρκί* en ook Serapion, *euch.* 9.2.

- 12.49 Die tiende en laaste bede het betrekking op die afwesiges en die hele gemeen-
te, dat God hulle bewaar in die godsdiens (godsvrug).

ἐπισυνάγω is “saambring”, “vergader”.

πάσης αἰσθητῆς καὶ νοητῆς φύσεως: Vergelyk die gelykluidende sin in 12.7 en die nota daar.

ἀτρέπτους κτλ.: Dieselfde bede kom voor in 11.4. Vergelyk die nota daarby.

12.50 Doksologie

Ook hierdie gebed word soos die ander afgesluit met ’n doksologie.

σοὶ πᾶσα δόξα κτλ.: Vergelyk nota by 6.13.

τιμῇ: Vergelyk 7.8, *προσκυνήσις*. Vergelyk 9.10.

ἀνελλιπεῖς: *ἀνελλιπής* beteken “aanhoudend”, “onafgebroke”, “oneindig”. Vergelyk *CA* 7.35; *MPG* 1, *col.* 1032 (die oneindige geduld van God).

ἀτελευτήτους: *ἀτελευτήτος* is ’n sinoniem van die voorafgaande woord, “on-
eindig”, “nimmereindigend”. Vergelyk *CA* 8.37; *ibid.*, *col.* 1140.

Die hele gemeente bekragtig die gebed met ’n Amen.

- 13.1 ’n Groet van die biskop met ’n antwoord van die volk open die kommunie-
handelinge. In die liturgie van Jakobus byvoorbeeld volg dit na die Onse Vader,
wat in die Klementynse liturgie ontbreek (*Lit. Jac.*, Antoniadis, *op. cit.*, p. 304;
cf. *Lit. Marc.*, *ibid.*, p. 334).

Ἡ εἰρήνη τοῦ θεοῦ κτλ.: Vergelyk 7.8 en veral 11.8, wat met die vredeskus
saamhang. Ook hier antwoord die gemeente *καὶ μετὰ τοῦ πνεύματός σου*.

13.2 Litanie

Die moontlikheid dat ’n diaken op hierdie stadium sal optree en ’n litanie her-
haal is onwaarskynlik en onbetuig in die kerklike skrywers. 13.2–9 kan dan
moontlik ’n invoeging uit ’n ander ou formulier wees. Vergelyk die Inleiding 1.2.

- 13.3 *προσκομισθέντος*: *προσκομίζω* beteken “aanspreek” dog ook “offer”. *ἡ προσ-
κομιδή* is ’n offerande en dit het die benaming geword vir die eucharistie as
geheel. Die werkwoord kom in hierdie liturgie slegs hier voor. Miskien is dit
ook ’n aanduiding dat die geheel ’n invoeging is.

διὰ τῆς μεσιτείας τοῦ Χριστοῦ αὐτοῦ: ἡ μεσιτεία, “middelaarskap”, “die funksie van ’n middelaar (μεσίτης), kom slegs hier voor in die Klementynse liturgie. In die res van die *Constitutiones* vind ’n mens dit onder andere in 8.5, *MPG* 1, col. 1073B. Jesus word nie direk die middelaar in die Klementynse liturgie genoem nie, hoewel die middelaarskap van Christus, soos reeds aangetoon, dikwels geïmpliseer word.

ὁ μεσίτης²⁷⁷ is een van die vakterme in die Hellenistiese wêreld met verskillende betekenisse. Dit dui hoofsaaklik aan ’n skeidsregter in burgerlike regshandeling, ’n getuie of ook borg by kooptransaksies, of in die algemeen ’n bemiddelaar of onderhandelaar. Op die gebied van die godsdiens is Mitra beskous as ’n middelaarwese tussen dag en nag. In die filosofiese Gnosis is baie middelaarwesens aanvaar en so ook in die Mandaïsme.

In die Ou Testament word μεσίτης slegs in *Iob* 9.33 gebruik, hoewel ook hier die saak meermale voorkom. Die verkeer tussen Jahweh en die mense het dikwels plaasgevind deur tussenwesens, soos “die Engel van die Here”, asook deur menslike tussenpersone soos Moses en die *Ebed Jahweh* van Deutero-Jesaja. In die rabbynse Jodedom is die idee van ’n middelaar (*sarsor*) baie sterk ontwikkel. Philo maak die engele middelaarwesens tussen hemel en aarde en ook die Logos is vir hom ’n μεσίτης tussen God en die mense.

In die Nuwe Testament kom μεσίτης net by Paulus voor (*Gal* 3.19vlg.; *1 Tim* 2.5; *Heb* 8.6) μεσιτεύω kom slegs een keer in die Hebreërbrief voor.

Dit is merkwaardig dat die begrip in die vroegste Christelike literatuur ontbreek en vir die eerste maal weer in *Clem. Alex., Paed.* 3.1.2.1; *GCS Clem.* 1, p. 236sqq; *Prot.* 12.122.3; *ibid.*, p. 86 opduik. Hoewel dus nie onbekend nie maar skaars, maak die aanwesigheid van μεσιτεία in die litanie as sodanig dit nog nie verdag nie, omdat die saak dwarsdeur die hele liturgie aanwesig is.

εἰς τὸ ἐπουράνιον αὐτοῦ θυσιαστήριον εἰς ὁσμὴν εὐωδίας: Die hemelse altaar (ἐπουράνιον θυσιαστήριον) kom in die Nuwe Testament en wel in *Op* 6.9; 8.3.5; 9.13; 14.18 en 16.7 voor.²⁷⁸ ’n Mens het hier te doen met die idee van die hemelse tempel in die apokaliptiek. In *Jes* 6.6 neem ’n seraf ’n koolvuur van die altaar in die tempel. In *Test. Levi* 3.6 word die aartsengele beskrywe as προσφέροντες τῷ Κυρίῳ ὁσμὴν εὐωδίας λογικὴν καὶ ἀναίμακτον θυσίαν.

In die patristiek vind ’n mens in aansluiting hierby en by die Nuwe Testament die idee van ’n hemelse altaar in *Herm., Mand.* 10.3.2; Lightfoot, *op. cit.*, p. 333; vergelyk *Sim.* 8.2.5. Irenaeus, *Adv. haer.* 4.18.6: *Est ergo altare in caelis illuc enim preces nostrae et obligationes nostrae diriguntur.*

- (13.3) ὁσμὴ εὐωδίας²⁷⁹ is die aangename of welbehaaglike offergeur. In die offervoor-skrifte van die Pentateuch is steeds voorskrifte te vind dat die offer tot ’n ὁσμὴ

277 A. Oepke, *ThWb* 4, pp. 602–629.

278 R. H. Charles, *Revelation* 1, ICC, Edinburgh 1950, p. 226vlg.

279 G. Delling, *ThWb* 5, pp. 492–495.

εὐωδίας κυρίῳ moet wees (*Lev* 1.9.13.17; 2.12 ens.). In die Nuwe Testament vind 'n mens dit in *Ef.* 5.2. Die idee is bygehou in *Lit. Jac.*, Antoniadis, *op. cit.*, p. 304: ὅπως Κυρίως ... ὁ προσδεξάμενος αὐτὰ εἰς τὸ ἅγιον καὶ ὑπερουράνιον νοερὸν καὶ πνευματικὸν αὐτοῦ θνυσιαστήριον εἰς ὁσμὴν εὐωδίας. Vergelyk *Lit. Bas.*, *ibid.*, p. 352vlg.

- 13.4 ὑπὲρ τῆς ἐκκλησίας κτλ: Vergelyk 12.40.44. Vergelyk vir die volgende bedes ook die litanie in 10.

παντὸς τοῦ πληρώματος τῆς ἐκκλησίας: τὸ πληρῶμα, “volheid” “totaal” “die kerk as geheel”. Vergelyk *Greg. Naz.*, *or.* 4.12; *MPG* 35, *col.* 341B. *Chrys.*, *Hom.* 2.2 in *Rom.*

διατήρηση καὶ φυλάξη: Vergelyk 10.4.

- 13.5 ὑπὲρ βασιλέων κτλ: Vergelyk 12.40. Ook hier is natuurlik 'n aansluiting by 1 *Tim* 2.2.

- 13.6 τῶν ἀγίων μαρτύρων: Vergelyk 12.43.

κοινωνοὶ γενέσθαι τῆς ἀθλήσεως αὐτῶν: ἡ ἀθλήσις is 'n “wedstryd” of “stryd”. Vergelyk *CA* 5.1; *MPG* 1, *col.* 829C.

ὑπὲρ τῶν ἐν πίστει ἀναπαυσαμένων: “vir die wat in die geloof ontslaap het”. Vergelyk nota by 12.43. ἀναπαύω in medium en passief beteken “op te hou om iets te doen”. In 11.2 word die woord gebruik vir God, wat “rus onder die heiliges”. Hier is dit “die wat ontslaap het in die geloof”.

- 13.7 εὐκρασίας κτλ: Vergelyk 12.48. Hier staan egter τελεσφορία (perfeksie, volle groei of wasdom) in plaas van εὐφορία wat daar gebruik word.

- 13.8 ὑπὲρ τῶν νεοφωτίστων κτλ: Vergelyk die identiese bedede in 10.13.

- 13.9 ἀνάστησον ἡμᾶς: Vergelyk die notas by 7.3; 8.3; 9.6; 10.21.

- 13.10 Voorbereidende gebed van die biskop

Vergelyk ten opsigte van hierdie gebed: *Lit. Jac.*, Antoniadis, *op. cit.*, p. 306vlg.; *Lit. Marc.*, *ibid.*, p. 339; *Lit. Bas.*, *ibid.*, p. 357; *Lit. Chrys.*, *ibid.*, p. 38.

ὁ μέγας τῇ βουλῇ καὶ κραταῖος τοῖς ἔργοις: Vergelyk *Ier* 39.18.19: ὁ θεὸς ὁ μέγας καὶ ἰσχυρὸς (19) κύριος μεγάλης βουλῆς καὶ δυνατὸς τοῖς ἔργοις, ὁ θεὸς ὁ μέγας ὁ παντοκράτωρ καὶ μεγαλῶνυμος κύριος.

μεγαλῶνυμος is “groot van naam”. Vergelyk bostaande teks (*Ier* 39.19).

τοῦ ἁγίου παιδὸς σου Ἰησοῦ: Oor die Jesus-titel παῖς vergelyk die nota by 12.23 en die Inleiding 1.6.2.

ἀγίαςας ἡμῶν τὸ σῶμα καὶ τὴν ψυχὴν: Vergelyk 11.4.

καθαροὺς γενομένους κτλ.: Vergelyk die gelykluidende bedes in 6.6 en 9.3 asook die aanhaling van 2 Kor 7.1.

- (13.10) *τυχεῖν τῶν προκειμένων ἀγαθῶν*: “om deel te hê aan die gereedliggende gawes”. Vergelyk *Lit. Marc.*, *ibid.*, p. 339: ἀξιῶς μετασχόμεν τῶν προκειμένων ἡμῖν ἀγαθῶν; *Lit. Chrys.*, *ibid.*, p. 38.

τυχεῖν: Sien die nota by 12.39 oor *τυγχάνομαι*. Oor *προκείμεαι* vergelyk die aantekening by 12.39. Oor τὰ ἀγαθὰ vergelyk Bas., *ep.* 188, *can.* 4; *MPG* 32, col. 673, asook Greg. Nyss., *ep. can.*, *MPG* 45, col. 229C, waar die uitdrukking vir die kommunie ἡ κοινωνία (of μετουσία) τοῦ ἀγαθοῦ is.

βοηθὸς ἡμῶν γενοῦ: God word aangeroep om die helper te wees en niemand onwaardig aan die kommunie te bevind nie. Oor βοηθός vergelyk die notas by 12.45.

ὑπερασπιστής kom slegs hier in die Klementynse liturgie voor en dit beteken ’n “beskermer”, ’n “held”. Vergelyk *Ps Sal* 7.7; 2 *Regn* 22.3; 1 *Clem.* 45.7; Lightfoot, *op. cit.*, p. 29.

- 13.11 Na die Amen van die gemeente volg weer ’n diakensoproep. Oor *Πρόσχωμεν* vergelyk 11.7 en die opmerking daar. Vergelyk *Lit. Jac.*, Antoniadis, *op. cit.*, p. 307: Μετὰ φόβου θεοῦ πρόσχωμεν; *Lit. Marc.*, *ibid.*, p. 339; *Lit. Chrys.*, *ibid.*, p. 38.

- 13.12 τὰ ἅγια τοῖς ἁγίοις: Die biskopsroep “die heilige vir die heiliges” gaan terug op *Lev* 21.22: τὰ δῶρα τοῦ θεοῦ τὰ ἅγια τῶν ἁγίων καὶ ἀπὸ τῶν ἁγίων φάγεται. Dit is ’n uitnodiging aan die gelowiges tot die kommunie.²⁸⁰ Cyrillus van Jerusalem verwys daarna (*Cat. Myst.* 5.19).

Die beskrywing van Theodorus van Mopsuestia (Rücker, *op. cit.*, p. 35sq.) is soos volg: *Cum unusquisque eorum exspectat sancta accipienda, praeco ecclesiae clamat: Attendamus, qua voce praeparat omnes ut attendant ad ea quae dicenda sunt. Clamat enim sacerdos “Sanctum sanctis”, quia enim sanctus et immortalis est hic cibus, et corpus et sanguis Domini nostri, et plenus sanctitate quod Spiritus Sanctus habitat in eo.*

Op ’n latere stadium (sesde–sewende eeu) is aan die uitroep die verheffing van die elemente verbind. Voorheen het die priester slegs sy hand opgetel volgens Chrysostomus (*Hom.* 17.4 in *Hebr.*; *MPG* 63, col. 132sq.). Vergelyk *Lit. Jac.*, Antoniadis, *op. cit.*, p. 308; *Lit. Marc.*, *ibid.*, p. 340; *Lit. Chrys.*, *ibid.*, p. 38.

- 13.13 *Εἰς ἅγιος, εἰς Κύριος κτλ.*: Vergelyk vir die antwoord van die volk 1 Kor 8.6: εἰς κύριος Ἰησοῦς, en *Fil* 2.11: ἐξομολογήσεται κύριος Ἰησοῦς Χριστὸς εἰς δόξαν θεοῦ πατρὸς. A. Baumstark²⁸¹ meen dat in hierdie twee verse ook reeds ’n neerslag van ’n liturgiese formule opgesluit lê.

280 Jungmann, *op. cit.* 2, p. 367vlg.

281 A. Baumstark, *Die Messe im Morgenland*, p. 158.

Vergelyk hier *Lit. Jac.*, *ibid.* p. 308; *Lit Chrys.*, *ibid.*, p. 38. Die Markusliturgie (*ibid.*, p. 340) het 'n trinitariese formule: *Εἰς Πατὴρ ἅγιος, εἰς Υἱὸς ἅγιος, ἔν πνεῦμα ἅγιον εἰς ἐνότητα Πνεύματος Ἁγίου*. Theodorus van Mopsuestia (Rücker, *op. cit.*, p. 36) vermeld ook die trinitariese formule. Vergelyk die kommentaar van Cyrillus van Jerusalem (*Cat. Myst.* 5.19): In werklikheid is net een van natuur heilig. Ons is nie heilig van natuur nie, maar deur deelname, werke en gebed.

- (13.13) *δόξα ἐν ὑψίστοις κτλ* is natuurlik die engelelied uit Luk 2.14 en *ὡσαννὰ κτλ* is Matt 21.9 saam met die woorde uit Ps 117.27: *θεὸς κύριος καὶ ἐπέφανε νῆμῃν*.

13.14 Die kommunie

Die kommunie vind plaas in hiërargiese orde: eers die biskop en klerici en daarna die hele gemeente insluitende vroue en jongmense. Eers die konsilie van Laodicea (*can.* 44; Mansi 2, p. 571) het die toetreding van vroue verbied. Die biskoppe en priesters, wat altyd naby die altaar is, ontvang volgens Theodorus van Mopsuestia (Rücker, *op. cit.*, p. 36) die kommunie daar, die ander weg van die altaar.

μετὰ αἰδοῦς καὶ εὐλαβείας ἄνευ θορύβου: Aan die kommunie word deelgeneem met “ontsag en eerbied sonder rumoer”. *αἰδῶς* is “skaamte”, “ontsag”. Oor *εὐλαβεία* sien die nota by 10.11 en oor *θόρυβος* by 11.10. Die “diens met eerbied en ontsag” gaan terug op Hebr 12.28: *μετὰ εὐλαβείας καὶ δέοντος* (waarvoor sommige manuskripte *αἰδοῦς* het) (dit wil sê *λατρεύειν*). Oor eerbied by die kommunie vergelyk ook Cyr. Hier., *Cat.* 18.32.

Theodorus van Mopsuestia (Rücker, *op. cit.*, p. 36) beskryf dit: *Sic accedit unusquisque nostrum deorsum intuens et ambabus manibus exstensis; demissis oculis deorsum aliquid conveniens per adorationem persolvit et confessionem hac re offert, quia corpus regis accepturus est*.

In die mistagogiese katecheses van Cyrillus van Jerusalem (*Cat. Myst.*, 5.21sq.) word die kommunie soos dit in die vierde eeu beoefen is, beskrywe: Wanneer jy toetree tot die altaaruimte, moet jy nie die arms uitbrei of die vingers vanmekaar hou nie, maar ondersteun die regterhand met die linker om die koning te ontvang. As jy die liggaam van Christus in jou hol handpalm ontvang, sê Amen daarop. Heilig dan sorgvuldig jou oë deur aanraking van die heilige liggaam en gee ag daarop dat niks daarvan verlore gaan nie. Ook ten opsigte van die kelk sê hy dat gebuig moet word in 'n houding van aanbidding en eerbied en na ontvangs Amen gesê moet word.

- 13.15 Die biskop gee elkeen die brood in die hand en sê *Σῶμα Χριστοῦ*, waarop die ontvanger Amen sê, soos in Cyrillus se beskrywing hierbo. In die Markusliturgie (Antoniadis, *op. cit.*, p. 342) sê die priester: *Σῶμα ἁγίου τοῦ κυρίου καὶ σωτήρος ἡμῶν Ἰησοῦ Χριστοῦ*.

Die diaken gee die beker en sê *Αἷμα Χριστοῦ ποτήριον ζωῆς*. Die getuienisse daarvoor dat die diaken die kelk aanbied strek reeds vanaf die derde eeu.²⁸² By Justinus (1 *Apol.* 65) bied die diakens nog albei, brood en wyn, aan.

Die woord by die beker het in die Markusliturgie geword: *Αἷμα τίμιον τοῦ κυρίου καὶ θεοῦ καὶ σωτῆρος ἡμῶν Ἰησοῦ Χριστοῦ*.

13.16 Kommunie-lied

“Terwyl die res kommuniseer word Psalm 33 gesing.” Hier is klaarblyklik ’n verwarring in die hele orde ten opsigte van hierdie “res”. Sien die Inleiding 1.2.

Volgens A. Hamman²⁸³ is verskillende liedere soos versamel deur N. Borgia²⁸⁴ uit die derde en vierde eeu tydens die kommunie gesing, voordat ’n Psalm daartydens gesing is. Dan kan hierdie reëling uit ’n latere tyd stam en kan dit aan die redaktor toegeskryf word.

Toe ’n Psalm in die plek daarvan gekom het, was die gebruik dat die voor-singer ’n vers gesing en die gemeente met ’n keervers geantwoord het.²⁸⁵ Chrysostomus (*expos.* 1 in Ps 144) sê dat die “ingewydes” telkens geantwoord het (*ὑποβάλλουσιν*) met “Die oë van almal is op u gerig en U gee hulle kos op die regte tyd” (AV Ps 145.15 = Ps 144.15). In die geval van die Klementynse liturgie is Ps 33 op hierdie wyse voorgedra. Vergelyk CA 2.57; MPG 1, col. 728: *τοὺς τοῦ Δαβὶδ ψαλλέτω ὕμνους καὶ ὁ λαὸς τὰ ἀκροστιχία ὑποψαλλεῖ*.

Ps 33 (Ps 34) het in die vroeë kerk die kommunie-psalm by uitstek geword, of in sy geheel of slegs v. 9: “Kom en ondervind self dat die Heer goed is.” Hierdie Psalm word nog steeds in die Bizantynse liturgie gebid aan die slot van die viering.

τὰ παστοφορία: *τὸ παστοφορίον* was die benaming vir die priesters se woonplek, die skatkamer, of in meervoud die sakristie, wat in die Weste as *secretarium* van die kerkruimte afgesonder was. In die kerk van die Ooste was voorbereidings- en bewaringsruimtes deel van die altaar ruimte.²⁸⁶ Vergelyk CA 2.57; MPG 1, col. 724C: *ὁ οἶκος ... κατὰ ἀνατολὰς τετραμμένος ἐξ ἐκατέρων τῶν μερῶν ἔχων τὰ παστοφορία*. Die benaming gaan terug op die inrigting van die tempel in Jerusalem. Vergelyk hier 1 Par 23.28; 26.16. Hiskia byvoorbeeld het opdrag gegee dat daar *παστοφορία* aan die tempel aangebou moes word.

Al die gawes of offerandes van die gelowiges is waarskynlik reeds voor die diens daar geplaas en die eucharistiese gawes is daarvandaan na die altaar geneem.

282 Jungmann, *op. cit.* 2, p. 479.

283 A. Hamman, *Prêtres des premiers Chrétiens*, Paris 1952, p. 460 cf. p. 219vlg.

284 N. Borgia, *Frammenti eucaristici antichissimi*, Grottaferrata 1952.

285 Jungmann, *op. cit.* 2, p. 486.

286 Descoedres, *op. cit.*, pp. 40 en 70; E. Hertzsch, RGG 5, p. 1330; K. Holl, Die Entstehung der Bilderwand in der griechischen Kirche, in *Gesammelte Aufsätze* 2, *Der Osten*, Tübingen 1928, pp. 225-237.

Die oorgeblewe brood en wyn word na die “sakristie” geneem deur die diakens, dog hier word nie gesê wat daarmee gedoen word nie. Soms is die oorgeblewe reste verbrand, begrawe of verdeel onder die klerus of armes.

14.1 Diakensoproep tot danksegging

Cyrrillus van Jerusalem (*Cat. Myst.* 5.22) verwys na die oproep tot dank na die kommunie. Theodorus van Mopsuestia (Rücker, *op. cit.*, p. 33) vermaan om na die kommunie in die kerkgebou te bly om met almal saam lofprysinge en danksegginge te doen.

14.2 τοῦ τιμίον σώματος καὶ τοῦ τιμίον αἵματος: τιμίον αἵματος (die kosbare bloed) sinspeel op 1 Pet 1.19 en τιμίον σώματος is na analogie daarvan gevorm. Vergelyk 1 Clem. 7.4 en CA 2.57; MPG 1, col. 737.

Oor εὐχαριστέω vergelyk die opmerking by 12.5. τῶν ἀγίων αὐτοῦ μυστηρίων: Vergelyk die nota by 6.7.

μὴ εἰς κρίμα: Onwaardige gebruik van die eucharistie kan 'n oordeel oor die persoon bring (1 Kor 11.29).

εἰς ὠφελεία κτλ: “tot nut van siel en liggaam”.

εἰς φυλακὴν εὐσεβείας: Vergelyk 12.49.

εἰς ζωὴν τοῦ μέλλοντος αἰῶνος: Die uitdrukking kom onder andere voor in die simbool van Epiphanius (Lietzmann, *op. cit.*, p. 20).

14.3 ἐγειρώμεθα: Almal word nou opgeroep om op te staan en hulleself toe te vertrou aan God en Christus en deel te hê aan die volgende gebed van die biskop. Dit is 'n danksegging wat direk weer oorgaan in 'n voorbeding vir alle gemeentelike aangeleenthede.

15.2 Slotgebed

Δέσποτα ὁ θεὸς ὁ παντοκράτωρ: Oor hierdie Godspredikate sien die notas by 9.8.

ὁ πατὴρ τοῦ Χριστοῦ κτλ: Vergelyk 6.11 en 13.10.

ἐπήκοος, “verhorend”: Vergelyk die nota by 11.4.

μετ' εὐθύτητος: Die woord wat 'n regte rigting of in oordragtelike sin “opregtheid” uitdruk (εὐθυτής) kom meermale voor in die Septuaginta (*Ios* 24.14: λατρεύσατε αὐτῷ ἐν εὐθύτητι; *Ps* 9.9; 10.7; 16.2. ens.). In die Klementynse liturgie kom dit slegs hier voor.

καὶ τῶν σιωπώντων ἐπιστάμενος τὰς ἐντεύξεις: Vergelyk ten opsigte van die geheel CA 7.33; MPG 1, col. 1024: ὁ τῶν ἀμέμπτων πατὴρ, ὁ τῶν μετ' εὐθύτητος ἐπικαλουμένων σε ἐπήκοος, ὁ καὶ σιωπωμένας ἐπιστάμενος ἐντεύξεις. Die twee gedeeltes is identies en gaan moontlik terug op 'n gemeen-

skaplike bron. Dit mag aansluit by 4 *Mac* 10.18: *σιωπώντων ἀκούει ὁ θεός. μυστήριων*: Vergelyk 14.2.

εἰς πληροφορίαν τῶν καλῶς ἐγνωσμένων: ἡ πληροφορία kan volheid van deug beteken (CA 8.10), dog ook bevestiging of versekering; laasgenoemde betekenis is hier ter sake: “tot bevestiging van die dinge wat ons goed ken”. Dit versker weer die gelowiges van die heilsfeite wat by hulle reeds bekend is.

εἰς φυλακὴν τῆς εὐσεβείας: Vergelyk 14.2. Vir *πλημμελήμα* vergelyk die kommentaar by 6.7.

προσφκειώμεθα (προσοικειώω): “ons het u eiendom geword”, “ons behoort aan U”. Sien*die nota by 9.5.

ὅτι τὸ ὄνομα τοῦ Χριστοῦ σου ἐπικέκληται ἐφ’ ἡμᾶς: Die uitdrukking “die naam uitroep oor” stam uit die profaan-juridiese sfeer en dui ’n eiendomsverhouding aan. In die Septuaginta kom dit voor in verband met die naam van God wat oor iets of iemand uitgeroep is en gevolglik sy eiendom geword het: 2 *Regn* 6.2; *Ier* 7.30; 2 *Par* 6.33; 7.14; *Am* 9.12. Vergelyk in die Nuwe Testament Hand 15.17; Jak 2.7.

- 15.3 *ὁ χωρίσας ἡμᾶς τῆς τῶν ἀσεβῶν κοινωνίας*: Vergelyk *Prov* 28.24 *κοινωνὸς ἀνδρὸς ἀσεβοῦς*.

τῶν καθωσιωμένων σοι: καθοσιώω beteken “wy”, “toewy”. Veral perfektum passief partisipium: “die wat toegewy is aan”. Vergelyk Clem. Alex., *Strom.* 1.1; *MPG* 8, col. 693A: *καθωσιωμένους τῷ Χριστῷ*.

στήριξον ἡμᾶς ἐν τῇ ἀληθείᾳ: Vergelyk 9.5.

τῇ τοῦ ἁγίου πνεύματος ἐπιφοιτήσῃ: ἡ ἐπιφοιτήσις is ’n visitasie, ’n besoek, en gevolglik die “besoeking” deur die Heilige Gees, byvoorbeeld by die doop. Die bede is dus: versterk ons in u waarheid deur ons met die Heilige Gees te besoek. Vergelyk Cyr. Hier., *Cat.* 21.1; Chrys., *Hom.* 30.2 in 1 *Cor.*: *ἐπιφοιτήσις, τὴν ἀπὸ τοῦ βαπτίσματος καὶ πρὸ τῶν μυστηρίων ἐγγινομένην ἡμῖν*.

κρατύνω is om te versterk of te bevestig: dit bevestig dit wat ons te wete gekom het.

προσαναπλήρωσον: προσαναπληρώω is om vol te maak, te vervul of te voltooi.

- 15.4–5 herhaal die bedes van 12.40–50 in meer kompakte vorm soos in 13.4–7.

- 15.4 *τοὺς ἱερεῖς κτλ*: Vergelyk 12.40–41; 13.4.

τοὺς βασιλεῖς κτλ: Vergelyk 12.40 en 13.5.

τοὺς ἀέρας κτλ: Vergelyk 12.48 en 13.7.

τὸν κόσμον ἐν παναλκεῖ προνοίᾳ: παναλκής, “almagtig”, kom slegs hier in die Klementynse liturgie voor. Eus., *praep. Ev.* 6.6; *MPG* 21, col. 424C ge-

bruik die woord as attribuu van God. Oor *προνοία* sien die nota by 12.8; vergelyk 12.30.

τὰ ἔθνη τὰ πολεμικὰ πράϋνον: *πολεμικός* is “wat tot oorlog behoort” en dus “oorlogsugtig”, “oorlogvoerend”. Vir *πραῦνω* vergelyk 10.16; 12.46.

τὰ πεπλανημένα (dit wil sê *ἔθνη*): Vergelyk 12.46.

15.5 *τὸν λαόν σου ἀγίασον*: Vergelyk 12.44.

τοὺς ἐν παρθενία: Vergelyk 12.44.

τοὺς ἐν γάμῳ: Vergelyk 12.44.

τὰ νήπια ἄδρυνον: Vergelyk 12.44 *ἀδρύνω*, wat slegs hier in die Klementynse liturgie voorkom, beteken om ryp te maak of om tot volwassenheid te bring. Vergelyk *Exod* 2.10 (Moses); *Ruth* 1.13.

τοὺς νεοτελεῖς βεβαίωσιν: *νεοτελής*, “nuut ingewy”, “pasgedoop”, kom ook slegs hier voor in die Klementynse liturgie. Vergelyk Greg. Naz., *ep.* 217; *MPG* 37, col. 353C (pas bekeerdes).

τοὺς ἐν κατηχήσει: Vergelyk 12.47.

τῆς μνήσεως ἀξιούς: “vertoon” of maak hulle waardig aan die doop (inwyding). Oor *μνήσις* vergelyk die nota by 6.7.

πάντας ἡμᾶς ἐπισυνάγαγε κτλ: Vergelyk 12.49.

15.6 Die diaken roep die gemeente op om met geboë hoof die slotseën te ontvang. Oor *κλίνω* sien nota by 6.8.

15.7 Slotseën

Die hele aanhef (15.7) is ’n doksologie waarin attribute van God opgehoop word.

ο παντοκράτωρ: Vergelyk nota by 6.11.

ὁ ἀληθινός: Vergelyk 6.11.

ἀσύγκριτος: Kom slegs hier voor in die Klementynse liturgie en dit beteken “onvergelyklik”. In die patristiek kom dit dikwels voor in verband met God wat onvergelykbaar is met byvoorbeeld die skepping of die engele (Theoph., *Ad Autol.* 1.3; Tat., *orat.* 15; *MPG* 6.837B; *CA* 5.1).

ὁ πανταχοῦ ὢν καὶ τοῖς πᾶσι παρὼν: God is oral (*πανταχοῦ*) en is teenwoordig (*παρὼν*) by almal. Die bewussyn van die alomteenwoordigheid van God²⁸⁷ het algemeen bestaan by die gelowige Israeliet (Gen 24.12; Rigt 16.28 ens.), niteenstaande die feit dat die kultusplekke gesien is as woonplekke van God.

Teenoor die gedagte van God se beperkte teenwoordigheid by die kultusplekke het die profete dit ingeskerp dat God oor ruimte en tyd verhewe is en dat

287 Eichrodt, *op. cit.* 2, p. 96.

Hy oral teenwoordig is. Tekste soos Amos 9.2–4; Jes 6.3; 43.2; 66.1; Sag 4.10 dra almal hierdie geloof. Veral die digter van Ps 139 beskryf die voortdurende nabyheid van God as die wonder wat die mens elke oomblik stel voor die onafwendbare alomteenwoordigheid van God.

Ook vir Jesus was God 'n God van naby.²⁸⁸ God is die teenwoordige wat as Vader elkeen verhoor. Hoewel Paulus²⁸⁹ in 1 Kor 8.6 en Rom 11.36 'n formule gebruik wat na stoïsynse Panteïsme klink, is sy Godsbegrip eintlik baie min aan Griekse gedagtes georiënteer. Hy bring hiermee sy geskiedsteologie tot uitdrukking: Die volkeregeskiedenis is heilsgeskiedenis wat in God sy oorsprong het, deur Hom bepaal word en in Hom sy doel het.

Die gedagtes van Ps 139 (*Ps* 138) het sy nawerking gehad in 1 *Clem.* 28.3; Lightfoot, *op. cit.*, p. 20: God is nie te ontvlug nie. Met sy beskrywing van God as *τὰ πάντα ἐμπεριέχοντος*, het hy egter die Bybelse gedagtes verbind met die stoïsynse idee van God wat alles in die wêreld deurdring en omvat.

Vergelyk nog vir die alomteenwoordigheid van God Orig., *de Orat.* 8.2; GCS (Orig.), p. 317; Athan., *de decret.* 11: “God is in almal na sy goedheid en krag, dog is ook buite almal volgens sy eie natuur.”

- (15.7) *ὁ τόποις μὴ περιγραφόμενος: περιγράφω* beteken om te omring of te beperk. God is dus nie lokaal beperk nie. Reeds Philo het God vereenselwig met absolute ruimte en het God sy eie grens genoem. In navolging hiervan het ook Theophilus God sy eie ruimte genoem.

Clemens van Alexandrië sê dat God bo plek en tyd verhewe is (*Strom.* 2.2) en in dieselfde woorde as die liturgie: *ὁ περιγράφεται τόπω θεός* (*Strom.* 7.6; *MPG* 9, col. 440B). Vergelyk Bas., *Hom.* 3.7; *MPG* 31, col. 216A.

ὁ χρόνους μὴ παλαιούμενος: Aristides (*Apol.* 13.1; Goodspeed, *op. cit.*, p. 16) verbaas hom daaroor dat die Egiptenare, Chaldeërs en Grieke standbeelde van gode en afgodsbeelde maak wat oud word (*inveterascant*), deur die tydsduur verweer en wat hulle dan nog gode noem. In teenstelling hiermee word God, en so word Hy hier aangespreek, “nie met die verloop van tye ouer nie”.

ὁ αἰῶσι μὴ περατούμενος: περατώω is om te “beëindig”, te “beperk”: “God word nie deur die eeue beëindig nie”.

ὁ λόγοις μὴ παραγόμενος: παράγω is om te laat verdwaal en te verlei: “wat deur woorde nie verlei word nie.”

ὁ τροπῆς ἀνεπίδεκτος: ἀνεπίδεκτος beteken “wat nie ontvang of toelaat nie”, “wat nie ervaar nie”. *τροπή* is 'n draai, ommekeer of verandering: God ervaar geen verandering of ommekeer nie. Vergelyk Cyr. Alex., *Comm. in Joh* 1.4.

ὁ φύσει ἀναλλοίωτος: ἀναλλοίωτος is “onveranderlik”. Vergelyk Arist., *Apol.* 4.1; Goodspeed, *op. cit.*, p. 6: *ἔστιν ἀφίθαρτος τὸ καὶ ἀναλλοίωτος καὶ ἀόρατος*.

288 R. Bultmann, *Theologie des Neuen Testament*, p. 24.

289 *ibid.*, p. 229.

Ook Athenagoras, *Suppl.* 22.5; *ibid.*, p. 339, sê: τὸ δὲ θεῖον καὶ ἀθάνατον καὶ ἀκίνητον καὶ ἀναλλοίωτον. God, volgens die Klementynse liturgie, is dus van nature onveranderlik.

- (15.7) ὁ φῶς οἰκῶν ἀπρόσιτον κτλ: “wat ’n ontoeganklike lig bewoon”. Dit sluit natuurlik aan by 1 Tim 6.16: φῶς οἰκῶν ἀπρόσιτον, ὃν εἶδεν οὐδεὶς τῶν ἀνθρώπων οὐδε ἰδεῖν δύναται.

φῶς ἀπρόσιτον sluit ook nog by *Exod* 33.17–23 aan. ὁ τῇ φύσει ἀόρατος het sy agtergrond in die tweede gedeelte van 1 Tim 6.16.

μετ’ εὐνοίας ἐκζητούσαις σε λογικαῖς φύσεσιν: ἡ εὐνοία is “gevoel”, “liefde”, ’n “goeie gesindheid”, “toegeneentheid”, tussen man en vrou (1 Kor 7.3) en tussen slawe en hulle base (Ef 6.7). Dit is “slawe-deug”. Die gebruik van die woord het in die patristiek oorgegaan na die beskrywing van die verhouding tussen die mense en God: Die sinsnede beteken dus dat God kenbaar is vir die wat Hom soek in oorgawe.

φύσις is “natuur”. Dit het egter in die patristiek ’n baie wye reeks betekenisse en gebruike. Dit kan ook ’n “soort”, ’n “spesie”, aandui. Vergelyk Bas., *Eun.* 1.14; *MPG* 29, col. 544A: οὐκ ἀνθρώπους μόνον, ἀλλὰ καὶ πάσαν λογικὴν φύσιν. God is dus kenbaar vir alle redelike spesies of wesens wat Hom soek met oorgawe.

- (15.7) ὁ καταλαμβάνομενος κτλ: καταλαμβάνω is om te “gryp”, ook “verstandelik gryp”, “begryp”. ἡ κατάληψις is “begrip”: God word begryp deur die wat Hom in oorgawe soek.

ὁ θεὸς Ἰσραὴλ staan in kulties-doksologiese kontekste in *Ps* 40.14: εὐλογητὸς κύριος ὁ θεὸς Ἰσραὴλ ἀπὸ τοῦ αἰῶνος καὶ εἰς τὸν αἰῶνα; 71.18; 105.48. In die Nuwe Testament is die Psalmformule oorgeneem in Luk 1.68. In Matt 15.31 word verwys na “verheerliking van die God van Israel”. Om die aanroepvorm van God hier in ’n liturgiese konteks aan te tref is dus ook nie vreemd nie.

- (15.7) τοῦ ἀληθινῶς ὁρῶντος: “Israel, wat waarlik sien”, naamlik die volk wat glo in Christus. Oor λαὸς sien nota by 5.12.

- 15.8 Hierdie gedeelte van die gebed is nie meer lofprysend, belydend nie, maar epikleties. Dit is weer voorbidding.

εὐμενὴς γενόμενος ἐπάκουσόν μου: Oor εὐμενής vergelyk die notas by 6.5 en 6.8.

εὐλόγησον τοὺς σοὶ κεκλικότας τοὺς ἑαυτῶν αὐχένας: Oor εὐλογέω sien nota by 6.6. Oor κεκλικότας κτλ vergelyk die kommentaar by 9.7.

δὸς αὐτοῖς τὰ αἰτήματα τῶν καρδιῶν αὐτῶν: Vergelyk by 6.5.

μηδένα αὐτῶν ἀπόβλητον ποιήσης κτλ: Vergelyk 12.44.

ἀγίασον: Vergelyk 11.6. φρουρέω, te “bewaak” (cf. *Ps* 120.8) kom slegs hier voor in die Klementynse liturgie, en so ook σκεπάζω, “kyk na”, “oplet”.

(15.8) ἀντιλαβοῦ: Sien nota by 6.5.

ῥῥῥῥῥῥ τοῦ ἀλλοτρίου κτλ: Vergelyk die notas by 6.6.

τὰς εἰσόδους αὐτῶν κτλ (*Ps* 120.8): Vergelyk by 6.6.

15.9 Slotdoksologie

Die trinitariese slotdoksologie bevat die terme wat ook in die ander doksologieë bespreek is. Vergelyk 6.13; 7.8; 11.6; 12.50 ens.

15.10 Die diaken spreek ten slotte die wegsendingsroep uit: Ἀπολύεσθε ἐν εἰρήνῃ. Vergelyk Chrys., *Adv. Jud.* 3.6; *MPG* 48, col. 870; *Lit. Marc.*, Antoniadis, *op. cit.*, p. 344: πορεύεσθε ἐν εἰρήνῃ.

15.11 Dit beteken die einde van die “sakramentele diens” (τῆς μυστικῆς λατρείας) waarvan die orde voorgeskryf word vir biskoppe, presbiters en diakens “deur die apostels”.

Afkortings

- A. Seign. *Assemblées du Seigneur*
CA *Constitutiones Apostolicae*
CC *Corpus Christianorum*
GCP *Die griechischen christlichen Schriftsteller der ersten Jahrhunderte*
CSEL *Corpus scriptorum ecclesiasticorum Latinorum*
DACL F. Cabrol – H. Leclercq, *Dictionnaire d'Archéologie Chrétienne et de Liturgie*
DENZ Denzinger-Schönmetzer, *Enchiridion Symbolorum*, Freiburg 1965
DThC *Dictionnaire de Théologie Catholique*
ETHL *Ephemerides Theologiae Lovanienses*
HTS *Hervormde Theologiese Studies*
IKZ *Internationale Kirchliche Zeitschrift*
JBL *Journal of Biblical Literature and Exegesis*
JLW *Jahrbuch für Liturgiewissenschaft*
JTS *Journal of Theological Studies*
KT *Kleine Texte für theologische und philologische Vorlesungen und Übungen*, hrsg. H. Lietzmann
Lit. Bas. *Liturgie van Basilius*
Lit. Chrys. *Liturgie van Chrysostomus*
Lit. Jac. *Liturgie van Jakobus*
Lit. Marc. *Liturgie van Markus*
LQF *Liturgiegeschichtliche Quellen und Forschungen*, München 1909–40
LThK *Lexikon für Theologie und Kirche*, hrsg. M. Buchberger, 1930–1938
MPG J. P. Migne, *Patrologiae cursus completus, series Graeca*
Mansi J. D. Mansi, *Sacrorum conciliorum nova et amplissima collectio*, Bd. 1–31, 1759–1798
RAC *Reallexikon für Antike und Christentum*, hrsg. Th. Klauser
RB *Revue Biblique*
RGG *Die Religion in Geschichte und Gegenwart*, hrsg. K. Galling, Tübingen 1958
RSR *Recherches des sciences religieuses*
ThSt *Theological Studies*
ThWb *Theologisches Wörterbuch zum Neuen Testament*, Begr. G. Kittel, hrsg. G. Friedrich, 1933vlg.
ThQ *Theologische Quartalschrift*
ThRv *Theologische Revue*
TRE *Theologische Realenzyklopädie*, Berlin 1977
TU *Texte und Untersuchungen zur Geschichte der altchristlichen Literatur*
Vig. Chr. *Vigiliae Christianae*

Algemene Bibliografie

- P. VAN DER AALST, *Christos Basileus bij Joh. Chrysostomus*, Nijmegen-Utrecht, 1965.
- A. ADAM, *Dogmengeschichte* 1, Gütersloh 1965.
- B. ALTANER, *Patrologie*, Freiburg 1951.
- F. ALTHEIM, *Proskynesis, Paideia* 5, 1950, pp. 307–309.
- S. ANTONIADIS, *Place de la liturgie dans la tradition des lettres Grecques*, Leiden 1939.
- J.-P. AUDET, *La Didaché. Instructions des Apôtres*, Paris 1958.
- id.*, Esquisse historique du genre littéraire de la “bénédiction” juive et de l’“eucharistie” chrétienne, *RB* 65, 1958.
- id.*, Genre littéraire et formes culturelles de l’eucharistie. Nova et vetera, *Ephemerides Liturgicae* 80, 1966, pp. 353–385.
- J. BARBEL, *Christos Angelos, Theophaneia* 3, Bonn 1941.
- id.*, Zur “Engel Trinitätslehre” im Urchristentum, *ThRv*, 1958, pp. 49–58.
- G. BARDY, La conversion dans les premiers siècles chrétiens, *Année théologique* 2, 1941, pp. 89–106 en 206–232.
- A. BAUMSTARK, *Comparative Liturgy*, English translation by F. L. Cross, London 1958.
- id.*, Trishagion and Qedusha, *JLW* 3, 1923, pp. 18–32.
- J. BEHM, Art. ἀνάμνησις, *ThWb* 1, p. 351.
- id.*, Art. νοέω, *ThWb* 4, pp. 947–1016.
- id.*, Art. παράκλητος, *ThWb* 5, pp. 798–812.
- H. BERKHOF, *Die Theologie des Eusebius von Caesarea*, Amsterdam 1939.
- G. BERTRAM, Art. ἐνεργέω, *ThWb* 2, pp. 649–651.
- id.*, Art. παιδεύω, *ThWb* 5, pp. 596–624.
- id.*, Art. ὕψος, *ThWb* 8, pp. 600–619.
- P. BESKOW, *Rex Gloriae*, Upsala 1962.
- H. W. BEYER, Art. διακονέω, *ThWb* 2, pp. 81–93.
- id.*, Art. εὐλογέω, *ThWb* 2, pp. 751–763.
- id.*, Art. κατηχέω, *ThWb* 3, pp. 638–640.
- N. BORGIA, *Frammenti eucaristici antichissimi*, Grottaferrata 1952.
- G. BORNKAMM, *Studien zu Antike und Christentum, Gesammelte Aufsätze* 2, München 1959.
- id.*, Art. μυστήριον, *ThWb* 4, pp. 809–834.
- id.*, Art. πρεσβύς, *ThWb* 6, pp. 651–683.
- B. BOTTE, *La tradition apostolique, Sources Chrétiennes* 11, Paris 1968.
- id.*, Art. *RAC* 3, p. 266vlg.
- A. C. BOUMAN, Variants in the introduction to the eucharistic prayer, *Vig. Chr.* 4, 1950, p. 105vv.
- W. BOUSSET, *Eine jüdische Gebetssammlung im siebenten Buch der Apostolische Konstitutionen*, Nachrichten von der königlichen Gesellschaft der Wissenschaften zu Göttingen. Philologisch historische Klasse aus dem Jahre 1915, Berlin 1916.
- id.*, *Kurios Christos*, Göttingen 1920.
- L. BOYER, *Eucharistie*, Tournai 1965.
- H. BRANDENBURG, *Roms frühchristliche Basiliken des 4. Jahrhunderts*, München 1979.
- H. BRAUN, Art. πλάσμα, *ThWb* 6, pp. 254–263.
- id.*, Art. πλανάω, *ThWb* 6, pp. 230–254.
- F. E. BRIGHTMAN, *Liturgies, Eastern and Western 1, Eastern Liturgies*, Oxford 1896.
- F. BÜCHSEL, Art. ἀλάσσω κτλ, *ThWb* 1, pp. 252–260.
- id.*, Art. γενάω κτλ, *ThWb* 1, pp. 663–674.
- id.*, Art. κρίνω κτλ, *ThWb* 3, pp. 920–955.

- id.*, Art. μονογενής, *ThWb* 4, pp. 745–750.
- R. BULTMANN, *Theologie des Neuen Testaments*, Tübingen 1961.
- id.*, Art. ἀγνοέω κτλ, *ThWb* 1, pp. 116–122.
- id.*, Art. γινώσκω κτλ, *ThWb* 1, pp. 688–719.
- id.*, Art. ἐλπίς κτλ, *ThWb* 2, pp. 525–531.
- id.*, Art. ζάω λτλ, *ThWb* 2, pp. 857–877.
- id.*, Art. θάνατος κτλ, *ThWb* 3, pp. 7–25.
- F. CABROL, Art. Epiclèse, *DACL* 5, 1, pp. 142–184.
- id.*, Art. Diptyche, *DACL* 4, pp. 1045–1094.
- R. CAPELLE, *An early Euchologion in the Der Balizeh Papyrus*, Louvain 1940.
- O. CASEL, Das Mysteriengedächtnis der Messliturgie im Lichte der Tradition, *JLW* 6, 1926, pp. 113–204.
- id.*, Art und Sinn der ältesten christlichen Osterfeier, *JLW* 14, 1934, p. 1–78.
- id.*, Glaube, Gnosis und Mysterium, *JLW* 15, 1935, pp. 155–305.
- H. CAZELLES, *L'anaphore et l'ancien Testament. Eucharisties d'Orient et d'Occident*, Paris 1970.
- id.*, Eucharistie, bénédiction et sacrifice dans l'Ancien Testament, *Maison Dieu* 123, 1975, pp. 7–25.
- L. CERFAUX, Art. Agnosia, *RAC* 1, pp. 186–188.
- Y. CONGAR, Souci du salut des païens et conscience missionnaire, in *Kyriakon. Festschrift Johannes Quasten* 1, Münster, Westfalen 1970, p. 1.
- R. H. CHARLES, *Revelation 1. International Critical Commentary*, Edinburgh 1950.
- O. CULLMANN, *The Christology of the New Testament*, London 1959.
- J. DANIELOU, *Les anges et leur mission d'après les pères de l'Église*, Chevetogne 1951.
- A. DEISSMANN, *Paulus*, Tübingen 1925.
- G. DELLING, Art. ἄρτιος κτλ, *ThWb* 1, p. 474vlg.
- id.*, Art. ὁσμή, *ThWb* 5, pp. 492–495.
- id.*, Art. πίμπλημι, *ThWb* 6, pp. 127–131.
- id.*, Art. πληρής κτλ, *ThWb* pp. 283–309.
- id.*, Art. τέλος κτλ, *ThWb* 8, pp. 50–88.
- id.*, Art. ὕμνος κτλ, *ThWb* 8, pp. 492–506.
- G. DESCOEUDRES, *Die Pastophorien im Syrobyzantinische Osten*, Wiesbaden 1983.
- J. DIEHL, *Sphragis, eine semasiologische Nachlese*, Giessen 1938.
- G. DIX, *The treatise on the Apostolic Tradition of St. Hippolytus of Rome*, London 1968.
- F. J. DÖLGER, *Antike und Christentum* 1, 1930, p. 195v.
- id.*, *Sol Salutis. Gebet und Gesang im christlichen Altertum*, Münster 1925.
- id.*, *Sphragis. Eine altchristliche Taufbezeichnung*, Paderborn 1911.
- H. HALEVY DONIN, *To pray as a Jew*, New York 1980.
- P. DREWS, *Untersuchungen über die sogenannten Clementinische Liturgie im VIII Buch der apostolischen Konstitutionen*, Tübingen 1906.
- J. S. DREY, *Neue Untersuchungen über die Constitutionen und Canones der Apostel*, Tübingen 1832.
- N. EGENDER, La philanthropie de Dieu chez les Pères, *Assemblees du Seigneur* 57, 1975, pp. 62–75.
- W. EICHRODT, *Theologie des Alten Testaments*, Berlin 1950.
- I. ELBOGEN, *Der jüdische Gottesdienst in seiner geschichtliche Entwicklung*, Hildesheim 1967.
- A. H. EMONDS – B. POSCHMANN, Art. Busse, *RAC* 2, pp. 802–805.
- H. ENGBERDING, Die Gruss des Priesters zu Beginn der εὐχαριστία im östlichen Liturgien, *JLW* 9, 1929, p. 138–143.

- D. VAN DEN EYNDE, Baptême et confirmation d'après les Constitutions Apostoliques 7.44.3, *RSR* 27, 1937, pp. 196–212.
- W. FAIRWEATHER, *Jesus and the Greeks*, Edinburgh 1924.
- G. FITZER, Art. σφράγις, *ThWb* 7, pp. 939–954.
- D. FLUSSER, Sanctus und Gloria, in O. Betz, *Abraham unser Vater*, 1963.
- W. FOERSTER, Art. δημιουργός, *ThWb* 2, p. 61.
- id.*, Art. διαβάλλω, *ThWb* 2, pp. 69–80.
- id.*, Art. εἰρήνη κτλ, *ThWb* 2, pp. 389–418.
- id.*, Art. κτίζω κτλ, *ThWb* 3, pp. 999–1034.
- id.*, Art. κύριος κτλ, *ThWb* 3, pp. 1038–1098.
- id.*, Art. σέβομαι κτλ, *ThWb* 7, pp. 168–195.
- id.*, Art. σατανᾶς, *ThWb* 7, pp. 151–168.
- id.*, Art. σῶζω κτλ, *ThWb* 7, pp. 981–1024.
- G. FOHRER, Art. σοφία κτλ, *ThWb* 7, pp. 465–496.
- B. FRAIGNEAU-JULIEN, Éléments de la structure fondamentale de l'eucharistie, *RSR* 34, 1960, pp. 35–61.
- H. J. GABATHULER, *Jesus Christus, Haupt der Kirche, Haupt der Welt*, Zürich 1965.
- C. GIRAUDO, *La struttura letteraria della preghiera eucaristica. Saggio sulla genesi letteraria di una forma*, Roma 1981.
- H. GREEVEN, Art. δέομαι κτλ, *ThWb* 2, pp. 39–42.
- id.*, Art. εὐχομαι κτλ, *ThWb* 2, pp. 774–808.
- id.*, Art. προσκυνέω, *ThWb* 6, pp. 759–767.
- A. GRILLMEIER, *Jesus Christus im Glauben der Kirche* 1, Freiburg, Basel, Wien 1979.
- W. GRUNDMANN, Art. ἀνέγκλητος, *ThWb* 1, p. 358v.
- id.*, Art. ἄγαθος κτλ, *ThWb* 1, pp. 10–18.
- J. GUILLET, Le langage spontané de la bénédiction, *RSR* 57, 1969, pp. 163–205.
- R. GYLLENBERG, Art. Eingeborener Sohn, *RGG* 2, p. 376vlg.
- A. HAHN, *Bibliothek der Symbole und Glaubensregeln der alten Kirche*, 1897.
- J. D. B. HAMILTON, The church and the language of Mystery. The first four centuries, *ETHL* 53, 1977, pp. 479–494.
- S. C. HALL, *Repentance in 1 Clement*, *TU* 93, 1966.
- A. HAMMAN, Du symbole de la foi à l'Anaphore eucharistique, in *Kuriakon. Festschrift Johannes Quasten* 2, Münster, Westfalen 1970, pp. 834–843.
- id.*, *La signification de σφράγις dans le Pasteur d'Hermas*, *TU* 79, 1961.
- id.*, *Prières des premiers chrétiens*, Paris 1952.
- H. HANSE, Art. ἔχω κτλ, *ThWb* 2, pp. 816–832.
- G. HARDER, Art. στηρίζω κτλ, *ThWb* 7, pp. 653–657.
- A. VON HARNACK, *Lehrbuch der Dogmengeschichte* 1 en 2, Tübingen 1909.
- id.*, *Die Terminologie der Wiedergeburt und verwandter Erlebnisse in der ältesten Kirche*, *TU* 43.3.2, 1918.
- C. HARRIS, Liturgical silence, in Lowther Clarke, *Liturgy and worship*, London 1933, pp. 774–782.
- E. HATCH – H. A. REDPATH, *A concordance to the Septuagint*, Oxford 1897, Nachdruck Graz 1954.
- F. HAUCK, Art. κοινός κτλ, *ThWb* 3, pp. 789–810.
- F. HEILER, *Erscheinungsformen und Wesen der Religion* 1, Stuttgart 1961.
- id.*, *Das Gebet. Eine religionsgeschichtliche und religionspsychologische Untersuchung*, München 1923.
- J. HEINEMANN – J. J. PETUCHOWSKI, *Literature of the Synagogue*, New York 1975.

- J. HENNIG, Abel's place in the liturgy, *TS* 7, 1946, pp. 126–146.
- E. HERTSCH, Art. Sakristei, *RGG* 5, p. 1330.
- A. HOCKEL, *Christus der Erstgeborene. Zur Geschichte der Exegese von Kol 1.5*, Düsseldorf 1965.
- K.-M. HOFFMANN, *Philema hagon*, Gütersloh 1948.
- K. HOLL, *Gesammelte Aufsätze zur Kirchengeschichte* 2. *Der Osten*, Tübingen 1928.
- A. HOUSIAU, *La christologie de Saint Irénée*, Louvain 1955.
- A. Z. IDELSOHN, *Jewish Liturgy and its development*, New York 1932.
- W. JANNASCH, Art. Presbyter, *RGG* 3, p. 1189vlg.
- W. JANSEN, *Geschiedenis der Wijsbegeerte* 1, Zutphen 1919.
- K. JANNSEN, Art. Katechumenat, *RGG* 3, p. 1189vlg.
- J. JEREMIAS, Art. ἄβυσσος, *ThWb* 1, p. 9.
- id.*, Art. ποιμὴν καὶ, *ThWb* 6, pp. 484–501.
- KLAUS PETER JORNS, *Das hymnische Evangelium*, Gütersloh 1971.
- J. A. JUNGMANN, *Liturgie der christliche Frühzeit, bis auf Gregor den Grossen*, Freiburg 1967.
- id.*, *Missarum Solemnia* 1 en 2, Wien, Freiburg, Basel 1962.
- id.*, *Die Stellung Christi im liturgischen Gebet. Liturgie-geschichtliche Forschungen*, hrsg. Dölger, Möhlberg, Rücker, 7 en 8, Münster, Westfalen 1925.
- id.*, *Die lateinische Bussriten*, Innsbruck 1932.
- E. KÄSEMANN, *Das wandernde Gottesvolk*, Göttingen 1961.
- id.*, Eine urchristliche Taufliturgie Kol 1.15–20, in *Festschrift R. Bultmann*, Stuttgart 1944, pp. 133–148.
- H. KARPP, *Die Busse: Quellen zur Entstehung des altkirchliche Busswesens*, EVZ Verlag 1969.
- W. KASCH, Art. ῥύομαι, *ThWb* 6, pp. 999–1004.
- F. KATTENBUSCH, *Das apostolische Symbol* 2, Darmstadt 1962.
- D. KAUFMANN-BÜHLER, Art. εὐσεβεία, *RAC* 6, p. 986v.
- E. KAUTSCH, *Apokryphen und Pseudepigraphien des AT* 2, Tübingen 1900.
- M. KELLER, *“Volk Gottes” als Kirchenbegriff*, Zürich 1970.
- J. N. D. KELLY, *Early Christian creeds*, London 1976.
- F. H. KETTLER, Art. Taufe, *RGG* 6, pp. 637–646.
- id.*, Art. Virgines sacratae, *RGG* 6, p. 1407.
- G. KITTEL, Art. δόξα καὶ, *ThWb* 2, pp. 245–258.
- TH. KLAUSER – J. A. JUNGMANN, Art. Energoumenoi, *RAC* 5, p. 51–53.
- R. KNOPF, *Die zwei Clemensbriefe*, in H. Lietzmann, *Handbuch zum Neuen Testament*, Ergänzungsbd., *Die apostolische Väter* 1, Tübingen 1920.
- H. KOCH, Die Büsserentlassungen in der alten abendländische Kirche, *ThQ* 1900, pp. 481–534.
- id.*, Die Büsserplatz im Abendland, *ThQ* 1903, p. 254–270.
- H. KÖSTER, HANS-JOACHIM KRAUS, *Psalmen* 1, *Biblische Kommentar des ATs*, Neukirchen 1961.
- G. KRETSCHMAR, Art. Abendmahl 3.1, *TRE* 1, pp. 59–89.
- id.*, Art. Christliche Liturgien, geschichtlich, *RGG* 4, pp. 404–407.
- id.*, Das christliche Leben und die Mission in der frühen Kirche, in H.-W. Gensichen, *Kirchengeschichte als Missionsgeschichte* 1, München 1974, pp. 94–128.
- K. G. KUHN, Art. Ἀβελ-Κάιν, *ThWb* 1, p. 6vlg.
- J. KUNZE, *Marcus Eremita ein neuer Zeuge für das altkirchliche Taufbekenntnis*, Leipzig 1895.
- J. LAAGER, Art. Epiklesis, *RAC* 5, pp. 577–599.
- C. J. LABUSCHAGNÉ, *The incomparability of Yahweh in the Old Testament*, Leiden 1966.
- G. H. W. LAMPE, *A patristic Greek Lexicon*, Oxford 1961.
- J. LEBRETON, *Histoire du dogme de la Trinité* 2, Paris 1928.

- P. LEDOGAR, *Acknowledgement. Praise-verbs in the early Greek anaphora*, Rome 1968.
- H. LECRECQ, Art. Préface, *DACL* 14.2, pp. 1704–1716.
- id.*, Art. Constitutions Apostoliques, *DACL* 3.2, pp. 2732–2795.
- F. LE DUC, *Péché et conversion chez saint Jean Chrysostome, Proche Orient Chrétien* 26, 1976, pp. 34–58; 27, 1977, pp. 15–42.
- H. G. LIDDLE – R. SCOTT, *Greek English Lexicon*, Oxford 1929.
- H. LIETZMANN, *A Geschichte der Alten Kirche* 1, Berlin 1953.
- id.*, *Messe und Herrenmahl*, Bonn 1926.
- id.*, *Symbole der Alten Kirche*, *KT* 17/18, Berlin 1935.
- id.*, *Die klementinische Liturgie*, *KT* 61, Bonn 1910.
- id.*, Die Anfänge des Glaubensbekenntnis, in *Festschrift Harnack*, Tübingen 1921, p. 238vlg.
- L. LIGIER, *Péché d'Adam et péché du monde Bible – Kippur Eucharistie* 2, *Nouveau Testament*, Lyon, Fourvière 1961.
- H. LINSSEN, Θεός Σωτήρ. Entwicklung und Verbreitung einer liturgischen Formelgruppe, *JLW* 8, pp. 1–75.
- E. LOHMEYER, *Das Evangelium des Matthäus. Meyer's Kommentar*, Sonderband, Göttingen 1967.
- E. LOHSE, Art. πρόσωπον κτλ, *ThWb* 6, pp. 769–781.
- F. LOOFS, *Paulus von Samosata*, Leipzig 1924.
- M. G. MARA, Note sulla cristologia Cypriana. L'interpretazione di Prov 9.1–6, *Augustinianum* 20, 1980, pp. 243–256.
- C. MAURER, Art. τίθημι κτλ, *ThWb* 8, pp. 152–170.
- P. MEINHOLD, Art. Busswesen, *RGG* 1, p. 1554.
- M. METZGER, Les deux prières eucharistiques des Constitutions Apostoliques, *RSR* 45, 1971, pp. 52–77.
- W. MICHAELIS, *Zur Engelchristologie im Urchristentum*, Basel 1942.
- id.*, Art. κράτος κτλ, *ThWb* 3, pp. 905–914.
- id.*, Art. πάσχω κτλ, *ThWb* 5, pp. 903–939.
- O. MICHEL, Art. μόσχος, *ThWb* 4, pp. 767–769.
- id.*, Art. ὁμολογέω κτλ, *ThWb* 5, pp. 199–220.
- id.*, *Hebräerbrief. Meyers Kommentar* 13, Göttingen 1960.
- J. MICHL, Art. RAC 5, p. 116.
- H. MOLL, *Die Lehre von der Eucharistie als Opfer*, Köln, Bonn 1975.
- M. J. MORETON, The significance of the Sanctus in the anaphoral prayer, *Studia Patristica* 10, 1970, pp. 396–401.
- L. MOWRY, Revelation 4–5 and early Christian usage, *JBL* 71, 1952, pp. 75–84.
- F. NAU, Art. Constitutions Apostoliques, *DThC* 3, p. 1520–1537.
- id.* F. Caprotti, *La version syriaque de l'Octateuque de Clement*, Paris 1967.
- G. NENCI, Il rapporto μάθησις-γνώσις, *Parole del Passato* 6, 1951, pp. 123–128.
- J. M. NIELEN, *Gebet und Gottesdienst im Neuen Testament*, Freiburg 1963.
- A. D. NOCK, Hellenistic mysteries and Christian sacraments, *Mnemosyne*, Series 4, Vol. 5, 1952, pp. 177–213.
- F. NORMAN, *Christos Didaskalos*, Münster, Westfalen, 1967.
- J. O'CALLAGHAN, Proskynein en la correspondencia cristiana, *Estudios Biblicos* 33, 1974, pp. 187–189.
- A. OEPKE, Art. ἀπατάω κτλ, *ThWb* 1, p. 383v.
- id.*, Art. δια, *ThWb* 2, pp. 64–69.
- id.*, Art. δύω κτλ, *ThWb* 2, pp. 318–321.

- id.*, Art. μεσιτής, *ThWb* 4, pp. 602–629.
- R. OTTO, Chrysostomus über das Unbegreifliche in Gott, in *Aufsätze das Numinöse betreffend*, Stuttgart 1923, pp. 1–10.
- J. C. OTTO, *Corpus Apologetarum Christianorum*, 1.2, *Justin*, Wiesbaden (Nachdruck) 1969.
- W. PANNENBERG, Art. Gott 5, *RGG*, pp. 1717–1732.
- J. PESHEK, Der Gottesdienst in der Apokalypse, *Theol. Prakt. Quartalschrift* 73, 1920, pp. 496–514.
- E. PETERSON, Die Bedeutung von ἁναδεϊκνύμι in den griechischen Liturgien, *Festgabe Deissmann*, Tübingen 1927, pp. 320–326.
- F. PIPER, Der Hymnus des Clemens von Alexandrien, *Evangelische Kalender*, Berlin 1868, pp. 15–39.
- T. E. POLLARD, *Johannine Christology and the early church*, Cambridge 1970.
- P. PRIGENT, *Apocalypse et Liturgie*, Paris 1964.
- F. PROBST, *Liturgie der drei ersten christlichen Jahrhunderten*, Tübingen 1870.
- id.*, *Liturgie des vierten Jahrhunderts und deren Reform*, Münster 1893.
- id.*, *Die ältesten römischen Sakramentarien und Ordines*, Münster 1892.
- O. PROCKSCH, Art. ἄγιος, *ThWb* 1, pp. 101–116.
- K. H. RENGSTORF, Art. σημείος κτλ, *ThWb* 7, pp. 199–268.
- id.*, Art. τέρας, *ThWb* 7, pp. 199–227.
- id.*, Art. ὑπηρέτης, *ThWb* 8, pp. 530–544.
- W. RORDORF e.a., *L'eucharistie des premiers Chrétiens. Le point théologique* 17, Paris 1976.
- R. ROSSINI, Il primogenito in S. Cirillo allessandrino, *Studia Patavina* 12, 1965, pp. 32–64.
- A. RÜCKER, *Ritus Baptismi et Missae quem descripsit Theod. Ep. Mopsuestenus in Sermonibus Catecheticis*, Münster 1933.
- HELGA RUSCHE, Die Gestalt des Melchisedek, *Münchener Theol. Zeitschrift*, 2.6, 1955, p. 244.
- L. SABOURIN, *Les noms et les titres de Jesus*, Bruges, Paris 1961.
- S. SALAVILLE, ἁναδεϊκνύμαι–ἀποφαίνειν. Notes de lexicographie à propos de textes eucharistiques, in *Memorial Louis Petit*, Paris, Bucarest 1948, pp. 413–422.
- H. SASSE, Art. ἁγίος, *ThWb* 1, p. 167vlg.
- id.*, Art. αἰών κτλ, *ThWb* 1, pp. 197–209.
- A. SCHIMMEL, Art. Kuss, *RGG* 4, p. 189vlg.
- M. SCHMAUS e.a., *Handbuch der Dogmengeschichte*, Bd. 2, fasc. 26, *Die Engel*, Freiburg 1968.
- F. SCHMIDT-CLAUSING, Art. Litanei, *RGG* 4, p. 387v.
- K. L. SCHMIDT, Art. καλέω κτλ, *ThWb* 3, pp. 488–539.
- id.* M. A. SCHMIDT, Art. πάροικος, *ThWb* 5, pp. 840–852.
- O. SCHMITZ, Art. παρακαλέω κτλ, *ThWb* 5, pp. 771–798.
- J. SCHNEIDER, Art. τιμή κτλ, *ThWb* 8, pp. 170–182.
- K. SCHNEIDER, Art. Abyssus, *RAC* 1, pp. 60–62.
- Th. SCHNITZLER, Art. Lektor, *LThK* 6, p. 936.
- J. SCHO, *Paideia bei Justin dem Martyrer*, Diss. Trier 1969.
- M. W. SCHOENBERG, Ὑιοθεσία. The word and the institution, *Scripture* 15, 1963, pp. 115–123.
- G. SCHRENK, Art. ἱερός κτλ, *ThWb* 3, pp. 221–284.
- id.*, Art. βιβλος κτλ, *ThWb* 1, pp. 613–620.
- id.*, Art. ἐκλέγομαι, *ThWb* 4, p. 147vlg.
- E. SCHWARTZ, *Eusebius. Kirchengeschichte*, Leipzig 1932.
- E. SCHWEIZER, πνεῦμα κτλ, *ThWb* 6, pp. 387–453.
- R. SEEBERG, *Lehrbuch der Dogmengeschichte* 1 en 2, Erlangen 1923.
- H. F. STANDER, Art. Klemens van Alexandrië: Himne op Christus ons Leidsman, *HTS Supplementum I*, 1989, pp. 112–118.

- G. STÄHLIN, Art. ὁργή, *ThWb* 5, pp. 419–448.
- E. STAUFFER, Art. ἀγαπάω κτλ, *ThWb* 1, pp. 20–55.
- id.*, Art. ἐπιτιμάω, *ThWb* 4, pp. 620–623.
- P. STOCKMEIER, *Der Begriff παιδεία bei Klemens von Rom*, *TU* 92, 1962.
- J. A. STOOP, Filantropie in die vroeë Christendom, *Theologia Evangelica* 2.1, 1969, pp. 33–39.
- id.*, Augustinus en die *sursum cor(-da)*, *Theologia Evangelica* 19.2, 1986, pp. 41–53.
- id.*, The trishagion as an expression of the heaven-earthly character of the liturgy of John Chrysostom, *ΕΚΚΛΗΣΙΑΣΤΙΚΟΣ ΦΑΡΟΣ*, 72, 1990, pp. 56–69.
- id.*, Die deificatio hominis in die Sermones en Epistolae van Augustinus, Leiden 1952.
- H. STRATHMANN, Art. λαός, *ThWb* 4, pp. 29–39.
- id.*, Art. μάρτυς κτλ, *ThWb* 4, pp. 477–520.
- TH. J. TALLY, De la berakah a l'eucharistie. Une question a re-examiner, *Maison Dieu* 125, 1976, pp. 11–32.
- A. TARBY, *La prière eucharistique de l'Église de Jerusalem*, Paris 1972.
- W. TARN, *Hellenistic civilization*, London 1936.
- C. THOMA, Biblisches Erbe im Gottesdienst der Synagoge, in H. H. Henrix, *Jüdische Liturgie. Geschichte, Struktur, Wesen*, Basel 1978, p. 58.
- Ch. C. TORREY, *The lives of the prophets*, J. B. L. Monograph Series 1, 1946.
- J. W. TYRER, The meaning of ἐπίκλησις, *JTS* 25, 1923–24, pp. 139–150.
- E. UNDERHILL, *Worship*, London 1937.
- W. C. VAN UNNIK, Art. Apostolische Konstitutionen, *RGG* 1, p. 517.
- id.*, 1 Clement 34 and the Sanctus, *Vig. Chr.* 5, 1951, pp. 204–248.
- G. WAGNER, Zur Herkunft der AK ... in *Mélanges ... B. Botte*, Louvain 1972, pp. 525–537.
- id.*, Der Ursprung der Chrysostomusliturgie, *LQF* 59, Münster, Westfalen, 1973.
- P. VIKTOR WARNACH, *Odo Casel OSB. Das christliche Opfermysterium*, Graz 1968.
- WARREN, *The liturgy and ritual of the Ante-Nicene Church*, London 1912.
- L. WENGER-OEPKE, Art. *RAC* 1, pp. 99–112.
- M. WERNER, *Die Entstehung des christlichen Dogmas*, Bern, Tübingen 1954.
- M. WILES, *The making of Christian doctrine*, Cambridge 1975.
- U. WILCKENS, Art. σοφία κτλ, *ThWb* 7, pp. 465–475.
- H. WINDISCH, Art. ἀσπάζομαι κτλ, *ThWb* 1, pp. 494–500.
- E. WOLF, Art. Christliches Naturrecht, *RGG* 4, pp. 1359–1365.
- J. WYTZES, Paideia and Pronoia in the works of Clemens Alexandrinus, *Vig. Chr.* 9, 1955, pp. 146–158.
- J. YSEBAERT, *Greek baptismal terminology. Its origin and early development*, Nimwegen 1962.
- M. ZITNIK, θεός φιλόανθρωπος bei Joh. Chrysostomus, *Orientalia Christiana Periodica* 41, 1975, pp. 76–118.

Lys van Afrikaanse woorde

aalmoese, 13, 119, 133
 aanbidding, 7, 11, 27, 33, 39, 58, 62,
 66, 77, 112
 aanbied (-ge-), 13, 35, 37, 214
 aandag (gee), 17, 35, 140, 143
 aandagtig (-e), 3, 11, 15, 87, 127, 143
 aanhoudend, 13, 27, 130, 209
 aankondig (-ge-), 3, 33, 45, 72, 156
 aanknopingspunte (bybelse), 48, 52, 55
 aanneem (-ge-), 11, 25, 33, 168
 aanneming, 9, 57, 74, 116vlg.
 aanraak 7, 112
 aanroep (God), 3, 11, 37, 52, 59, 62,
 83, 87, 127, 201
 aansien, 29, 75, 201
 aanslae, 9, 121
 aanstel (-ge-), 25
 aanvaar, 3, 9, 11, 33, 89
 aanvangspunt, 19, 55, 149
 aanvoerder, 25, 38, 58, 175
 aanwys (-ge-), 25, 174
 aarde, 7, 19, 21, 25, 27, 31, 35, 56, 112
 aartsbose, 7, 25, 108
 aartsengele, 27, 176vlg., 177
 aartsvaders, 51, 204
 aeone, 21, 158
 afdwaal, 25, 31, 174
 afsonder (-ge-), 37
 afvallig (-heid), 23, 108, 167
 afwas (-ge-), 9, 115
 afwys (-ge-), 25, 168
 algemene, 13, 31, 62, 128vlg., 206
 algoeie, 13, 133
 allerheilig, 27, 181
 allerhoogste, 15, 27, 70, 181
 Almagtige (God), 5, 11, 19, 23, 29, 39,
 63, 78, 100, 145
 Heer, 15, 31, 58
 Heerser, 27, 31, 37
 voorsienigheid, 37, 216
 altaar, 19, 33, 210
 amen, 5, 7, 9, 11, 17, 27, 33, 35, 37,
 39, 48, 49, 106, 209, 213
 alomteenwoordigheid 217vlg.
 anafora, 19, 48vlg., 50vlg., 61, 72, 180
 anamnese, 29, 48, 50, 69, 72, 74vlg.,

78, 116, 167, 193, 197
 antwoord 3, 17, 35, 80, 81, 84, 86, 209,
 212, 214
 apologetiek, 97, 164
 apostels, 31, 39, 41, 43, 59, 85, 143,
 190, 220
 apostoliese
 geloofsbelydenis, 60
 gesag, 41, 42
 kerk, 13, 62, 71, 128
 oorlewering, 42
 Vaders, 87, 90, 96, 102, 119, 121,
 128, 168, 175, 181, 183, 187,
 190, 205vlg.
 ark, 25, 171
 armes, 13, 89, 133, 198, 215
 askete, 35, 46
 bad (van die wedergeboorte), 3, 52, 74,
 93, 116
 ballingskap, 15, 31, 134
 barmhartig (-e), 9, 65, 120, 131
 barmhartigheid, 11, 72, 92, 126
 bedaar, 15, 134
 bedes, 39
 bediening, 13, 132
 beeld, 23, 163
 begeer (-tes), 3, 11, 52, 89
 begenadig, 57
 begin (-punt), 15, 19, 25, 136
 begrawe, 29, 62, 96, 193
 begroeting, 70, 76, 84, 140vlg.
 begryp, 15, 39, 136, 219
 behaag, 29, 202
 behoed, 15, 37
 behoeftes, 21, 25, 170
 behoort, 5, 7, 27, 33, 37, 76vlg., 216
 bekeer, 9, 15, 25, 31, 37, 122, 166
 bekering, 9, 11, 54, 72, 119, 120,
 125vlg.
 bekragtig, 106
 belofte (belowe), 23, 25, 58, 116vlg.,
 167, 173
 beloner, 25, 57, 170
 beloning, 23, 25
 beloon, 13, 58, 133

belydenis, 55, 56, 61, 62, 66, 68, 77vlg.,
 79, 99, 101, 141, 148, 199
 bema, 84vlg., 142
 bemin, 15
 bemoeienis, 27, 65, 184
 benadeling, 17, 140
 bepaal (bepalings), 9, 23, 41, 164
 beperk (-end), 39, 74, 218,
 berou, 9, 11, 33, 120, 126
 besetenes (energumene), 5, 7, 33, 72,
 77, 107
 gebede vir, 53, 77vlg.
 Litanie vir, 5, 107
 seënbede vir, 7, 9, 109
 uitstuur van, 7
 besing, 7, 111vlg.
 beskerm, 17, 35, 64, 139, 180, 212
 beskerming, 39
 beskikker, 17, 139
 beskut, 39
 besoek, 37, 216
 bestaan, 11, 27, 184
 bestraf (-fer), 5, 7, 25, 107, 170
 bestraffinge, 27, 53, 184
 betroubare, 17, 139
 bevestig (-ing), 13, 37, 91, 133, 216
 bevlekking, 3, 35, 52, 54, 73, 74
 bevry (-ding), 3, 9, 15, 17, 25, 27, 29,
 51, 72, 73, 75, 93, 121, 186
 bevrydingswerk, 72
 bewaak, 13, 33, 39, 45, 220
 bewaar (-ing), 11, 13, 15, 31, 33, 37, 39,
 55, 73, 206, 209
 bewaarder, 17, 139
 bewe, 7, 15, 112
 bewing, 19, 143
 bid, 3, 5, 7, 9, 11, 13, 15, 19, 31, 33,
 35, 39, 80, 86, 95, 97
 binneste, 5, 53, 105
 bisdom, 13, 130
 biskop (-pe), 3, 5, 7, 9, 11, 13, 17, 19,
 31, 33, 35, 39, 41, 46, 55, 83, 84,
 86, 131, 209, 211
 seënbede van die, 5, 7, 9, 11, 77, 78,
 81
 biskopsroep, 35, 212
 biskopswyding, 41, 42, 83
 bloed, 17, 29, 31, 35, 37, 44, 55, 70,
 71, 75, 201vlg., 215

blydschap, 9, 122
 boek (van die lewe), 9, 54, 121
 boetedoening, 9, 33, 43, 85, 119vlg.
 boetelinge, 9, 11, 43, 54, 78, 85, 119vlg.,
 122, 123, 126
 litanie vir, 9, 54, 120, 123
 seënbede vir, 11, 54, 78, 89, 123
 uitstuur van, 11, 126
 boodskap, 15, 55, 136
 boom (van kennis van goed en
 kwaad), 57
 boosheid, 25, 29, 191
 bose, 7, 11, 13, 15, 33, 53, 55
 brand, 7, 25, 27, 112, 184
 breek (ge-), 29, 75, 194
 briewe, 3, 83
 bring (ge-), 13, 19, 23, 25
 broedermoordenaar, 25, 168
 broeders, 3, 9, 13, 33
 brood, 29, 49, 70, 75, 144, 194,
 200vlg., 202, 213
 buig, 5, 7, 9, 11, 39, 99vlg., 109, 123,
 125
 buitestaanders, 15, 134, 208
 bystand, 17, 31, 139

 Christelike, 5, 15, 43, 47, 51, 55, 61,
 62, 98, 178
 (vroeg-C.), 63, 64, 77, 96, 102, 124,
 132, 149, 154, 170, 175
 Christendom, 42, 44, 113, 125, 135,
 169, 172, 188
 Joodse, 66, 68.
 Christologie, 45, 60, 63, 68
 Christus
 bloed van, 29, 35, 37, 44, 55, 70,
 75, 78, 201vlg., 215
 deur, 5, 9, 11, 15, 21, 23, 73, 76,
 81, 103, 106, 107, 116, 118,
 126
 diakonaat in, 33
 Dienaar, 37, 65, 67
 dood van, 7, 29, 49, 59, 65, 69, 69,
 72vlg., 74, 75, 97, 106, 113
 eersgeborene, 19, 27, 56vlg., 62, 66,
 68, 153, 171.
 Engel van u groot raad, 19, 56, 156
 enigste (eniggebore) Seun, 17, 19, 27,
 62, 65, 67, 68, 101, 102, 153

geliefde Seun, 27, 186
 genade van, 3, 37
 Gesalfde, 3, 5, 9, 11, 15, 29, 31,
 33, 35, 37, 39, 65, 89, 95, 99,
 104
 Godheid van, 11, 17, 27, 53, 60, 65,
 66vlg., 81, 154
 Heiland, 9, 11, 17, 29, 66, 68, 71,
 118, 192
 Heer, 19, 27, 35, 37, 56, 67, 157
 heilig, 27, 58, 69, 181
 hemelvaart, 69, 73
 Herder, 27, 185
 Hoëpriester, 19, 27, 56, 68, 81, 156,
 185
 ons Hoop, 5, 31, 53, 65, 105
 in C., 13, 39
 Jesus C., 3, 5, 19, 27, 35, 37, 56,
 62, 65, 66
 Koning, 19, 56, 67, 157
 lewendmaker, 29, 69, 193
 liefde van, 19, 88
 liggaam van, 35, 37, 44, 70, 75, 86,
 141, 201vlg., 213
 Logos, 19, 27, 56, 60, 62, 66, 69,
 152, 184, 189
 lyding van, 29, 49, 58, 69, 75, 192,
 197, 203
 maagdelike geboorte van, 27, 62, 68,
 187
 menswording van, 27, 58, 62, 68, 72,
 184, 197
 middelaarskap, 33, 44, 56, 73, 82,
 105, 158, 180, 210vlg.
 offerlam, 27, 185
 onsterflik, 29, 69
 opstanding, 29, 49, 59, 69, 72, 74vlg.
 97, 167, 193, 197
 pre-eksistensie van, 56, 68, 69, 151,
 152, 153vlg.,
 Regter, 29, 69, 192
 sterwe van, 5, 29, 58, 75, 113, 193
 verering van, 60, 67
 verwekking van, 19, 68, 151vlg.
 werk van C, 49, 72, 188, 193, 197
 Wetgewer, 27, 116, 185
 Wysheid, 19, 56, 68, 153
 Christushimne (-lied), 59, 67, 153vlg.,
 157, 187
 dag (dae), 3, 21, 23, 29, 160
 dank, 19, 29, 33, 37, 75, 76, 146, 199
 -gebed, 60, 79
 -offer, 199vlg., 202
 -segging, 37, 49, 61, 74, 198vlg.,
 200, 202, 215
 deelgenootskap, 113vlg.
 deelgenote, 5, 7, 9, 33, 37, 105, 114
 deel (hê aan), 27, 31, 33, 35, 37, 54,
 71, 204, 212
 demiurg, 63, 169, 185
 demone, 7, 9, 94, 121
 deug, 11
 deur (middel van), 5, 105vlg.
 deurwagter, 45, 46, 132
 diaken (-s), 3, 5, 7, 9, 11, 17, 19, 31,
 33, 35, 37, 39, 45, 80, 85, 86,
 112, 127, 132, 142, 144, 214, 220
 onder-d., 17, 31, 35, 45vlg., 132, 142
 diakensroep, 7, 9, 11, 17, 35, 39, 85,
 135, 212, 215, 217
 diakonaat, 33, 46
 dienaar, 5, 25, 37, 39, 67, 104, 174
 diens, 13, 25, 37, 39, 76, 87, 132
 van die gebede, 3, 76, 85
 van die gelowiges, 11, 83, 127
 van die kategumene, 3, 83
 orde, 126vlg., 220
 priesterlike, 29, 75, 200
 sakramentele, 39, 76, 220
 diensbaar, 27, 182
 dienswerk, 13, 33, 46, 132
 diepte (onderaardse), 21, 162
 diskrimineer, 17, 65, 138
 dissipels, 5, 19, 29, 81, 103, 193
 doksologie (-ë), 35, 49, 58, 59, 61, 64,
 66, 70, 76vlg., 81, 106, 118, 176,
 209, 219vlg.
 “doodsboom”, 57
 dood (dooies), 7, 11, 29, 54, 62, 73, 74,
 75
 doodvonniss, 23, 167
 doop, 52, 54, 60, 73, 74vlg. 93, 96,
 101, 113vlg. 115vlg., 117, 203
 -himne, 59
 doopkandidate, 7, 9, 54, 67, 74, 78,
 112vlg., 115
 gebed vir, 9, 54, 78, 115
 kategese vir, 61, 74

Litanie vir, 7, 54, 81, 112
 seënbede vir, 9, 115
 uitstuur van, 9, 118
 drank, 21, 27, 29, 161
 dreigement, 7, 110
 dreigende, 27, 186
 Drie-eenheid, 59, 61, 70
 dringend (-er), 7, 9, 11, 81, 87, 95, 127
 drinkbeker, 19, 29, 35, 144, 196, 214
 duisternis, 21, 56, 57, 160, 161
 duiwel, 7, 9, 29, 31, 53, 54, 72vlg., 94,
 108, 121, 204
 dwaling (dwaal), 15, 17, 25, 37
 dwalendes, 15, 134

 eed, 23, 166
 eensgesindheid, 31
 eer, 9, 11, 29, 35, 37, 110, 202
 eerbied (-ige), 5, 7, 9, 13, 17, 33, 35,
 39, 77, 106, 137, 213
 eerstelinge, 13, 133, 198
 ekskommunikasie, 119, 208
 ektenie, 80, 86, 87, 127
 eksorsiste, 132
 elemente, 23, 44, 56, 161, 163
 emanasieleer, 154
 energumene, 33, 72, 77vlg., 81, 89, 109,
 208
 engele, 7, 21, 27, 111, 155, 158, 177,
 184
 engelied, 67, 79, 177vlg., 213
 enigste (eniggebore), 5, 7, 17, 19, 27,
 37, 70, 99, 101
 epiklese, 29, 44, 48, 50, 70, 75, 193,
 201
 epikleties, 52, 75, 219
 episkopaat, 31, 33
 erfgenaam, 25, 57
 erkenning, 15, 55, 136
 ernstig (-ge), 3, 5, 9, 81, 87, 95, 127
 eskatologies, 93, 183
 eucharistie (-se), 48, 61, 71, 73, 74,
 76vlg., 81, 83, 85, 143, 193,
 196vlg., 199, 215
 diens, 126
 elemente, 56, 71, 202
 gebed, 19, 42, 45, 48, 55, 59, 60vlg.,
 69, 77, 78
 liturgie, 41, 60, 61

offer, 143, 198, 202
 viering, 48, 61, 76, 77, 206
 eunug, 13
 evangelie (-s), 3, 74, 83, 87, 136, 193,
 195
 van sy Gesalfde, 3, 5, 89, 104
 ewige (-e), 9, 11, 13, 17, 19, 27, 31, 72,
 74, 128, 149, 205
 ewigheid, 5, 7, 9, 11, 17, 27, 33, 35,
 37, 39, 64, 77, 179

 fondament, 21, 129
 formeerder, 25, 27, 68, 124, 169, 184
 formulier, 42, 45
 fundeer (ge-), 13, 71, 129

 gawe (-s), 9, 13, 19, 29, 33, 35, 81, 116,
 133, 143, 144, 202, 212
 gebed (-e), 2, 13, 15, 19, 31, 33, 35, 43,
 49, 51vlg., 55, 58, 61, 86, 88, 144,
 159, 198, 142, 157
 gebedsaanwysinge, 80
 diens van, 3, 76
 vir die besetenes, 7, 53, 77, 81, 89,
 109
 van die biskop, 37, 76vlg., 79, 81,
 109, 123, 135, 215
 vir die boetelinge, 11, 54, 78, 81
 vir die doopkandidate, 9, 54, 78, 81,
 112, 115
 gebedsformules, 41, 50, 51, 81, 145,
 201
 vir die gelowiges, 15, 46, 55, 78, 81
 gemeenskaplike, 80, 86, 207
 hoëpriesterlike, 55
 Joodse, 51, 84, 101, 146, 159
 vir die kategumene, 5, 52, 53, 77, 81
 gebedsoffer, 75, 200, 207
 gebedsroep, 53, 80, 86, 101, 106, 109
 gebedstradisie, 51, 64, 123, 136, 138
 gebedsworm, 51, 87, 201
 gebod, 3, 23, 57, 90
 geboorte, 39, 54, 68
 maagdelike, 27, 68, 72, 151, 187
 gebore (-nes), 27, 187
 gedagte, 9, 19, 44, 86, 145
 gedagtenis, 29, 74, 75, 197
 van gestorwenes, 46
 gedagtig, 29, 75, 193, 198

gedemp, 19, 144
gees, 5, 7, 11, 49, 53, 61, 75, 107
 liggaam en g., 3, 9, 15, 35, 54
 en met u g., 3, 17, 19, 33, 84
Gees
 Heilige, 3, 5, 7, 9, 11, 17, 19, 29,
 31, 33, 35, 37, 39, 43, 49, 70,
 116, 181, 196, 201, 203vlg.,
 205, 216
 getuienis van die G., 70, 75, 203vlg.
 leiding van die G., 9, 122
 sakrament van die G., 9, 117
 vervul met, 31, 70, 73, 74, 75, 205
 werk van, 61, 70
geestelike (-s), 9, 11, 17, 54, 116, 117
geliefde, 27, 186
geloof, 33, 35, 37, 211
 (-s)belydenis, 60, 79, 150
 (-s)getuies, 57
 (-s)onderrig, 3, 52, 76, 86, 90
gelowiges, 3, 7, 9, 11, 17, 41, 53, 55,
 73, 114, 118, 141, 196, 200, 216
 mis van, 11, 83, 127, 143
 Litanie vir, 11, 55, 81, 127
 gemeenskap van, 55, 76, 97, 147
gelykenis, 23, 163
gemeente (-s), 3, 11, 13, 17, 55, 58, 59,
 70, 80, 81, 127, 130, 139, 177,
 209
gemeenskap (-like), 3, 5, 7, 19, 37, 55,
 71, 76, 78, 97, 114, 147
genade, 3, 9, 15, 19, 35, 37, 72, 75,
 145
genadig (-e), 5, 13, 15, 27, 65, 98, 131,
 185
genesing, 58
gereed (lê), 35, 212
geregtigheid, 37
gerig, 105
geringheid, 31, 79, 207
gerubs, 21, 27, 158, 176
gerusstel, 23, 166
Gesalfde, 3, 5, 9, 11, 15, 17, 25, 29, 31,
 33, 35, 37, 39, 65vlg., 89, 95, 99,
 104
gesagsposisies, 31, 207
gesamentlik, 19, 145
gesindheidsverandering, 11, 126
geskende, 15, 138

getal, 19, 150
getuie (-nis), 29, 70, 75, 202vlg., 203
gevangenis (gevangene), 15, 110, 134
getrou, 23, 167
gevoel, 11, 126
glo, 39
God
 Almagtige, 5, 11, 15, 19, 23, 29, 37,
 39, 62, 63, 64, 77, 78, 79, 100,
 145, 216
 wat alleen heers, 15, 136
 Allerhoogste, 15, 27, 181
 alomteenwoordige, 39, 65, 79, 81,
 217
 al-goeie, 13, 65, 133
 barmhartige, 9, 65, 131
 beloner, 25, 57, 170
 beskermer, 17, 35, 64, 180, 212
 beskikker, 17, 139
 bestraffer, 25, 170
 bewaarder, 17, 139
 bystand, 17, 31, 139
 Christus ons G., 11, 17
 G. deur Christus (sy Gesalfde), 5, 9,
 59, 72, 76, 81, 95, 103
 G. diskrimineer nie, 17, 65, 138
 Drie-enige, 59
 een in wese, 19, 99, 150
 eer aan G., 35, 64
 eerste van natuur, 19, 150
 enigste (enigheid), 5, 7, 19, 37, 62,
 64, 99
 ewige, 11, 21, 64, 78, 92, 123, 128,
 136
 formeerder, 25, 27, 62, 63, 68, 108,
 124, 169, 178, 184
 gehoor (onverwekte), 19, 149
 genadige, 13, 65, 72, 131
 gesig (ewige), 19, 149
 gewer, 25, 33, 64
 goedheid van, 11, 19, 54, 79, 125,
 148, 165
 goeie, 3, 33, 65, 87
 groot (-heid), 35, 64, 79, 211
 van die heelal, 5, 11, 63, 77, 78,
 103, 123
 Heer, 33, 35, 37, 64
 Heerser, 11, 27, 31, 37, 64, 78,
 123vlg.

heilig en allerheilig, 27, 65, 181
 Helper (Hulp), 17, 31, 35, 55, 64,
 139, 208, 212
 Hoof, 11, 124
 hoogste, 27, 65, 181
 van Israel, 39, 219
 kenbaarheid van, 65, 100vlg., 219
 Koning, 29, 33, 64
 sonder koning, 19, 64, 149
 kragtig (in werke), 35, 64
 lewende, 15
 liefde van, 3, 58, 65, 88, 137
 mensliewende, 3, 5, 9, 65, 88, 122
 niks nodig, 19, 29, 64, 75, 149
 onbegrens, 39, 64, 65, 218
 onbegryplik, 64, 137
 ondersteuner, 17, 31, 35, 64, 139,
 208
 onfeilbaar, 17, 65, 78, 140
 onkenbaarheid, 65
 onpartydig, 17, 65, 78, 140
 onsigbaar, 39, 65
 onoorwonne, 39
 ontoeganklike, 5, 39, 65, 77, 100,
 219
 onveranderlik, 39, 64, 65, 218
 onvergelyklik, 17, 39, 65, 78, 79,
 139, 217
 onverwekte, 5, 19, 37, 39, 62, 64,
 76, 77, 99, 148, 149
 Skepper, 11, 27, 62, 63, 68, 123,
 124, 180, 184
 sonder begin, 15, 19, 136, 148
 sonder heerser, 19, 149
 Steun, 31, 35, 208
 Vader, 3, 5, 7, 21, 27, 29, 33, 35,
 37, 63, 67, 69, 77, 101vlg.
 Verhoorder, 15, 55, 64, 79, 138
 van die voorspraak, 5, 102
 verhewe, 19, 39
 versterkte muur, 17, 64, 139
 vervuller van behoeftes, 25, 64, 170
 vesting, 17, 64, 139
 voorsiener, 19, 64, 149
 vrede van G., 17, 33, 76
 vrese van G., 15, 52, 55, 78
 waaragtige, 39
 ware, 5, 62, 64, 77, 99
 ware synde, 19, 64, 77, 99, 147

wetgewer, 25, 27, 64
 wil van G., 53, 191, 192
 Wysheid (instinktiewe), 19, 149vlg.
 goddeloosheid, 3, 23, 25, 52, 93vlg.,
 163, 172
 goddeloses, 25, 37, 71
 godvrugtig (-heid), 5, 11, 13, 33, 103
 godsbegrip, 62, 65, 148
 godsdiens, 60, 66, 83, 92, 96, 133
 godskennis, 3, 23, 74, 90, 92, 164, 188
 Godskindskap, 9, 54, 117
 Godspredikate, 45, 62vlg., 64, 98, 118,
 147vlg., 149, 215
 Godsverering, 77, 111
 godsvrug, 3, 7, 23, 27, 31, 33, 37, 71,
 92, 108, 163, 204, 209
 goedgesind, 5, 15, 88, 98
 goedgunstig, 3, 9, 29, 88, 201
 goedheid, 11, 19, 23, 54, 125, 165
 goewerneur, 29, 192
 groet, 3, 17, 34, 35, 84, 14vlg., 145,
 209, 212
 groetgebaar, 84, 209
 haat (haters), 15, 31, 55, 134
 hand (-e), 3, 5, 7, 17, 19, 29, 84, 87,
 100, 119vlg., 194, 213
 Handelinge, 3, 83
 handewassing, 17, 126, 142, 194
 hart (-e), 3, 5, 9, 39, 53, 74, 145vlg.
 hartgrondig, 5, 105
 heelal, 5, 11, 13, 23, 103, 123
 Heer, 7, 13, 15, 19, 31, 33, 35, 39, 63,
 66, 157
 Almagtige, 15, 58, 63
 Allerhoogste, 15
 ons het dit by die H., 19, 81, 145vlg.
 heilig is die H., 27, 176
 Jesus Christus, 3, 19, 29, 35, 66, 157
 ontferm U, 3, 5, 11, 13, 86, 100,
 123
 van die heelal, 5, 11, 13, 63, 74, 77,
 103, 157
 van die leërskaar, 27, 100
 heerlikheid, 5, 7, 9, 11, 15, 17, 27, 29,
 33, 35, 37, 39, 55, 58, 64, 69,
 76vlg., 81, 136, 137, 198
 heers, 15, 21, 23, 136, 163
 heerser, 11, 19, 27, 31, 37, 64, 123, 149

- heerskappy (-e), 25, 27, 157, 176
 heidense, 44, 55
 heil, 37, 39, 58, 71
 Heiland, 9, 11, 17, 29, 35, 67, 68, 71, 118, 192
 heilbringende, 3, 52, 91
 heilig, 9, 15, 17, 29, 35, 37, 39, 116, 140, 196, 202
 heilige (-s), 5, 15, 27, 31, 35, 44, 53, 69, 71, 97
 heilig (drie-maal), 27, 70, 72, 81, 176vlg.
 heilige
 Dienaar, 25, 35, 65, 67
 Gees (sien onder Gees)
 gemeente, 11, 13, 130
 hande, 29, 194
 vir die heiliges, 35, 212vlg.
 inwyding, 5, 74, 96, 113vlg., 217
 kerk, 5, 7, 11, 13, 31, 71, 105, 126, 128
 kudde, 3, 9, 71, 93, 105
 kus, 17, 141
 lewe, 13, 27, 58, 188
 martelare, 33
 misteries, 43, 65, 123
 profete, 9
 sakramente, 5, 9, 37, 71, 97, 105, 123
 Seun, 27, 66, 181
 volk, 31, 71
 heiligheid, 194
 heilsgesheim, 9, 75, 96vlg., 105, 117
 heilsgoed, 71, 204
 heilsgeskiedenis, 52, 57, 58, 72, 167, 170, 175, 180, 218
 heilsvreugde, 9, 122
 heilswerk, 51, 75
 heilswil, 54, 72
 heilsvoleinding, 105
 help, 3, 89
 helper, 17, 31, 55, 138, 139, 202, 208
 hemel (-se), 7, 11, 13, 21, 23, 25, 29, 37, 56, 58
 hemels-aardse (liturgie), 66, 79, 81vlg., 111, 177
 hemelvaart, 62, 69, 73, 193
 hemelwesens, 21, 58, 158
 Herder, 27, 68, 185
 Here, 3, 11, 13, 15, 19, 25, 31, 33, 37, 59, 66, 157
 herinner, 27, 194, 197
 herlewe, 27, 191
 herskepping, 73, 158, 180
 herstel, 9, 122
 hervorming (liturgiese), 43
 heterodoks (-es), 19, 143
 hoëpriester (-like), 15, 19, 25, 27, 29, 56, 57, 81, 131, 135, 156, 173, 175, 185
 homilie, 84, 85vlg.
 hoof (-de), 5, 7, 9, 11, 23, 25, 27, 58, 99, 100, 109, 123, 124, 165
 Hoogste, 27, 181
 hostie, 46, 83
 hosanna, 35
 huigelaar (-ry), 19, 143
 huwelik, 13, 133
 improvisasie, 43
 ingange, 3, 39, 52, 95
 ingebore, 11, 23, 125, 164
 inherent, 23
 inkarnasie, 154, 184
 inlyf, 54, 74
 implant, 3, 91
 insettinge, 52
 insig, 3, 90
 instellingswoorde, 29, 48vlg., 75, 193, 196, 199, 200
 instinktiewe, 19, 149
 instem (-ge-), 27, 80, 184
 interpolasies, 41, 46, 62, 147, 202, 203
 intersessiegebede, 47, 49, 50, 89, 206
 inwoners, 11, 25, 27, 72, 126
 inwy (-ding), 5, 7, 9, 37, 74, 96, 113, 217
 Jesus, 3, 5, 19, 29, 31, 35, 37, 39, 45, 53, 56, 58, 65, 66, 87, 157, 182, 187, 188, 190, 192, 194, 196, 199, 203, 211
 Christus (sien by Christus)
 lyde en sterwe, 29, 69, 70, 75
 jongmense, 15, 55, 135, 213
 kanones, 41
 kategumenaat, 52, 103
 kategumene, 3, 5, 19, 33, 37, 41, 52, 65, 72, 73, 74, 76, 86, 91, 97, 100, 107, 113, 127, 188, 208

diens van, 3, 43, 83
 gebed vir, 5, 52, 77, 100
 Litanie vir, 3, 52, 74, 87, 107
 uitstuur van, 107
 keiser, 31, 207
 ken, 5, 27, 104, 136, 190
 kenbaarheid (van God), 65, 101, 209, 219
 kennis, 11, 15, 19, 55, 136
 kerk, 15, 31, 33, 46, 47, 55, 59, 61, 62, 70, 73, 74, 75, 78, 81, 82, 83, 86, 105, 121, 126, 139, 141, 206, 211
 algemene (katolieke), 13, 71, 128vlg.
 apostoliese, 13, 71vlg., 128
 heilige, 5, 7, 11, 13, 31, 71, 74, 128
 ketters (-se), 41, 45, 62, 128, 143
 kinders (-tjies), 5, 7, 9, 17, 25, 31, 35, 87, 110, 111, 117, 142
 kleed (van onsterflikheid), 3, 52, 74, 93
 kleed (van die biskop), 19, 144
 klerus, 31, 46, 132, 198, 200, 215
 kniel (knieë buig), 11, 39, 80, 99, 127
 koepel, 21, 56, 159
 kommunie, 35, 37, 75, 79, 119, 209, 212vlg.
 -lied, 214
 kommunikante, 46, 49
 kommuniseer, 37, 46, 214
 konfessore, 31, 46, 207
 konfiskeer (ge-), 31, 208
 Koning (Jesus, God), 19, 29, 33, 39, 66vlg., 157
 koning (-s), 19, 33, 37
 koninkryk, 7, 39, 54, 67, 71, 72, 74, 75, 97
 van die hemele, 15, 37, 65, 73
 van u Gesalfde, 33
 kosbare, 17, 31, 37, 55, 215
 krag (-te), 7, 19, 21, 27, 29, 37, 159
 kruis, 29, 69, 192
 -dood, 62, 72vlg., 73, 192
 -teken, 19, 144, 195
 kuisheid (kuis), 31, 37, 58, 173
 kudde, 3, 9, 15, 35, 52, 71, 79, 93, 105
 kus, 17, 141vlg.
 kwaadgesindheid, 7, 110
 kwaal, 13, 17, 27, 69, 189
 kwartels, 25, 58, 175
 kyrie eleison, 3, 86vlg., 123
 leer, 3, 59, 60, 61, 62, 86, 90, 188
 leermeester (-s), 5, 19, 103, 188vlg.
 leërskaar, 27, 58, 72, 100
 leerrede, 3, 85
 leesgodsdien, 3, 83vlg.
 leke (mans), 17, 31
 lewe (ge-), 5, 11, 13, 23, 27, 29, 31, 33, 35, 37, 58, 205
 drinkbeker van, 35
 ware lewe, 3, 74, 93
 boek van die, 9, 54, 121
 ewige, 9, 13, 17, 31, 75, 128, 205
 van Jesus, 27, 69
 van die toekomstige wêreldtyd, 37, 62, 71
 lewende (-s), 19, 23, 27, 46, 62
 lewegewende, 21, 57, 69, 161
 lewendmaker, 29, 193
 lewenseindes, 5, 98
 liefde, 3, 15, 19, 55, 58, 73, 88, 92, 137, 141, 219
 lig, 21, 25, 39, 56, 160
 liggaam, 3, 9, 11, 15, 23, 29, 31, 35, 37, 52, 75, 202, 213, 215
 litanie, 3, 5, 7, 9, 11, 33, 46, 52, 54, 55, 59, 66, 74, 76, 80, 82, 86, 87, 107, 112, 119, 120, 127, 209
 liturgie, 41, 42, 43, 45, 47vlg., 48vlg., 51, 54, 55, 56, 57, 59vlg., 60vlg., 62, 66, 72, 75, 78vlg., 80, 83, 86, 106, 110, 153, 160, 176vlg.
 loof, 7, 19, 29, 33, 58
 lof, 21, 31, 35, 39, 48, 161, 180, 198
 -offer, 61, 81, 199vlg.
 -liedere, 56, 66, 78, 180, 214
 -prysing, 39, 47, 49, 55, 56, 59, 61, 62, 66, 68, 72, 74, 75, 77vlg., 95, 106, 111, 120, 147, 177, 180vlg., 193, 199vlg., 215
 Logos, 19, 27, 50, 56, 60, 65, 69, 152, 154, 164, 182, 184, 185, 189, 195, 210
 losbandig (-heid), 11, 126
 loskoop (-ge-), 17, 55
 losskeur (-ge-), 7, 110
 lug, 21, 25, 37, 57, 160
 ly (-ding), 29, 49, 58, 69, 75, 192, 197, 203

maagde (-likheid), 13, 27, 31, 35, 37,
 44, 58, 68, 85, 133, 187
 maagdelike (geboorte), 27, 68, 72, 151,
 187
 maak (ge-), 3, 7, 11, 21, 23, 25, 53,
 124, 173, 217
 maaksel, 9, 53, 108
 mag (-te), 5, 7, 21, 23, 27, 72, 109, 159
 magtige, 17
 majesteit, 21, 39, 64, 77, 161
 manna, 25, 53
 mans, 17, 37, 127
 Maranatha, 80
 martelaarsakte, 46
 martelare, 31, 33, 46
 menigte, 7, 23, 25, 58, 167, 173
 mengsel (water en wyn), 75, 144, 196
 mens (-e), 11, 23, 25, 27, 29, 35, 57,
 58, 72, 77, 79, 162, 163, 170
 mensliewende, 3, 5, 9, 65, 88, 122
 menswording, 68, 72, 184, 187, 197
 mensemoordenaar, 7, 53, 78, 110
 Messias, 155, 187
 messiaans (-e), 56, 66, 156, 182
 middelaar (-skap), 33, 44, 56, 73, 81,
 82, 105, 151, 158, 180, 210vlg.
 mis, 3, 11, 83, 126, 143
 miskanon, 142
 mistagogie, 86, 213
 misterie (-s), 43, 61, 65, 71, 74, 80, 96,
 97, 195
 misteriegodsdien, 44, 96, 112
 model-gebed, 56, 79, 104, 111
 muur (mure), 17, 25, 139, 175
 mynwerk (veroordeling tot), 15, 43, 134

 naam (name), 15, 19, 27, 31, 35, 37, 39,
 79, 136, 207, 216
 Naam, 15, 27, 55, 59, 76, 136
 vervolging ter wille van die, 15, 39,
 43
 nagmaal(-sgebed), 51, 114
 natuur (van), 19, 29, 39, 125, 150, 193,
 208, 219
 natuurwet, 25, 27, 125
 neem, 29, 46, 75
 neerbuig, 11, 55
 niet (uit die), 19, 23, 150, 163
 nimmereindigende, 33, 209

 nou (en n.), 5, 9, 11, 15, 51, 103vlg.,
 116, 126, 136
 nut (nuttig), 3, 37, 89, 95, 215
 offer (ge-), 19, 29, 31, 33, 35, 75, 133,
 143vlg., 198, 200vlg., 202, 207,
 209
 offergawe, 25, 81, 144, 198
 offerande (-s), 13, 17, 25, 27, 29, 49,
 75, 89, 119, 142, 144, 185, 198,
 202, 209
 offerandegebed, 49, 51, 75, 185, 209
 offergeur, 33, 210
 offerlam (skaap), 27, 185
 onafgebroke, 33, 209
 onbegryplik, 64, 137
 onbehoorlike, 9, 54
 onberispelik (-e), 13, 15, 33, 138
 onbesproke, 15, 38, 138
 onbevelek (-te), 29, 33, 37, 194
 onbewuste, 9, 121
 onderdiakens, 17, 31, 35, 45, 46, 142
 onderhou, 23, 25, 57, 170
 onderrig, 3, 5, 27, 37, 41, 52, 61, 70,
 85, 86, 90, 103, 104, 188vlg.
 onderskei (-dingsvermoë), 23, 44, 90,
 163vlg.
 ondersteuner, 17, 139, 208
 onderwerp (w.w.), 23, 165
 onfeilbare, 17, 65, 140
 ongelooft, 57
 ongelowige (-s), 3, 19, 85, 127, 143
 ongeregtigheid, 15, 54, 55
 ongeskonde, 13, 31, 71, 73
 ongestoorde, 33
 onkunde, 15, 27, 55, 58, 69, 136,
 190vlg.
 onmondige, 37
 onpartydige, 17, 65, 140
 onreg (-verdig), 23, 164
 onrein (-heid), 5, 25, 53, 107, 168
 Onse Vader, 52, 55, 73, 76, 79, 86,
 101, 106, 135, 205, 209
 onsigbaar, 39, 65
 onsterflik (-e), 23, 29, 69, 163, 193
 onsterflikheid, 3, 23, 52, 57, 69, 74, 93,
 193
 ontferm, 3, 5, 11, 13, 86vlg., 123
 onthouding, 13
 ontoeganklike, 5, 39, 100, 219

ontsag, 3, 15, 35, 37, 55, 77, 79, 91,
 137vlg., 213
 ontslaap, 33, 211
 ontstaan, 21, 29, 62
 ontvang (-er), 5, 7, 9, 11, 21, 23, 35,
 37, 39
 ontvanklik, 3, 91
 onveranderlik, 39, 218
 onvergelyklik, 39, 65, 139, 217
 onverseurd, 15, 31, 129
 onverreembare, 11, 128
 onverwekte, 5, 19, 37, 99, 148, 149
 onvolkome (-ne), 15, 138
 onwaardig (-heid), 35, 79, 212, 215
 oorbyfsels, 37, 214vlg.
 oordeel, 29, 37, 57, 58, 62, 69, 70, 72,
 198, 215
 oordeelsvermoë, 23, 163
 ooreenstemmende, 27, 183
 ooreenstemming, 27, 29, 192
 oorgawe, 39, 219
 oorgae (-ge-), 7, 62, 110
 oorlewer (-ge-), 29
 oorlewering, 193
 oorlogsugtige, 37, 217
 oorplaas (-ge), 25, 57, 72, 169
 oorsprong (-e), 19, 41, 51
 oortreding (-e), 5, 9, 17, 33, 37, 78, 95,
 121
 oorvloedig (-e), 21, 33, 37, 209
 oorwinnaar, 25
 oorwinnende, 53
 oorwinningslied, 176, 178
 opdrag, 29, 75, 193, 199
 opdroog, 7, 25, 110
 openbaar (-ing), 3, 15, 25, 27, 31, 37,
 44, 57, 58, 69, 70, 72, 74, 75,
 172, 190, 203
 ophef (-ge-), 23, 167
 opkyk (-ge-), 29, 194
 opneem (-ge-), 29, 58, 62, 69, 193
 opregtheid, 37, 39, 215, 219
 oprig, 7, 109
 opsetlike, 9, 121
 opstaan (-ge), 7, 15, 29, 35, 37, 54, 97,
 113, 123, 135, 193, 215
 opstanding (-es), 7, 108
 opstanding, 7, 23, 29, 49, 59, 62, 69,
 72, 74, 75, 167, 193

ore (van die hart), 3, 74, 91
 ortodokse, 48, 65, 188
 owerhede, 21, 33, 43, 159

 Paasfeesvierings, 195
 paradys (-gebeure), 23, 57, 72, 163vlg.
 parakleet, 5, 103
 parallelle, 47, 59
 parogie (-), 13, 130
 paroesie, 29, 49, 69, 198
 pasgedoopte (-s), 13, 33, 35, 37, 217
 pastografie, 37, 127
 patriarge, 31
 plae, 25, 27, 184
 pneumatologie, 70
 politeistiese dwaling, 25, 58, 63, 174
 predikate, 56, 64, 148vlg., 186
 prediking, 75, 83
 pre-eksistensie, 56, 68, 69, 148, 152,
 153vlg.
 prefasie, 19, 144, 145
 presbiter (-s), 13, 19, 35, 39, 46, 131
 presbiteraat, 13, 31, 33
 presbiterium, 127
 priester (-s), 17, 19, 29, 31, 37, 69, 85,
 194
 priesterlike, 25, 29, 195, 200
 priesterskap, 31, 58, 75, 174
 profesieë, 27, 186
 Profete, 3, 27, 31, 115, 184
 heilige, 9
 prys (-ge), 7, 27, 35, 112

 raad, 19, 35, 68, 155, 156
 raadsplan, 19, 151vlg.
 red, 7, 9, 11, 15, 25, 39, 53, 54, 72, 73,
 79, 109
 redaktor, 42, 45, 46, 47, 214
 redding, 55, 57, 58, 66, 72, 75
 redelike, 11, 23, 39, 54, 125, 163, 219
 reg, 13, 19, 23, 146, 164, 171
 regop (staan), 19, 143
 Regter, 29, 192
 regterhand, 29, 49, 58, 62, 69
 regverdige (-s), 25, 31, 164, 168, 170
 regverdigheid, 13, 23
 rein, 3, 9, 35, 52, 115, 143, 194
 reinig (-ing), 3, 7, 9, 33, 52, 54, 56, 74,
 142, 161, 194

reinheid (-wette), 17, 55, 142vlg., 194
 reinigingsmiddel, 21, 161
 reisigers, 13, 31
 reken (tot), 7, 52, 93, 114
 rig (op), 3, 7, 15, 53, 109
 rimpel, 15, 55
 roep, 23, 72, 166
 rots, 13, 25, 55, 58, 71
 ruimte (-like), 7, 39, 217
 rumoer, 17, 35, 213

 saad, 23, 27, 90, 164
 saambring, 33, 209
 sakrament (-e), 5, 7, 9, 29, 37, 65, 71,
 73, 74, 75, 76, 86, 97, 105, 114,
 117, 123, 196
 sakramentele, 39, 65, 76, 220
 sakristie, 214
 samekomste, 117
 samesyn, 9, 118
 sangers, 13, 31, 35, 37, 46, 133
 satan (-voorstelling), 7, 9, 54, 109vlg.
 see, 7, 21, 23, 57, 161
 seën, 3, 5, 7, 9, 11, 33, 39, 95, 123,
 200
 seënbede (van die biskop), 5, 7, 9, 11,
 39, 100, 123
 selebrante, 42, 207
 selfbewegend, 25, 174
 serafs, 21, 27, 176
 Seun, 5, 7, 17, 19, 21, 27, 33, 35, 66,
 101, 186, 187
 sidder, 7, 110
 siekes, 31, 134, 191
 siekte, 13, 17, 27, 133, 189
 siel (-e), 17, 23, 35, 37, 52, 125, 215
 sieraad, 11, 23, 125
 simbool, 61, 63, 66, 67, 68, 70, 71, 73,
 75, 79, 101, 102, 118, 124,
 150vlg., 153, 155, 169, 186, 187,
 193, 198, 204, 215
 sinagoge, 56, 80, 83, 137, 177
 sinapte, 80, 86, 127
 sinoptiese Evangelies, 67
 sintuie, 23, 164
 skatkamers, 21, 56, 160
 skei (ge-), 21, 161
 skep (ge-), 21, 23, 187
 Skepper, 11, 27, 63, 76, 123, 180, 187

skepping, 19, 23, 25, 27, 31, 50, 51, 55,
 56, 58, 72, 100, 154, 157, 159,
 162vlg., 174, 180, 182vlg., 194,
 207
 skeppingsmag, 100
 skeppingsmiddelaar (-skap), 56, 73, 150,
 158, 180
 skeppingswerk, 56, 169
 skeppingswoord, 56, 109
 skepsele, 7, 19, 23, 54, 72, 108, 147,
 167
 skriflesinge, 83, 84, 126, 132
 skuldbelydenis, 9, 78, 79, 119, 120
 skuldbewys, 9, 54, 121
 slaan (ag op), 5, 9, 11, 15, 23, 35, 104,
 136
 slagoffer, 185
 slang (-e), 7, 23, 25, 57, 78, 109, 165
 slawerny, 15, 31
 slotdoksologie, 39, 49, 50, 51, 61, 67,
 76, 78, 220
 -gebed, 37, 79, 215
 -lofprysing, 39, 79
 -seën, 39, 217
 -wegsending, 76
 smaad, 29, 192
 smee, 11, 31, 37, 201, 208
 -bedes, 9, 78, 88, 122
 smekeling, 5, 108
 smekinge, 3, 80, 87, 89, 95
 soek, 39, 219
 sondaar, 9, 11, 54, 122, 126
 sonde (-s), 9, 11, 29, 31, 37, 52, 62, 71,
 73, 75, 136, 190
 sondelose, 5, 98
 sonder
 begin, 15, 19, 136
 tussenganger, 19, 151
 sondeval, 57, 72, 137
 sondig (-heid), 11, 25, 54, 77, 78, 79
 sondvloed, 57, 171, 184
 soteriologie, 71
 spirituele, 19, 157vlg.
 staande, 3, 85
 standvastige, 13, 15, 21, 129, 138
 sterrekoor, 21, 56, 160
 sterwe (ge-), 5, 29, 58, 75, 193
 stoorkamer, 37, 214
 straf, 23, 25, 57, 72, 167

struikelblokke, 15, 135
 stryd, 33, 211
 subordinasianisme, 45, 67, 182vlg.
 synde (ware), 19, 147

 tafelgebed, 200
 teenstellings, 68, 184
 teenwoordigheid, 15, 29, 69, 79, 81,
 136, 137, 197, 217
 teëstander, 39
 teken (-s), 17, 27, 58, 143, 198
 tempelliturgie, 47, 111
 terugkeer, 29, 69, 75, 197
 toehoorders, 3, 19, 85
 toekomstige (toekomende), 25, 29, 37,
 61, 71, 72, 73, 171, 197
 toetree, 11, 19, 127
 toevertrou, 5, 15, 37, 76, 99, 215
 toewy (-ge-), 9, 35, 37, 122, 216
 toleransie, 43
 toorn, 15, 27, 72, 186
 transsubstansiasieleer, 44, 204
 trinitaries (-e), 50, 61, 70, 182, 213
 triniteitsleer, 45, 59, 70, 182
 triomflied, 176, 178
 Trishagion, 27, 47, 48, 52, 58, 63, 72,
 78, 81, 146, 176vlg., 178vlg.
 troon, 21, 27, 81, 111, 127, 158, 176
 trone, 21, 27, 158
 troos, 21, 161
 tug (-tiging), 9, 54, 122, 188
 tussenganger, 19, 151
 tyd (tye), 5, 19, 27, 31, 39, 151, 187,
 217

 uitbrei (-ge-), 25, 173
 uitgange, 3, 39, 52, 95
 uitgeworpene, 39, 208
 uitgiet (-ge-), 23
 uithoeke, 13, 31, 55, 71, 129
 uitkies (-ge-), 17, 35, 71, 139
 uitlê, 13, 55, 130
 uitlei, 21, 56, 58
 uitsendingsroep, 7, 9, 11, 85, 107, 118,
 126
 uitspanseel, 21, 160
 uitstrek, 3, 84, 87, 100
 uitroei (-ge-), 25, 174
 uitroep, 7, 37, 76, 216

uitruk, 17, 25, 55, 71, 172
 uitverkies (-ing), 55, 79, 139
 uitvoer (-ge-), 5, 23, 27, 29, 105, 191,
 193
 uitwis, 9, 27, 121

 Vader – sien onder God
 valstrik, 9, 121
 vang (ge-), 29, 191
 vasbind (-ge-), 7, 21, 53, 110
 vasnael (-ge-), 29, 192
 vatkans, 3, 94
 veilig, 13, 131
 verbond, 29, 75, 166, 195
 verbreek, 29, 75
 verdrukkende, 5, 108
 verdrywe, 23, 27, 58, 165, 190
 vereer, 7, 25, 66, 111, 167vlg., 174
 verduur, 25, 29, 192
 verenig (-ing), 3, 5, 7, 9, 37, 92, 105,
 196
 verering, 33, 60, 64, 67, 68, 167
 verganklike, 23, 163
 vergeld (-ing), 29, 70, 198
 vergewe, 9, 33, 121
 vergewing, 5, 29, 31, 37, 62, 71, 73, 75,
 95
 vergiet, 29, 75
 verheerlik (-ing), 23, 31, 56, 57, 79,
 167vlg.
 verhef, 9, 11, 19, 35, 145, 181
 verhewe, 19, 39, 150, 181, 217vlg.
 verhoog, 17, 127, 142
 verhoor, 3, 29, 37, 39, 88, 192, 215
 verhoorder, 15, 55, 138
 verkeer, 3, 5, 9, 13, 29, 31, 33, 37, 52,
 91, 97, 134, 207
 verkondiging (-ing), 29, 31, 56, 75, 186
 verlei (-ding), 23, 29, 31, 39, 57, 58, 72,
 165, 193, 204, 205, 218
 verlig (-ting), 3, 52, 54, 57, 70, 74, 90,
 112vlg.
 verlore (-ne), 23, 27, 165, 184
 verlos (-sing), 5, 7, 13, 15, 29, 31, 54,
 55, 58, 72vlg., 73, 75, 193, 195,
 197
 verlossingswerk, 58, 73, 136, 193, 195,
 197
 verlostes, 74, 114

vermaning, 84, 184, 197
 vermeng, 29, 195, 196
 vernuwe, 5, 53
 verouder, 39, 219
 veroordeel, 29, 35, 192
 verootmoedig (-ing), 11, 125
 verordeninge, 3, 90
 verontagsaam, 25, 27
 verpletter, 9, 120
 verraad, 29, 191
 verraai, 29, 194
 versag (-ting), 15, 57, 134
 verseël, 9, 114vlg.
 versoen (-ing), 11, 27, 31, 54, 58, 68,
 72vlg., 75, 78, 105, 186
 versoendag, 50, 167
 versterk (-ing), 3, 9, 13, 31, 35, 37, 52,
 54, 70, 91, 133, 139, 204, 216
 vertrou, 5, 99
 vervolg (-ing), 15, 31, 43
 vervolmaak, 15, 33
 vervul (-ling), 21, 31, 37, 70, 74, 76,
 205, 216
 vervuller, 25, 170
 verwagting, 13, 17, 23, 55
 verwek (-king), 19, 31, 45, 68, 148, 151
 verwerplik, 31, 208
 vestig (ge-), 21, 56, 159
 vesting, 17, 139
 vlees (geword), 27, 33, 68, 187
 vlek, 15, 55
 vloed, 25, 27, 110, 170, 171, 184
 voedsel, 23, 25, 27, 33, 175
 voet (-stappe), 7, 9, 54, 112, 120, 122
 volbring, 27, 69
 voleinding, 13, 31, 55, 71, 129, 183
 volhard, 11
 volheid, 11, 128
 volk, 3, 5, 17, 27, 29, 31, 33, 35, 37,
 39, 46, 70vlg., 71, 84, 139, 191,
 212, 219
 volkomenheid, 55
 volmaak, 15, 138vlg.
 volwassenheid, 15, 37, 55, 135, 217
 voorbedes, 46, 49, 81
 voorberei (-ding), 9, 29, 74, 116, 211
 voorbidding, 31, 33, 45, 46, 47, 81, 88,
 206, 215, 219
 voorganger, 43, 80
 voorleser (-s), 13, 31, 35, 46, 83, 132
 voorlesing, 3, 83
 voormis, 43, 83
 voornemens, 3, 52, 95
 voorsien (-ing), 23, 25, 51, 71
 voorsiener, 19, 149
 voorsienigheid, 21, 27, 37, 64, 158,
 183vlg.
 voorsinger, 214
 voorskrifte, 11, 27, 125, 184
 voerspraak, 5, 102
 voortdurend (-e), 13, 33, 130
 voortreflike, 27, 182
 voorvaders, 25, 172
 vorm (ge-), 21
 vrede, 5, 11, 17, 31, 33, 35, 37, 39,
 73vlg., 98, 107, 127, 207
 vredeskus, 17, 45, 73, 83, 141vlg., 209
 vredevolle, 5, 98
 vrees, 17, 19, 55, 91, 137, 143
 vrese, 15, 52, 55, 78
 vroom (-heid), 13, 69, 133
 vrou (-e), 17, 23, 35, 37, 72, 127, 165,
 213
 vryspraak, 5
 vrywaar, 17
 vrywillig, 7, 110
 vuur, 21, 25, 57, 161
 vuurkolom, 25, 58, 175
 vyand (-skap), 3, 5, 7, 15, 17, 33, 39,
 55, 94, 108, 134, 141
 waaier, 19, 144
 waaragtig, 39
 waardig (e), 3, 5, 7, 9, 13, 17, 19, 21,
 29, 31, 33, 35, 37, 54, 55, 57, 71,
 77, 93, 116, 146, 158, 201, 205,
 217
 waardigheid, 9, 11, 25, 175
 Waarheid, 13, 70, 203
 waarheid, 7, 11, 13, 17, 31, 37, 59, 72,
 140, 216
 waarlik, 19, 27, 39, 147, 219
 waarskuwingsroep, 19, 143
 waarneem, 3, 33, 87
 wal, 21, 162
 wandel, 3, 7, 17, 52, 95
 wanordelik, 17
 ware, 3, 5, 9, 19, 74, 93, 99, 147

wasdom, 35, 211
 water (-s), 21, 25, 29, 56, 58, 75, 110,
 144, 161vlg., 195, 196
 waterdieptes, 7, 110
 wedergeboorte, 3, 9, 23, 52, 57, 72, 73,
 74, 93, 116, 117, 166, 171
 wederkoms, 62, 69
 weduwees, 13, 31, 35, 46, 132, 133
 weerligstraat, 7, 53
 wegsendingsroep, 5, 39, 107, 220
 welbehaaglik (-e), 31, 33, 207, 210
 welbehae, 27, 35, 202
 weldadig (-heid), 39, 88, 92
 weldoener, 71
 welstand, 11, 73, 127
 wêreld, 11, 21, 23, 25, 27, 37, 125, 127
 -bewoner, 23, 162
 -skepper (-ing), 105, 180, 185
 -tyd, 13, 37, 55, 71, 129
 werke, 7, 9, 13, 15, 25, 29, 35, 65, 198
 wese, 11, 13, 19, 27, 33, 39, 46, 54, 64,
 125, 133, 150
 wesens, 21, 23, 39, 160, 219
 wet, 3, 11, 23, 25, 27, 51, 59, 68, 83,
 170, 174, 185, 188
 geskrewe, 11, 25, 27, 54, 58, 78, 125
 ingebore, 11, 23, 78, 125, 164
 natuurlike, 25, 27, 54, 58, 125
 Wet
 voorlesing van, 3, 83
 wetgewer, 25, 27, 68, 170, 185
 wetlike, 27, 184
 wetgewing, 58, 180
 wettelose, 29, 54, 191
 wettiglik, 11, 125, 189
 wil, 5, 21, 27, 29, 45, 53, 68, 69, 110,
 151, 191, 192
 wilsbeslissing, 152
 wolkkolom, 25, 58
 woon, 3, 15, 31, 52
 Woord, 13, 17, 31, 62
 woorde, 3, 9, 39, 84, 85, 213
 wonderdade, 50, 58
 wonders, 27, 48, 58, 189vlg.
 wrok, 19, 143
 wy (ge-), 17, 130
 wydying, 41, 42
 wyn, 29, 49, 70, 75, 81, 144, 195, 196,
 201vlg.
 wysheid, 7, 23, 31, 53, 56, 109, 149,
 153, 207

Lys van persoons-, eie-, saak- en plekname

Aäron, 25, 58, 72, 174
 Abel, 25, 57, 168, 204
 Abraham, 25, 27, 57, 166, 172, 173,
 187
 Adam, 57, 167vlg., 205
 Alexandrië, 43, 131, 156
 Alexander van, 154, 188
 Andreas, 3, 41, 85
 Annianus, 13, 130
 Antiochië
 kerk van, 42, 83, 84, 130, 131, 142,
 145
 liturgie van, 42, 43, 47, 83, 151,
 153, 157, 188
 sinode van, 70, 103, 124, 154, 157,
 169, 198
 Ariane (-isme), 45, 60, 62, 65, 68, 99,
 101, 136, 148, 151, 154, 187
 Arius, 60, 136, 148, 152
 Artemon, 60
 Athanasius, 47, 101, 148, 152, 154, 186
 Audet, J.-P., 51, 199
 Augustinus, 86, 117
 Basiliusliturgie, 43, 48, 121, 179, 203
 Baumstark, A., 42, 212
 Bonifatius, 144
 Borgia, N., 214
 Bornkamm, G., 154
 Bosporus, 85
 Bousset, W., 50, 67, 124, 157
 Brightman, F. E., 47
 Bizantynse liturgie, 142, 181, 214
 Caesarea
 liturgie van, 43, 124, 153

Casel, O., 97, 195, 197
 Chrysostomus, 42, 47, 48, 70, 80, 82,
 86, 107, 109, 120, 135, 137, 170,
 177, 182, 203, 214
 Chrysostomusliturgie, 48, 70, 82, 137,
 179
 Clemens Alexandrinus, 47, 59, 93, 122,
 157, 185, 187, 196
 Cornelius (biskop), 132vlg.
 Cullmann, O., 157
 Cyrillus van Jerusalem, 43, 47, 93, 116,
 127, 128, 141, 143, 145vlg., 151,
 153, 195, 201, 212, 213, 215
 Cynici, 162
 Cyprianus, 46, 145, 186, 196

 Dawid, 27, 35, 58, 166, 167, 186
 Demeter, 96
 Demokritus, 174
 Didache, 41, 47, 68, 80, 86, 176
 Diognetusbrief, 64, 88, 165, 185, 193
 Dooie See-rolle, 179
 Drey, J. S., 42
 Drews, P., 43

 Eden, 23, 164vlg.
 Egipte, 25, 58, 72, 189
 Egiptenare, 25, 27, 58, 72, 173, 184
 Egiptiese kerkorde, 47
 Engberding, H., 141
 Enos, 25, 57, 168
 Epicurus, 174
 Epiphanius, 215
 Etam, 25
 Eunomianisme, 65
 Euodius, 13, 42, 130
 Eusebius, 43, 60, 90, 150, 152, 154,
 155, 182, 187, 195, 206
 Evagrius Pontius, 150
 Eva, 165, 167, 205

 Fabius (biskop), 132
 Faustus van Reji, 59
 Funk, F. X., 41, 147

 Gadara, 108
 Galenus, 91
 Giraud, C., 51, 199
 Gnosis, 189, 210

Gnostici, 151
 gnostiese leer, 158
 Gomorra, 57, 170
 Gregorius II, 144
 Gregorius van Nyssa, 69, 197
 Grieks Ortodokse Kerk, 48

 Hahn, A., 61
 Hamman, A., 61, 214
 Hebraïsme, 45, 81, 110
 Hebreërs, 25, 173
 Henog, 25, 57, 72, 169
 Hellenisme, 123, 154, 157, 177
 Hermas, 64
 Hippolytus, 42, 47vlg., 113, 116, 156,
 187, 200
 kerkorde van, 47vlg., 48, 131, 141
 liturgie van, 47, 142, 156, 179, 198,
 199
 Hymenaeusbrief, 154, 165

 Ignatius, 46, 67, 77, 80, 84, 121, 130,
 134, 135, 190
 Irenaeus, 60, 93, 115, 117, 152, 185,
 188, 196, 201
 Isak, 25, 58, 173
 Isis, 96
 Israel, 39, 55, 58, 125, 139, 176, 189
 Israeliete, 25

 Jakob, 25, 57, 166, 173
 Jakobus, 13, 17, 41, 46, 130, 143
 -liturgie, 44, 48, 70, 163, 179, 209
 Jeremias, J., 101.
 Jerusalemiliturgie, 43, 71, 87, 103, 150,
 198
 Job, 25, 57, 173
 Jodedom, 51, 59, 82, 146, 147, 159,
 168vlg., 172, 176, 187, 194, 204,
 210
 Hellenistiese J., 64, 88, 154, 177,
 179
 Johannes, 17, 46, 143
 Jona, 54, 88, 126
 Joodse (invloede en parallele), 45,
 50vlg., 59, 63, 83, 90, 124, 138,
 140, 159, 160, 167, 172, 176,
 177vlg., 178, 179vlg., 180, 199vlg.
 Jordaan, 25, 175

- Josef, 25, 58, 173
 Josua, 25, 58, 173
 Juda, 27
 Judas, 174
 Jungmann, J. A., 42
 Justinus, 45, 47, 54, 59, 60, 61, 62, 63,
 66vlg., 68, 69, 70, 80, 83, 84, 86,
 88, 92, 94, 97, 102, 103, 115vlg.,
 148, 152, 154, 155, 163vlg., 171,
 172, 182, 196, 197, 202, 204
 Josephus, 175

 Kain, 25, 57, 72, 168, 204
 Kanaäniete, 25, 175
 Käsemann, E., 154, 156
 Kattenbusch, F., 60
 Klemens, 13, 41, 60, 117, 130, 135
 -brief, 47, 60, 63, 68, 91, 124, 179
 Klementynse liturgie, 41, 42, 48, 62
 Konstantinopel, 41, 43, 48, 85, 145, 151
 Konstantyn, 85, 174
 Kunze, Joh., 153

 Laodicea (konsilie), 213
 Leclercq, H., 42, 45
 Lebreton, J., 60
 Lidia, 91
 Lietzmann, H., 41, 60, 201
 Ligier, L., 50, 159
 Loofs, F., 154
 Lot, 25, 57, 72, 171

 Manasse
 gebed van, 57, 110, 161
 Mandaïsme, 210
 Marcion (-iete), 83, 169
 Marcellus van Ancyra, 154
 Marcus Eremita, 153
 Maria (moeder van Jesus), 44, 181
 Maria Laach (klooster), 97
 Markus, 130
 Markusliturgie, 44, 48, 117, 163, 194, 213
 Melgisedek, 25, 57, 173
 Melito van Sardis, 60, 187, 192, 195
 Michaelis, W., 155
 Miltiades, 60
 Mitra, 210
 Monargiane, 60, 102
 Moses, 25, 58, 106, 174, 189, 210

 Nectarius, 43
 Nicaea, 45, 71, 150, 153
 -belydenis, 45, 63, 67, 71, 128, 155
 Nice, 99, 103, 151
 Nicetas van Heraklea, 195
 Nineviete, 54, 72, 78
 Nineve, 11, 126
 Noag, 25, 72, 170vlg., 204
 Novatianus, 59, 156

 Oedipus, 44
 Origenes, 47, 147, 148, 152, 154

 Palestina, 27, 196
 Patrai, 85
 Paulus, 59, 84, 86, 101, 113, 114, 115,
 193, 197, 200, 210, 218
 Paulus van Samosata, 67, 142, 154
 Panteïsme (Stoïsynse), 218
 Peterson, E., 203
 Petrus, 3, 41, 66, 85
 Philo, 100, 128, 164, 183, 189, 210,
 218
 Photius, 62
 Pilatus, 29, 62, 69, 142, 192
 Pionios, 195
 Plato, 44, 163
 Platonici, 163
 Plinius, 43, 67
 Probst, F., 42, 43, 46, 47, 60, 70
 Proklos, 41, 180
 Prosper van Akwitanië, 59

 Rooi See, 58
 Rordorf, W., 47
 Rome, 41, 60, 68, 69, 127, 131
 nuwe, 85

 Salaville, S., 203
 Sebaoth, 27, 63, 100
 Sebedeus, 17, 46
 Septuaginta, 44, 52, 53, 54, 63, 76, 88,
 89, 131, 179, 181, 189, 190, 216
 Serapion, 48vlg.
 anafora van, 50vlg., 52
 Set, 25, 57, 168
 Sinai, 100, 112
 Sirië, 41, 107
 Siriese liturgie, 42, 83, 207

Sirmiese formule, 99, 103, 152, 169, 188
 Skithiërs, 85
 Sodom, 25, 27, 57, 170
 Stoïsyne, 49, 90, 128, 136, 164, 171,
 183, 190, 192, 218
 Tatianus, 60, 154
 Tertullianus, 45, 83, 97, 120, 150, 155,
 179
 Theodoretus, 124
 Theodorus van Mopsuestia, 47, 140,
 141, 144, 145vlg., 178, 194, 212,
 213, 215
 Theophilus van Antiochië, 109, 148, 218
 Thomas, 67
 Torrès, F., 41

Trajanus, 43, 67
 Thrakiërs, 85
 Trullo
 konsilie van, 41
 Trypho, 66, 67
 Turner, C. H., 62
 Underhill, E., 80
 Unnik, W. C. van, 47, 179
 Victor (biskop), 60
 Wagner, G., 65
 Werner, M., 155
 Zeus, 124, 139, 175, 181

Lys van Griekse woorde

Vetdruk verwys na paragrawe van die Griekse teks; gewone druk na bladsye.

Ἀρχὼν ὁ 12.25, 174
 ἀβασίλευτος 12.6, 64, 148
 Ἀβέλ ὁ 12.21, 168
 Ἀβραάμ ὁ 12.23, 12.31, 172, 186
 ἄβυσσος ἡ 7.6, 12.13, 110, 102
 ἀγαθός 6.5, 9.5, 12.6, 12.46, 12.48,
 13.3, 13.10, 65, 87, 149, 212
 ἀγαθότης ἡ 9.8, 12.7, 12.20, 151, 165
 ἀγαλλίασις ἡ 9.5, 9.8, 122
 ἀγαπάω 11.3, 68,
 ἀγάπη ἡ 5.11, 11.3, 12.4, 137
 ἀγαπητός 12.31, 186
 ἄγγελος ὁ 7.6, 12.7, 12.9, 12.27, 12.30,
 45, 111, 155, 176, 184
 ἀγέννητος 6.8, 6.11, 12.6, 12.7, 14.3,
 63, 64, 99, 100, 148, 149
 ἀγιάζω 8.5, 11.6, 12.37, 13.10, 15.5,
 15.8, 116, 140, 196, 211, 217, 220
 ἅγιος 5.11, 6.6, 6.7, 6.13, 7.8, 8.2, 8.5,
 9.3, 9.5, 9.10, 10.3, 10.4, 10.5, 10.7,
 10.12, 10.14, 11.2, 11.4, 11.6, 11.9,
 12.4, 12.25, 12.27, 12.29, 12.30,
 12.36, 12.39, 12.40, 12.41, 12.43,
 12.44, 13.6, 13.10, 13.12, 13.13, 14.2,
 15.2, 15.3, 15.5, 15.9, 65, 70, 71, 92,
 96, 97, 105, 106, 115, 122, 128, 120,
 136, 141, 174, 174, 181, 194, 202,
 205, 206, 207, 211, 212, 215, 216
 ἀγνεία ἡ 12.44, 15.5
 ἀγνοέω 12.32, 15.3, 190
 ἄγνοια ἡ 11.3, 12.32, 136, 190 vlg.
 ἀγνός 6.5, 9.4, 91
 ἄγω 10.18, 135
 ἀδελφοκτόνος 12.21, 44, 168
 ἀδελφός ὁ 6.1, 9.2, 10.13, 10.14, 12.1,
 12.47, 85, 133, 143
 ἀδέσποτος 12.6, 149
 ἀδιάλειπτος 10.5
 ἀδίδακτος 12.7, 149
 ἄδικος 12.17, 164
 ἀδρύνω 15.5, 44, 217
 αἰέ 11.6, 12.50, 15.9
 ἀέναιος 12.14
 ἀήρ ὁ 12.10, 12.26, 12.48, 13.7, 15.4,
 161, 175, 208, 216
 ἀθανασία ἡ 12.19
 ἀθάνατος 12.17, 12.33, 163, 193
 ἀθέμιτος 9.2, 9.5, 54
 ἄθλησις ἡ 13.6, 46, 211
 ἀθλητής ὁ 46

ἡ Αἰγύπτιος ὁ 12.24, 12.26, 12.30, 173, 184
 ἡ Αἰγυπτὸς ὁ 12.23, 173
 ἁΐδιος 10.3, 12.7, 64, 128, 149
 ἁιδῶς ἡ 13.14, 213
 αἶμα τὸ 11.5, 12.37, 12.39, 12.40, 13.15, 14.2, 139, 206, 214, 215
 αἰνέω 7.6, 12.48, 111
 αἶνος ὁ 12.9, 13.10, 15.9, 77, 160
 αἶρεσις ἡ 44
 αἰσθησις ἡ 12.17, 44, 164
 αἰσθητὸς 12.7, 12.49, 157, 209
 αἰτέω 6.8, 86
 αἵτημα τὸ 6.5, 15.8, 89, 219
 αἰτήσις ἡ 81
 αἰτία ἡ 12.6, 12.49
 αἰών ὁ 6.13, 7.6, 7.8, 8.5, 9.10, 10.4, 11.6, 12.7, 12.8, 12.27, 12.29, 12.40, 12.43, 13.10, 13.13, 14.2, 15.5, 15.7, 15.9, 64, 70, 77, 106, 110, 129, 151, 158, 181, 207, 215, 218
 αἰώνιος 6.13, 7.8, 9.5, 9.8, 10.12, 11.6, 12.12, 12.8, 12.27, 12.39, 64, 123, 205
 ἀκαθάρτος 7.2, 44, 107
 ἀκατάπαυστος 12.10, 12.27
 ἀκλυδώνιστος 10.4, 12.40, 129
 ἀκοή ἡ 12.7, 12.10, 149
 ἀκούσιος 9.3, 121
 ἀκρότομος 12.26, 175
 ἀκροόομαι 6.2, 12.2, 85, 143
 ἀλήθεια ἡ 7.6, 9.9, 10.6, 11.6, 12.40, 15.3, 110, 140, 216
 ἀληθινός 6.11, 8.5, 15.7, 64, 99, 116, 217
 ἀληθινῶς 15.7, 219
 ἀληθῶς 12.6, 12.29, 181
 ἄλκιμος 12.15, 44
 ἀλλήλων 10.19, 10.22, 11.9, 13.8, 165
 ἀλλότριος 6.6, 7.2, 7.8, 12.47, 15.8, 94, 108, 220
 ἄλμη 12.22, 172
 ἄλμυρός 12.13, 162
 ἁμαρτάνω 9.8, 9.9, 12.25
 ἁμάρτημα τὸ 12.39, 204
 ἁμαρτία ἡ 9.4, 12.36, 12.37, 14.2, 122, 190, 196
 ἁμαρτωλός 9.5, 9.8
 ἁμείβω 10.12, 133

ἁμεμπος 10.9, 11.4, 12.49, 138
 ἁμελέω 12.20
 ἁμεσιτεύτως 12.7, 151
 ἁμῆν 6.13, 7.8, 8.5, 9.10, 11.6, 12.27, 12.51, 13.10, 13.11, 13.13, 13.15, 15.5, 15.9
 ἅμμος ἡ 12.13, 106, 162
 ἁμύητος 44
 ἅμωμος 12.36, 15.4, 194
 ἀναβαίνω 69, 87
 ἀναβλέπω 12.36, 194
 ἀναγέννησις 8.5, 74, 116
 ἀνάγνωσις ἡ 5.11, 83
 ἀναγνώστης ὁ 10.10, 12.43, 13.14, 83, 132, 207
 ἀναδείκνυμι 9.5, 12.12, 12.16, 12.23, 12.25, 15.5, 125, 173 vlg. 175, 208
 ἀναζωπυρέω 12.32, 191
 ἀνάκειμαι 11.12
 ἀναλαμβάνω 12.34
 ἀναλλοίωτος 15.7, 218
 ἀναμάρτητος 6.8, 98
 ἀνάμνησις ἡ 12.37, 197
 ἀνάξιος 13.10
 ἀνάπαυλα ἡ 12.9, 160
 ἀναπαύω 11.2, 13.6, 135 vlg., 211
 ἀναπλήρωσις ἡ 12.11
 ἀναπνοή ἡ 12.10, 44
 ἀνάρριμος 12.21, 12.27, 150, 167, 176
 ἄναρχος 11.2, 12.6, 12.7, 64, 136, 148 vlg.
 ἀνάστασις ἡ 12.20, 12.38, 197
 ἀνατολή ἡ 12.48, 164
 ἀναφαίρετος 10.3, 128
 ἀναφορά ἡ 11.11, 142
 ἀναχέω 12.26, 175
 Ἄνδρέας ὁ 6.1, 85
 ἀνέγκλητος 11.4, 12.49, 138
 ἄνεμος ὁ 12.15, 162
 ἀνελλιπής 12.50, 209
 ἀελλειπῶς 12.48
 ἄνεμος ὁ 12.15, 162
 ἀνευδεής 12.6, 12.39, 64, 149, 202
 ἀνευδότης 10.5, 130
 ἀνεπίδεκτος 15.7, 218
 ἀνέρχομαι 69
 ἀνὴρ ὁ 11.9, 11.10, 11.11
 ἀνῆκα 12.19
 ἄνθος τὸ 12.12

ἀνθρώπινος 12.26
 ἀνθρωποκτόνος 7.5, 44, 109 vlg.
 ἄνθρωπος ό 9.8, 9.9, 12.16, 12.22,
 12.25, 12.30, 12.32, 12.33, 13.13,
 125, 126, 162 vlg., 169, 173, 183,
 184, 193
 ἀνίστημι 6.2, 7.3, 8.3, 9.6, 10.21, 12.34,
 13.9, 53, 109, 114, 135, 211
 Ἀννιανός ό 10.7, 130
 ἀνοίγνυμι 11.11
 ἀνομία ή 9.9, 10.19, 135
 ἄνομος 12.33, 191
 ἀντιλαμβάνω 6.5, 15.8, 89, 220
 ἀντιληπτῶρ ό 11.5, 12.45, 13.10, 55,
 64, 138, 208
 ἀνυμνέω 12.6, 147
 ἄνω 12.5, 145 vlg. 147
 ἀνώτερος 15.7
 ἀξία ή 9.5, 9.10
 ἄξιος 8.5, 12.5, 12.6, 12.38, 15.5, 116,
 123, 146, 205, 217
 ἀξιώω 6.7, 12.8, 12.39, 12.45, 81, 96,
 158, 201, 208
 ὁράτος 15.7, 219
 ἀπαγορεύω 12.20
 ἀπαυής 12.33, 69, 192
 ἀπαραλόγιστος 11.6, 140
 ἀπαρχή ή 10.12, 133
 ἀπάτη ή 11.6, 12.20, 12.33, 165, 193
 ἄπαυστως 12.48
 ἀπειλέω 7.7, 112
 ἀπειλή ή 7.6, 110
 ἄπειμι 12.49
 ἀπεῖπον 12.19, 165
 ἀπελαύνω 12.32, 189
 ἄπιστος 6.2, 12.2, 85, 143
 ἀπόβλητος 12.44, 15.8, 208, 219
 ἀποδίδωμι 9.5, 10.5, 12.38, 122, 198
 ἀπόδοσις 12.10
 ἀποθνήσκω 6.13, 12.33, 106, 193
 ἀποκαθίστημι 9.3, 9.5, 9.10, 10.14, 122
 ἀποκαλύπτω 6.5, 15.3
 ἀποκρίνω 5.11, 11.8
 ἀπόλλυμι 12.20, 12.26, 12.30, 165, 184
 ἀπολύω 9.11, 15.10, 126, 220
 ἀπόρρυψις ή 11.12, 142
 ἀποσοβέω 12.3, 144
 ἀποστάτης ό 7.2, 108
 ἀποστολικός 10.4, 71, 128

ἀπόστολος ό 12.43, 15.11
 ἀποστρεφώ 9.5, 9.8, 12.21
 ἀποφαίνω 9.5, 12.39, 203 vlg.
 ἀπρόσιτος 6.11, 15.7, 100, 218
 ἀπροσҳάριστος 11.6, 65, 140
 ἀπροσωπόληπτος 11.5, 138
 ἄπτω 7.7
 ἀρετή ή 10.3
 ἀριθμός ό 12.7, 12.15
 ἀρπάζω 11.5
 ἀρρωστία ή 10.14, 12.45, 133, 208
 ἄρτιος 11.4, 138
 ἄρτος ό 12.36, 12.37, 12.38, 12.39, 194,
 199, 203
 ἀρχάγγελος ό 12.8, 12.27
 ἀρχέκακος 7.2, 12.23, 44, 108, 173
 ἀρχή ή 12.8, 12.9, 12.22, 12.27, 160,
 171, 177
 ἀρχιερεύς ό 11.1, 12.4, 12.5, 12.7,
 12.23, 12.28, 12.30, 12.33, 81, 135,
 145, 156, 173, 185, 191
 ἄρχω 12.16, 12.24
 ἄρχων ό 15.4, 66
 ἄρωγός 11.5, 64, 138
 ἄσαρκος 12.31, 186
 ἀσέβεια ή 6.6, 12.17, 12.23, 93, 163,
 172, 191
 ἀσεβέω 12.22
 ἀσεβής 15.3, 44, 216
 ἄσειστος 10.4, 12.40, 129
 ἀσθενεστέρος 12.15
 ἀσιγήτως 12.27
 ἀσκητής ό 13.14
 ἀσπάζμαι 5.11, 11.8, 11.9, 84, 141
 ἀστήρ ό 12.9, 160
 ἀστραπή ή 7.5
 ἀσύγκριτος 15.7, 139, 217
 ἀσφάλεια ή 11.5, 139
 ἀσφάλης 12.14
 ἄσωτος (-ως) 9.9, 126
 ἀτακτέω 11.10
 ἀτελής 11.4
 ἀτελεύτητος 12.50, 209
 ἀτίθασσος 12.12, 12.15, 162
 ἀτιμιά ή 7.5, 12.33, 110, 192
 ἄτοπος 9.2, 10.8, 54
 ἀτρέμης 12.14
 ἀτρέπτος 11.4, 12.49, 138, 209
 αὐξέω 12.20, 166

αὐτόματος 12.25, 173
 αὐχὴν ὁ 9.8, 15.8, 125, 219
 ἄφεςις ἡ 6.7, 6.8, 12.36, 12.37, 12.39,
 14.2, 15.2, 95, 196, 204
 ἀφετηρία ἡ 12.6, 44, 55, 149
 ἀφ'ἑαυτοῦ ἡ 6.6, 74, 93
 ἀφίστημι 12.21, 168
 ἄχρι 12.40
 ἀχρόνως 12.31, 187
 βαπτίζω 8.5
 βασιλεία ἡ 8.2, 10.19, 12.49, 15.5, 15.8,
 54, 67
 βασιλεὺς 12.44, 208
 βασιλεὺς ὁ 12.7, 12.38, 12.42, 12.49,
 13.5, 15.4, 15.9, 64, 66, 67, 70, 157,
 199, 207, 211, 216
 βάσιμος 12.2
 βεβαιῶ 6.6, 10.13, 12.39, 13.8, 15.5,
 91, 133, 204, 217
 βέλος τὸ 11.6
 βῆμα τὸ 11.10, 84, 85, 142
 βίβλος ἡ 9.3, 121
 βίος ὁ 9.9, 13.5
 βλέμμα τὸ 7.6, 110
 βοάω 12.27
 βοήθεια ἡ 12.25, 174
 βοηθός ὁ 12.45, 13.10, 208, 212
 βοτάνη ἡ 12.12, 12.15
 βουλὴ ἡ 12.7, 13.10, 45, 155 vlg., 211
 βούλησις ἡ 12.7, 45, 68, 151 vlg.
 βούλομαι 9.8, 126
 γαλήνη ἡ 12.13
 γάμος ὁ 12.44, 15.5, 44, 208, 217
 γένεσις ἡ 12.6, 15.7
 γενητός 12.6, 147
 γεννάω 12.7, 12.31, 151, 187
 γένος τὸ 12.30, 183
 γεῦσις ἡ 12.19, 44, 165
 γεῦω 12.20
 γῆ ἡ 7.5, 7.7, 12.6, 12.9, 12.12, 12.14,
 12.22, 12.27, 13.13, 112, 159, 161,
 172, 174
 γῆρας τὸ 10.7
 γί(γ)νομαι 8.2, 8.5, 9.5, 11.4, 11.5,
 11.10, 12.3, 12.14, 12.30, 12.31,
 12.39, 12.45, 13.6, 13.10, 14.2, 15.8,
 205, 211, 219
 γι(γ)νώσκω 9.4, 15.2, 15.3, 122, 216
 γλυκαίνω 12.26, 175

γλῶσσ(ττ)α ἡ 12.10
 γνώμη ἡ 12.9, 12.30, 159, 184
 γνώσις ἡ 11.2, 12.7, 136, 149
 γνωστός 15.7
 γονὴ ἡ 12.15
 γόνυ τὸ 10.2, 127
 γραπτός 9.8, 12.25, 125, 174
 γυνὴ ἡ 11.9, 11.10, 11.11, 12.20, 13.14,
 165
 Δαβὶδ ὁ 12.31, 13.13, 79, 186
 δαιμονίζω 107
 δαίμων ὁ 7.2, 9.2, 44, 53, 108, 121
 δέησις ἡ 6.5, 10.5, 80, 88, 89
 δεῖ 12.25
 δεικνύμι 12.15, 174
 δεκάπληγος ἡ 12.26, 175, 184
 δεξιός 12.3, 12.34
 δέρρις ἡ 12.9, 159
 δεσμός ὁ (Plur.δεσμά τὰ) 10.15, 12.33,
 134
 δεσμώντης ὁ 7.5, 110
 δεσπότης ὁ 9.8, 12.37, 12.39, 15.2, 63,
 123, 175, 206, 215
 δεύτερος 12.38, 197
 δέχομαι 12.45, 13.15
 δέω (1) 7.5, 110
 δέω (2) 7.2, 7.3, 8.3, 9.5, 10.2, 10.3,
 10.4, 10.5, 10.6, 10.7, 10.8, 10.9,
 10.10, 10.11, 10.12, 10.13, 10.14,
 10.15, 10.16, 10.17, 10.19, 10.20,
 10.22, 12.40, 13.2, 13.3, 13.4, 13.5,
 13.6, 13.7, 13.8, 15.7, 108, 127, 206,
 207
 δήμευσις ἡ 12.45, 162, 208
 δημιουργέω 12.16, 124, 169
 δημιούργημα τὸ 12.20, 169
 δημιουργία ἡ 12.30, 169, 182
 δημιουργός ὁ 12.22, 12.30, 63, 68, 169,
 184
 διὰ 105
 διάβημα τὸ 9.5, 122
 διαβιβάζω 12.26, 122, 175
 διάβολος ὁ 7.2, 9.2, 12.33, 12.39, 44,
 94, 204
 διάγνωσις ἡ 12.17, 44, 163
 διάγω 12.42, 13.5
 διαδρομή ἡ 12.15
 διαζώννυμι 12.14
 διαθήκη ἡ 12.36, 195

διακονία ή 10.9, 13.4, 132
 διακονικόν 80
 διακονέω 6.4, 87
 διακονος ό 6.2, 6.9, 6.14, 7.9, 8.6, 9.11,
 11.7, 11.9, 11.10, 11.11, 12.1, 12.3,
 12.41, 12.43, 13.2, 13.11, 13.14,
 13.15, 13.17, 14.1, 15.6, 15.10, 15.11,
 85
 διακοσμέω 12.15
 διακοσύνη ή 15.4
 διάκρισις ή 12.17, 163
 διαμονή ή 6.7, 97
 διάνοια ή 6.4, 86
 διανοίγνυμι 6.5, 91
 διαπλάσσω 12.31, 187
 διαπνέω 12.15
 διαπορεύω 11.6
 διαρπάζω 7.5
 διαρρήγνυμι 12.26, 175
 διασκεδάννυμι 10.16, 134
 διατάξις ή 12.35, 12.38, 193, 199
 διατάσσω 15.11
 διατελέω 10.3
 διατηρέω 10.4, 10.19, 12.49, 13.4, 15.4,
 15.5, 211
 διάφορος 12.12, 12.15, 12.30, 182
 διαφυλάσσω 10.4, 12.40, 13.4, 15.4,
 129, 206
 διδασκαλία ή 6.1, 85
 διδάσκαλος ό 6.11, 12.3, 103
 διδάσκω 6.5, 90
 δίδωμι 6.5, 6.6, 6.12, 7.5, 9.8, 10.12,
 11.2, 11.3, 12.17, 12.18, 12.20, 12.25,
 12.32, 12.36, 12.48, 13.15, 15.8, 89,
 94, 104, 109, 125, 137, 142, 163,
 174, 191, 194, 209, 219
 διελαύνω 12.26, 175
 δίκαιος 12.5, 12.6, 12.17, 12.22, 12.43,
 146, 164, 170
 δικαιοσύνη ή 10.7, 15.4
 δικαίωμα τό 6.5, 90 vlg.
 δικαίως 12.20, 165
 διώκω 10.16, 12.26, 12.46
 δόξα ή 6.13, 7.8, 8.5, 9.10, 11.2, 11.3,
 11.6, 12.50, 12.27, 12.38, 13.10,
 13.13, 15.5, 15.9, 64, 65, 76, 77, 81,
 106, 112, 136, 137, 175, 198, 209, 213
 δοξάζω 12.21, 12.25, 12.38, 12.42, 13.10,
 67, 167, 174

δοξολογία 13.10, 106
 δοτήρ ό 12.22, 12.27, 170
 δουλεία ή 10.15, 12.45, 208
 δουλος ό 6.12, 53, 104
 δύναμαι 10.2, 11.5, 12.35, 127
 δύναμις ή 7.3, 7.5, 12.7, 12.8, 12.27,
 12.38, 60, 110, 151, 159
 δυνατός 11.5, 64
 δύω 12.27
 δώδεκα 12.23, 173
 δωρεά ή 8.5, 10.12, 116
 δωρέω 12.8, 158
 δῶρον τό 12.3, 12.21, 12.39, 13.3, 144,
 201vlg.
 έάω 12.25
 έβδομήκοντα πέντε 12.23, 173
 Έβραίος ό 12.24, 12.25, 173
 έγγράφω 9.3, 121
 έγείρω 6.8, 10.22, 14.3, 97, 215
 έγκαινίζω 6.12
 έγκαταριθμέω 6.6, 92, 114
 έγκαταφυτεύω 6.5, 91
 έγκατα τά 6.12, 105
 έγκρατεία ή 10.11
 έγχρίπτω 12.3
 έδαφος τό 7.7, 112
 Έδέμ 12.18, 164
 έδρα ή 12.14
 έδωδιμός 12.15, 12.18, 44
 έθνος τό 12.26, 12.44, 15.4, 71, 173,
 175, 184, 217
 είδω 6.12, 104
 είκών ή 12.16
 είμί 12.6, 12.7, 12.8, 12.17, 12.25,
 15.7, 147, 149, vlg. 158, 217
 είρηνεύω 12.42, 13.5, 207
 είρήνη ή 6.8, 6.14, 10.3, 11.8, 13.1,
 13.13, 15.4, 15.10, 98, 107, 127, 128,
 141, 209, 220
 είρηνικός 6.8, 98
 είς 13.13, 65, 71, 128, 212
 είσάγω 12.18, 12.19, 12.23, 173
 είσακούω 6.5, 88
 είσδέχομαι 12.10
 είσοδος ή 6.6, 15.8, 95, 220
 είσπνοή ή 12.10
 είσφέρω 13.17
 έχαστός 12.38, 198
 εκατονταπλασίος 10.12

ἐκβάλλω 12.30, 184
 ἐκδικος 12.22, 170
 ἐκζητέω 15.7, 219
 ἐκκλησία ἡ 5.11, 6.13, 8.2, 9.10, 10.3,
 10.4, 10.7, 10.12, 10.14, 10.18, 11.8,
 12.40, 12.44, 12.47, 13.4, 70 vlg. 128,
 135, 206, 211
 ἐκκλησιαστικός 41
 ἀκλέγω 11.5, 13.10, 139
 ἐκμαίνω 12.13
 ἐκούσιος 7.5, 9.3, 110, 121
 ἐκπύρωσις ἡ 12.30, 184
 ἐκτείνω 12.9, 87, 159
 ἐκτενής (ἐκτενέστερον) 9.5, 87
 ἐκτενώς 6.5, 6.7, 7.2, 7.3, 8.2, 8.3, 9.2,
 9.6, 10.22, 81, 87, 95, 107, 120
 ἐκχέω 12.37, 196
 ἔλεγχος ὁ 12.30, 184
 ἐλεέω 6.4, 6.9, 9.6, 10.10, 79, 85, 87,
 89, 99, 123
 ἐλεημοσύνη 10.12
 ἐλεημών 120
 ἔλεος τό 9.6, 10.21, 72
 ἐλευθερώω 12.31, 72, 186
 ἐλπὶς ἡ 6.13, 10.5, 12.19, 12.42, 105,
 207
 ἐμμένω 12.21, 167
 ἐμπεριπατέω 6.6
 ἐμπύμπλημι 12.32
 ἐμπρησμός ὁ 12.22, 184
 ἐμφανίζω 12.23, 172
 ἔμφυτος 9.8, 12.18, 125, 164
 ἐναγής 12.21, 44, 168
 ἐνδεία ἡ 12.11, 12.22, 170
 ἐνδιατρίβω 12.34
 ἔνδυμα τό 6.6, 74, 93
 ἐνδυσαμώω 15.5
 ἐνδύω 15.5
 ἔνειμι 15.7
 ἐνεργεία ἡ 7.2, 7.8, 12.47, 109
 ἐνεργέω 7.2, 7.3, 7.9, 107
 ἐνεργής 12.15
 ἐνθάδε 10.5, 129
 ἐνθέσμως 9.8, 12.32, 125, 188 vlg.
 ἐνιαυτός 12.15, 162
 ἔννοια ἡ 9.2
 ἐνοικέω 6.6, 12.45, 95
 ἐνόω 6.6, 6.13, 8.2, 9.3, 15.3, 52, 92,
 105, 122
 ἔντευξις ἡ 15.2, 206, 215
 ἔντιμος 10.7, 10.8
 ἐντολή ἡ 12.19, 12.20
 ἐνώπιον 12.38, 12.39, 200
 Ἐνώς ὁ 12.21, 168
 Ἐνώχ ὁ 12.21, 169
 ἐξαγοράζω 11.5, 139
 ἐξάγω 12.9, 160
 ἀξαλείφω 9.3, 121
 ἐξαπτέρυγος 12.27
 ἐξάπτω 12.22, 171
 ἐξαργάζω 12.22, 72, 172
 ἐξελαύνω 9.2, 12.33
 ἐξέρχομαι 7.1, 7.14, 11.11
 ἐξερρημόω 7.7, 112
 ἐξετάζω 10.14, 133
 ἐξευμενίζω 12.31, 185
 ἔξοδος ἡ 6.6, 15.8, 95
 ἐξομολόγησις ἡ 9.2, 120
 ἐξόριος 10.15, 12.45, 134, 208
 ἐξουσία ἡ 7.5, 12.8, 12.10, 12.27, 109,
 159, 177
 ἔξω 10.17, 12.46, 134, 208
 ἐξωθέω 12.20, 165
 ἐξωρίζω 12.25, 174
 ἐπαγγελία ἡ 12.23, 12.24, 173
 ἐπαγγέλλω 12.20
 ἐπάγω 12.9, 12.22, 160, 170
 ἔπαινος ὁ 12.44
 ἐπαίω 12.10
 ἐπακούω 15.8, 219
 ἐπάνοδος 12.38, 69, 197
 ἐπεύχη ἡ 77 vlg., 79
 ἐπεύχομαι 9.7, 7.4, 11.1, 15.7
 ἐπήκοος 11.4, 15.2, 64, 138, 215
 ἐπήρεια ἡ 9.2, 11.6, 121, 140
 ἐπιβλέπω 7.7, 12.39, 13.10, 112, 201
 ἐπίγειος 10.12
 ἐπιγίνομαι 12.22
 ἐπίγνωσις ἡ 9.9, 11.2, 90
 ἐπιδίδωμι 12.37, 13.15, 136
 ἐπιδιώκω 12.26
 ἐπιζητέω 15.7
 ἐπικαλέω 15.2, 201, 216
 ἐπίκειμαι 12.31, 186
 ἐπικεύω 12.14
 ἐπικουρος ὁ 11.5, 12.45, 64, 139, 208
 ἐπινίκιον ὕμνον τό 176 vlg.
 ὠδή ἡ 176

ἐπιούσιος 79
 ἐπισκοπή ή 10.6, 10.7, 11.8, 11.9, 12.3,
 12.40, 13.4, 130, 206
 ἐπίσκοπος ό 6.10, 7.4, 8.4, 9.7, 10.7,
 11.8, 11.9, 12.3, 12.43, 13.1, 13.10,
 13.12, 13.14, 13.15, 15.1, 15.7, 15.11
 ἐπιστάσαι ή 1230, 184
 ἐπιστολή ή 5.11
 ἐπιστρέφω 10.17, 12.25, 12.46, 15.4
 ἐπισυνάγω 12.49, 15.5, 209, 217
 ἐπισυναγωγή ή 8.5, 117
 ἐπιτιμᾶω 7.2, 7.3, 107, 108
 ἐπιτίμιον τὸ 9.4, 54, 122
 ἐπιφοίτησις ή 15.3, 216
 ἐπουράνιος 10.5, 10.12, 10.10, 13.3, 210
 ἐπτά 12.26, 175
 ἐργάζομαι 10.19, 175
 ἔργον τὸ 7.8, 9.5, 12.25, 12.32, 12.38,
 13.10, 53, 174, 191, 198, 211
 ἔρπετόν τὸ 12.15
 ἔρυμνός 11.5, 139
 ἔρχομαι 9.9, 12.37, 12.38, 13.13, 196,
 198
 ἔρωταιω 86
 ἐσθής ή 12.4, 144
 ἐσθίω 12.36, 12.37, 196
 ἐστιά ή 12.18, 164
 ἑτερόδοξος 12.2, 44, 143
 εὐαγγέλιον τὸ 5.11, 6.5, 6.12, 89, 104
 εὐαρεστέω 12.43, 207
 εὐδοκέω 12.30, 12.39, 184, 202
 εὐδοκία ή 12.32, 13.13
 εὐθής 6.12
 εὐθύς 12.1
 εὐθύτης ή 15.2, 215
 εὐχολος 12.13
 εὐκρασία ή 12.48, 13.7, 15.4, 208, 211
 εὐλαβεία ή 10.11, 13.14, 133, 213
 εὐλογέω 6.6, 6.8, 6.10, 7.3, 7.6, 8.4,
 8.5, 9.6, 13.13, 15.6, 15.8, 51, 95, 99,
 111, 199, 219
 εὐλογητός 12.27, 13.13, 15.2, 95
 εὐλογία ή 6.10, 8.4, 77, 78, 115
 εὐλογος 12.49
 εὐμενής 6.8, 11.4, 15.8, 65, 88, 98, 137,
 219
 εὐμενῶς 6.5, 9.5, 12.39, 88, 122, 201
 εὐνοια ή 15.7, 219
 Εὐόδιος ό 10.7, 130
 εὐσμος 12.15
 εὐνοῦχος ό 10.11, 133
 εὐσεβεία ή 6.6, 6.11, 7.2, 10.3, 10.7,
 12.17, 12.32, 12.39, 12.49, 13.5, 14.2,
 15.2, 90, 91, 103, 108, 163, 191, 204,
 215, 216
 εὐσταθεία ή 10.3, 74, 127
 εὐφορία ή 12.48, 209, 211
 εὐχαριστία ή 12.50, 13.10, 77, 79,
 199vlg.
 εὐχαριστέω 12.5, 12.35, 12.38, 14.2,
 15.1, 15.2, 51, 86, 146, 199vlg., 215
 εὐχή ή 12.2, 80, 81
 εὐχομαι 6.3, 7.2, 8.2, 9.1, 12.4, 12.2,
 12.13, 86vlg., 120
 εὐωδία ή 13.3, 210
 εὐώνυμος 12.3
 ἐφίστημι 6.11, 11.10, 12.43, 15.2, 207,
 215
 ἐφοράω 6.12, 8.5, 9.8, 11.3, 53, 103,
 116, 125, 136
 ἔχθρός ό 7.5, 10.16, 11.6, 15.8, 134, 140
 ἔχω 11.4, 12.5, 12.6, 12.18, 13.5, 164
 ζάω 9.8, 10.22, 12.7, 12.38, 125, 153
 Ζεβεδαίος ό 12.1
 ζωή ή 6.6, 6.8, 9.3, 9.5, 10.12, 11.6,
 12.20, 12.22, 12.39, 12.42, 13.15,
 14.2, 93, 121, 170, 205, 215
 ζῶον τὸ 12.3, 12.9, 12.12, 12.15, 12.32,
 44, 161
 ζωοποιός 12.33, 193
 ζωτικός 12.10, 161
 ήγεμονικός 9.5, 122
 ήγεμών ό 12.33, 192
 Ἡθάμ 12.26
 ήλικία ή 10.18, 135
 ήλιος ό 12.9, 160
 ήμέρα ή 6.5, 6.8, 11.6, 12.9, 12.15,
 12.26, 12.34, 91, 98, 160, 174
 ήμερος 12.12, 12.15, 162
 ήρέμα 12.3, 144
 ήρεμος 13.5
 ήσυχία ή 6.3, 12.42, 207
 ήσύχιος 13.5
 θάλασσα ή 7.7, 12.12, 12.16, 12.26,
 112, 161, 175
 θάλπω 12.26
 θάνατος ό 8.2, 9.8, 12.20, 12.33, 12.37,
 12.38, 113, 126, 166, 196

θάπτω 12.33, 193
 θεῖος 6.13, 105
 θέλημα τὸ 6.12, 12.32, 104, 191
 θέλω 6.12, 9.9, 68, 105, 126
 θεμελιόω 10.4, 129
 θεογνωσία ἡ 6.5, 12.18, 90, 164
 θεός ὁ 5.11, 6.5, 6.8, 6.11, 7.2, 7.3, 7.8, 8.4, 9.2, 9.5, 9.6, 989.10, 10.2, 10.3, 10.7, 10.12, 10.21, 10.22, 11.5, 11.6, 11.8, 11.12, 12.4, 12.6, 12.7, 12.8, 12.18, 12.25, 12.30, 12.31, 12.34, 12.25, 12.36, 12.38, 12.39, 12.49, 13.1, 13.3, 13.9, 13.10, 13.13, 14.3, 15.2, 15.6, 15.7, 15.9, 60, 63, 64, 65, 66, 67, 76, 77, 80, 98, 99, 100, 102, 107, 112, 120, 122, 123, 128, 131, 133, 139, 141, 145, 147, 152, 174, 186, 194, 199, 202, 209, 215, 219
 θεοσεβεία ἡ 92
 θεράπων ὁ 12.23, 12.25, 173, 174
 θερμαίνω 12.11, 44
 θετός 12.30
 θηλάζω 7.6, 111
 θησαυρός ὁ 12.9, 160
 θόρυβος ὁ 11.10, 13.14, 213
 θρόνος ὁ 12.8, 12.27, 159, 177
 θρύπτω 12.36, 196
 θυμός ὁ 10.16, 12.46
 θύρα ἡ 11.11
 θυσία ἡ 10.12, 12.21, 12.39, 202vlg.
 θυσιαστήριον τὸ 12.3, 12.4, 13.3, 210
 Ἰακώβ ὁ 12.33, 173
 Ἰακώβος ὁ 10.7, 12.7, 12.1, 130, 143
 ἰάσιμος 12.15
 ἰδρύω 12.9, 159
 ἰδρώς ὁ 12.20, 44
 ἱεράτευμα τὸ 12.44, 208
 ἱερατεύω 12.38, 200
 ἱερατικός 12.25, 174
 ἱερεῖον τὸ 12.30, 44, 185
 ἱερεύς ὁ 11.11, 12.4, 12.33, 15.4, 44, 132, 191
 ἱερός 9.5, 122, 216
 Ἰησοῦς ὁ 51.1, 61.3, 12.4, 12.30, 12.39, 12.42, 13.10, 13.13, 15.9, 15.5, 12.26 (Josua), 65, 66, 68, 81, 105, 202, 207, 211, 175 (Josua)
 ἱκεσία ἡ 6.5, 91, 89
 ἱκετήρια ἡ 89
 ἱκέτης ὁ 7.2, 9.9, 108
 ἱκετεύω 6.7, 95
 ἱλασμός ὁ 9.9, 126
 ἴλεως 6.8, 11.4, 65, 98, 137
 Ἰορδάνη ἡ 12.26, 175
 Ἰούδα ὁ 12.31, 186
 ἵπταμαι 12.3
 Ἰσαάκ ὁ 12.23, 173
 Ἰσραήλ ὁ 15.7, 219
 Ἰσραηλῆτης ἡ 12.26, 175
 ἴστημι 11.10, 11.11, 12.2, 12.3, 12.4, 12.9, 12.38, 142, 159, 200
 ἰσχυρός 7.5, 109
 ἰχθύς ὁ 12.16
 Ἰωάννης ὁ 12.1, 143
 Ἰωβ ὁ 12.23, 173
 Ἰωσήφ ὁ 12.23, 173
 καिताίρω (-ζω) 6.6, 7.2, 9.3, 12.47, 94, 121
 καιθαρός 8.5, 9.4, 13.10, 115, 122, 212
 καθαρότης ἡ 11.12
 κάταρσις ἡ 10.10, 44
 κατεζομαι 12.34
 κατέλκω 12.26
 κατῆστημι 12.23
 καιθολικός 10.4, 71, 128
 καιθοσιόω 15.3, 44, 216
 καιθυποτάσσω 12.20, 165
 Κάιν ὁ 12.21
 καινός 6.12, 12.36, 195
 καιρός ὁ 11.11, 142
 κακία ἡ 12.22, 12.33, 191
 κακόννοια ἡ 7.5, 110
 καλέω 12.20, 166
 καλλύνω 12.12
 καλῶς 15.2, 216
 καμάρα ἡ 12.9, 159
 κανών ὁ 41
 καπνίζω 7.7, 112
 καρδιά ἡ 6.5, 6.12, 9.4, 15.8, 53, 89, 91, 104, 105, 219
 καρπός ὁ 12.20, 12.15, 12.48, 209
 καρποφορέω 10.12, 133
 καρποφόρος 12.22, 172
 καταγγέλλω 12.37
 καταγί(γ)νομαι 6.5, 91
 καταγράφω 12.9
 καταδυναστεία ἡ 7.2, 108

κατακαλύπτω 12.27
κατακλυσμός ό 12.22, 12.30, 170vlg.,
184
κατακρίνω 12.22, 12.33
καταλαμβάνω 15.7, 219
καταλάσσω 12.31, 12.39, 186, 206
κατάληψις ή 11.2, 136
κατάλληλος 12.30, 183
καταξιώ 6.6, 6.13, 8.2, 9.5, 10.5, 11.6,
12.38, 12.39, 13.6, 13.10, 14.2, 15.2,
93, 105, 200
καταπέμπω 12.39, 202
καταπονέω 10.15, 12.24, 173
καταρρήγνυμι 12.26, 175
κατασκευάζω 12.9, 160
κατασφραγίζω 8.4, 114
κατεσθίω 9.9
κατευθύνω 6.6, 95
κατέχω 12.3, 12.33, 13.15, 107, 191
κατήχησις ή 15.5, 217
κατηχέω 6.3, 6.5, 6.8, 6.12, 6.14, 1.22,
12.47, 86, 97, 104
κατοικέω 11.2, 12.22, 135
κατορθόω 12.33, 191
καυχάομαι 9.4, 122
κεράννυμι 12.37, 196
κεφαλή ή 610, 12.27
κήρυγμα τό 11.2, 136
κηρύσσω 6.2, 9.1, 13.2
κινέω 12.9
κίνησις ή 12.17
κλαγγή ή 12.15
κλάω 12.36, 195
Κλήμενς ό 10.6, 130
κληρονομία ή 54
κληρονόμος ό 12.33, 172
κληρος ό 11.9, 12.41
κλίνω 6.6, 6.8, 7.3, 6.10, 8.4, 9.6, 9.8,
10.2, 15.6, 15.8, 99vlg., 109, 125,
127, 217, 219
κοιμίζω 12.20, 166
κοινός 80
κοινώ 46
κοινωνία ή 5.11, 12.4, 15.3, 114, 216
κοινωνός ό ή 8.2, 9.5, 13.6, 15.6, 46,
105, 113vlg., 122, 211
κολάζω 12.21, 12.24, 12.25, 168
κολοβός 11.4, 138
κομίζω 12.19

κονιορτός ό 7.7, 112
κορυφώ 12.13
κοσμοπολίτης ό 12.16, 162
κόσμος ό 9.8, 10.3, 12.8, 12.9, 12.14,
12.15, 12.16, 12.18, 12.22, 12.23,
12.31, 15.4, 125, 127, 162, 170, 172,
186, 216
κράμα τό 196
κράτος τό 77
κραταίος 13.10, 211
κρατύνω 15.3, 216
κρείττων 12.6, 12.7, 12.19
κρίμα τό 14.2, 215
κρίνω 12.33, 12.38, 14.2, 192
κριτής ό 12.33, 192
κτίσις ή 12.7, 12.20, 12.25, 12.31, 58,
153vlg., 165, 173, 174, 186
κτίστης ό 9.8, 63, 123vlg.
κύκλος ό 12.15, 162
κύπελλον τό 12.3, 144
κύριος ό 5.11, 6.4, 6.9, 9.6, 6.11, 8.2,
9.9, 10.4, 10.5, 10.8, 10.10, 10.12,
10.13, 10.14, 10.15, 10.16, 10.17,
10.18, 10.19, 11.2, 12.1, 12.4, 12.5,
12.7, 12.24, 12.27, 12.30, 12.39,
12.40, 12.42, 13.3, 13.4, 13.13, 15.5,
15.9, 53, 56, 59, 63, 64, 65, 66, 80,
84, 86vlg., 91, 99, 103, 123, 129,
130, 135vlg., 143, 146, 157, 174, 181,
212
κυριότης ή 12.27, 177
κύτος τό 1213, 162
λαΐκος 11.9, 12.43
λαλία ή 12.10
λαμβάνω 12.36, 13.17, 194, 196
λαμπρός 12.4, 144
λαός ό 5.12, 6.9, 11.5, 11.8, 12.27,
12.32, 12.33, 12.44, 12.51, 13.1, 13.4,
13.12, 13.13, 13.14, 15.5, 15.7, 71,
138vlg., 177, 191, 208, 217, 219
λάρναξ ή 12.22, 171
λατρεία ή 12.23, 15.4, 15.11, 76, 173, 220
λεγεών ό 7.2
λέγω 5.11, 6.3, 6.4, 6.9, 6.14, 7.1, 7.4,
7.9, 8.6, 9.6, 9.10, 11.1, 11.7, 11.8,
11.9, 12.1, 12.4, 12.5, 12.16, 12.27,
12.36, 12.37, 12.51, 13.1, 13.10,
13.11, 13.13, 13.15, 13.16, 14.1, 15.6,
15.7, 15.10

λειτουργέω 43
 λειτουργός ό 43
 λείπω 15.3
 λεπτός 12.3, 12.13, 144, 162
 λεπτότης ή 12.13
 λιτανεία ή 80, 87
 λιτανεύω 80
 λιτή ή 9.5, 80, 122
 λογικός 9.8, 12.17, 15.7, 44, 125, 163, 219
 λόγος ό 5.12, 6.1, 9.2, 10.6, 11.6, 12.7, 12.31, 12.40, 15.7, 84, 85, 130, 152, 186, 218
 λουτρόν τό 6.6, 93
 λούω 8.5, 115
 λυτρόω 9.2, 11.3, 121, 136
 λύω 12.20, 12.33, 166, 193
 Λώτ ό 12.22
 μάθησις ή 6.11, 103
 μαθητής ό 6.11, 12.3, 12.34, 12.36, 103, 194
 μακροημερεύω 10.7, 131
 μαλαχία ή 10.14, 11.6, 12.32, 134, 140, 189
 μάννα τό 12.26, 175
 μάρτυς ό ή 12.39, 12.43, 13.6, 202, 211
 μεγαλοπρέπεια ή 12.9, 15.9, 160
 μεγαλώνυμος 13.10, 211
 μέγας 7.8, 12.7, 12.12, 12.13, 12.22, 13.10, 64, 66, 155, 161, 162, 211
 μέγεθος τό 12.13
 μειύω 12.14
 μέλλω 10.12, 12.22, 12.30, 12.38, 14.2, 171, 184, 197, 215
 Μελχισηδέξ ό 12.23, 173
 μέρος τό 12.3
 μεσιτεία ή 13.3, 44, 210
 μεταβατικός 12.17
 μετάγνωσις ή 9.9, 126
 μεταδιδώκω 10.5
 μεταλαμβάνω 12.32, 12.39, 12.48, 13.14, 13.16, 13.17, 14.2, 15.2, 46, 204
 μετάληψις ή 12.19
 μέταλλον τό 10.15, 134
 μετανοέω 9.5, 119
 μετάνοια ή 9.2, 9.8, 9.9, 9.11, 12.47, 119vlg., 125, 126
 μετατίθημι 12.21, 169

μετενδύω 12.4, 144
 μέτοχος 6.13, 8.2, 9.5, 105, 113
 μέτρον τό 10.18, 135
 μέτωπον τό 12.4
 μέχρι 10.4
 μηκέτι 9.5
 μήν ό 12.15
 μήτηρ ή 12.2
 μήτρα ή 12.31
 μηχάνημα τό 12.26
 μικρός 12.3, 12.12, 161
 μμνησχω 12.35, 12.38, 193, 197
 μισέω 10.16, 12.46, 208
 μισθαποδότης ό 12.22, 170
 μισθός ό 12.19, 12.24
 μνήμη ή 12.30, 184
 μνημονεύω 10.18, 13.6
 μολυσμός ό 6.6, 9.3, 13.10
 μόναρχος 11.2, 136
 μονογενής 6.11, 7.8, 11.6, 12.7, 12.8, 12.30, 56, 60, 66, 68, 70, 102, 112, 150vlg., 181
 μόνος 6.8, 6.11, 12.6, 12.7, 12.9, 12.16, 12.19, 12.21, 14.3, 62, 99, 148, 150, 159
 μυέω 8.2, 8.5, 44, 96, 113
 μύσις 6.7, 6.13, 15.5, 44, 74, 96, 105, 217
 μυριάς 11.5, 139
 μυρίος 12.27, 177
 μυστήριον τό 6.7, 6.13, 8.2, 8.5, 9.5, 12.36, 14.2, 15.2, 44, 74vlg., 96vlg., 105, 113, 117, 195, 215, 216
 μυστικός 15.11, 76, 220
 Μωϋσής ό 12.25, 174
 ναυσίπορος 12.13
 νεκρός ό 12.34, 12.38, 197
 νεοτελής ό 15.5, 217
 νεοφώτιστος 10.13, 13.8, 133, 211
 νεύω 11.10
 νεφέλη ή 7.7, 12.26, 112
 νέφος τό 12.15
 νήπιος 7.6, 10.18, 12.44, 15.5, 111, 135, 208, 217
 νικητής ό 12.23, 173
 Νινευιτός 9.9, 126
 νοητός 12.7, 12.49, 157vlg., 209
 νομίζω 12.25, 173
 νομικός 12.30, 184

νομοιθετέω 8.5, 116
 νομοθέτης ό 12.30, 116, 185
 νομός ό 5.11, 6.5, 9.8, 12.18, 12.22,
 12.25, 12.30, 91, 125, 164, 170, 173,
 174, 184, 185
 νοσέω 12.33, 191
 νόσος ή 10.14, 11.6, 12.32, 134, 140,
 188
 νουθεσία ή 84
 νοϋς ό 12.5, 145vlg.
 νϋν 6.12, 7.2, 8.5, 9.9, 11.3, 11.6,
 12.50, 15.9, 51, 103vlg., 108, 116,
 126, 136
 νύξ ή 6.5, 12.9, 12.26, 12.36, 91, 160,
 175, 194
 νυστάζω 11.10
 Νωε ό 12.22, 170
 ξηραίνω 7.6, 7.7, 12.26, 110, 112
 ξύλον τό 12.26, 175
 όδοιπορέω 10.15, 12.45, 134, 208
 όδός ή 9.2, 9.8
 όθλόνη ή 12.3, 144
 οίχος ό 15.8
 οίκέω 15.7, 219
 οίκεϊος 12.20
 οίκοθεν 12.18
 οίκτιρμός 10.7, 65, 131
 οίνος 12.37, 196
 όκτώ 12.22, 171
 όλος 6.11, 9.8, 10.3, 10.5, 12.8, 63,
 103, 123, 128, 130, 158
 όλίγος 12.20, 166
 όμβροτόκος 12.15
 όμιλία ή 84
 όμοίωσις ή 12.16
 όμολογητής ό 12.43, 207
 όμόνοια ή 12.42, 207
 όνομα τό 10.15, 10.16, 11.2, 12.32,
 12.43, 12.46, 13.10, 13.13, 15.2, 15.8,
 136, 190, 207, 208, 216
 όνομάζω 12.6
 όντως 6.6, 12.6, 52, 64, 93, 147
 όρασις ή 12.7, 149
 όράω 15.7, 219
 όργή ή 10.16, 12.31, 186
 όρθός 12.2, 143
 όρθοτομέω 10.6, 12.40, 130
 όρκος 12.20, 44, 166
 όρος 7.6, 7.7, 12.13, 12.14, 110

όρος ό 12.20, 166
 όρτυγομήτρα ή 12.26, 175
 όρφανός ό 10.10, 133
 όσάκις 12.37
 όσιος 12.21, 12.22, 168
 όσιως 10.11, 12.32, 133, 188
 όσμή ή 13.3, 210
 όσος 12.30, 12.35
 οϋδενία 12.41, 207
 οϋδέπω 12.30
 οϋρανός ό 7.5, 9.5, 10.6, 12.6, 12.9,
 12.16, 12.26, 12.27, 12.34, 12.38,
 15.5, 69, 87, 110, 159, 174vlg., 197
 οϋς τό 6.5, 91
 όφειλή ή 10.5
 όφεϊλω 12.35
 όφιος ό 7.5, 12.20
 παγίς ή 9.2
 πάθημα τό 12.39, 65, 202
 πάθος τό 12.33, 12.38, 193
 παιδεία ή 188
 παιδεύω 6.5, 12.32, 15.5, 90, 188
 παιδίον τό 6.9, 7.5, 11.10, 12.2, 13.14,
 99, 110, 142
 παίς ό 12.23, 13.10, 15.2, 15.9, 65, 66,
 67vlg., 101, 211
 παλαιός 15.7, 218
 Παλαιστινός ό 12.30, 184
 παλιγγενεσία ή 6.6, 12.20, 93vlg.
 πάλιν 13.2
 παλινωδία ή 9.2, 120
 πανάγαθος 10.12, 65, 133
 πανάγιος 12.29, 181
 παναλκής 15.4, 216
 πάντα τά 9.8, 1.26, 1.27, 1.28, 12.20,
 12.25, 12.30, 12.33, 53, 123, 149vlg.,
 158
 πανταχοϋ 15.7, 217
 παντελής 12.20, 165
 πάντοτε 12.6
 παντοκράτωρ ό 6.11, 9.8, 11.2, 12.4,
 12.18, 12.26, 12.35, 12.39, 15.1, 15.7,
 63, 100, 123, 135, 136, 145, 175,
 206, 215, 217
 παραβαίνω 12.22, 170
 παραγίνομαι 12.33
 παράγω 12.7, 15.7, 150, 218
 παραδείσος ό 12.18, 12.19, 12.20, 164,
 165

παραδίδωμι 7.5, 12.19, 12.20, 192, 194
 παραίνεσις ή 12.30, 184
 παρακαλέω 6.5, 8.2, 9.2, 10.2, 12.41,
 12.42, 12.46, 12.47, 12.49, 13.8, 14.2,
 85, 86, 87, 207
 παράκλησις ή 5.12, 6.5, 81, 84, 87
 παράκλητος ό 6.11, 102
 παραμυθία ή 12.11, 161
 παράνομος 12.33, 191
 παράπτωμα τό 9.3, 11.6, 12.47, 96, 121
 παρασκευάζω 8.5, 116
 παρατηρέω 9.9
 παρατήρησις ή 12.17, 164
 παρατίθημι 6.8, 10.22, 13.9, 14.3, 76,
 99, 135
 παραφθείρω 12.25, 12.30, 173
 πάρεμι 10.12, 15.7, 217
 παρέρχομαι 12.6, 12.22, 149
 παρέχω 10.3, 10.7, 10.8, 10.9, 15.2,
 128
 παριενία ή 12.44, 15.5, 208, 217
 παριένος ή 10.10, 12.31, 12.43, 13.14,
 133, 208
 παρίστημι 12.3
 παροιμία ή 10.5, 10.7, 129vlg.
 παροίχομαι 12.22, 171
 παρουσία ή 12.88, 69, 197
 παρρησιάζομαι 9.4
 παστοφόριον τό 13.17, 214
 πάσχω 12.33, 192
 πατέω 7.5
 πατήρ ό 5.11, 6.11, 7.8, 12.8, 12.23,
 12.24, 12.30, 12.31, 12.34, 12.36,
 12.50, 13.10, 13.13, 15.2, 64, 65, 66,
 101, 173, 194, 215
 πατρία ή 12.6, 147
 πατριάρχης ό 12.43, 207
 πατρικός 9.9
 παύω 14.1
 πεδίον τό 12.13
 πέλαγος τό 12.13, 162
 πένης 10.12
 πεντάθλος 12.17, 44, 164
 πεντάπολις ή 12.22, 171
 πεπαίνω 12.20, 12.40, 166
 πέρας τό 10.4, 12.40, 129, 206
 περατώ 15.7, 218
 περιγράφω 15.7, 218
 περιοράω 12.24, 12.30, 183

περιπατέω 7.7, 11.10, 112
 περιποιέω 12.40, 206
 περισσεύω 13.17
 περισφίγγω 12.14
 περιτίθημι 12.13, 162
 περιφράσσω 12.13, 162
 πετεινός 12.16
 πέτομαι 11.6, 12.27
 πέτρα ή 10.4, 12.26, 129, 175
 Πέτρος ό 6.1, 85
 πηγή ή 12.14
 πήγνυμι 12.9, 160
 πικρός 10.15, 12.45, 12.26, 12.45, 175,
 208
 Πίλατος ό 12.33, 192
 πίνω 12.37, 13.15
 πιστεύω 15.7
 πίστις ή 12.47, 13.6, 13.8, 15.5, 211
 πιστός 6.4, 8.2, 10.2, 11.11
 πλανάω 10.17, 12.25, 12.46, 15.4, 134,
 217
 πλάνη ή 12.25, 12.39, 174, 204
 πλάσμα τό 7.2, 9.4, 53, 54, 108, 122
 πλείον 12.25
 πλέω 10.15, 12.45, 134, 208
 πληγή ή 12.30, 184
 πληθος τό 12.15, 12.21, 12.22, 12.23,
 167, 173
 πληθύνω 12.12, 161
 πλημμέλημα τό 6.7, 6.8, 15.2, 52, 95,
 216
 πλήρης 6.12, 7.27, 53, 105
 πληροφορία ή 10.3, 15.2, 128, 216
 πληρώω 6.1, 6.5, 12.12, 12.15, 12.32,
 12.35, 12.39, 12.41, 162, 191, 205,
 207
 πλήρωμα τό 13.4, 211
 πληρωτής ό 12.22, 170
 πλήσσω 12.10
 πλουτίζω 12.12
 πλωτής 12.12
 πλωτήρ ό 12.13
 πνεύμα τό 5.11, 6.6, 6.12, 7.2, 7.8, 9.3,
 9.5, 11.8, 12.4, 12.13, 13.1, 13.10,
 76, 84, 107, 141, 209
 αγιον 5.11, 6.13, 7.8, 8.5, 9.10, 1.16,
 1.24, 12.39, 12.41, 12.50, 12.10, 15.3,
 15.5, 15.9, 106, 202, 205, 207, 216
 πνευματικός 8.5, 7.4, 116, 117

ποιέω 6.12, 6.13, 7.2, 7.7, 10.12, 12.4,
 12.8, 12.10, 12.11, 12.16, 12.17,
 12.18, 12.23, 12.32, 12.37, 12.44,
 15.8, 53, 105, 109, 158, 161, 163,
 219
 ποιήτης ὁ 63, 124, 173, 196
 ποικίλος 12.15
 ποιμήν ὁ 12.30, 185
 ποιμνή ἡ 9.3, 71, 105
 ποίμνιον τὸ 6.6, 11.3, 13.10, 71, 92
 πολεμικός 15.4, 217
 πόλις ἡ 12.44
 πολιτεύω 12.32, 188
 πολλοί 12.36, 12.37
 πολύθεος 12.25, 174
 πολυτελής 12.18, 164
 πολύτλας 12.23, 173
 πονηρός 7.2, 7.8, 9.2, 9.8, 10.8, 10.19,
 11.3, 12.47, 135
 πόνος ὁ 12.20
 πορεία ἡ 12.13
 πορεύω 10.11, 133
 πορίζω 12.20
 πόσις ὁ 12.10, 44, 161
 ποταμός ὁ 7.7, 12.14, 12.26
 ποτέ 12.13, 12.25
 ποτήριον τὸ 12.37, 12.38, 12.39, 13.15,
 196, 199, 214
 ποτός ἡ 12.32
 πούς ὁ 7.7, 9.2, 12.12, 12.27, 112
 πρᾶγμα τὸ 10.8, 11.6
 πρᾶξις ἡ 9.2, 9.5, 11.3
 Πράξεις 5.11
 πράυνω 10.16, 12.13, 12.46, 15.4, 134,
 217
 πρεσβύτερος ὁ 10.8, 12.3, 12.43, 13.14,
 15.11, 44, 131
 πρεσβυτέριον τὸ 10.8, 12.41, 13.4, 207
 πρόβατον τὸ 12.30, 185
 προγονικός 12.23, 172
 προερέω 6.9, 8.5, 12.31, 115, 186
 προδοσία ἡ 12.33, 191
 προσέρχομαι 6.14, 7.1, 7.9, 8.6, 10.2,
 12.2, 107, 118
 πρόκειμαι 6.6, 12.39, 13.10, 95, 201,
 202, 212
 πρόκλησις ἡ 84
 προνοία ἡ 12.8, 12.30, 15.4, 64, 158,
 183, 216

προσάγω 12.3
 προσαναπληρώω 15.3, 216
 προσδέχομαι 6.5, 9.2, 9.5, 9.9, 12.21,
 12.47, 13.3, 89, 120, 126
 προσέρχομαι 10.2, 12.2, 127
 προσευχή ἡ 11.4
 προσεύχομαι 6.4
 προσέχω 11.7, 13.11, 140, 212
 προσήκω 12.8, 158
 προσηλόω 12.33, 192
 πρόσκαιρος 10.12
 προσκομιδή ἡ 142, 209
 προσκομίζω 13.3, 209
 προσκυνέω 7.6, 12.27, 111vlg., 176
 προσκύνῃσις ἡ 9.10, 12.50, 15.9, 77, 209
 προσκυνητός 67
 προσλαλέω 5.12, 84
 προσλαμβάνω 12.2, 12.21, 168
 προσοικειώω 9.5, 15.2, 122, 216
 προσπίπτω 12.10
 πρόσρησις ἡ 5.12, 84
 προστάγμα τὸ 6.5, 90vlg.
 προστάσσω 12.15
 προστατής ὁ 10.5, 64, 139
 προστίθημι 10.1
 προσφέρω 10.12, 12.2, 12.38, 12.41,
 12.43, 12.44, 12.48, 143, 198vlg.,
 202, 207
 προσφορά ἡ 13.15
 προσφωνέω 6.9, 8.1, 13.12
 πρόσωπον τὸ 7.5, 11.3, 81, 110, 137
 πρότερος 9.5, 9.10
 προφητεία ἡ 12.31, 186
 προφητης ὁ 5.11, 8.5, 12.43, 115
 προφητικός 12.30, 184
 προχειρίζομαι 12.23
 πρύτανις ὁ 9.8, 44, 64, 123
 πρῶτος 12.7, 150
 πρωτότοκος 12.7, 12.31, 45, 58, 153vlg.,
 186
 πτερὸν τὸ 12.3, 144
 πτηνός 12.15
 πύλη ἡ 12.13, 162
 πῦρ τὸ 12.11, 12.13, 12.22, 12.26, 161,
 171, 175, 184
 ῥῆγμα τὸ 7.5, 110
 ῥήγνυμι 7.5, 12.33, 110
 ῥίπιδιον τὸ 12.3, 144
 ῥύτις ἡ 11.4, 138

ῥόομαι 6.6, 7.2, 7.8, 10.8, 10.14, 10.19,
 11.6, 12.22, 12.23, 12.24, 12.33,
 12.39, 15.8, 52, 71, 72vlg., 93, 108,
 135, 140, 171, 172, 193, 204, 220
 Σαβακάω 12.27
 σαλεύω 9.5, 122
 σαρκώω 12.31, 187
 σάρξ ἡ 6.6, 9.3, 12.31, 12.48, 13.10,
 209
 Σατανᾶς ὁ 9.2, 120
 σέβας τὸ 6.13, 7.8, 8.5, 11.6, 12.50,
 15.5, 15.9, 64, 77, 106
 Σεβδαίος ὁ 12.1
 σελήνη ἡ 12.9
 σεμνός 12.44, 208
 σεμνότης ἡ 13.5
 Σεραφίμ τὰ 12.8, 12.27, 158
 Σήθ ὁ 12.21, 168
 σημεῖον τὸ 12.32, 189vlg.
 σιωπάω 15.2, 215
 σκάνδαλον τὸ 10.19, 135
 σκεδαστός 12.17, 163
 σκεπάζω 15.8, 220
 σκεῦος τὸ 7.5, 109
 σκιασμός ὁ 12.26
 σκοπέω 11.10
 σκορπίος ὁ 7.5
 σκότος τὸ 11.6, 12.9, 12.11, 160, 161
 Σοδομνός 12.22, 171
 σοφία ἡ 7.2, 12.7, 12.16, 53, 102, 149,
 153, 163
 σοφίζω 12.41, 207
 σπέρμα τὸ 12.12, 12.18, 12.31, 90, 164,
 186
 σπῖλος ὁ 11.4, 138
 σπλάγχνον τὸ 9.9, 126
 σπουδάζω 77
 σταθμός ὁ 12.15, 162
 σταυρός ὁ 12.4, 12.33, 144, 192
 στέλλω 11.3, 137
 στερέωμα τὸ 12.9, 160
 στεφανώω 12.12
 στέφω 12.12
 στηρίζω 9.5, 10.13, 15.2, 122, 133, 216
 στοιχεῖον τὸ 12.17, 163
 στρατηγός ὁ 12.26, 58, 175
 στρατία ἡ 12.8, 12.27, 159
 στρατόπεδον τὸ 12.42, 207
 στρουθίον τὸ 7.5, 110
 στρωννύω 12.13
 στῦλος ὁ 12.26, 175
 συγκαταλέγω 8.2, 114
 συγχωρέω 9.3, 12.47, 121
 συγχώρησις ἡ 12.23, 121, 192
 συζυγία ἡ 10.10, 44, 133
 συμβουλία ἡ 12.20, 165
 σύμβολον τὸ 11.12
 συμφέρω 15.8
 συμφέρον τὸ 6.5, 6.6, 89
 συμφώνως 12.4, 145
 συνανίστημι 8.2, 113
 συνεργέω 12.10
 συνέρχομαι 77
 συνετίζω 6.5, 51, 90
 συνίστημι 12.13, 162
 συντάσσω 12.25, 174
 συντέλεια ἡ 10.4, 12.40, 129, 174
 συντηρέω 10.3
 συντονῶς 10.2, 127
 συντρίβω 9.2, 120
 συριγμός ὁ 12.15
 σύστασις ἡ 12.15
 συστολή ἡ 12.9, 160
 σφαγή ἡ 12.30, 184
 σῶζω 7.3, 8.2, 8.3, 8.5, 9.6, 9.9, 10.19,
 10.21, 53, 72, 89, 109, 114, 117, 123,
 126, 135
 σῶμα τὸ 9.8, 11.4, 12.17, 12.36, 12.39,
 13.10, 13.15, 14.2, 125, 163, 164,
 196, 203, 211, 215
 σωρεύω 12.13, 162
 σῶς 10.7, 10.8, 10.14, 131
 σωτήρ ὁ 8.5, 9.10, 11.6, 12.33, 13.10,
 68, 71, 118, 192
 σωτηρία ἡ 14.2, 71, 73
 σωτήριος 6.5, 9.5, 91, 122
 σωφροσύνη ἡ 12.24
 ταμίης ὁ 11.5, 139
 τάξις ἡ 12.15, 13.14
 τάσσω 12.9, 160
 ταχός τὸ 9.2, 9.5
 τάως ὁ 12.3, 144
 τεῖχος τὸ 11.5, 12.26, 139, 175
 τεκνογονία ἡ 10.10, 12.44
 τελειόω 10.18, 12.32, 12.47, 191
 τελεσφορία ἡ 13.7, 211
 τέλος τὸ 6.8, 10.19, 12.22, 98, 171
 τέρας τὸ 12.32, 44, 189vlg.

τεσσαράκοντα 12.34
 τέσσαρες 12.17, 163
 τήκω 7.6, 110
 τιθήμι 12.22, 172
 τιμάνω 12.25
 τιμή ή 7.5, 7.8, 8.5, 9.10, 12.25, 12.39,
 12.50, 13.10, 15.5, 64, 77, 110,
 174vlg., 202, 209
 τίμιος 10.7, 11.5, 12.40, 14.2, 139, 206,
 215
 τιμωρέω 12.26, 175
 τοπικός 7.5, 110
 τόπος ό 6.6, 15.7, 94, 218
 τρέμω 7.5, 7.7, 53, 110
 τρέφω 12.32, 190
 τριάς ή 70
 τρισάγιον ὕμνον τό 178
 τριτός 12.34
 τρόπαιον τό 12.4, 144
 τρόμος ό 12.2
 τροπή ή 12.15, 15.7
 τροφή ή 12.20, 12.26, 12.32, 13.48,
 175, 190, 209, 218
 τρυφή ή 12.19, 165
 τυγχάνω 6.7, 9.5, 12.39, 13.10, 204vlg.,
 212
 ὕδωρ τό 12.10, 12.13, 12.26, 12.37,
 161, 162, 175, 196
 υἱοθεσία ή 8.5, 9.5, 116, 123
 υἱός ό 6.11, 7.8, 9.9, 11.6, 12.7, 12.8,
 12.23, 12.30, 12.31, 12.50, 13.13, 66,
 68, 79, 102, 126, 150, 173, 181, 186
 ὕμνην ό 12.3, 144
 ὕμνέω 7.6, 111
 ὑπακούω 13.13
 ὑπάρχω 15.7
 ὑπερασπιστής ό 13.10, 212
 ὑπερράω 12.20, 12.24, 12.30, 165vlg.,
 173
 ὑπεροχή ή 12.42, 13.5, 207
 ὑπερυψόω 12.29, 181
 ὑπηρεσία ή 10.9, 13.4, 132
 ὑπηρετέω 12.30, 182
 ὕπνος ό 12.32
 ὑποβρύχιος 12.26
 ὑποδείκνυμι 9.2
 ὑποδιάκονος ό 11.11, 11.12, 12.43,
 13.14
 ὑποιήκη ή 9.8, 12

ὑπόκειμαι 15.7
 ὑποκρίνομαι 5.11
 ὑπόκρισις ή 12.2, 143
 ὑπομένω 12.34
 ὑπομονή ή 11.5, 140
 ὑπόμνημα τό 84
 ὑφίστημι 9.9, 12.33, 121, 192
 ὑψηλός 6.2, 11.2, 85, 135
 ὕψιστος 11.2, 12.29, 13.13, 65, 76, 79,
 135vlg., 181, 213
 ὕω 12.26, 175
 φαίνω 12.8, 13.13
 φανερώω 11.2, 12.32, 136, 190
 φειρόα ή 15.7
 φιλανθρωπία ή 88
 φιλάνθρωπος 6.5, 7.2, 9.5, 65, 88, 107, 122
 φίλημα τό 11.9, 41vlg.
 φιλοικτιρμων 6.5, 9.2, 65, 120, 141
 φοβέω 11.3, 137
 φοβερός 12.22, 171, 184
 φόβος ό 6.5, 10.18, 11.3, 11.6, 12.2,
 91, 137, 140
 φραγμός ό 11.5, 139
 φρίττω 7.5, 53, 110
 φρουρέω 15.8, 220
 φυγαδεύω 12.32, 190
 φυλακή ή 10.15, 14.2, 15.2, 15.7, 134,
 215, 216
 φυλάξ ό 11.5, 64, 139
 φυλάσσω 10.19, 11.4, 12.19, 12.22,
 15.8, 170, 211
 φυλή ή 12.31, 186
 φυσικός 12.25, 12.30, 173, 174, 184
 φύσις ή 12.7, 12.33, 12.49, 15.7, 150,
 157vlg., 193, 209, 218, 219
 φυτεύω 12.18, 164
 φυτόν τό 12.12, 12.15, 12.18, 162
 φύω 12.20, 166
 φωνή ή 12.10
 φώς τό 12.9, 15.7, 160, 218
 φωτίζω 6.5, 8.2, 8.6, 12.11, 54, 74, 90,
 112vlg., 118
 φωτισμός ό 12.26, 74
 Χαναναίος ό 12.26, 175, 184
 χαρά ή 9.5, 122
 χαρίζω 10.7, 10.12, 12.8, 12.17, 131,
 158, 164
 χάρις ή 5.11, 8.3, 10.19, 12.4, 13.9,
 14.3, 145

χαρίσμα τὸ 41
 χειμάζω 12.47, 107
 χειμαρρὸς 12.14
 χειμῶν ὁ 12.13
 χεῖρ ἡ 7.8, 11.5, 11.12, 12.4, 12.26,
 12.33, 12.36, 76, 87, 139, 191, 194
 χειρόγραφον τὸ 9.3, 121
 χειροτονία ἡ 41
 χειροτονέω 5.11, 6.10, 84, 100
 Χερουβίμ τὰ 12.8, 12.27, 158vlg.
 χέω 12.21, 12.23
 χήρα ἡ 10.10, 12.43, 12.44, 13.14, 133
 χιλία 12.27, 177
 χορηγὸς ὁ 12.6, 12.22, 64, 149, 170
 χορὸς ὁ 12.9, 160
 κρηζω 12.32, 190
 χριστιανὸς 6.8, 10.20, 98
 Χριστὸς ὁ 5.11, 6.5, 6.6, 6.8, 6.11,
 6.12, 6.13, 7.2, 8.2, 8.4, 8.5, 9.6, 9.8,
 9.10, 10.2, 10.9, 10.22, 11.2, 11.5,
 11.6, 12.4, 12.14, 12.18, 12.23, 12.30,

12.39, 12.40, 12.44, 12.49, 13.3, 13.4,
 13.9, 13.10, 13.13, 13.15, 14.2, 14.3,
 15.2, 15.5, 15.6, 15.7, 15.9, 53, 65,
 66, 67, 68, 81, 89, 104, 105, 107,
 113, 116, 118, 139, 172, 202, 205,
 207, 209, 215, 216
 χρόνος ὁ 6.8, 12.20, 12.31, 12.42, 15.7,
 166, 187, 218
 χωρέω 12.13, 15.3
 χωρίζω 12.12, 15.3, 161, 216
 ψάλλω 14.1
 ψαλμὸς ὁ 13.16
 ψαλτῆς ὁ 10.10, 12.43, 13.14, 132vlg.
 ψευδωνυθὺς 12.33, 191
 ψιθυρίζω 11.10
 ψυχὴ ἡ 6.12, 9.8, 10.20, 11.4, 11.12,
 12.17, 12.22, 12.23, 13.10, 14.2, 53,
 105, 125, 135, 163, 171, 173, 211
 ὠσαννά 13.13, 7.9, 91, 213
 ὠσαύτως 12.6, 12.37
 ὠφελεία ἡ 14.2, 215

Lys van Hebreeuse woorde en tekste

Adonai, 63
Amidah, 178
Avoth, 172
Azkir geburoth Elohad, 159, 162, 164

barak, 194
berakah(-oth), 51vlg., 56, 95, 103, 146, 175
birkath
 avoth, 146
 hamazzon, 51
 Jozer, 103, 176, 180
 Maariv, 103, 106
 shalom, 98
brk, 51
baruk, 95, 199

chajjot, 176
chatimah (-oth), 106, 175

Ebed Jahweh, 67, 210
Eljon, 181
'emet wajjazib, 146

Ge'ulla, 180
Gevuroth, 163

halal, 111
Hallel, 111
hamabul, 170
Hechaloth, 177
histahaweh, 111

Jahweh, 63, 111
jeshuah, 118

kalil, 142
Kippur, 50, 167

moshiah, 118
Musaf, 177

nasa panim, 138

ophanim, 176
ototh w'mofetim, 189

Qedussah, 111, 178, 179, 180
de Sidra, 178
at hajjom, 51

sarsor, 210
Shechina, 137
Schema, 63, 103, 147, 160, 178, 180
Schemone Esreh, 90, 98, 146, 172, 179
Sebaoth, 63, 100
Seder 'Abodah, 50, 167
Atta konanta 'olam me-rosh, 159,
160, 162, 167

Atta konanta 'olam be-rab
chased, 164

tefilla, 51, 146, 200
tehom, 162
todah, 51vlg., 87, 199, 200
torah, 180

w'atta, 51, 103, 175

zakar, 197
zikor, 197

Lys van Latynse woorde

auricula, 91

canones ecclesiastici apostolorum, 41

Hippolyti, 47, 59
carmen salutare symboli, 59
chrisma, 115

Concilium Quinisextum, 41, 62
confessio, 77
confessor, 46, 207
Constitutiones, 47vlg.
competentes, 113vlg.
conversi ad Dominum, 86

Didascalica, 47

fides catholica, 59
figura, 50, 75

gratias agere, 201

lavabo, 126, 142
lex credendi lex supplicandi, 59
locus peccandi, 94

memento, 46
missa catechumenorum, 81, 83, 126vlg.,
180

fidelium, 45, 81, 83, 126vlg.
mysterium tremendum et fascinans, 137

ordo paenitentium, 119
ostiarii, 45

paroecia, 130
pax, 126
praefari, 145
praefatio praemissa, 145
procurator, 192
pro imperatoribus, 207

sacramentum, 97
Sanctus, 146, 179
pre-Sanctus, 163
post-Sanctus, 163, 180, 181, 193

scrutinia, 113
secreta, 144
secretarium, 214
sermo invocationis, 201
sursum corda, 126, 142, 144vlg.
sursum mentes vestrae, 145
synagoga dei, 117
deorum, 117

testimonia, 51

Lys van gesiteerde Bybeltekste

Skuiinsdruk verwys na die Septuaginta.

- Gen* 1, 161
 - 1.1, 162
- Gen* 1.3, 56
- Gen* 1.4, 161
 - 1.6, 160, 161
 - 1.7, 161
 - 1.9sqq., 161
- Gen* 1.9vlg., 57
 - 1.11vlg., 57
 - 1.16, 56
- Gen* 1.16, 160
 - 1.26, 57, 163
 - 2.8, 163
 - 2.15, 165
 - 2.17, 57, 165
- Gen* 3, 109
- Gen* 3.1sqq., 165
 - 3.4sqq., 57
 - 3.19, 165
 - 3.23, 165
 - 3.24, 158
- Gen* 4.3vlg., 57, 168
- Gen* 5, 169
- Gen* 5.22.24, 207
 - 5.1–9, 57, 168
- Gen* 6.6, 57
 - 6.9, 207
 - 6.14, 171
 - 7.6vlg., 57, 170
- Gen* 7.6vlg., 57
 - 12.1vlg., 57, 172
 - 12.7, 58, 173
 - 13.15vlg., 57, 172
 - 14.18, 57, 173
 - 14.18.19.20.22, 181
 - 16.10, 173
 - 17.1–8, 57, 172
- Gen* 17.1, 207
- Gen* 17.8, 173
 - 17.4, 173
 - 17.18, 173
 - 18.2vlg., 57, 172
 - 19.25, 57, 171
 - 19.29, 171
- Gen* 21.33, 64, 123
 - 22.11, 156
 - 22.16, 166
- Gen* 24.12, 217
- Gen* 31.11, 156
 - 34.21, 98
- Gen* 35.22, 58, 173
 - 37.4, 98
 - 39vlg., 58, 173
- Gen* 39.4, 207
 - 42.11.19, 98
 - 45.27, 191
- Gen* 46.26, 173
- Exod* 1.13, 108
 - 2.10, 217
 - 3.14, 147
 - 4.10, 174
 - 6.7, 108
 - 7.9, 189
- Eks* 7.14–12.13, 175
- Exod* 11.1, 184
 - 11.9sqq., 189
 - 12.13, 184
- Eks* 13.21vlg., 58, 175
 - 14.21vlg., 58, 175
- Exod* 14.31, 174
- Eks* 15.18, 179
 - 15.22–25, 58, 175
- Exod* 16.4, 175
 - 16.13, 58, 175
 - 16.31, 175
- Eks* 17.6, 58, 175
 - 20.3–17, 58–174
- Exod* 20.3, 174
 - 20.6, 90
 - 20.11, 174
 - 23.16, 129
- Eks* 28.1, 58, 174
- Exod* 28.1.3.4, 200
- Exod* 28.1.3.4, 200
 - 29.1.44, 200
 - 30.30, 200
 - 32.12, 98
 - 32.32, 121
 - 33.5, 184
 - 3.17–23, 218
 - 39.18, 202

Lev 1.9.13.17, 211

1.2, 144

2.12, 211

4.2, 121

4.22, 121

5.18, 136, 190

7.6, 121

21.6, 144

21.17, 55, 138

21.22, 212

23.14, 144

24.7, 202

26.11, 52, 95

26.37, 165

Num 3.9vlg., 174

Num 6.22–26, 95

11.11, 174

14.9, 108

14.19.20, 98

15.25, 121

Num 20.8vlg., 175

24.17, 186

27.18, 175

Deut 2.5, 142,

4.34, 189

Deut 5.7–21, 174

Deut 5.10, 90

5.33, 131

6.2, 131

Deut 6.4, 63, 180

Deut 6.21, 189

7.6, 128

7.19, 189

8.15, 109

Deut 10.12, 55, 137

Deut 10.17, 138

11.9, 131

12.6, 121

20.19, 136

21.8, 98

23.7, 89

26.8, 189

26.19, 128

30.15, 164

32.12, 99

34.9, 205

34.11, 189

Ios 1.5, 165

Jos 3.15, 175

6.20, 175

Ios 22.24, 133

Jos 24.11, 175

Ios 24.14, 175

Rigt 16.28, 217

Ruth 1.13, 217

1 *Regn* 1.11, 201

24.7, 66

2 *Regn* 5.10, 100

6.2, 216

7.4–5, 186

7.11sq., 186

10.3, 167

12.14.16, 186

14.13.14, 165

14.20, 149

15.14, 165

22.32, 123

22.3, 212

22.45, 207

23.6, 165

3 *Regn* 8.1.5, 191

8.46, 54, 126

12.24, 134

17.17, 134

4 *Regn* 1.2, 134

19.15, 99

1 *Par* 16.34, 87

16.36, 106

23.28, 214

26.16, 214

27.31, 139

29.10, 101

29.13, 104

2 *Par* 5.13, 87

6.33, 216

6.40, 138

7.14, 216

19.7, 138

- 28.13, 136, 190
 29.35, 191
 31.16, 193
- 1 *Esd* 2.2, 174
 8.72, 190
 9.46, 143
- 2 *Esd* 3.11, 87
 10.19, 52, 95
 18.4, 142
 19, 56
 19.4 (Neh 9.4), 58
 19.6 (Neh 9.6), 53, 111, 167, 193
 19.6-36, 104
 19.10 (Neh 9.10), 173
- Idt* 8.25, 199
 9.11, 138
- 1 *Mac* 2.52, 172
 10.24, 84
 10.26, 167
 13.7, 191
- 2 *Mac* 1.3, 53, 105
 1.11, 200
 1.16, 134
 1.24, 123
 1.24*sqq.*, 149
 4.40, 190
 6.22, 88
 6.29, 88
 7.28, 55, 150
 8.4, 98
 10, 54
 10.25, 89
 12.31, 88
 12.42, 89
 13.26, 88
 15.11, 84
- 3 *Mac* 2.2, 123
 2.21, 189
 2.30, 96
 3.18, 88
 3.26, 127
 5.9, 87
 6.12, 104
 6.28, 127
- 4 *Mac* 1.5, 190
 2.24, 190
 5.12, 88
 7.4, 181
 10.18, 216
 11.5, 123
 14.7, 181
 16.20*sqq.*, 172
 18.16, 191
- Ps* 1.2, 52, 91
 2.2, 66
 2.7, 56, 151
 3.8, 53, 109
 4.2, 88, 201
 5.3, 64
 5.4, 165
 6.3, 86
 6.5, 93
 6.10, 89
 7.2, 93
 7.18, 120, 181
 8.2, 161
 8.3, 53, 111
 8.4, 129
 8.7, 165
 9.2, 120
 9.3, 181
 9.9, 215
 9.22, 165
 10.7, 215
 11.8, 139
 12.4, 201
 13.4, 201
 16.2, 215
 16.5, 54, 122
 16.8, 139
 16.13, 93
 17.4, 201
 17.17, 168
 17.50, 120
 18.2, 56, 161
 18.10, 52, 91
 18.13, 121
 20.6, 161
 21.2, 121
 23, 64
 23.5, 118
 24, 54

24.16, 201
 26.1, 118
 26.7, 88
 26.9, 118
 26.10, 168
 27.2, 88
 28.4, 161
 29.6, 122
 30.6, 76, 99
 32.15, 108
 33 (Ps 34), 37, 79, 214
 35.13, 165
 36.4, 52, 89
 39.2, 88
 39.9, 191
 40.5.11, 86
 40.13, 52, 89, 91
 40.14, 219
 41.3, 137
 41.5, 122
 44.8, 105, 122
 44.16, 122
 45.1, 147
 46.3, 147
 47.3, 64
 50.11, 121
 50.12, 53, 104
 50.14, 54, 122
 50.21, 142
 53.8, 121
 54.16, 130
 56.6, 76
 58.8, 190
 61.6, 55, 140
 63.2, 55, 140
 67.18 (Ps 68.18), 176, 177
 67.35, 161
 68.29, 121
 70.2, 109
 71.8, 55, 129
 71.18, 219
 73.15, 175
 73.20, 201
 77, 167
 77.12, 173
 77.38, 133
 81.1*sqq.*, 117
 81.6, 117
 85.10, 99, 147

85.15, 120, 131
 88.12, 129
 88.27, 101
 88.39, 66
 88.53, 106
 89.16, 53, 104
 89.17, 52, 95
 90.5.6, 55, 140
 90.13, 109
 93.9, 108
 96.5, 53, 110
 96.9, 181
 101.26, 129
 102, 147
 102.8, 131
 102.14 (Ps 103.14), 53, 54, 122
 102.21, 191
 103.2, 56, 159
 103.10.11, 56, 160, 161
 103.14, 108
 103.20, 56, 160
 103.24 (Ps 104.24), 53, 109, 149,
 180
 103.25, 57, 161
 103.32 (Ps 104.32), 53, 112
 104, 167
 104.23–38, 173
 104.39, 175
 104.40, 58, 175
 105.9, 53, 110
 105.47, 109
 105.48, 219
 106.34, 172
 107.6, 76
 109.3, 151
 109.4 (Ps 110.4), 56, 120, 131, 156
 112.4, 147
 112.6, 104
 113.8, 175
 Ps 114–118, 111
 Ps 116.2, 53, 110
 117.1, 87
 117.6, 208
 117.21, 120
 117.26, 63
 117.27, 213
 118.25*sqq.*, 179
 118.26.27, 52
 118.28, 91

- 118.54, 130
 118.63, 105
 118.91, 193
 118.114, 55, 138
 118.116, 89
 118.130, 90
 119.5, 130
 120.8, 52, 95, 220
 129.3.4, 54, 63, 126
 131.11, 166, 186
 135 (Ps 136), 58, 167
 135.4, 56
 135.8*sqq.*, 58, 173
 135.16, 58, 175
 135.25, 209
 137.6, 104
 138 (Ps 139), 218
 138.13, 89
 138.16, 121
 140.9, 55, 135
 142.10, 191
 144.8, 131
 144.15 (Ps 145.15), 190
 144.15.16, 190
 144.20, 139
 Ps 145.16, 58
 146.10, 179

Od 12.3, 57, 162
 12.4, 53, 110
 12.5, 161
 12.7, 147

Prov 1.23–33, 153
 2.5, 90
 3.19, 149
 7.11, 126
Spr 8.21–36, 56
Prov 8.21–36, 153
 11.6, 199
 13.11, 92
 14.35, 132
 20.9, 54, 122
 24.62 (30.27), 148
 28.14, 133
 28.24, 216

Eccl 3.16, 92
 5.5, 190

 10.5, 121

Iob 1.3, 132
 2.3, 173
 3.26, 207
 5.8, 123
 5.24, 207
 9.8, 53, 112
 9.33, 210
 15.21, 207
 26.6, 159
 26.7, 56
 27.6, 54
 28.24, 162
 31.33, 121
 34.12, 54
 35.13, 54
 35.15, 121
 36.12, 104
 38.8, 57, 162
 40.29, 53, 110
 42.7.8, 57, 173

Sap 1.1, 165
 1.6, 88
 1.14, 91
 3.4, 168
 4.8, 55
 4.10, 169
 6.7, 123
 7.19, 162
 8.3, 123
 11.5.8, 168
 11.16, 124, 168
 13.2, 124
 14.22, 190

Sir Prol. 5, 134
 1.26, 149
 4.5, 94
 8.5, 54, 122
 13.22, 94
 19.17, 94
 23.1.4, 101
 24.8, 123
 29.27, 137
 36.5, 189
 38.12, 94
 44.16*sqq.*, 167

44.16, 169
 44.17, 171
 45.6*sqq.*, 174
 48.2, 205
 49.3, 92
 49.14, 169

Ps Sal 7.7, 212
 17.36, 66
 18.6.8, 66

Os 4.1, 90
 4.17, 105
 5.1, 140

Am 5.22, 91
 6.8, 166

Am 7.2, 98
 8.7, 166
 9.2-4, 218
 9.12, 216

Mich 5.1, 186

Ioel 1.14, 87
 2.3, 165
 2.11, 110

Ion 1.16, 137
Jon 3, 54
Ion 3.8, 87, 104

Nah 1.3, 112
 1.4, 53, 112

Sag 4.10, 218
Zach 8.21, 137

Mal 1.11, 157, 202

Is 1.16-20, 115
 1.16, 54, 115, 166
 4.3, 121
 5.13, 104
 6.1*sqq.*, 111, 158
 6.3, 76, 176*sqq.*
Jes 6.1*vlg.*, 176
 6.3, 63, 76, 176, 177, 179, 180

 6.3*vlg.*, 218
 6.6, 210
Is 9.5, 56, 155
 9.6, 191
 11.1, 186
 11.3, 205
Jes 18.7, 136
Is 22.15, 139
 26.4, 123
 26.13, 104
 30.18, 167
 31.2, 149
 32.5, 132
 37.16, 99
 40.13, 149
 40.28, 123
Jes 40.22, 159
Is 40.22, 56, 159
 40.28, 123
 41.4, 150
 41.9, 89
 42.1-4, 67
Jes 43.2, 218
Is 44.27, 53, 110
 45.5, 139
Jes 45.7, 180
Is 49.1, 140
Jes 49.1-7, 67
 50.4-11, 67
Is 50.4.5, 91
 51.10, 110
 52.13-53.12, 67
 57.15, 135
 58.7, 165
 59.20, 52, 94
Jes 66.1, 218

Ier 2.5, 95
 5.18, 129
 7.30, 216
 23.9, 137
 24.7, 104
 28.16 (*Jer* 51.16), 56, 160
 38.31, 167
 38.34, 98
 39.18.19, 211

Eseg 1, 111
 3.12*vlg.*, 111

1.4–3.13, 176, 180
Ez 3.12, 176, 178, 179
3.20, 121
Eseg 10.9.15, 176
14.14–20, 170
Ez 18.9, 91
20.19, 91
20.40, 89
33.11, 54, 126, 166
42.15, 193
43.11, 91

Dan 2.18.19.27.28, 96
4.6, 96
4.12, 149
Dan 7.9vlg., 111
7.9.4.5, 120
Dan 7.10, 174, 177, 179
9.7, 52, 95
Dan 12.1, 54, 121

1 *Hen* 39.12, 179
48, 66
49.1, 179
52.5, 66
61.6.7, 111
61.9–10, 176vlg.
61.10vlg., 112
71.7, 179

2 *Hen* 21.1, 176

Jub 5–10, 171
11.5, 204
11.6.17, 172
17.6, 204
17.15.18, 172

Vit. Adae 16, 109
Vit. Hab. 14, 109

Test. Levi 3.6, 186, 210
8.15, 187
Jud 19.4, 204
23.1, 204
Sim 2.7, 204

Apoc. Mos. 2, 204

Matt 1.1, 186
3.7, 186
4.21, 143
4.23, 55, 58, 134, 140, 189
5.14.16, 112
5.16, 167
5.44, 55, 134
6.9–13, 106
6.13, 55, 76, 135, 205
7.25, 55, 129
8.2, 111
8.5, 87
8.28–34, 108
9.18, 111
10.2–4, 85
10.22, 55, 208
10.37vlg., 205
11.25, 63
12.29, 53, 109
12.40, 54, 126
12.42, 129
13.11, 96
13.24vlg., 94
13.39.40.49, 129
14.19, 194
15.31, 219
16.22, 98
19.16.29, 206
19.17, 87
21.9, 179, 213
24.3, 129
24.38.39, 170
26, 194, 196
26.26.29, 194
26.27, 195, 200
26.30, 111
26.53, 87
27.2.11.14.15, 192
27.19, 142
28.18, 56
28.19, 103, 116
28.20, 55, 103, 129

Mark 1.11, 186
1.24, 181
4.11, 134
5.6, 111
5.8, 53
5.18, 87

8.6, 200
 8.31, 192
 9.7, 186
 9.25vlg., 108
 3.23.10.186 206
 14.23, 200
 14.26, 111
 15.19, 111
 16.19, 58

Luk 1.13, 88
 1.15, 205
 1.25, 53
 1.30vlg., 186
 1.35, 181
 1.41, 205
 1.54, 89
 1.67, 205
 1.68, 219
 2.11, 118
 2.14, 76, 213
 2.26, 66
 2.29, 123
 3.7, 186
 3.38, 168
 4.34, 181
 6.14–16, 85
 6.36, 131
 8.10, 96
 9.20, 66
 9.22, 192
 10.1, 174
 10.18, 53, 109, 110
 10.19, 53, 94, 109
 11.2–4, 106
 11.21.22, 109
 11.31, 129
 11.36, 112
 12.35, 112
 13.11, 165
 13.23, 114
 15, 126
 15.7, 54, 122
 17.27, 170
 18.19, 87
 20.20, 192
 22.17.19, 200
 23.41, 54
 23.46, 99

Joh 1.1, 67
 1.3, 105
 1.9, 54, 112
 1.13, 151
 1.14.18, 68, 102
 1.14, 186
 1.17, 105
 1.40, 85
 3.16, 68, 102
 3.17, 105
 3.18, 102
 4.34, 191
 4.48, 190
 5.30, 191
 6.38, 191
 6.69, 181
 7.16vlg., 191
 8.7, 98
 8.44, 53, 110
 10.29, 55, 139
 11.41, 194
 12.28, 136
 15.26, 203
 17.1, 194
 17.4, 190vlg.
 17.6, 55, 58, 136, 190
 17.17, 55, 116, 140
 17.26, 55, 136
 19.13, 142
 20.28, 67

Hand. 1.2, 69
 1.17, 52
 1.24, 63, 174
 2.4, 205
 2.30, 166
 2.33, 58
 3.13, 67
 3.14, 181
 3.17, 55, 93, 137
 4.8, 205
 4.24vlg., 104, 123
 4.26, 66
 4.27, 67, 181
 4.29, 53, 104
 4.30, 67, 181
 4.31, 205
 7, 51, 167
 7.2vlg., 172

- 7.9vlg., 58, 173
- 7.14, 173
- 7.17, 58
- 7.20vlg., 174
- 7.36, 190
- 7.45, 165
- 7.52, 191
- 9.28, 56
- 10.31, 88
- 10.36, 105
- 10.42, 192
- 11.17, 56
- 12.5, 87
- 13.17, 130
- 13.33, 56, 151
- 14.22, 167
- 14.23, 76
- 15.17, 216
- 16.14, 91
- 17.30, 190
- 18.12.16.17, 142
- 20.28, 55, 139, 206
- 20.32, 53, 76, 97
- 20.35, 89
- 25.6.10.17, 142
- 27.35, 200
- 27.39, 165
- Rom 1.1, 58
 - 1.3, 186
 - 1.4, 56
 - 1.8, 94, 106
 - 1.18, 94
 - 1.20, 128
 - 1.25, 106, 179
 - 1.26, 192
 - 2.6, 69, 198
 - 2.7, 206
 - 2.11, 138
 - 2.14vlg., 54, 125
 - 2.16, 105
 - 2.26, 90
 - 4.11, 115
 - 4.17, 55, 150
 - 5.6, 106
 - 5.8, 106
 - 5.9, 105
 - 5.21, 206
 - 6.3vlg., 54, 113
 - 6.5, 113
 - 6.8, 113
 - 8.15, 54, 101, 116
 - 8.17, 167
 - 8.23, 54, 116
 - 8.30, 167
 - 8.38, 159
 - 9.4, 116
 - 9.5, 67, 106
 - 9.20, 108
 - 9.21, 192
 - 9.29, 186
 - 10.7, 110
 - 10.18, 55, 129
 - 11.13, 132
 - 11.26, 52, 94
 - 11.35, 191
 - 11.36, 218
 - 12.19, 94
 - 14.6, 200
 - 14.10, 142
 - 16.16, 141
 - 16.20, 54, 120
 - 16.26, 64, 123
 - 16.27, 99, 106
- 1 Kor 1.18, 114
 - 1.27–29, 55, 139
 - 2.1, 96
 - 4.5, 54, 112
 - 5.12, 134
 - 7.3, 218, 219
 - 8.6, 55, 56, 101, 105, 149, 150, 212
 - 10.20, 114
 - 10.30, 200
 - 11.14, 192
 - 11.23–26, 194
 - 11.23, 194
 - 11.24, 200
 - 11.25, 196
 - 11.26, 196
 - 11.27, 205
 - 11.29, 215
 - 14.16, 106
 - 15.24, 159
 - 15.25, 56
 - 15.43, 192
 - 15.53.54, 52, 93
 - 16.20, 141

2 Kor 1.20, 106
 1.22, 115
 2.6, 122
 2.15, 114
 4.1, 132
 4.6, 55, 136
 4.12, 107
 5.10, 142
 5.15, 106
 5.19, 58, 186
 6.3, 132
 6.16, 52, 95
 6.18, 63, 100
 7.1, 52, 54, 94, 121, 212
 9.10, 149
 10.5, 90
 13.12, 141
 13.13, 66, 70, 84, 101, 145

Gal 1.5, 106
 2.6, 138
 3.13, 139
 3.19vlg., 210
 3.24, 188
 4.5, 116
 4.6, 101
 4.8, 104
 6.6, 52, 104
 6.18, 84

Ef 1.4, 55, 139
 1.5, 116
 1.13, 115
 1.18, 53, 97, 112
 1.21, 159
 2.2, 107
 3.10, 159
 3.15, 55, 147
 3.20.21, 106
 4.13, 55, 135
 4.17vlg., 190
 4.18, 55, 137
 4.27, 94
 5.2, 211
 5.5, 54
 5.18, 205
 5.27, 55, 128, 138
 6.4, 188
 6.7, 219

6.9, 138
 6.12, 159

Fil 2.9, 181
 2.11, 212
 4.3, 121
 4.7, 98

Kol 1.12–20, 154
 1.12, 53, 97
 1.15, 58, 154
 1.15–20, 56, 153vlg.
 1.16, 105, 159, 177
 1.22, 138
 1.27, 53, 105
 2.2, 128
 10.15, 159, 177
 2.14, 54, 121
 3.15, 98
 3.25, 138
 4.5, 134

1 Tes 1.10, 186
 4.6, 170

2 Tes 2.1, 117
 2.3, 205

1 Tim 1.1, 53, 105, 207
 1.17, 99, 148, 157
 2.2, 92, 207, 211
 2.4, 72, 126
 2.5, 210
 2.10, 92
 5.9, 133
 6.2, 89
 6.15, 157
 6.19, 52
 6.16, 100, 193, 218
 6.20, 191
 2.2, 207

2 Tim 1.6, 191
 1.10, 112
 2.11.12, 59, 113
 2.15, 55, 130
 2.16, 94
 2.26, 54, 121
 3.12, 92

3.17, 138
4.5, 132
4.8, 192
4.21, 84
Tit 1.16, 104
2.11, 91
2.12, 92, 94
2.13, 67
3.4, 88
3.5, 52, 74, 88, 93

Filem v 25, 84

Heb 3.5, 174
3.14, 105
5.4, 175
5.7, 89
5.14, 163
6.4, 112
6.11, 128
6.16vlg., 166
7, 57, 173
7.11, 175
7.25, 165
8.6, 210
8.9, 167
8.12, 98
9.1, 90
9.4, 175
9.5, 158
10.25, 117
10.34, 134
11, 51
11.4-31, 167
11.4, 57, 168
11.5, 57, 169
11.6, 57, 170
11.8, 57, 172
11.7, 171
11.9, 58, 173
11.10, 169
11.22, 173
11.23, 58
11.23-28, 174
12.23, 192
12.28, 213
13.3, 134
13.6, 208

13.15, 106

1 Pet 1.14, 190
1.17, 130
1.19, 55, 139, 206, 215
2.9, 208
3.20, 171
3.22, 159, 177
4.11, 77, 149
4.19, 76, 124
5.1, 203
5.8, 94
5.14, 141

2 Pet 1.11, 118
2.1, 123
2.20, 118
2.5, 170, 171
2.6, 57, 171
2.9, 168, 208
3.2.18, 118

1 Joh 2.1, 103
2.20, 181
3.15, 53, 110
4.9, 68, 102
5.6, 203
5.18, 151

Jak 2.1, 138
2.7, 216
2.9, 138
2.19, 110
4.12, 116, 192
5.9, 192
5.11, 131, 173

Jud 4, 123
6, 128
15, 94
18, 94

Op 1.8, 63, 100
3.7, 181
3.8, 54
4 en 5, 47, 178
4.1-8, 176
4.8, 63, 100, 178
4.9-11, 112

4.11, 77
 5.1, 114
 5.1vlg., 186
 5.5, 186
 5.12, 77
 5.9–14, 106, 112
 5.14, 178
 6.9, 210
 6.10, 123
 7.11vlg., 112, 178
 7.12, 106
 8.3.5, 210
 9.1, 110
 9.2, 162
 9.11, 162
 9.13, 210
 11.15, 66
 11.16vlg., 112, 178
 11.17, 63

12.9, 109
 12.10, 66
 13, 121, 205
 13.8, 54, 121
 14.18, 210
 15.3, 63
 15.4, 99
 16.7, 63, 210
 17, 205
 17.14, 157
 18.1, 112
 19.1, 178
 19.14, 112
 20.1, 162
 20.2, 109vlg.
 20.15, 54, 121
 21.23, 112
 22.19, 54, 121

Lys van gesiteerde ander tekste

Aeschines

68.35, 95
Pr. 169, 124
 312, 170

Aeschylus

Ag. 1457, 135
Sept. 485, 104
Suppl. 1031, 104

Aetheria

Perigrinatio 24, 87, 100
 45.1, 113

Alexander

ep. 12, 128

Anastasius Sinaita, 187

Aristides

Apol. 4.1, 218
 7.1, 163
 13.1, 218
 15.2, 102
 15.3, 124
 17.2, 135

Aristophanes

Thesm. 1157, 138

Athanasius

c. Arian. 1.63, 101
 2.33, 143
 2.62, 154
 3.28, 185
 3.59, 152
 3.60–63, 152
 4.24, 186
 4.29, 186
 4.36, 106

de decr. 11, 152, 218

expos. in Ps 88.39, 192

de incarn. 10.1, 133, 191

c. gentes 3, 165

32, 163

42, 181

Hom. 11.27. *in Matth.*, 191

de syn. 16, 148

Athenagoras

Suppl. 8.2 (*Leg.*), 192

8.4, 183

10.2, 128

12, 68

- 15.3, 147
 16.2, 111
 19.1, 157
 22.5, 219
 23.4, 147
 24.3, 158
 27.2, 163
Res. 12, 165, 182
 19, 166
 Augustinus
ep. 265.7, 119
s. 232.7, 119
 Barnabasbrief (*Barn.*)
 1.2, 116
 1.7, 123
 2.10, 205
 3.6, 139
 4.14, 190
 5.8, 190
 6.1, 68
 9.2, 68
 9.9, 125
 19.4, 138
 21.1, 168
 Basilius
ep. 2.3, 173
 2.5, 166
 28.3, 92
 188 *can.* 4, 212
 199 *can.* 21, 122
eun. 1.4, 219
Hex. 1.5, 184
 2.3, 161
 6.1, 108
Hom. 1.2, 121
 3.7, 218
Hom. in Ps 37, 175
Spir. 4, 106
 Basiliusliturgie (*Lit. Bas. Antoniadis*)
op. cit., p. 347, 43
 349, 178, 179, 181
 350, 194
 351, 196, 197, 198, 200
 352, 201, 202, 203, 204, 205, 211
 357, 211
Can App. 3, 105
 Chrysostomus
Adv. Jud. 3.6, 220
de incompr. Dei nat. 3.7, 109
 4.5, 143
de paen. 9.1, 145
exp. in Ps 9, 120
exp. in Ps 142.1, 170
exp. 1 in Ps 144, 214
exp. in Is 6.3, 178, 182
Hom. 26.5 in *Gen.*, 149
Hom. in illud vidi Dom., 178
Hom. 3.3 in *Matth.*, 84
 23.7, 102
 59, 135
 71.4, 89
 72, 100
 82.4, 140
 85.2, 192
 78.3 in *Joh.*, 80
 80.2, 76
 82.4, 186
in princ. Act. Ap. 2.2, 129
in Act. Apost. 19.5, 140
Hom. 2.2. in *Rom.*, 211
 19.1, 192
 24.4 in *1 Cor.*, 192
 30.2, 216
 2 in *2 Cor.*, 94
 2.6, 91, 98
 7.6, 121
 11.6, 86
 18.3, 107
 3.5 in *Eph.*, 113
 3.3 in *Col.*, 84, 122
 3.4 in *Phil.*, 127
 6.1 in *1 Tim.*, 89
 5.2 in *2 Tim.*, 130
 17.4 in *Hebr.*, 212
 17.5, 133
 22.3, 145
 2.5. *post. redit.*, 129
 Chrysostomusliturgie (*Lit. Chrys. Antoniadis*)
op. cit., p. 16, 127
 17, 89, 134
 20, 143
 24, 133
 32, 102, 140, 145, 146, 148, 149,
 178, 179
 33, 70, 102, 181, 194
 34, 202, 203

- 35, 208
 36, 208
 38, 102, 211, 212, 213
 40, 111, 204
 41, 111
 42, 111
- Cicero
de nat. deorum 2.98, 162
- Clemens Alexandrinus
exerpt. ex Theod. 59, 188
Paed. 1.2, 192
 2.5.26, 117
 2.6, 113
 2.7, 182, 185
 2.11, 185
 2.12, 125
 2.1, 167
 2.2, 196
 2.3.38, 103
 3.1.2.1, 210
 2.7, 170
 2.11, 209
 2.12, 139, 157, 192
- Prot.* 1, 185
 2, 91
 7, 120
 8, 109
 11, 105
 12.122.3, 210
 171, 158
- Quis dives.* 2sq., 122
 29.24, 126
- Strom.* 1.1, 216
 1.17, 108
 1.18.4, 183
 1.26, 116
 1.52.1sq., 183
 1.65.3, 126
 2.2, 218
 2.5, 185
 2.11, 165
 2.147.3, 126
 3.12, 133
 5.6.1, 183
 5.8, 173
 5.14, 163
 6.2, 163
 6.5.40, 191
 6.6, 138
- 6.9, 170
 6.16, 186
 6.153.1, 183
 7.2, 159, 182
 7.3, 109
 7.6, 218
 7.7, 84, 143
 7.13, 159
 7.16, 137
 17.106, 128
 153.4, 156
- Περὶ προνοίας*, 183
- Clemens Romanus 1 (Eerste Klemensbrief)
Clem. Proem., 145
 1.2, 92
 1.3, 138
 2.3, 87, 108
 2.8, 91
 4.1, 168
 7.4, 215
 7.5, 123
 7.7, 126
 8.2, 126, 166
 8.4, 115
 9–12, 167
 9, 169
 9.4, 171
 10, 172
 11, 171
 19.2, 124
 20.3, 160
 20.5.6, 126
 20.6, 182
 20.11, 162, 169
 21.8, 189
 23.1, 131
 25, 47
 26.1, 169
 27.3, 191
 28.3, 218
 32.3, 168
 33.2, 169
 33.3, 159, 161
 33.4, 194
 33.4.5, 163
 34, 179, 181
 34.5, 47
 34.6, 176vlg.
 34.7, 177

- 35.3, 169
 36.1, 156
 40.5, 135, 156
 41.2, 156
 44.4, 198
 45.7, 212
 48.1, 108
 49.6, 168
 51.3, 120
 51.5, 175, 190
 52.1-3, 120
 54.2, 207
 57.1, 119
 57.3-7, 153
 58.2, 91
 59-61, 57, 127
 59.2, 68, 169
 59.3, 63, 124, 136, 147, 189
 59.3.4, 68
 59.4, 134vlg., 138vlg.
 60.1, 63, 96, 131, 161
 60.4, 127
 61.1, 63, 123, 127
 61.2, 64, 123, 157, 199
 61.3, 156
 62.2, 124, 207
 64, 139, 156
 65.1, 127
 Clemens 2 (Tweede Klemens)
 2 Clem. 2.3, 139
 13.1, 134
 17.7, 168
 19.4, 92
 Clem. Recogn. 6.15, 133
 Conc. Laod.
 can. 15, 133
 24, 132
 44, 116, 213
 69, 133
 Conc. Orang.
 can. 12, 119
 Conc. Trull.
 can. 40, 133
 Constit. Apost.
 CA 1.8, 63
 2.20, 63
 2.22, 110
 2.24, 193
 2.25, 135
 2.26, 90
 2.44, 207
 2.56, 207
 2.57, 84, 85, 127, 142, 204, 214,
 215
 3.2, 133
 3.9, 185
 3.11, 133
 3.13, 168
 3.15, 133
 3.16, 115, 132
 3.17, 203
 3.19, 132
 3.20, 132
 5.1, 211, 217
 5.6, 63, 170
 5.7, 47, 207
 5.20, 182
 6.7, 165
 6.11, 63, 155, 169, 183, 188
 6.15, 113
 6.17, 132
 6.18, 129
 6.19-24, 125
 6.20, 125
 6.22, 116
 6.23, 174
 6.46, 130
 7.8, 63
 7.22, 115
 7.26, 176
 7.31, 130
 7.33, 90, 125, 146, 215
 7.33-39, 90, 146
 7.34, 50, 125, 159, 161, 162,
 163, 164, 166, 180
 7.35, 124, 149, 170, 176, 177,
 178vlg., 180, 209
 7.36, 192, 200
 7.39-45, 115
 7.39, 61, 113, 168
 7.41, 99, 102vlg., 124, 128, 151,
 152, 153, 155, 169, 198,
 204, 206
 7.43, 165
 7.44, 149
 7.46, 63, 130
 7.47, 100, 130
 8.5, 210

- 8.5.3, 83, 203
 8.10, 216
 8.12, 61
 8.22, 132
 8.28, 132
 8.37, 209
 8.46, 63
 13.10, 63
 Cyprianus
 Ad Quir. 2.11, 186
 de dom. orat. 31, 145
 ep. 63, 196
 63.14, 198
 Cyr. Alex.
 Comm. in Joh. 1.4, 218
 Cyr. Hier.
 Procat. 1.4, 113
 2, 142
 cat. 1.2, 93, 116
 1.3, 143
 2.4, 122
 2.6, 88
 4, 150
 4.8, 153
 6.17, 151
 9.8, 160, 161
 11.4, 151
 11.7, 151
 15.16, 93
 18.32, 213
 18.33, 195
 20.6, 116
 21.1, 216
 2.3 (= *Cat. myst.* 5)
 23.2, 143, 158
 23.3, 141
 23.4, 145
 23.5, 171
 23.7, 201
 23.8, 127, 207
 23.8.9, 206
 23.9, 207
 23.19, 182, 212, 213
 23.21*sqq.*, 213
 23.22, 215
 Hom. in paral. 19, 150
 Joh. Damascenus *de [fid. orth.]*, 202
 Didache
 Did. 4.3, 138
 7.1.2, 101
 8.2, 101, 106
 9.1, 90
 9.2, 68
 9.3, 101
 9.4, 59, 129, 206
 9.5, 200
 10.2–5, 176
 10.2, 68
 10.3, 176
 10.5, 206
 10.8, 51
 14, 198
 14.3, 157
 15.3, 119
 Didascalie 2.28, 131
 Diogenes Laertius 6.63, 162
 Diognetusbrief
 5.5, 130
 6.8, 163
 7.2, 161, 185
 7.4, 64
 8.7, 88
 8.9, 68
 9.1, 68
 9.2, 193
 9.6, 206
 10.2, 165
 12.3, 205
 Dion. Ar.
 eccl. hier. 2.2.7, 117
 Epiphanius
 Haer. 1.6, 171
 1.7, 171
 6.1, 171
 29.4, 135
 80.4, 125
 Euripides
 Electra 467, 160
 Hippol. 926, 163
 Phoen. 488, 198
 Supp. 262, 80, 122
 Eusebius
 c. Marc. 1.1, 128
 dem. Ev. Proem., 188
 1.7, 133
 1.10, 157

- 4.3.7, 152
de eccl. theol.
 1.20, 182
 2.6sqq., 148
 2.14, 182
 2.9, 187
 2.21, 191
de laudibus Const. 1.4, 206
de solemn. pasch. 194, 195
de vit. Const. 4.29, 136
 4.75, 174
HE 1.1.5, 117
 3.22, 130
 5.20.6, 84
 5.24.14, 130
 6.5.3, 166
 7.30.9, 142
 7.30.10, 67
 10.4.10, 90
 28.1-5, 60
In Ps 38.6, 207
 104.1, 43
praep. Ev. 1.1.43, 92
 6.6, 216
 7.14, 156
 7.15.2, 156
 Evagrius Pontus
ep. 3, 150
 Faustus v. Reji
de Sp. sanct. 1, 59
 Gregorius v. Nazianse
ep. 217, 217
or. 4.12, 211
 8.15, 170
 38.9, 165
 40.4, 93
 Gregorius v. Nyssa
or. cat. 25, 69, 197
 36, 161
ep. can. 213, 212
 Hermas
mand. 1.1, 150
 10.3.2, 210
sim. 8.2.5, 210
 8.6.3, 115
 9.12.3, 129
 9.14.5, 150
 9.16.4, 115
 9.17.4, 115
vis. 1.3.2, 121
 1.3.4, 150
 2.2.5, 123
 2.3.2, 206
 3.8.9, 64, 129
 Herodotus
Hist. 1.40, 203
 2.177, 203
 Hesychius
Lexicon s.v., 117
 Hieronymus
comm. in Is. 6.14, 184
in Joh. 13, 113
ep. 72.2, 110
 Hilarius v. Poitiers
In ps. 134, 179
 Hippolytus
can. 3.19, 141
comm. in Dan. 2.32.1, 156
 4.9.3, 144
 4.59.5, 116
haer. 8.14, 175
 Liturgie – *Trad. Ap.* 4.4, 156
 20, 113, 198
 Hom. Himne oor Demeter, 96
 Homerus
Il. 4.84, 139
 12.25, 175
 13.673, 135
Od. 14.457, 175
 Ignatius
Ef. 1.1, 191
 7.2, 148
 10.1, 135
 13.1, 77
 18.2, 186
 19.2, 158, 160
 19.3, 128, 190
 20.2, 186
Magn. Proem., 84, 118
 1.3, 121
 9.1, 96
 13.2, 67
Phld. 7.1, 131
 9.2, 118

- Polyc.* 3.2, 148, 193
 7.1, 207
Rom. Proem., 67
 4.2, 80
 7.3, 186
Smyrn. 1.1, 67, 148, 186, 207
 1.2, 97
 6.2, 108, 118, 134
 7, 108
 7.1, 200
 8.2, 128
 12.1, 84
 13.1, 84, 133
Trall. Proem., 128
 2.3, 97
 9.1, 186
 Irenaeus
Adv. Haer. 1.6.1, 183
 1.10.1, 101
 1.13.2, 200, 201
 2.20.3, 190
 3.3.3, 130
 3.12.7, 128
 3.16.3, 117
 3.16.6, 184
 3.25.1, 183
 4.18.6, 210
 4.31.4, 201
 4.40.3, 108
 4.33.7, 150
 5.2.3, 196
 5.8.3, 185
Epid. 3, 115
 6, 150
 Isidorus v. Pelusium
ep. 1.91, 129
 Isocrates 89D, 95
 Jakobusliturgie (*Lit. Jac. Antoniadis*)
op. cit., p. 279, 102
 280, 127
 284, 102
 285, 98
 286, 99
 287, 102, 143
 289, 93
 290, 141
 295, 140
 296, 145, 146, 178, 179
 297, 70, 163, 164, 181, 183, 194
 298, 194, 196, 197
 299, 118, 196, 198, 199, 202
 300, 203, 204, 205
 301, 44, 207, 208, 209
 302, 208
 303, 44, 211
 304, 209
 306, 211
 307, 212
 308, 144, 212, 213
 309, 44
 Joh. v. Konst. 4
Poenitentieale, 122
 Josephus
Ant. 1.53, 168
 1.98, 88
 3.188, 175
 12.42.57, 175
 17.185, 98
Bell. 7.155, 98
 Justinus
 1 *Apol.* 10.2, 150
 12.7, 104
 12.9, 101
 13, 61, 97
 13.1, 200
 13.3, 61
 14.1, 63, 148
 14.3, 134
 14.25, 63
 14.49, 63
 14.53, 63
 15.13, 131
 25.2, 192
 28.1, 110, 164
 32.8, 165
 32.10, 101, 123, 187
 40.7, 66, 123
 44.1, 164
 44.2, 123
 49.5, 99
 52.3, 69, 197
 53.8, 167, 172
 54.1, 193
 60.2, 173
 61, 113
 61.3, 118

- 61.13, 69
 62.4, 173
 63.15, 154
 65, 61, 80, 141, 214
 65.3, 59, 139, 144, 196
 65.5, 200, 204
 66, 97
 66.1, 200
 66.2, 200
 67, 61, 84, 86, 127
 67.3, 132
 67.4, 83
 67.5, 43, 127, 196, 200
 2 *Apol.* 5.2, 165
 7.2, 167
 8.1, 125
 8.1.3, 165
 13.1, 165
 13.5, 125
Dial. 3.6, 104
 4.2, 163
 4.45, 92
 4.46, 92
 4.47, 92
 4.52, 92
 5.1, 163
 5.4, 148
 7.3, 66, 103
 12.2, 116, 185
 14.3, 116, 185
 16.4, 63, 100
 18.1sqq., 116
 18.2, 115
 19, 167
 19.4, 171, 172
 19.5, 172
 20.4, 111
 23.2, 149
 28.5, 202
 30.2, 94
 32.2, 69
 39.1.5, 66
 39.2, 113
 40.1.3, 108, 185
 41.1, 197, 200
 41.4, 171
 42.1, 66
 46.3, 173
 51.2, 192
 56.1-59.1, 172
 60.2, 152
 61.1, 54, 182
 61.1-3, 153
 62.1, 163
 63.5, 67
 68.5, 191
 70.4, 197
 74.91, 97
 76.1, 68, 151
 76.3, 155
 76.7, 192
 85.2, 69, 154, 197
 88.4, 205
 88.5, 158
 100.1, 192
 103.5, 110
 105.1, 102
 107.2, 88
 108, 135
 111, 197
 113.4, 172
 116.1, 181
 117.1, 200
 117.2, 89, 200
 124, 117
 124.3, 205
 126.1, 67, 155
 127.2, 104
 131, 167
 138, 167
 138.2, 154
 138.1.2, 171
 139.4, 97
 Ps. Just.
Quaest. Chr. ad Gr. 3.3, 149
 Klementynse homilie (*Hom. Clem.*)
 11.13, 122
 Markusliturgie (*Lit. Marc.* Antoniadis)
op. cit., p. 318, 102
 320, 178, 180
 323, 117
 324, 102
 326, 102, 144
 327, 145, 146, 163, 167, 183
 328, 134
 329, 135
 332, 44

- 334, 178, 194, 209
 335, 196, 201
 336, 203, 204
 339, 211, 212
 340, 212, 213
 342, 213
 344, 220
 Melito v. Sardes
 Fragm. 1, 192
 Methodius v. Olymp.
 de res. mort. 1.35, 125
 2.2, 165
 2.6, 125
 Nicetas v. Heraklea
 Cat. in Luc., 195
 Novatianus
 de Trin. 1.13, 158
 18.9, 156
 18.17, 156, 172
 Origenes
 Cels. 5.4, 156
 7.28, 163
 8.19, 149
 8.63, 120
 comm. in Joh. 1.2.9, 156
 1.21–26, 152
 2.2, 152
 5.7, 121
 6.59, 125
 13.34, 165
 13.49, 125
 13.64, 190
 28.12, 190
 de orat. 8.2, 218
 17, 159
 24.2, 147
 33.1, 206
 Hom. 3.5 in *Lev.*, 198
 Hom. 26.3 in *Ios.*, 156
 4.2 in *Ier.*, 76
 12.12 —, 185
 20.1 —, 182
 19 in *Ier.* 20, 156
 27 in *Thr.* 1.10, 156
 Fragm. in Lam., 173
 Princ. 2.7.4, 103
 Papias
 Fragm. 9, 110
 Philo
 Cher. 49, 194
 Leg. All. 3.68, 164
 Migr. Abr. 24, 194
 181, 150
 Περὶ προνοίας, 183
 praem. poen. 12, 164
 Spec. Leg. 2.218, 189
 Vit. Mos. 1.95, 189
 2.205, 150
 Philoxenus
 ep. 41, 121
 Photius
 Bibliotheca 113, 62
 Pindaros
 Isthm. 5.53, 103
 Pionios
 Vit. Polyc., 195
 Plato
 Gorg. 508A, 103
 Leges 672B, 44, 163
 712B, 98
 765A, 163
 865C, 44
 Lys. 214B, 103
 Phaedr. 235A, 207
 Theaet. 176C, 207
 Plinius
 ep. 10.96, 67
 Plutarchus
 de Is. et Os., 96
 Alex. 75.1, 189
 Poimandres
 6.5, 191
 11.4, 191
 Polybius
 3.112.18, 189
 10.10.4, 129
 Polycarpus
 Phlp. Proem., 145
 3.2, 148
 5.2, 207
 Mart. Polyc. Proem., 128
 8.1, 206
 14.1, 68, 101
 77.2, 206
 77.3, 68, 156

- 17.3, 111
 19.2, 128, 185
 20.2, 102
 Proklos Λόγος περί παραδόσεως τῆς
 θ.λ., 41
 Prosper v. Akwitanië, 59
 Serapion
euch. 9.2, 209
 11.4, 132
 13.5, 149
 20.1, 105
 Sibellyne
Sib. Or. 1.195, 171
 Simbole
 van Antiochië 1, 103, 157, 169
 2, 151, 153, 157, 169
 3, 103, 151, 188
 4, 124, 151, 153, 198
 van Caesarea, 100, 101, 124, 153,
 198
 van Jerusalem, 100, 101, 103, 124,
 128, 155, 187, 198, 206
 van Epiphanius, 124, 128, 206
 van Eusebius, 150, 155, 187
 van Konstantinopel, 151
 van Marcus Eremita, 153
 van Nice, 103, 151
 van Nicaea, 158, 187
 van Origenes, 150
 Sirmiese formule, 99, 103, 151, 152,
 169, 188
Symbolum Romanum, 69, 101, 102,
 197, 204
 Siricius
ep. 1.2, 113
 Sophokles
Oed. Rex. 398, 44
Oed. Col. 481, 198
 Sozomenos
HE 7.16, 119vlg.
 Tatianus
Or. Graec. 4.1, 136
 5, 154
 6.1, 129
 7.1, 185
 7.3, 137
 13.1, 129
 15, 217
 17.1, 129
 Terentius
Andr. 233, 94
 Tertullianus
Adv. Hermog. 21, 150
Apol. 39, 84
 39.3, 207
de bapt. 2, 97
de carne Chr. 14, 155
de orat. 3, 179
 7.1, 126
de paen. 9, 120
de praescr. 13, 150
 40, 97
 41, 83
 Testamentum Domini, 49, 52
 Theodoretus
Quaest. 62 in Gen., 124
Eranistes 3, 166
 Theodorus v. Mopsuestia
 Rücker p. 22, 144
 24, 141
 25, 143, 194
 26, 140, 145
 27, 146
 28, 178
 33, 195, 215
 35, 212
 36, 213
 Theophilus
ad Autol. 1.3, 217
 1.7, 106
 1.3.5, 148
 1.4, 100
 1.6, 160
 1.7, 109
 1.11, 111
 2.4, 174
 Xenophon
Cyr. 8.7.22, 103